

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN ANADAN OLMASININ
98-Cİ İLDÖNÜMÜNƏ HƏSR OLUNMUŞ
“AZƏRBACANDA XALQ, DÖVLƏT VƏ ORDU BİRLİYİNİN GÜCÜ”
ADLI ONLAYN RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ**

MATERİALLARI

Lənkəran, 7 may 2021-ci il

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Natiq İbrahimov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru, professor
Mikayıl Məhərrəmov	-Lənkəran Dövlət Universiteti rektorunun müşaviri, professor
Yusif Qasimov	-Azərbaycan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, professor
Ədalət Axundov	-AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun direktor müavini, professor
Telman İmanov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat və innovativ idarəetmə kafedrasının müdiri, professor
Yaqub Qəribov	-Bakı Dövlət Universitetinin Fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri, professor
Kamran Kazimov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin Sosial məsələlər üzrə prorektoru, dosent
Elvin Əliyev	-Lənkəran Dövlət Universitetinin Tədqiqat işləri və innovasiyalar üzrə prorektor vəzifəsini icra edən, dosent
Ramiz Şəmmədov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin Təbiyyat fakültəsinin dekanı, dosent
Balayar Şahbazov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin Aqrar və Mühəndislik fakültəsinin dekanı, dosent
Gülbəniz Əliyeva	-Lənkəran Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı, dosent
Vidadi Orucov	-Bakı Dövlət Sosial-İqtisad Kollecinin direktoru, pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Vidadi Bəşirov	-Azərbaycan Dillər Universitetinin pedaqogika kafedrası, dosent
İsa Hüseyinov	-Lənkəran Dövlət Universitetinin Kimya və fizika kafedrasının müdiri, dosent
Ülkər Babayeva	-Lənkəran Dövlət Universitetinin Elm və tədqiqat işləri şöbəsinin müdiri vəzifəsini icra edən
Samir Salayev	-Lənkəran Dövlət Universitetinin Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri (məsul katib)

MÜNDƏRİCAT

RIYAZIYYAT VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

1. **Ağayev Qorxmaz, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru; Əlizadə Şəhriyar, magistrant**
Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdünün Lənkəran-Astara sahillərinin müasir landşaft-ekoloji vəziyyətinə təsiri..... 12
2. **Ağayev Qorxmaz, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru; Seyfullayev Raul, magistrant**
Lənkəran təbii vilayəti çaylarının məruz qaldığı antropogen təsirlər nəticəsində çay sularında baş verən kimyəvi dəyişikliklər və onların xarakteristikası..... 13
3. **Ağayev Qorxmaz, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru**
Talış meşələrində ağac cinslərinin suksessiyası və bir-birini əvəz etməsi vəziyyəti..... 15
4. **Ağayev Ziyafət, dosent; İsmayılov Afiq, magistrant**
XI sinif coğrafiya dərslərindəki statistik materialların coğrafi informasiya mənbəyi kimi istifadəsi..... 17
5. **Ağayev Ziyafət, dosent; Mahmudzadə Vüsal, magistrant**
Coğrafiya dərslərində türk dünyası ölkələrinin öyrənilməsi metodikası..... 18
6. **Ağayev Ziyafət, dosent; Rəhimov Mirtəhmasib, magistrant**
Distant təlim zamanı “Coğrafi təbəqə”yə dair biliklərin qiymətləndirməsi və onun təşkili..... 19
7. **Axundov Ədalət, professor; Əliyev Vüsal, magistrant**
Ümumiləşdirməyə və anlayışa formal məntiq və psixoloji baxımdan yanaşma..... 21
8. **Axundov Ədalət, professor; Həbibova Arəstə, doktorant**
Hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyi üçün tərs məsələ haqqında..... 22
9. **Əliyev Elvin, dosent; Mirzəyeva Mələykə, magistrant**
Biologiya dərslərində canlı orqanizmlərin kimyəvi tərkibi mövzularının tədris olunmasının metodikası və önəmi..... 23
10. **Əliyev Elvin, dosent; Səmədli Hicran, magistrant**
İnsan sağlamlığına ətraf mühitin təsiri mövzularının tədris olunmasının əhəmiyyəti 24
11. **Əsgərov İdrak, dosent; Qasımzadə Aysel, magistrant**
Riyaziyyat kursundan bəzi mövzuların tədrisində ümumiləşdirilmələrin tətbiqi..... 25
12. **Əzizov Sənan, dosent; İbrahimova Nigar magistrant**
Coğrafiyanın tədrisi prosesində məzmun komponentlərinin formalaşdırılması metodikası..... 27
13. **Əzizov Sənan, dosent; Babayeva Humay, magistrant**
Coğrafiyanın tədrisi prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin yeni mərhələsi..... 28
14. **Əzizov Sənan, dosent; Əlizadə Zəhra magistrant**
Coğrafiyanın tədrisi prosesində inteqrasiyanın təşkili yolları və əhəmiyyəti..... 29
15. **Fərzəliyeva Ülkər, dissertant**
Xüsusi qradiyent həddli xətti qeyri-stasionar kvazioptika tənliyi üçün keyfiyyət meyarı Lions funksionalı tipli inteqral olan optimal idarəetmə məsələsi..... 30
16. **Həbibov Vahab, dosent; Cəfərova Əsmər, magistrant**
Ümumtəhsil məktəblərinin riyaziyyat kursunda məsələ həlli təlimi zamanı fənlərarası inteqrasiyanın tətbiqləri..... 32
17. **Həmidov Ruslan, dosent; Məmmədli Dilarə, magistrant**
İnformatika dərslərinin tədrisində istifadə olunan fəal təlim ilə ənənəvi təlim metodları arasında əlaqə və onların müqayisəli təhlili..... 34
18. **Hümbətov Mahmud, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru; Hüseynova Gülsüm, magistrant**
Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində əyani vasitələrdən istifadənin mahiyyəti..... 36

19.	Hümbətov Mahmud, biologiya üzrə fəlsəfə doktoru; Rzayeva Aytac, magistrant İnsan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi mövzusunun tədrisi metodikası.....	37
20.	Hüseynov İsa, dosent; Abbasov Mehman, dosent; Mehdiyeva Türkan, magistrant Kimyanın tədrisində kimya, kimya eksperimenti və kimya sənayesi arasındakı əlaqənin şagirdlərin ixtisas seçimində rolunun nəzəri əsasları.....	39
21.	Hüseynov İsa, dosent; Baxşiyeva Nilufər, magistrant Məktəb kimya kursunun tədrisində ətraf mühit problemlərinin işıqlandırılması.....	41
22.	Hüseynov Məmmədhüseyn, dosent; Ağayeva Şəhalə, magistrant Biologiya dərslərində müşahidələrin biliklərin mənimsənilmə keyfiyyətinə təsiri.....	43
23.	Hüseynov Məmmədhüseyn, dosent; Əliyeva Günay, magistrant Tədris vəsaitləri sistemində didaktik materialların yerinin müəyyənəşdirilməsi.....	44
24.	Hüseynov Məmmədhüseyn, dosent; Məmmədbəyova-Mehdiyeva Arifə, magistrant Məktəb biologiya kursunda şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafı üçün nəzəri və metodoloji əsaslar.....	45
25.	Hüseynov Məmmədhüseyn, dosent Lənkəran- Astarə bölgəsində becərilən çay bitkisinin (<i>Camellia sinensis</i> L. Kuntze) genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi.....	46
26.	Hüseynova Sevinc, dosent; Qurbanova Aydan, elmi işçi Cənub regionunda uzunömürlülüyün sosial-bioloji aspektlərinin tədqiqi.....	47
27.	Xəlilov Hüseyn, coğrafiya üzrə elmlər doktoru; Əmənöv Qalib, baş müəllim Lənkəran təbii vilayətinin landşaft rekreasiya ehtiyatlarının ekoloji xüsusiyyətləri....	48
28.	İsmayılov Kamil, dosent; Əsədzadə Solmazxanım, magistrant Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində fənnlərarası əlaqənin yaradılması.....	49
29.	Qasımov Rəşid, dosent; Mamedov Taleh, magistrant Tənlik qurmaq üsulu ilə mətnli məsələlərin həllinin öyrədilməsi metodikası.....	50
30.	Quliyev Allahşükür, dissertant Tərtibi ikidən kiçik (birdən böyük) olan differensial tənlik üçün (birhədli tənlik) fundamental həllin qurulması.....	52
31.	Qurbanov Vaqif, professor; İsmayılov İsmayıl, magistrant Pirallahı strukturunun şimal və cənub qırıxılıqlarının tektonikası haqqında.....	54
32.	Mehdiyeva Naibə, biologiya üzrə elmlər doktoru; Kərimli Beyrək, magistrant <i>LOMELOSIA CAUCASICA</i> növünün Quba və Qusar rayonlarında senopopulasiyalarının tədqiqi.....	56
33.	Məmmədova Gülnarə, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru; Abdullayeva Leyla, magistrant Coğrafiya dərslərində turizm və rekreasiya üzrə biliklərin şagirdlərə öyrədilməsində proqram və dərslərlərin rolunun təhlili.....	57
34.	Məmmədova Gülnarə, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru; Həsənli Şəfa, magistrant Coğrafiya dərslərində yazı lövhəsində aparılan işlərin metodikası.....	59
35.	Məmmədova Gülnarə, coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru; Məmmədli Peyman, magistrant Coğrafiya fənninin tədrisinin təşkili formaları.....	60
36.	Məmmədova Günay, doktorant Böyük Qafqazın cənub yamacının turizm-istirahət potensialı (Mazım-Şin çayları arası)	61
37.	Mirzəyeva Səlimə, dosent; Əlili Raməddin, magistrant İnformatika dərslərində şəxsiyyətyönlü təlim texnologiyalarının istifadəsinin əhəmiyyəti.....	63
38.	Mirzəyeva Səlimə, dosent; Həsənzadə Günel, magistrant Qlobal şəbəkə üçün avtonom (özünü idarəedən) metaplanlaşdırıcının işləmə alqoritmi...	64

39.	Mirzəyeva Səlimə, dosent; Nuruzadə Arzu, magistrant Orta məktəb informatika təlimində multimedia tədris vasitələrinin öyrənilməsi metodlarının mövcud vəziyyəti.....	65
40.	Muradov Məmməd, dosent; Sərdarzadə Sərdar, magistrant Fənlərarası inteqrasiyada riyazi modelləşdirmənin tətbiqi xüsusiyyətləri.....	67
41.	Paşayev Nahid, dosent; Kazımova Asiya, magistrant Məsələ həlli təliminin metodik problemləri haqqında.....	69
42.	Paşayev Nahid, dosent Dalğa tənliyində sağ tərəfin tapılması haqqında bir tərs məsələ.....	70
43.	Rzayeva Solmaz, elmi işçi; Məmmədova Aysən, elmi işçi Azərbaycanda aparılan tibbi-coğrafi tədqiqatların nəzəri metodiki əsasları.....	70
44.	Salayev Samir, doktorant Lənkəran vilayətinin müasir təbii landşaftlarının aqroekoloji potensialının planlı idarə edilməsinin əhəmiyyəti.....	72
45.	Şəmmədov Ramiz, dosent; Cavadova Aytac, doktorant Efir yağlı bitkilərin növ tərkibi, resurs potensialı.....	74
46.	Şəmmədov Ramiz, dosent; Əhədova Rəhilə, magistrant Endemik bitki örtüyünün vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	75
47.	Şəmmədov Ramiz, dosent; Məmmədzadə Vüqar magistrant Lənkəran təbii vilayətinin şirin su ehtiyatları və onların monitorinqi.....	76
48.	Ализаде Валида, профессор; Бабаева Ляман, магистрант Характеристика <i>Dactylorhiza romana</i> subsp. <i>georgica</i> (Klinge) Soó (<i>Orchidaceae</i>) в Шемахинском и Сиязанском районах Азербайджана.....	77

İQTİSADİYYAT, AQRAR VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

49.	Abdullayev Fərman, aqrar üzrə fəlsəfə doktoru; Rzayeva Çinarə, magistrant Sitrus (limon, naringi) bitkiləri tinglərinin yetişdirilmə texnologiyası.....	80
50.	Ağayeva Mələhət, dosent; Cəfərov Hüseyn, magistrant Lənkəran-Astara bölgəsində quayava bitkisinin bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi...	82
51.	Ağayeva Mələhət, dosent; Nəcəfova Gülşən, magistrant Nar bitkisinin xəstəlik törədən göbələklərin növ tərkibi.....	83
52.	Babayev Xəlqverdi, dosent; Əzizli Nahid, magistrant Lənkəran-Astara bölgəsində podzollu-sarı torpaqların aqrokimyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiqi.....	84
53.	Babayev Xəlqverdi, dosent; Həsənov Aqil, magistrant Üzvi gübrələrin çay məhsuldarlığına təsiri.....	85
54.	Babayev Xəlqverdi, dosent; Nağıyeva Samirə, magistrant Mineral gübrə normalarının (ammonium sulfat) çay bitkisinin məhsuldarlığına təsirinin öyrənilməsi.....	86
55.	Bədəlov Əlixan, dosent; Bayramov Murad, müəllim Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin investisiya potensialı.....	87
56.	Bədəlov Əlixan, dosent; Hüseynli Nuran, müəllim Turizmin maliyyə problemləri və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı istiqamətləri.....	89
57.	Bədəlov Əlixan, dosent; Təhməzov Murad, magistrant Azərbaycanda daxili audit xidmətinin səmərəli təşkilinin əsas istiqamətləri.....	91
58.	Bilalov Rəhim, dosent Ərzaq təhlükəsizliyi və onun həll olunma yolları.....	92
59.	Calalov Azər, doktorant Torpaqda və tərəvəzlərdə toksiki ağır metalların tədqiqi.....	94

60.	Əhmədova Turanə, dosent; Gözəlzadə Röya, magistrant Azərbaycanda turizmin inkişafının əsas istiqamətləri.....	96
61.	Əhmədova Turanə, dosent Təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi məsələləri.....	97
62.	Əkbərova Ülkər, aqrar üzrə fəlsəfə doktoru; Abbasova Ülviyyə, magistrant Pseudopodzollaşmış-sarı torpaqların aqrokimyəvi göstəricilərinə su eroziyasının təsiri..	99
63.	Ələkbərov Rövşən, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru; İmanov Mübariz, magistrant Azərbaycan respublikasının mərkəzi bankının fəaliyyəti və onun məqsəd və funksiyaları.....	100
64.	Ələkbərov Rövşən, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru; Qasimov Dəyanət, magistrant Mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasındakı əsas fərqi spesifik cəhətləri və dolaylı vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmaların başlıca məqsədi.....	101
65.	Əliyeva Gülbəniz, dosent; Əhmədzadə Tansu, magistrant Dövlət borcunun tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübənin rolu.....	102
66.	Əliyeva Gülbəniz, dosent; Əsədov İrfan, magistrant Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığının müasir durumu.....	104
67.	Əliyeva Gülbəniz, dosent; Quliyeva Səidə, magistrant Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasının tədiyyə balansının tənzimlənməsində rolu.....	106
68.	Əsgərova Reyhan, dosent; Əhədova Nübar, müəllim Azərbaycanın vergi siyasətinin prioritet istiqamətləri və iqtisadi inkişafda rolu.....	107
69.	Əsgərova Reyhan, dosent Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın inkişaf problemləri və pandemiyanın rəqəmsal bankçılığa təsiri.....	109
70.	Həsənov İsmayıl, dosent Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərinin bərpaında investisiyaların maliyyələşdirilməsi istiqamətləri.....	110
71.	Hüseynova Mələhət, dosent; İsmayılova Nuranə, magistrant Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun yaxşılaşdırılması yolları.	112
72.	İmanov Telman, professor; Cəfərov Zeybək, magistrant Turizm məhsulları bazarında marketinq strategiyasının formalaşması xüsusiyyətləri....	113
73.	İmanov Telman, professor Preventiv yanaşma əsasında marketinqin müasir problemlərinin həlli yolları.....	114
74.	Qarayev Natiq, dosent; Qasimova Vəsilə, magistrant Turizmin inkişafında marketinqin rolu və informasiya sistemi.....	117
75.	Quliyev Ülvi, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru; Nurullayeva Günel, magistrant Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsasən Holding şirkətlərində mühasibat uçotunun təşkili....	119
76.	Quliyev Ülvi, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru; Tağızadə Səriyyə, baş müəllim Mühasibat uçotunda bulud texnologiyasından istifadənin üstünlükləri və çatışmamazlıqları.....	120
77.	Məcidova Səadət, baş müəllim İqtisadi inteqrasiya proseslərində Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsi istiqamətləri.....	122
78.	Məmmədov Murad, dissertant Azərbaycanda logistika sektorunun müasir vəziyyəti və strateji məqsədlər.....	124
79.	Məmmədov Zülfü, dosent; Salahlı Günay, magistrant Üzüm bitkisinde salxım yarpaqbükəninin (<i>Lobesia botrana</i> Sh.) bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində cinsi feromon tutucularının istifadəsi.....	125
80.	Mirzəyev Natiq, dosent; Abdullayev Ruslan, magistrant Ölkəmizdə turizm sənayesinin yaxşılaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizmi.....	126

81.	Mirzəyev Natiq, dosent; Qasımzadə Aytəkin, magistrant Müasir dövrdə əlillər üçün turizmin təşkili və inkişaf etdirilməsi perspektivləri.....	128
82.	Mirzəyev Natiq, dosent; Məmmədov Həsən, magistrant Müəssisələrdə maliyyə sabitliyi və onun əhəmiyyəti.....	129
83.	Mirzəyev Ruslan, doktorant Aqroparkların ərazi təşkilinin səmərəliliyi.....	131
84.	Mustafayev Vüqar, dosent Azərbaycanın metallurgiya sənayesinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu.....	132
85.	Mürsəliyev Oqtay, dosent; Eynullayev Fərid, magistrant İntellektual ölçü vericilərin neft emalı və aqrar sənayedə tətbiqi.....	134
86.	Mürsəliyev Oqtay, dosent; Əlizadə İbrahim, magistrant İntellektual kommunikasiya sistemlərinin aqrar sənaye kompleksində tətbiqi.....	136
87.	Mürsəliyev Oqtay, dosent; Lələyeva Fəxriyyə, magistrant Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində intellektual mikrokontrollerlərin tətbiqi.....	137
88.	Rəhimli Həsən, dissertant Davranış iqtisadiyyatında pul illüziyası fenomeninin monetar və fiskal siyasətdə rolunun dəyərləndirilməsi.....	138
89.	Şahbazov Balayar, dosent; Xalıqzadə Vəfa, magistrant Torpaq eroziyası və ona qarşı mübarizə tədbirləri.....	140
90.	Şahbazov Balayar, dosent; Quliyeva Afət, magistrant Meşələrin torpaq münbitliyinə təsiri.....	141
91.	Şahbazov Balayar, dosent; Mahmudov Murad, magistrant Fosfor gübrəsi normalarının torpaqda qida maddələrinin dinamikasına təsiri.....	143
92.	Zamanov Fizuli, dosent; Əliyev Sərdar, magistrant Regional turizmin formalaşması xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər.....	144
93.	Zamanov Fizuli, dosent; Vəliyev Nurlan, magistrant Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının turizm resurs imkanlarının onun dayanıqlılığına və innovativ inkişafına təsiri.....	145
94.	Zamanov Fizuli, dosent Azərbaycanda daxili turizm modelinin formalaşması xüsusiyyətləri.....	147
95.	Zeynalova Zəhra, doktorant; Məmmədov Ramil, doktorant Azərbaycanda mineral yem əlavələrinin bildirçinlərə tətbiqi zamanı ətin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi.....	148

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

96.	Abdullayev Əfqan, professor; Babanlı Süsən, magistrant Mədəniyyətlərarası əlaqələrin ingilis dilinin leksik sisteminin zənginləşməsində rolu....	151
97.	Abdullayev Əfqan, professor; Həbibzadə Şabəyim, magistrant İngilis frazeoloji vahidinin Azərbaycan ekvivalenti ilə tərcüməsi.....	152
98.	Abdullayev Əfqan, professor; Quluzadə Gülnar, magistrant Metafora anlayışı, onun məzmunu və funksiyaları.....	153
99.	Ağzadə Yədulla, professor; Bahadurzadə Rəna, magistrant A.Bakıxanovun “Miratül-cəmal” (Xəyalın uçuşu) poemasında Şərq və Qərb əxlaqının müqayisəli təhlili.....	154
100.	Ağzadə Yədulla, professor; Süleymanova Məhsəti, magistrant Uşaqların əqli tərbiyəsində folklorun rolu.....	156
101.	Bünyadova Aynur, baş müəllim Azərbaycan və ingilis dillərində “su” komponentli feili frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri.....	157
102.	Cavadova Vüsalə, müəllim Milli ədəbi-nəzəri fikrin totalitar təfəkkür dövründəki problemləri.....	159

103.	Cavadova Yeganə, dosent; Ağazadə Şəfa, magistrant İngilis dilçiliyində “a” prefiksli hal-vəziyyət bildirən sözlərin tədqiqi tarixi.....	160
104.	Cavadova Yeganə, dosent; Əliyeva Səidə, magistrant İngilis dilinin tədrisində omonimlərin yeri.....	161
105.	Dənziyeva Könül, dosent Azərbaycan folklor materiallarında ümumi şəxsi cümlə strukturları.....	163
106.	Əliyev Ayəddin, dosent; Babayeva Nərmin, magistrant İbtidai siniflərdə şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi.....	164
107.	Əliyev Ayəddin, dosent; İsmayılova İlahə, magistrant Uşaq ədəbiyyatının uşaqların nitqinin inkişafında rolu.....	165
108.	Əliyev Ayəddin, dosent; Rzayeva Aytac, magistrant Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bədii-estetik fəaliyyətin təşkili.....	167
109.	Əliyev Ayəddin, dosent Dövləti dövlət edən onun xalqa söykənən liderinin qətiyyəti, əzmkarlığıdır.....	168
110.	Əliyev Əlirza, dosent; Muradlı Rükəyyə, magistrant Ümumtəhsil məktəblərin V siniflərində sözün tərkibinin təhlili.....	170
111.	Əliyev Əlirza, dosent Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunlu sözlərin leksik-semantik xüsusiyyəti.....	171
112.	Əliyev İlqar, dissertant Müasir Azərbaycan nəsrində müəllif təxəyyülünün mifologizmi (M.Süleymanlının “Köç” romanı əsasında).....	172
113.	Əliyev Mehman, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Müstəqillik dövrü nəsrimizdə müharibə mövzusu.....	173
114.	Əliyev Nəsimi, doktorant Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində ellipsis.....	175
115.	Feyziyeva Ruxsara, dosent; Möylanverdiyeva Sübhanə, magistrant İbtidai sinifdə sifətin tədrisi.....	176
116.	Heydərov Rəfail, baş müəllim İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində idiomların rolu.....	177
117.	İsmayılova Esmira, dissertant M. Şəhriyarın ana dili yaradıcılığında məhəbbət mövzusu.....	179
118.	Kazımov Kamran, dosent Rus ədəbiyyatşünaslığında Nizami obrazı.....	181
119.	Kazımov Mələhət, müəllim İngilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin ümumi semantik cəhətləri..	182
120.	Manafova Tünzalə, dissertant İngilis dilində “Allah” komponentli frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik modelləri.	184
121.	Mehdiyeva Aysel, dissertant Məkanın üfüqi formada metoforikləşməsi haqqında.....	186
122.	Məmmədova Rəhilə, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Heydər Əliyev və milli-mənəvi mədəniyyətimiz.....	187
123.	Mirzəyev Elman, dosent; Həsənova Firuzə, magistrant Orta ümumtəhsil məktəblərində orfoepiya məsələlərinin öyrədilməsi metodikası.....	188
124.	Mirzəyev Elman, dosent Azərbaycan dili şivələrində ul//ül//ol//öl praformalı hidroqrafik apelyativlərin leksik-semantik inkişafı (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında).....	189
125.	Rufullayev Qədim, dosent; Əsgərov Dəyanət, müəllim Nizami Gəncəvi böyük mütəfəkkir-şair kimi.....	190
126.	Rufullayev Qədim, dosent Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafında Salman Mümtazın rolu.....	192

127.	Seyfullayeva İlahə, dosent Müasir Azərbaycan dilində mənaları tamamilə dəyişilmiş ərəb alınmaları.....	193
128.	Səfərli Elşad, dosent Şekspir sonetləri Tələt Əyyubov tərcüməsində və bu yöndə bəzi nəzəri mülahizələr.....	195
129.	Tahirli Abid, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru “Yeni Qafqasya” dərgisində Mart qırğınları.....	197
130.	Tahirov İlham, professor; Əlizadə Leyla, magistrant İngilis dilində zamanın ifadə vasitələri.....	198
131.	Tahirov İlham, professor; Bəşirli Aytən, magistrant Coğrafi adların başqa dillərdə verilmə üsulları.....	199

TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ PEDAQOGİKA BÖLMƏSİ

132.	Abduləzizov Mehman, dosent; Babayeva Şəhanə, magistrant Şagird nailiyyətlərinin monitoring və qiymətləndirilməsində aşkarlıq və obyektivliyin təmin edilməsi.....	201
133.	Abduləzizov Mehman, dosent; Bayramova Sərfinaz, magistrant Təhsildə monitoring və qiymətləndirmənin praktik tətbiq edilməsi istiqamətləri.....	202
134.	Abduləzizov Mehman, dosent; Niftiyev Cahad, magistrant Təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitoringi.....	203
135.	Abdullayeva Sevda, tarix üzrə fəlsəfə doktoru XVIII əsrdə Azərbaycanda elm.....	204
136.	Bayramov Müşviq, dosent; Kərimova Hüsniyyə, magistrant Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində arxeoloji materiallardan istifadə metodları.....	206
137.	Bayramov Müşviq, dosent Türk tarixçisi Osman Turanın Səlcuq dövlətinin tarixinin tədqiqində rolu.....	207
138.	Bəşirov Vidadi, dosent; Həmidova Aygül, magistrant Yeni nəsil texnologiyaların pedaqoji fəaliyyətə tətbiqinin önəmi.....	209
139.	Cəfərov Mayis, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; İbadov Elmar, magistrant Lənkəran-Astara etnoqrafik zonasının kulinariya mədəniyyətinin xarakterik cəhətlərindən.....	210
140.	Cəfərov Mayis, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; Məmmədova Aygün, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Bürclü sikkə dəfinəsi XIII – XIV əsrlərə dair numizmatik faktdır.....	211
141.	Cəfərov Sahil, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Vətəndaş həmrəyliyi vətənpərvərlik nümunəsidir.....	213
142.	Cəfərova Esmira, dosent Ulu Öndər Heydər Əliyev: Zəfər yolumuza nur saçan şəxsiyyət.....	214
143.	Cəfərova Nahidə, baş müəllim İstedadlı şagirdlərlə pedaqoji işin təşkilində psixoloji dəstəyin zəruriliyi.....	216
144.	Cəlilov Azər, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru; Məmmədova Səma, magistrant Dünyada və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial – iqtisadi problemləri.	217
145.	Əbilova Nəzakət, dissertant Astaranın qədim müdafiə tikililərinin öyrənilməsinin tariximizdə yeri və rolu.....	218
146.	Əhmədova Türkan, doktorant Hər bir qələbənin əsas amalı.....	220
147.	Ələsgərov Baxış, dosent; Səmədov Yaqub, dosent Müasir dövrdə Respublikamızın iqtisadi-siyasi və mənəvi həyatında Azərbaycançılıq ideologiyasının rolu.....	221
148.	Ələsgərov Baxış, dosent; Səmədov Yaqub, dosent Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin rolu...	222

149.	Əliyev Afiq, dosent; Cəfərli Səbinə, magistrant Şagirdlərdə yaradıcı fikir yürütmək bacarığının formalaşdırılması.....	223
150.	Əliyev Afiq, dosent Gənclərdə milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji məsələləri.....	225
151.	İbadov Rakif, dosent, Qurbanova Aydan, magistrant Azərbaycan Respublikasının Cənub-Şərq bölgəsinin düyü yeməklərinin texnologiyası...	227
152.	İbadov Rakif, dosent XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin iqtisadiyyatına dair tezis.....	228
153.	İmanlı Asif, baş müəllim 1918-ci il mart soyqırımını və Lənkəran hadisələri.....	230
154.	İsmayılov Arif, dosent; Miriyeva Nəzrin, magistrant Hesab məsələlərinin struktur formasına görə növləri.....	232
155.	İsmayılov Arif, dosent Müqayisələr metodunun tətbiqi ilə ədədlərin bölünməsinə dair məsələlərin həlli.....	233
156.	Kəlbəyev Həşim, baş müəllim Ənənəvi qidalardan istifadənin müalicəvi əhəmiyyəti (Lənkəran-Astara bölgəsinin materialları əsasında).....	234
157.	Kərimli Tahir, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru; Kərimli Anar, baş müəllim El bir olsa, dağ oynadar yerindən.....	236
158.	Quliyev Cəmil, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Şuşa şəhərinin tarixinə dair.....	237
159.	Mahmudov Kamal, dosent; Əlizadə Gözəl, magistrant XIX əsr Azərbaycanın üzümçülük və şərəbcilik tarixində alman kolonistlərin rolu.....	238
160.	Mahmudov Kamal, dosent Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları.....	240
161.	Mehrəliyev Şahin, müəllim Vətən müharibəsində milli mənəvi dəyərlərimizin rolu.....	241
162.	Məcidova Leyla, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; Tacibzadə Aytac, magistrant Astara rayonunda milli mətbəxin xarakterik cəhətləri.....	243
163.	Məcidova Leyla, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Azərbaycanda ilkin dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında Muğanın rolu.....	244
164.	Məlikov Emin, dosent; Babayeva Turan, magistrant Azərbaycan Respublikasında konservləşdirmə sənayesinin inkişafı tarixindən (1991-2018).....	245
165.	Məlikov Emin, dosent Azərbaycan Respublikasının Cənub-şərq bölgəsində qida sənayesinin təşkili tarixindən (2003-2018-ci illər).....	246
166.	Məmmədov Arif, professor; Mirzəyeva Jalə, magistrant Tarixin tədrisində zaman təsəvvürlərinin formalaşdırılması və xronologiyanın mənimsədilməsi üsulları.....	247
167.	Məmmədov Arif, professor Müstəqillik illərində Azərbaycanın orta əsr abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlara dair.....	248
168.	Nəcəfov Əlizadə, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Dövlət və xalqın birliyi qələbəmizin əsasıdır.....	249
169.	Nuriyeva Arzu, doktorant Vətən müharibəsində qazanılan qələbədə ailənin rolu.....	251
170.	Pirquliyeva Qənirə, dosent; Şükürov Nəriman, magistrant Tarix dərslərinin tədrisində layihə metodlarının tətbiqi (Səfəvi-Osmanlı münasibətləri müstəvisində).....	252

171.	Pirquliyeva Qənirə, dosent Parfiya və Azərbaycanın erkən dövlətlərinin iqtisadi əlaqələrinin tarixşünaslığından.....	254
172.	Rəsulova Yasəmən, doktorant Azərbaycanda xalq, dövlət və ordu birliyi.....	256
173.	Sadıxova Reyhanə, müəllim Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti.....	257
174.	Səlimov Mahir, dosent Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası.....	258
175.	Süleymanov Seymur, dosent; Zeynalov Sahib, dosent; Rzayeva Qərənfil, baş müəllim Azərbaycanda Xalq – Ordu birliyi orduya olan inamdan xəbər verir.....	259
176.	Гасанов Эльнур, доктор философии по истории Город Гянджа – символ противостояния армянскому терроризму.....	261

“RİYAZIYYAT VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ” BÖLMƏSİ

Ağayev Qorxmaz
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Əlizadə Şəhriyar
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
qorxmaz-1976@mail.ru
Şehriyar98@mail.ru

Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdünün Lənkəran-Astara sahillərinin müasir landşaft-ekoloji vəziyyətinə təsiri

Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri (qalxıb-enməsi) mövcud ədəbiyyat materialları və vizual müşahidələrimizə əsasən araşdırılmış, Lənkəran-Astara sahillərində gedən müasir landşaft-ekoloji dəyişikliklər öyrənilmişdir.

Aparığımız müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, dənizin səviyyə tərəddüdləri respublikamızın zəngin təbii potensiala, kurort-rekreasiya ehtiyatlarına malik, yeganə rütubətli subtropik zonası olan Lənkəran-Astara sahillərinin landşaft-ekoloji şəraitinə və həm də sosial-iqtisadi vəziyyətinə ciddi təsir etmişdir.

Qeyd edək ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi daim dəyişkəndir. Enmə və qalxmalarla xarakterizə olunan bu dəyişikliklər əhatə etdiyi vaxt və zamana görə müxtəlifdir. Belə ki, Xəzər dənizi təqribən 25-30 il bir istiqamətli olaraq enməyə və ya qalxmağa məruz qalır, bir o qədər vaxtda da müəyyən xırda dəyişmələrə uğrasa da əsasən stabil vəziyyətdə olur.

Hazırda respublika əhalisinin yarısından çoxu, sənayenin isə daha böyük hissəsi biləvasitə Xəzər dənizi ilə təmas zonasındadır. Bu baxımdan Xəzər dənizi səviyyəsində baş verən çoxillik dəyişmələr Xəzərtrafi ölkələr içərisində ən çox Azərbaycan Respublikasında, ölkə daxilində isə Lənkəran-Astara bölgəsində özünü daha çox göstərir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Xəzərin son səviyyə artımı nəticəsində Azərbaycanda ümumi subasmaya məruz qalmış ərazilərin 80%-dən çoxu məhz Kür çayından Astaraçaya qədər olan sahil zonasında olmuşdur.

Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdləri ilə əlaqədar tədqiqat obyektimiz olan Lənkəran-Astara sahillərinin dinamikasında və ümumilikdə landşaft-ekoloji şəraitində gedən dəyişiklikləri qiymətləndirmək məqsədilə tərəfimizdən səviyyənin 1956-1977-ci illərdəki stabil vəziyyətilə, 1978-ci ildən başlayaraq kəskin artma vəziyyətli və onların nəticəsində baş vermiş dəyişmələr müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqat apardığımız Lənkəran-Astara sahillərində Talış dağlarının, Xəzər dənizinin və qrunt sularının qarşılıqlı təsiri ilə - introzonal meşə, kollu-meşə və çəmənli-meşələr, bataqlıq, bataqlıq-çəmən və bataqlıq-laqun kimi müxtəlif landşaft kompleksləri massiv və talalar şəklində inkişaf etmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, dəniz səviyyəsinin çoxillik dövrü qalxıb-enməsi dənizkənarı sahil zolaqlarında landşaft və ekosistemlərin struktur-ərazi diferensasiyasına və ümumiyyətlə orada gedən təbii proseslərin gedişinə ciddi təsir göstərmişdir. Əgər keçən əsrin 70-ci illərinin axırına kimi səviyyənin nisbətən stabil qalması və ya enməsi nəticəsində ərazidə aridləşmə, atmosfer yağıntılarının azalması, qrunt sularının səviyyəsinin düşməsi fonunda mövcud meşə, bataqlıq, bataqlıq-laqun və bataqlıq-çəmən kompleksləri deqradasiyaya və modifikasiyaya uğramışsa, 1978-ci ildən başlanan son transqressiya nəticəsində bir çox yerlərdə (Qızılağac körfəzi, Sara yarımadası sahillərində, Lənkəran rayonunun Nərimanabad qəsəbəsi, Liman şəhəri, Göyşaban, Siyavar, Vel, Astaranın Şahağacı kəndlərinə aid sahil zonalar dənizin quruya daxil olması nəticəsində subasma və yuyulmağa məruz qalmış və bu dövrə qədər həmin ərazilərdə sahil boyu mövcud olmuş su-bataqlıq kompleksləri tamamilə dəniz suları altında qalmış, ərazidə qrunt sularının səviyyəsi yüksəlmişdir.

Dənizin səviyyəsinin qalxması ilə Lənkəran-Astara sahillərinin təkcə təbii mühitində deyil, eyni zamanda bölgənin sosial-ekoloji şəraitində gərginlik yaranmış, əkin sahələri su altında qalmış,

sahilboyu yaşayış məntəqələrində nəqliyyat əlaqələrinin intensivliyi pozulmuş, ekoloji miqrasiyalar baş vermiş, dəniz sahili təsərrüfat obyektlərinə ziyan dəymişdir.

Qeyd edək ki, Xəzərin səviyyə dəyişkənliyi ona xas olan və bizim istəyimizdən asılı olmasa da, bu problemin qarşısında passivlik göstərmək də düzgün deyildir. Subasmanın qarşısını almaq məqsədilə, xüsusən də Lənkəran şəhərini və iri yaşayış məntəqələrini dəniz suyundan qorumaq üçün birinci növbədə sahil bərkitmə işləri aparmaq tələb olunur.

Səviyyənin qalxması ilə əlaqədar pozulmuş təbii mühitin bərpa və əhalinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə aşağıdakıları məqsəduyğun bilirik:

1) Səviyyənin qalxmasının cənub bölgəsində ekoloji-coğrafi və sosial-ekoloji problemlərini tədqiq edən elmi mərkəz yaradılmalıdır. Bu məqsədlə Lənkəran Dövlət Universitetində lazımı elmi-texniki baza və kadr hazırlanması məqsəduyğun olardı.

2) Xəzərsahili zonanın bərpa üçün beynəlxalq təşkilatlara cəlb edəcək kompleks proqramlar hazırlanmalı, optimal variantlar, modellər yaradılmalıdır.

3) Dənizin potensial enerjisindən səmərəli istifadə etmək üçün sahilə yaradılacaq təsərrüfat və tikililər səyyari xarakter daşmalı, səviyyə ritmlərinə uyğun irəli və geri çəkilməlidir.

Ağayev Qorxmaz
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Seyfullayev Raul
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
qorxmaz-1976@mail.ru
mirzeyevkamil@gmail.com

Lənkəran təbii vilayəti çaylarının məruz qaldığı antropogen təsirlər nəticəsində çay sularında baş verən kimyəvi dəyişikliklər və onların xarakteristikası

Lənkəran təbii vilayətində yerli çay sularından suarmada və başqa sahələrdə geniş istifadə olunması ilə əlaqədar olaraq onların hidrokimyəvi cəhətdən öyrənilməsinə vacib hesab edərək, çay sularının kimyəvi tərkibində antropogen təsirlər nəticəsində baş verən dəyişikliklər mövcud ədəbiyyat materialları və müşahidələrimizə əsasən araşdırılmışdır.

Aparığımız tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Lənkəran təbii vilayətinin mərkəzi və cənub hissəsindəki çaylar (Lənkərançay, Pensərçay və s.) kalsium-karbonatlı, şimal-şərqində (Viləşçay hövzəsi) və Astarəçayın orta hövzəsindəki axarlar xloridli sulara aid olunur.

Təbii vilayəti çaylarının əksəriyyəti üçün orta illik minerallaşma dərəcəsi 200-500 mq/l arasında dəyişir ki, bu da orta minerallaşmaya uyğundur. Deməli, bunlar yaxşı keyfiyyətli içməli sulardır və təbiidir ki, suarma üçün də yararlıdır. Lakin vilayətdəki çaylara indiki dövrdə tərkibində müxtəlif çirkləndirici maddələr olan çoxlu tullantı suları axıdılır ki, bu da çay sularının keyfiyyətini kəskin pisləşdirir. Bununla əlaqədar olaraq, suların keyfiyyətini yalnız təbii göstəricilərə görə qiymətləndirməyi düzgün hesab etmirik.

Hal-hazırda çay sularının keyfiyyətinin ən yaxşı inteqral göstəricisi kimi, bir sıra komponentləri eyni zamanda nəzərə alan kompleks təsnifat tətbiq olunur. Həmin təsnifata görə çaylar altı çirklənmə qruplarına ayrılır: çox təmiz, təmiz, az çirklənmiş, mülayim çirklənmiş, çirklənmiş, güclü çirklənmiş. Bu təsnifata görə Lənkəran təbii vilayətinin çaylarından Lənkərançay və Pensərçayı (Təngərud) təmiz, Viləşçay və İstisuçayı mülayim çirklənmiş kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu qiymətləndirmə suların çirklənmə indeksi (SCI) göstəricilərinə görə yerinə yetirilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan həmin çaylar üçün suda olan üzvi qalıqlar, biogen komponentlər və çirkləndiricilərin (neft məhsulları, fenollar, pestisidlər və s.) maksimal kəmiyyət göstəriciləri təhlil etmişdir. Lənkəran çaylarının sularında fenol birləşmələrinin miqdarı 0,001-0,002 mq/l, misin

miqdarı isə 7 mkq/l-ə bərabərdir. Azot birləşmələrinin kəmiyyəti mövcud sanitar və toksikoloji normadan azdır.

Ümumiyyətlə, baxılan çay hövzələrində əsas çirklənmə mənbələri – yaşayış məntəqələrinin kommunal tullantıları, kənd təsərrüfatında istifadə olunan üzvi və mineral gübrələrdir.

Təbii vilayətin çay sularından aşağı axında geniş istifadə olunduğu nəzərə alınaraq çay sularının suvarma üçün yararlılığı qiymətləndirilmiş və bu məqsədlə qələvilik əmsalının qiymətləri hesablanmışdır.

Təbii vilayətin çay suları ilə il ərzində Xəzər dənizinə gətirilən kimyəvi birləşmələr və çirkləndirici maddələrin miqdarı hesablanmışdır. Belə ki, vilayətin əsas çaylarının axımı ilə il ərzində 126945 ton kimyəvi birləşmələr və çirkləndirici maddələr Xəzər dənizinə gətirilir, o cümlədən:

– Viləşçay ilə 26500 ton kimyəvi birləşmələr, 10100 ton asılı maddələr, 940 ton üzvi, 3 ton neft məhsulları, 2 ton metallar və 0,2 ton fenollar;

– Lənkərançay ilə 71300 ton kimyəvi birləşmələr, 28600 ton asılı maddələr, 250 ton üzvi maddələr, 7 ton neft məhsulları, 5 ton metallar və 0,5 ton fenollar.

Bildiyimiz kimi, çay sularında hidrokimyəvi inqradientlərin qatılığı, miqdarı, məcranın torpaq yatağının geokimyəvi tərkibindən, yeraltı suların filtrasiya olunan süxurların xassəsindən, atmosfer havasının tərkibindən və s. asılı olaraq formalaşır. Əlbəttə, göstərilən amillər təbii sayılır və ona görə hər mənbə üçün bir növ sabit saxlanılır. Lakin müasir dövrdə, vilayətdə antropogen amillərə məruz qalmayan açıq su hövzələrinə, o cümlədən də çaylara rast gəlinmir.

Eyni zamanda da mikrobioloji tədqiqatların nəticələri göstərmişdir ki, hər çay öz yatağı-axarı istiqamətdə müxtəlif dərəcədə antropogen təsirlərə görə bir növ fərqli keyfiyyətlə səciyyələnir. Maraqlıdır ki, tədqiqatlar aparılan çayların demək olar ki, hamısında müxtəlif dərəcədə üzvi çirklənmə qeyd olunmuşdur.

Əlbəttə, kiçik çaylarda, qısa miqyaslı sahələrdə çay sularına kənar maddələrin qarışması ilk növbədə suların hidrokimyəvi sabitliyini pozur. Hidroloji rejimləri qeyri-sabit olan və su balansının 70-80%-i atmosfer çöküntülərindən – yağmurlardan ibarət olan Lənkəran təbii vilayətindəki çaylarda ən əvvəl suların mineralizasiya göstəriciləri dəyişir.

Adi duz tərkibinin vilayətdəki çay sularında dəyişməsi, təbii olaraq az və çoxsulu dövrlərdə daha aydın nəzərə çarpır.

Məlum həqiqətdir ki, bölgədəki çaylar kiçik olduğundan antropogen təsirlərə qarşı olduqca davamsızdır və ona görə sulara qarışan alloxton xarakterli pollyutantların axın boyu zərərsizləşməsi demək olar ki, mümkün deyildir.

Lənkəran təbii vilayətində çay şəbəkəsinin sıx olmasına baxmayaraq, təmiz su ilə təminatda problemlər vardır. Bölgədə əhalinin məişətdə istifadə etdikləri suların əksər hissəsi həyətəni quyular hesabına ödənilir. Bölgə həm də onunla fərqlənir ki, yağmurlar bol olan aylarda yeraltı suların səviyyəsi kəskin dərəcədə üst qatlara qalxır, çox vaxt quyular suları torpağın səthinə axır. Məlum olmuşdur ki, çirkləndirici maddələrin bir çoxu quyulara filtrasiya olunan sularla yayılır.

Bölgədəki iri yaşayış məntəqələrində qapalı-mərkəzləşmiş kanalizasiya şəbəkələri, çirkabı təmizləyən məntəqə-stansiyalar yoxdur. Açıq kanalizasiya arx-şəbəkələri təmizlənmir və yağış sularına qarışaraq quyular sularına asanlıqla yol tapır. Ona görə, çirkab çalaları və axarlarına yaxın, çayların çirkli sahələri yaxınlığındakı quyular sularını da ziyansız, təmiz saymaq olduqca mübahisəlidir.

Talış meşələrində ağac cinslərinin suksessiyası və bir-birini əvəz etməsi vəziyyəti

Lənkəran Regional Meşə Təsərrüfatı İdarəsinin Lerik meşəbəylinin 5A, 5, 6 və 13 saylı meşə dolaylarında 2007-2012 və 2017-2021-ci illəri əhatə etməklə apardığımız monitorinq xarakterli müşahidələr zamanı məlum olmuşdur ki, Talış meşələrində ağac cinslərinin suksessiyası və bir-birini əvəz etməsi daha çox palıd-fıstıq, palıd-dəmirağacı, şabalıdyarpaq palıd və azat ağaclarında baş verməkdədir.

Qeyd olunmalıdır ki, Yer kürəsində meşə örtüyü formalaşdığı dövrlərdən həmişə müəyyən suksessiyalara (“*succesio*” - latın dilində varislik deməkdir) - dəyişmələrə, o cümlədən ağac cinslərinin bir-birini əvəz etməsinə məruz qalmışdır. Yəni, əslində ağac cinslərinin bir-birini əvəz etmələri dinamik surətdə gedən bioloji və ekoloji, həm də uzun müddətli təbii-tarixi proses olub, dünya meşələri üçün xarakterik əlamətdir. Bu ilk növbədə ağacları uzun müddət ərzində baş verən ontogenez inkişafın, iqlim dəyişkənliyi kimi tədrici hadisələrin nəticəsi olmaqla həm təbii, həm də insanların kortəbii müdaxiləsi hesabına qısa zaman ərzində baş verir və gələcəkdə də davam edəcəyi şübhəsizdir.

Apardığımız tədqiqatlar zamanı hazırda ölkəmizin meşə örtüyünün 15%-ni (134 min ha) təşkil edən Talış meşələrində dağların oroqrafik cəhətdən cənub və şərq yamaclarında vələsin (*Carpinus*) palıdı (*Quercus macranthera* - Şərq palıdı), şimal baxarlı yamaclarda isə fıstığı (*Fagus*) əvəz etməsi daha çox müşahidə edilmişdir. Eyni zamanda Talış meşələrində təbii əvəzlənmə ilə yanaşı yaşayış məntəqələri, nəqliyyat yollarına yaxın ərazilərdə cinslərin əvəz olunmasının daha intensiv getməsi, palıd və fıstıq meşələrinin getdikcə nisbətən az məhsuldar olan vələs meşələri ilə əvəz olunması hallarının həm də təsərrüfat qaydalarının kobud şəkildə pozulması nəticəsində baş verməsi tərəfimizdən müəyyən olunmuşdur.

Çoxsaylı kompleks səbəbləri analiz etdikdə məlum olmuşdur ki, bölgədə tikinti və yanacaq məqsədi üçün palıd və fıstıq oduncağı daha qiymətli hesab olunduğundan ilk növbədə bu ağacların kəsilib aparılması nəticəsində meşələr seyrəlir, sonradan vələs daha güclü inkişaf etməyə başlayaraq əvvəllər onların da yerləşdiyi sahələri tutmağa nail olur. Həm də təbii olaraq palıd və fıstıq toxumları ağır olduğundan adətən uzağa yayıla bilmir, eyni zamanda yerli əhali tərəfindən təsərrüfat məqsədilə yığıldığından bu ağac cinslərinin toxumla bərpası getdikcə zəifləməkdədir. Vələs toxumları isə əksinə, yüngül və qanadlı olduğundan meşədə daha geniş əraziyə uçaraq yayıla bilər. Vələsin belə sürətlə artmasının daha bir səbəbi də palıd və fıstıq ağaclarında toxum ilinin yalnız bir neçə ildən (hər 3-4 ildən) bir təkrar olunması, vələsin isə hər il güclü toxum vermə xüsusiyyətinə malik olmasıdır.

Talışın və həm də Azərbaycan florasının reliktdən nadir bitkisi olan dəmirağacı (*Parrotia persica*) müxtəlif cinslərlə qarışıq meşələr əmələ gətirsə də, adətən alçaq dağlıq hissələrdə olmaqla palıdla assosiasiya yaradır. Tarixi və ədəbiyyat məlumatlarına görə isə əvvəllər həm də Lənkəran ovalığı və dənizkənarı düzənlik hissə dəmirağacı və şabalıdyarpaq palıd meşələri ilə örtülüb olmuş, lakin 1927-1928-ci illərdə bu meşələr başdan-başa kəsilərək onların yerində çay plantasiyaları və digər kənd təsərrüfatı bitkiləri əkinləri salınmışdır (İ.S.Səfərov, 1962). Hazırda ovalıq hissədəki çayların vadilərində ayrı-ayrı talalar şəklində olmaqla hələ də həmin meşə qalıqlarına rast gəlmək mümkündür.

Dəmirağacının güclü toxum vermə qabiliyyətinə malik olması, vegetativ yolla yaxşı çoxalması və otarmaya qarşı davamlı olması onun getdikcə palıda üstün gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, dəmirağacı toxumla çoxalmaqla yanaşı, həm də kökdən pöhrə verməklə (qırıntı aparılarkən isə kötükdən pöhrə verərək) meşədə üstün mövqə tuta bilər və bu xüsusiyyətinə görə sonradan palıdı əvəz edərək təmiz dəmirağacı meşəliyi yaradır. Meşə mal-qaraya otarıldıqda başqa cinslər daha tez

sıradan çıxsa da, dəmirağacı alçaq gövdəli dairəvi forma alaraq tam məhv olmur, sonradan pöhrə verməklə yenidən meşəlik yarada bilir.

Talış meşələrində əsas və çox sahə tutan III dövr relik bitkilərindən biri şabalıdyarpaq palıd (*Quercus castaneifolia*) növüdür. Şabalıdyarpaq palıd Talış meşələrində adi palıd, azatağacı, vələs və yemişanla birgə assosiasiya yaradır.

Bitmə şəraitinin nəmliyindən asılı olduğu üçün şabalıdyarpaq palıdın yüksək məhsuldar meşələri adətən rütubətli bitmə şəraitində formalaşır. Meşədə torpağın mal-qara tərəfindən ardıcıl olaraq tapdanması nəticəsində onun su-fiziki xassələri pisləşir ki, bu da meşədə quraqlığa səbəb olur. Quru bitmə şəraitində isə palıdın təbii bərpası zəif gedir və onun tədricən dəmirağacı, cökə, yemişan, heyva, əzgil və quraqsevər digər ağac cinsləri (məsələn, azatağacı, alça və s.) və kollarla əvəz olunmasına şərait yaranır. Talışda dəniz səviyyəsindən 200-600 m yüksəkliklərdə bu cür formalaşmış fitosenozlar hazırda geniş ərazi tutmaqdadır.

Eyni zamanda mal-qaranın otarılması ilə yanaşı bir çox hallarda özbaşına və nizamsız aparılan meşə qırıntıları kimi digər insan fəaliyyəti nəticəsində də şabalıdyarpaq palıd meşələrinin ərazisi getdikcə azalmaqdadır.

Fikrimizcə, gec olmadan ardıcıl meşəçilik tədbirləri görməklə sənaye və təsərrüfat üçün daha qiymətli olan şabalıdyarpaq palıd meşələrinin bərpasına nail olmaq mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə meşələrdə şabalıdyarpaq palıdın systemsiz kəsilməsinin qarşısını almaq, mal-qara otarılmasını dayandırmaq, təbii bərpa zəif gedən sahələrə əlavə toxum səpməklə yanaşı şabalıdyarpaq palıd tingləri əkinlərinin aparılması daha səmərəli olardı.

Talışda dəniz səviyyəsindən 700-1300 m, bəzən 1500 m yüksəklikli meyilliyi çox olan yamaclarda quraqlığa davamlı heyva, yemişan, dovşanalması, əzgil, qaratikan və s. kol və ağacların iştirakı ilə azatağacı (*Zelkova hircana*) fitosenozu yaranmışdır.

Azatağacı da dəmirağacı kimi mal-qaranın intensiv otarıldığı şəraitdə başqa kollar tamam məhv olduğu yerlərdə belə çox dözümlü olduğundan kol şəklini alır, sonradan kökdən güclü pöhrə verməklə inkişaf edir və həm də torpaq eroziyasının qarşısını yaxşı alır. Ətraf qonşu sahələrdə palıd-azatağacı və palıd meşələrinin olmasına əsaslanaraq mal-qaranın daim tapdığı altında olan və intensiv otarmaya məruz qalan azatağacı kolluqlarının vaxtilə yerində palıd və palıd-azatağacı meşələrinin olduğunu söyləyə bilərik.

Talışın dağlıq hissələrində bir çox hallarda fıstıq, palıd meşələri həm də güclü inkişaf edən qıjı - ayıdöşəyi növü olan vel (*Pteridium aquilinum*) ilə əvəz olunur. Belə ki, ayıdöşəyi meşə talalarında güclü inkişaf edir, özünün güclü kökləri ilə torpağın üst qatını tutur və ağac toxumlarının torpaqla əlaqəsinin qarşısını alır. Bu da həmin ərazilərdə meşənin təbii bərpasının dayanmasına səbəb olmuş və nəticədə ərazi tədricən ayıdöşəyi bitkisi ilə örtülməkdədir.

Hazırda Lerik rayonunun Brkandul, Sivəkəran, Vistən Soru, Noda, Kincivo, Günəşli kəndləri ətrafında və digər inzibati rayonlara məxsus alçaq və orta dağlıq hissələrdə ayıdöşəyinin meşəni sıxışdırıb məhv etməsi hallarının intensiv davam etməsi tərəfimizdən müşahidə edilmişdir. Bu hissələrdə meşənin bərpasına kömək məqsədilə ilk olaraq torpaq hissə-hissə şumlanmalı və ayıdöşəyilər kökdən çıxarılaraq həmin ərazilərdən kənarlaşdırılmalıdır. Ayıdöşəyindən azad olmuş belə sahələrə müvafiq ağac toxumu səpini işləri və tingləri əkinləri aparmaqla meşələrin yenidən bərpasına kömək etmək mümkündür.

XI sinif coğrafiya dərslindəki statistik materialların coğrafi informasiya mənbəyi kimi istifadəsi

Müasir tədris prosesinin effektivliyini təmin etmək məqsədilə dərslərdə mövzular müxtəlif xarakterli materiallarla zənginləşdirilir. Aerokosmik şəkillər, çöl tədqiqatları və ekspedisiyalar, xəritə və atlaslar, coğrafiya informasiya sistemləri və s. coğrafi biliklərin əldə edilməsində əsas informasiya mənbələridir. Coğrafi biliklərin formalaşdırılması və coğrafi proqnozların verilməsində statistik materialların təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Coğrafiya fənni üzrə statistik materiallar əsasında mətnlərin, cədvəllərin, qrafiklərin, diaqramların, kartoqrafik təsvirlərin tərtib edilməsi coğrafi informasiyaları daha da mənimsənilə bilən şəkllə gətirir.

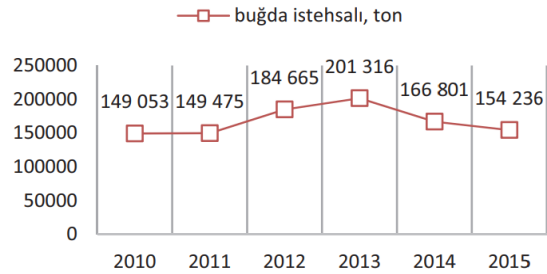
Statistik materiallar əsasında mətnlərin tərtib edilməsi (esse, referat, tezis) onları obrazlı şəkildə şagirdlər üçün anlaşılana gətirir. Danışq dilinə daha yaxın olan esselərdə fikirlər obrazlı olmaqla daha sərbəst şəkildə ifadə edilir. Referatda isə fikir yığcam və elmi şəkildə çatdırılır. Tezis məlumatın adətən, yazılı surətdə, təfsilsiz ifadə olunan əsas fikirlərin qısa xülasəsidir.

Qrafik və ya xətti diaqramlarda statistik məlumatlar bir-biri ilə birləşdirilmiş nöqtələr vasitəsilə təsvir olunur. Qrafiklər (xətti diaqramlar) statistik məlumatlar (coğrafi kəmiyyətlər) arasında asılılığı əks etdirir. Bu vizuallaşdırma vasitəsilə daha çox zaman ərzində baş verən dəyişiklikləri nümayiş etdirmək üçün istifadə edilir. Məsələn: Təqdim olunan diaqram 2010-2015-ci illərdə Gəncə-Qazax iqtisadi coğrafi rayonunda buğda istehsalının dinamikasını əks etdirir (*Şəkil 1*).

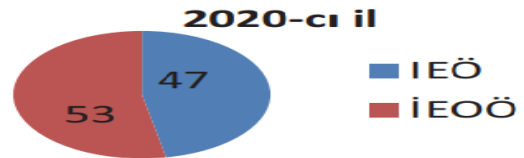
Diaqramlar statistik məlumatları qrafik təsvir formasında şagirdin diqqətinə daha da cəlbədiciliyə gətirir. Bu təsvirlər vasitəsilə statistik göstəricilərin səmərəliliyini daha rahat və cəld bir şəkildə müəyyən etmək olur. Diaqramlar formasına görə müxtəlif olur: dairəvi, sütunlu, sahəvi və s. Dairəvi diaqramlar kəmiyyətlər arasında nisbəti əyani şəkildə göstərir. Məsələn: Dünya sənayesində İEO-lərin və İEOÖ arasında pay bölgüsündə İEOÖ-lərin payının İEO-lərə nisbətən çox olmasını asanlıqla müşahidə etmək olur (*Şəkil 2*).

Sütunlu diaqramlardan, əsasən, kəmiyyət göstəricilərini müqayisə etmək üçün istifadə olunur.

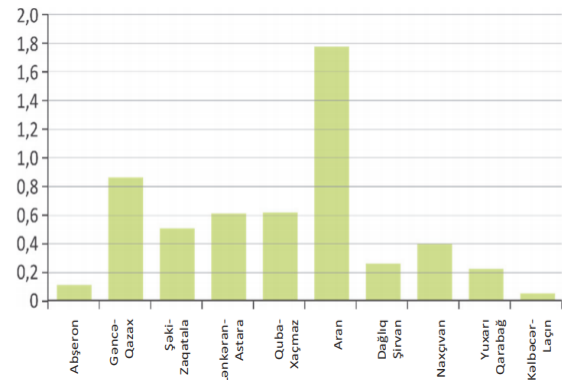
Məsələn: Verilmiş sütunlu diaqramda 2016-cı ildə Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi təsvir olunur (*Şəkil 3*).

Şəkil 1. Gəncə-Qazax iqtisadi coğrafi rayonunda buğda istehsalının dinamikası

Şəkil 2. Dünya sənayesində İEO-lərin və İEOÖ-lərin payı, %-lə

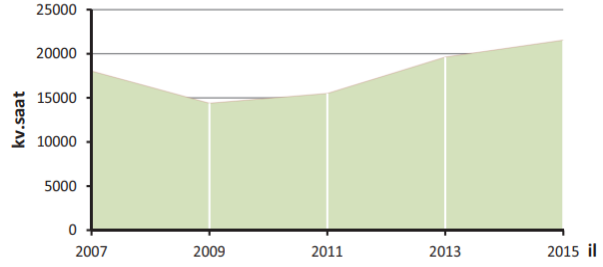

Şəkil 3. 2016-cı ildə Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlarında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi (mlrd.manat)

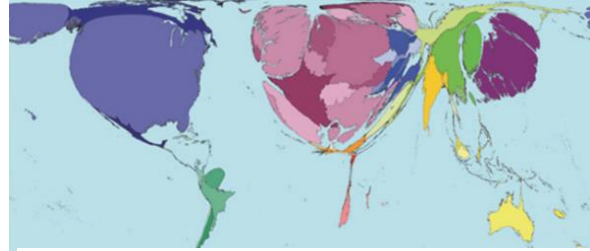
Sahəvi diaqramda kəmiyyətlər ardıcıl olaraq düz xətlə birləşdirilmişdir. Qrafik xətlə oxlar arasında olan sahə rənglənir. Məsələn: *Şəkil 4-də* sahəvi diaqram vasitəsilə Azərbaycanda adambaşına elektrik enerjisinin istehlakı (kVt/saatla) təsvir edilir.

Kartoqrafik təsvirlərdən olan anamorfoz xəritələr şagirdlərin intellektual qabiliyyətinin və praktik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün təsirli vasitədir. Anamorfoz xəritələr riyazi statistika əsasında tərtib edilir. Məsələn: Dünyada elmi tədqiqat işlərinin aparılmasını əks etdirən anamorfoz xəritə-sxem əsasında şagird elmi tədqiqat işlərində aparıcı və geridə qalan ölkə və regionlar haqqında məlumat əldə etmiş olur (*Şəkil 5*).

Statistik müşahidə prosesində əldə edilən məlumatlar dağınıq halda olduğundan onların müəyyən qaydaya salınması və sistemləşdirilməsi tələb olunur. Bu cür yanaşma məcmuun yekun xarakteristikasının əldə edilməsinə imkan verir. Deməli, statistik müşahidə prosesində toplanılan məlumatları anlaşılacaq və dərk ediləcək şəkllə salmaqdan ötrü onların yekunlaşdırılması zəruridir. Əldə edilmiş məlumatların əyani təsvir vasitələri ilə vizuallaşdırılması onlardan istifadəni asanlaşdırır. Belə ki, mürəkkəb statistik məlumatları bu təsvir vasitələri ilə daha asan və az vaxt sərf edərək təhlil etmək mümkündür. Xüsusilə orta məktəblərdə şagirdlər üçün belə təsvirlər adi statistik məlumat toplusundan daha çox cəlbedici olur. Beləliklə, şagirdlərin əldə etdikləri informasiyaları təhlil etmələri və müəyyən konkret nəticə çıxarmaları asanlaşır.

Şəkil 4. 2016-cı ildə Azərbaycanda adambaşına elektrik enerjisinin istehlakı (kVt/saatla)

Şəkil 5. Dünyada elmi tədqiqat işlərinin aparılmasını əks etdirən anamorfoz xəritə-sxem.

Ağayev Ziyafət
dosent

Mahmudzadə Vüsal
magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti
kreativagayev@gmail.com
astarasiyaku07@mail.ru

Coğrafiya dərslərində türk dünyası ölkələrinin öyrənilməsi metodikası

Türk dünyası ölkələrinin öyrənilməsi müasir dövrümüz üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu həmçinin coğrafiya fənninin tədris edilməsi baxımından da vacib məsələdir. Bunu nəzərə alaraq coğrafiyanın tədrisi zamanı müxtəlif metodlardan istifadə edərək Türk dünyasının öyrənilməsinə böyük önəm verilir.

Məlumdur ki, metodika sözünün kökündə metod sözü durur. Metod anlayışı qarşıya qoyulan hər hansı bir məqsədə çatmaq üçün yolu, vasitəni ifadə edir. Şübhəsiz ki, məqsədə çatmaq üçün bir deyil, bir neçə, hətta onlarla metoddan istifadə etmək olar. Bunlardan təlim zamanı düzgün istifadə etməklə qarşıda duran məqsədə nail olmaq mümkündür. Bu baxımdan təlimin metodları anlayışı meydana çıxır.

Türk dünyası ölkələrinin tədrisi zamanı ilk olaraq təsviri metoddan istifadə edərək həmin ölkələr haqqında ümumi məlumat verməklə şagirdlər üçün mövzuya giriş etmək fikrimizcə, münasib hesab edilə bilər. Misal olaraq həmin ölkələrin adlarını sadalamaq və həmin ölkələr haqqında ilkin biliklər vermək olar. Növbəti addımlarda coğrafi təsvir metodundan istifadə etməklə

daha ətraflı məlumatlar vermək olar. Bu addımda türk dövlətlərinin yerləşdiyi ərazi, onların ayrı-ayrılıqda xəritəsi və qonşu sərhəd dövlətlər haqqında məlumat vermək faydalı olacaqdır.

Təsviri metodla yanaşı müqayisəli metoddan da istifadə növbəti mərhələlərdə faydalı ola bilər. Təsviri metod zamanı əldə edilən biliklər artıq sonrakı mərhələdə daha geniş, müqayisəli formada, türk dövlətlərini bir-biri ilə müqayisə etməklə öyrənilməsi faydalı ola bilər. Bu zaman şagirdlər arasında müəyyən oyunlar, müsabiqələr də təşkil etmək imkanı vardır. Məsələn üçün xəritədə həmin ölkələrin sərhəddini və yaxud onların paytaxtları, şəhərlərini tanımaq, məlumat vermək formasında yarış təşkil etmək və s.

Türk dünyası ölkələrinin zəngin mədəniyyəti vardır. Şagirdlərə türk xalqlarının mədəniyyəti haqqında ilkin məlumat verildikdən sonra interaktiv metodların köməyi ilə dərsi davam etmək faydalı olar. Bu zaman şagirdlər türk xalqlarının mədəniyyəti haqqında müstəqil şəkildə məlumat toplayır və əldə etdiyi bilik və bacarığı sərbəst şəkildə ifadə edirlər.

Məlumdur ki, türk dövlətlərinin çox gözəl, mürəkkəb təbii şəraiti və zəngin faydalı qazıntıları vardır. İlkin mərhələdə bu barədə şagirdlər məlumatlandırıldıqdan sonra onlara müstəqil işlərin verilməsi yaxşı nəticə verir. Bu zaman tədqiqatçılıq metodunun tətbiqi məqsədəuyğun olardı. Şagirdlər müasir texnologiyalardan istifadə edərək qruplara bölünməklə istər məktəbdə, istərsə də evdə tədqiqat və axtarıcılıq işi apara bilər. Bir qrup şagird ölkənin faydalı qazıntıları haqqında, bir qrup daxili sular, digər bir qrup isə flora və faunalarla bağlı məlumat toplayaraq tədqiqat işi apara bilər. Bu həm də şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına köməklik edə bilər. Həmçinin təhsilin növbəti pillələrində tədqiqat işləri üçün ilkin baza-bacarıq rolu oynayacaqdır. Şagirdlər sinifdə əldə etdikləri məlumatları müəllimlə birgə müzakirə metodu çərçivəsində təşkil edə bilərlər ki, bu da şagirdlərin müzakirə aparmaq vərdişlərinin formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir..

Layihələr üzərində iş metodu coğrafiya dərslərində türk dövlətlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rolə malik bir metoddur. Şagirdlər hər hansı bir mövzu haqqında, məsələn üçün türk xalqlarının ortaq xüsusiyyətlərinin birini, ekologiya haqqında layihə hazırlayıb sinif şəraitində nümayiş etdirə bilər və şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması, gələcəkdə onların beynəlxalq layihələrdə iştirak etmələri üçün mühüm bir zəmin yarada bilər.

Bütün hallarda nəzərə almaq lazımdır ki, müəllim-şagird ünsiyyətinin düzgün qurulması çox vacib şərtədir. Tədris zamanı istənilən metodu seçərkən müəllim sinifin potensial imkanlarını və şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır.. Beləliklə:

1. Coğrafiya dərslərində Türk dünyası ölkələrinin öyrənilməsi zamanı təlim metodları tədris olunan mövzunun xarakterinə uyğun olaraq seçilməlidir. Bu zaman şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır.
2. Türk dünyası ölkələrinin coğrafiyası tədris olunarkən dərsləklərlə yanaşı, digər mənbələrdən istifadəyə geniş yer verilməlidir.
3. Türk dünyası ölkələrinin öyrənilməsi bir istiqamətdə deyil, mütləq şəkildə müxtəlif tədris metodlarının bir-biri ilə müqayisəli kompleks şəkildə aparılmalıdır.

Ağayev Ziyafət

dosent

Rəhimov Mirtəhmasib

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

kreativagayev@gmail.com

tehmasibrehimov@gmail.com

Distant təlim zamanı “Coğrafi təbəqə”yə dair biliklərin qiymətləndirməsi və onun təşkili

Artıq bir ildən çoxdur ki, Azərbaycanda pandemiya ilə əlaqədar karantin rejimidir. Belə bir vəziyyət Azərbaycanda distant tədrisin aktuallığını qabartdı və tez bir zamanda Teledərs lahiyyəsi start götürdü. Teledərs lahiyyəsi internetə çıxışın olub olmamasından asılı olmayaraq bütün

şagirdlər tərəfindən izlənilən məsafədən dərs olsa da effektivliyi çox aşağıdır. Daha sonra virtual məktəb platforması istifadəyə verildi ki, bu da MS Teams proqramı ilə tədrisin təşkilinə əsaslanırdı. Teledərslərlə müqayisədə MS Teams vasitəsi ilə keçirilən dərslər müəllim-şagird kommunikasiyasının mövcudluğuna əsaslandığı üçün daha effektiv oldu. Yarımlin sonuna qədər KSQ-lərin keçirilməməsi yarımillik qiymətləndirmə ilə bağlı bir çox suallar yaratdı. Distant formada keçirilən qiymətləndirmə zamanı müəllimlərin əksəriyyəti MS Forms üzərindən test tapşırıqları şagirdlərə təqdim edərək ona uyğun qiymətləndirilməni təşkil edirdi. Hətta Təhsil Nazirliyi tərəfindən də Milli qiymətləndirmə 2020-ci ilin dekabrında MS Teams üzərindən test üsulu ilə təşkil olundu. İstər ümumtəhsil məktəblərində keçirilən “Xüsusi Summativ Qiymətləndirmə”, istərsə də, “Milli qiymətləndirmə”nin nəticələrinin tam obyektivliyi şübhə altındadır. Çünki nəzarətdən kənar evində müxtəlif resursların əhatəsində olan şagird ona təqdim olunan test tapşırıqlarını həmin resurslardan rahatca istifadə etməklə yerinə yetirdiyindən qiymətləndirmədə qeyri obyektivliyə gətirib çıxarır.

Hər bir təlim prosesinin sonunda qiymətləndirmə mütləqdir və müəyyən standartlar çərçivəsində keçirilməlidir. Distant formada coğrafi təbəqəyə dair biliklərin qiymətləndirilməsində test üsulundan istifadə etmək şagirdin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdişlərin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün qeyri-obyektiv vasitədir. MS Forms üzərindən hazırlanan test tapşırıqlarını şagird müstəqil işlədiyindən yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərə görə obyektivlik pozulur. Obyektivliyin qorunması və şagirdin bilik səviyyəsinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün aşağıda göstərilən qiymətləndirmə üsullarından istifadə etmək daha obyektiv nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradacaq:

1. Lahiyə tapşırığı
2. Şifahi sual-cavab
3. Tapşırıqvermə
4. Şifahi təqdimat
5. Müsahibə

Yuxarıda qeyd olunan qiymətləndirmə üsulları MS Forms və ya digər vasitələrdən istifadə etməklə şagirdlərə təqdim olunan test tapşırıqlarından daha effektivdir və bu üsullar vasitəsi ilə şagirdlərin bilik səviyyələri haqqında dolğun məlumatlar əldə etmək mümkündür. Coğrafi təbəqəyə dair biliklər sisteminin şagirdlər tərəfindən hansı səviyyədə qavranılmasını öyrənmək üçün bunlardan hər hansı biri və ya bir neçəsi tətbiq edilə bilər. Məsələn: IX sinifdə coğrafi təbəqəyə dair biliklər sisteminin tərkib hissəsi olan landşaftlara dair bir lahiyə şagirdə tapşırıqla bilər. “Antropogen landşaftlarda bioehtiyatların çoxaldılması” mövzusunda verilən lahiyə şagirdin təkcə antropogen landşaft ilə bağlı bilikləri deyil, həm də, bioehtiyatlar və s.-lə bağlı biliklərin səviyyəsini öyrənməyə imkan verəcəkdir. Təbii ki, bunu şagirdə müstəqil iş kimi (evdə nəzarətsiz) deyil, qiymətləndirmə zamanı nəzarət altında verilməlidir.

Qiymətləndirmənin şifahi sual-cavab üsulu həm bütün şagirdlərin iştirakı ilə, həm də, şagirdlərlə fərdi qaydada aparıla bilər. Bu zaman nəzərdə tutulan dövr ərzində (və ya bölmənin sonunda) şagirdlər tərəfindən öyrənilən mövzulardan tərtib olunmuş sualları şagirdlərə təqdim etməklə onların bilik səviyyələri müəyyənləşdirilə və qiymətləndirilə bilər.

Tapşırıqvermə, xüsusəndə, coğrafi məsələlərin tədrisində və onunla bağlı biliklərin yoxlanılmasında fəal istifadə edilən qiymətləndirmə üsuludur. Nümunə olaraq dəniz suyunun duzluluq məsələlərinə dair bir neçə tapşırıq verilərək şagirdin həm dünya okeanı, həm də, onun ayrı-ayrı hissələrinin xüsusiyyətləri və hesablama vərdişləri ilə bağlı bilikləri qiymətləndirmək mümkündür.

Şifahi təqdimat üsulundan istifadə edildiyi zaman ilk öncə meyarlar şagirdlərə bildirilməlidir. Daha sonra hər hansı bir mövzunu şagirdə təqdim etməklə (və ya bir neçə mövzu verib onlardan birini seçməsinə istəyərək) şifahi təqdimata başlamaq olar. Sonda şagirdə əvvəlcədən elan edilmiş meyarlar əsasında qiymətləndirmə aparmaq mümkündür.

Müsahibə zamanı müəllim həm əvvəlcədən elan edilən mövzulardan, həm də, yarımlil üzrə keçirilən hər hansı bir mövzu ilə bağlı müsahibə sualı verə bilər. Suallar mövzu ilə real həyat arasında əlaqə yaratmalıdır. Belə olduqda şagirdlərin bilik səviyyəsinin daha obyektiv

qiymətləndirilməsinə və əldə etdikləri biliklərin həyata tətbiqi ilə bağlı təsəvvür yaratmağa şərait yaranacaqdır.

Ümumiyyətlə pandemiyanın hökm sürdüyü müasir dövrdə distant təlim zamanı şagirdlərin biliyini obyektiv qiymətləndirmək üçün bir çox yeniliklər tətbiq olunmalı, test üsulundan istifadə minimuma endirilməlidir.

Axundov Ədalət
professor
Əliyev Vüsal
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
adalatakhund@mail.ru
aliyev.vusal.1997@gmail.com

Ümumiləşdirməyə və anlayışa formal məntiq və psixoloji baxımdan yanaşma

Formal məntiq və psixologiya elm sahəsində ümumiləşdirmə və anlayışın şərhı demək olar ki, eynidir. Təfəkkürün empirik nəzəriyyəsi ənənəvi formal məntiqin və psixologiyanın idrak əsası olmuşdur. Ona görə də, ümumiləşdirmə və anlayışın buna uyğun konsepsiyası yaranmışdır. Hazırda isə riyaziyyatın empirik təfəkkür səviyyəsində tədrisi, o cümlədən bu səviyyədə ümumiləşdirmə kifayət deyildir. Orta məktəbin riyaziyyat proqramlarının və təlim metodlarının bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ümumiləşdirmə və anlayışlara bu cəhətdən yanaşmaqla əlaqədardır. Təfəkkürün empirik nəzəriyyəsinin məktəb formal məntiqinə, ənənəvi psixologiya və didaktikaya təsiri indi də qalmaqdadır. Bunun obyektiv səbəbləri vardır. Son dövrlərə qədər iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində pedaqoq və psixoloqlar əsasən diqqətlərini ibtidai məktəbdə təlimin necə qurulmasına yönəlmişlər. Burada başlıca məqsəd şagirdlərə ən sadə oxu, yazı, hesablama vərdişləri vermək, ətraf mühitə aid fikirlərini genişləndirmək olmuşdur. Bu təhsilin məqsədi çox empirik və əməli xarakterdə idi. Real təhsil prosesində, xüsusi ilə ibtidai məktəb çərçivəsində, əlbəttə, şagirdlərdə lazım olan nəzəri təfəkkürün tərbiyə edilməsindən ibarət mürəkkəb məsələ qoyulmuşdur. Lakin qoyulmuş bu məsələ çox zaman yerinə yetirilməmişdir. Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirməni və anlayışların öyrənilməsi metodikasını ənənəvi formal məntiq səviyyəsində deyil müasir məntiqin tələbləri əsasında qurmaq lazımdır. Bir çox mütəxəssislərin fikrinə görə, müasir formal məntiq – bu riyazi məntiqdir. Riyazi məntiq formal məntiqin müasir inkişaf mərhələsi hesab olunur. Formal məntiqin mərkəzi məsələsi nəticə biliyi (əqli nəticə) nəzəriyyəsidir. Onun mövzusu bir hökmün, əvvəllər eyniyyət, ziddiyyət (ziddiyyətsizlik), üçüncünü istisna və kafi əsas qanunları üzrə müəyyən edilmiş, digər hökmdən alınması qaydasını və formalarını aydınlaşdırmaqdır. Yeni tədqiqat metodlarının tətbiqi və isbatların öyrənilməsi formalarının genişləndirilməsi formal məntiqin inkişafının mühüm mərhələsidir. Bu isə fənlər və metodlar üzrə riyazi məntiqin yaranmasını göstərir. Onun qeyri-riyazi məntiqlərdən əsas fərqi, həmişə hesablama metodlarının tətbiq edilməsindən ibarətdir. Müasir formal məntiq olmaq etibarını ilə, formal nəticə nəzəriyyəsi kimi, riyazi məntiqin mühüm məsələsi aksiomatik qurulmuş hesablamaların ziddiyyətsizliyini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə, mücərrədləşdirmə və anlayışların mənimsənilməsi metodikasını düzgün qurmaq üçün ənənəvi və müasir formal məntiqin xarakterik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək zəruridir. Həmçinin ənənəvi pedaqoji psixologiyanın və formal məntiqin qesoloji əsası olan təfəkkürün empirik nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşmaq lazım gəlir. Göründüyü kimi anlayış məntiq elminin əsas kateqoriyalarından biridir və öz növbəsində müəyyən mənada ümumiləşdirmədir. Obyektiv varlıq kimi ümumi və xüsusi anlayışlar da dialektik vəhdət təşkil edir. Obyekt və münasibətlərdəki həm oxşar, ümumi və həm də fərq əlamətlərini dərk etmək anlayışların şüurlu mənimsənilməsi üçün zəruridir. Obyekt və münasibətlərdə oxşar, ümumi və fərq əlamətlərinin varlığı, bu əlamətlərin anlayışlarda əks olunması, onların anlayış üzərində aparılan

bütün məntiqi əməliyyatlarda təzahürünü şərtləndirir. Anlayışın üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar isə tərif, təsnifat, məhdudlaşdırma, xüsusişəldirmə, ümumiləşdirmə və s.- dir. Ona görə də, düzgün ümumiləşdirmə üçün anlayışın və onun üzərində aparılan əməliyyatların mahiyyətini bilmək lazımdır.

Axundov Ədalət
professor
Həbibova Arəstə
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
adalatakhund@mail.ru
arasta.h@mail.ru

Hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyi üçün tərs məsələ haqqında

İşdə hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyinin sağ tərəfində zaman dəyişənindən asılı naməlum funksiyanın tapılması haqqında tərs məsələnin klassik həllinin korrektliyi tədqiq olunur.

$\{f(t), u(x, t)\}$ naməlum funksiyalar cütünün tapılması haqqında aşağıdakı məsələyə baxılır:

$$v u_{tt} + u_t - u_{xx} = f(t)g(x), \quad (x, t) \in D = (0, 1) \times (0, T], \quad (1)$$

$$u(x, 0) = \varphi(x), \quad u_t(x, 0) = \psi(x), \quad x \in [0, 1], \quad (2)$$

$$u(0, t) = u(1, t) = 0, \quad t \in [0, T] \quad (3)$$

$$\int_0^1 u(x, t) dx = r(t), \quad t \in [0, T], \quad (4)$$

burada $g(x), \varphi(x), \psi(x), r(t)$ funksiyaları məlum verilənlərdir, $\nu = \text{const} > 0$ relaksasiya əmsalı, $T = \text{const} > 0$

(1)-(4) tərs məsələsi ona ekvivalent olan (1), (2), (3) və

$$f(t) = [v h''(t) + h'(t) - u_x(1, t) + u_x(0, t)] / \int_0^1 g(x) dx, \quad t \in [0, T], \quad (5)$$

məsələsinə gətirilir.

Tərif. (1)-(4) (və ya (1), (2), (3), (5)) məsələsinin klassik həlli elə $\{f(t), u(x, t)\}$ cütünə deyəcəyik ki: 1) $u(x, t) \in C^{2,2}(D) \cap C^{0,1}(\bar{D})$; 2) $f(t) \in C(0, T]$; 3) (1)-(4) (və ya (1), (2), (3), (5)) münasibətləri adi qaydada ödənilir.

(1), (2), (3), (5) məsələsinin klassik həllinin varlığı haqqında aşağıdakı teorem isbat edilmişdir.

Teorem. Fərz edək ki, $g(x) \in C^1[0, 1]$, $\varphi(x) \in C^2[0, 1]$, $\int_0^1 \varphi(x) dx = r(0)$, $\psi(x) \in C^1[0, 1]$,

$$\int_0^1 \psi(x) dx = r'(0), \quad r(t) \in C^2[0, T].$$

Onda (1), (2), (3), (5) məsələsinin tərif mənada heç olmazsa bir həlli vardır.

Əliyev Elvin
dosent
Mirzəyeva Mələykə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
elvinaliyev1989@hotmail.com
melekmeleyli98@gmail.com

Biologiya dərslərində canlı orqanizmlərin kimyəvi tərkibi mövzularının tədris olunmasının metodikası və önəmi

Bu gün ölkəmiz hər bir sahədə olduğu kimi təhsil sahəsinə də yeni innovasiyalar tətbiq etməkdədir. Dünya ölkələrinin təhsil sistemində inteqrasiya edərək, yeni təlim texnologiyalarının milli təhsil sistemində tətbiqi uğurla həyata keçirilmişdir. Fəal təlimin əsas məqsədi gələcək kadrlarda biliklərin yalnız mənimsəmə səviyyəsində qalmayıb, həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində qarşıya çıxmış problemləri aradan qaldırmaq bacarığına malik şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasına nail olmaqdır. Biologiya dərslərində təlimin nəticələrinə səmərəli nail olmaq üçün müəllim təlim metodlarını, üsul və vasitələri düzgün seçməli, həmçinin inteqrasiya imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır. Apardığımız müşahidələr zamanı məlum oldu ki, bir çox fənn müəllimləri pedaqoji proses zamanı inteqrasiyadan istifadə etmirlər. Biologiyada canlı orqanizmlərin kimyəvi tərkibi mövzusunun kimya, fizika, coğrafiya, biokimya, genetik və s. fənnlərin oxşar mövzuları ilə əlaqəsini yaratmaq, təhsilalanların biliklərinin həyatla əlaqələndirmək, onların səriştəliyinə nail olmaq təlimin prioritet məsələlərindəndir. İnteqrativlik prinsipinin əsas məqsədini, “bu gün öyrənilən biliklər dünənki bilikləri möhkəmləndirsin və sabah öyrənəcəklərimizə yol açsın” cümləsi ilə ifadə etmək olar.

Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, canlı orqanizmlərin kimyəvi tərkibi mövzusunun tədrisinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, canlı orqanizmlərdə istər molekulyar səviyyədə, istərsədə tam orqanizm səviyyəsində baş verən bütün həyat fəaliyyəti prosesləri kimyəvi elementlər və maddələrin çevrilməsi hesabına baş verir. Maddələr mübadiləsi prosesinin pozulması zamanı müxtəlif dəyişikliklər meydana çıxır. Bütün bunlardan xəbərdar olmaq və sağlamlığımızı qorumaq üçün hüceyrənin kimyəvi tərkibini, üzvi və qeyri-üzvi maddələrin orta ümumitəhsil məktəblərində öyrənmək vacib şərtlərdəndir. Mövzunun tədrisinin əsas məqsədi:

- Təhsilalanların canlı orqanizmin hüceyrə səviyyəsindəki kimyəvi tərkibinin öyrənilməsinə nail olunması (üzvi və qeyri – üzvi maddələr)
- Kimyəvi maddələrin canlı orqanizmlərin ontogenezi dövründə bütün bioloji proseslərin gedişinə təsiri (Genetik daşıyıcıların strukturlarının öyrənilməsi)
- Bioloji proseslər zamanı baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin öyrənilməsi (xəstəliklərin meydana çıxması)
- Təhsilalanların öz sağlamlıqlarının qorunması yollarının öyrədilməsi, düzgün qidalanma və ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasına nail olmaq.

Hazırda mövzu ümumi orta təhsil səviyyəsinin IX siniflərində canlı orqanizmlərin kimyəvi tərkibi fəsil başlığı altında 6 mövzu ilə tədris olunur. Məlumdur ki, canlı və cansız təbiət daim qarşılıqlı

vəhdətdədir. Onlar arasında atom səviyyəsində heç bir fərq yoxdur. Fərqlilik yalnız molekulyar səviyyədə meydana çıxır. Qeyd edim ki, hüceyrənin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi ilə biologiya elminə məlum olmayan yeni termin və anlayışlar daxil olundu. Belə ki, XX əsrin 30-cu illərində nuklein turşularının struktur quruluşu öyrənilməsi və onların iki fərqli forması (Dezoksiribonuklein turşusu - DNT və Ribonuklein turşusu - RNT) oluğu qəbul edildi. Bu kəşf bir sıra irsi xəstəliklərin müəyyən olunmasına və müasir müalicə üsullarının tapılmasına səbəb olmuşdur.

Biologiya təbiyyat elmi olmaqla həm nəzəri, həm də praktiki bilikləri özündə birləşdirir. Təhsilalanların mövzunu dərinlən mənimsəməsi üçün pedaqoji proses zamanı istifadə olunan metodların dərslərin məqsədinə uyğun seçilməsinə diqqət olunmalıdır.

Təlimin əsas metodlarından olan təcrübə və praktik işlərin həyata keçirilməsi biologiya dərslərində laboratoriya şəraitində biliklərin mənimsənilməsində ən effektiv üsuldur. Məşhur pedaqoqların fikrincə təlimin prinsiplərindən biri olan əyaniliyi “qızıl qayda” adlandıraraq ona geniş yer verməyi lazım bilirdi. Bu baxımdan müəllim yeni təlim texnologiyalarından istifadə etmək qabiliyyətinə malik olmalı, ayrı-ayrı canlı orqanizmlərin hüceyrə tərkibinin nəzəri məlumatlarını praktiki olaraq təhsilalanlara öyrətmək üçün müxtəlif təcrübələr qoymalı və təhsilalanlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına nail olmalıdır. Təhsilalanların müstəqil təcrübələr aparması, praktiki fəallığı onların gələcək fəaliyyətində də politexnik əməyi inkişaf etdirəcəkdir.

Əliyev Elvin
dosent
Səmədli Hicran
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
elvinaliyev1989@hotmail.com
hicransemedli1984@gmail.com

İnsan sağlamlığına ətraf mühitin təsiri mövzularının tədris olunmasının əhəmiyyəti

İnsan özü üçün nə varsa-hava, su, maddi nemətlər, sənaye üçün xammal və s.-ni təbiətdən alır və istifadə edir. Bu sərvətlərdən yüz illərdən bəri kortəbii istifadə olunması nəticəsində ətraf mühit dünya miqyasında dəyişilməyə məruz qalmışdır. Bu vəziyyət müasir elmi-texniki tərəqqi dövründə daha da kəskinləşib. Ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsi insan təbiət münasibətlərinə yeni baxışlar tələb edir. Çünki sağlam ekoloji mühit sağlam insan deməkdir. Bu məsələ nəinki ekoloqlar, həmçinin müəllimlər, ümumiyyətlə ictimaiyyətin böyük bir kütləsi xüsusən də sadə adamlar tərəfindən həyata keçirilməlidir. Ən əsası odur ki, təbiətə qarşı düzgün münasibət lap kiçik yaşlarında insanlara tərbiyə edilməlidir.

Ekoloji mədəniyyət—yeni formalaşan şəxsiyyətin ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir.

Məktəblilərin ekoloji tərbiyə məsələlərinin öyrənilməsi müasir pedaqogikanın aktual məsələlərindəndir. Şagirdlərlə iş zamanı yeni metodların axtarılıb tapılması və tətbiq edilməsi onlarda ekoloji tərbiyənin bünövrəsinin qoyulmasına gətirib çıxarır. Ekoloji maarifləndirmədə əsas məqsəd təbiətlə ünsiyyət zamanı ekoloji mədəniyyət və ekoloji məqsəduyğunluğun göstərilməsidir. Pedaqogikanın təlim üsullarından olan didaktika, yəni nəsihət verməklə aparılan ekoloji təlim, tərbiyə işinin erkən yaşlarında həyata keçirilməsi uşaqlarda ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada əsas diqqət təbiətin bizə verdiyi qiyməti ölçüyə gəlməyən sərvətlərə qarşı qayğı ilə yanaşmağa, ona mədəni münasibət göstərmək bacarığını inkişaf etdirməyə yönəldilməlidir.

Ekoloji maarifləndirmədə müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- şagirdlərdə təbiət haqqındakı bilikləri formalaşdırmaq;
- təbiət elmləri haqqında bilikləri genişləndirmək, təbiətə qarşı anlayışlı fəaliyyətləri aktivləşdirmək, bu fəaliyyətləri başqa fənlərə tətbiq etmək bacarığına yiyələndirmək;
- düşünmək, dərk etmək, yadda saxlamaq, diqqət, maraq göstərmək bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- şagirdlərdə ekoloji mədəniyyəti, doğma təbiəti sevmək, mühafizə etmək, qorumaq kimi hissləri tərbiyə etmək;
- onlarda təbiətlə qarşılıqlı kömək və yardım etmək kimi hissləri tərbiyə etmək;
- təbiətə qarşı məqsədyönlü hərəkət etmək;
- kommunikativ bilik və bacarığın formalaşması.

Hazırda məktəblilərin ekoloji tərbiyəsinə diyarşünaslıq istiqaməti verilməsi, ekoloji vəziyyətin, ekoloji problemlərin doğma diyarın nümunəsi əsasında öyrədilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhət şagirdlərin mənəvi zənginliyi, əxlaqi-estetik tərbiyəsi, milli şüur və qürur hissənin formalaşmasına, ekoloji vəziyyətin həyati nümunələrlə dərk olunmasına şərait yaradır. Respublikamızın çox nadir və təkrarolunmaz təbiəti, relyefi, geoloji quruluşu və faydalı qazıntıları, iqlimi, mineral suları, torpaq örtüyü, bitki örtüyü, heyvanlar aləmi və s. haqqında şagirdlərin biliklə silahlandırılması, əyani təcrübi işlərə qoşulması həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Çünki məhz bu cəhət məktəblilərin ekoloji mədəniyyətinin inkişafına stimül verə bilər. Bu məqsədlə müxtəlif vasitələrdən--xəritələrdən, şəkillərdən, kinofilmlərdən, təlim ekskursiyalarından və s. istifadə etmək faydalıdır. Bu zaman şagirdlər təbiət elmləri üzrə (biologiya,coğrafiya,kimya,fizika) qazandığı bilikləri müxtəlif ekoloji tapşırıq və məsələlərin həllində istifadə edə bilər, öz maraqlarının şüurlu şəkildə əks olunmasına praktik və yaradıcı fəaliyyətə qoşulmalarına imkan yaradır.

Ekoloji təhsil kontekstində dünyanın müxtəlif ölkələrində təbiətin qorunması və məktəblilərin ekoloji dünyagörüşünün inkişafına yönəlmiş bir neçə layihələr həyata keçirilir. Məsələn Hindistanda yerləşən "Trivandrum" məktəbində "yaşıl ənənə" mövcuddur. Hər bir məzun təhsilini bitirdikdən sonra məktəbə məxsus ərazidə iki ağac əkməlidir. Dünyanın ən yaşıl məktəbi sayılan "Sinq Yin" məktəbi Honkonqda yerləşir. Məktəbdə çalışırlar ki, kağızdan az istifadə edilsin. Bu səbəbdən bütün sənədləşmə işləri elektron formatdadır. Məktəbdə tez-tez geyinilmiş paltarların, işlədilmiş kompüter, istifadə olunmuş plastik və alüminium qabların yığılı aksiyası keçirilir."Watkinson"məktəbi ABŞ- da yerləşir. Kampus ərazisində tullantıların toplanması və sortlaşdırılması mərkəzi var. Məsələn, məktəbin qəzeti təkrar emal edilmiş kağızdan çap edilir. Hesablanıb ki, bir məktəb qəzetinin bu yolla çapı ildə ən azı 60 ağacı kəsilməkdən qoruyur.

Gələcəyimiz olan uşaqlar təbiətimizin keşikçisi olmalı, onu qorunmalı və müdafiə etməlidir. Ekoloji problemin həll olunması əhəlinin ekoloji mədəniyyətinin, ekoloji şüurunun, ekoloji düşüncə tərzinin formalaşmasından asılıdır.

Fizika üzrə Nobel mükafatı laureatı Nils Borun sözləri çox ibrətamizdir: "Bəşəriyyət atom bombası, saysız müharibələr və epidemiyalardan məhv olmayacaq. O özünü öz tullantıları və zibillərinin altında dəfn edəcək."

Ekoloji tərbiyə ətraf mühitin dərk olunması və təbiətə qayğı ilə yanaşmanın formalaşması proseslərindən keçir. Ekoloji cəhətdən savadlı insan dərk etməlidir ki, təbiət də onun özü kimi canlıdır. Təbiət güclüdür, amma bu güc tükənməz deyil. Təhsil ocaqlarında ekoloji təhsilin gücləndirilməsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, uşağa kiçik yaşlarından təbiətə qayğı ilə yanaşmanı aşılamaqla biz onun şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təkan vermiş oluruq. Başqa sözlə yeni nəsilə vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri də məhz ekoloji təhsil və tərbiyə olmalıdır. Bu yolla gəncləri doğma torpağı və təbiəti sevməyi öyrədə bilərik.

**Əsgərov İdrak
dosent**

**Qasimzadə Aysel
magistrant**

**Lənkəran Dövlət Universiteti
idrakasgerov@gmail.com
ayselqasimzadr@gmail.com**

Riyaziyyat kursundan bəzi mövzuların tədrisində ümumiləşdirilmələrin tətbiqi

Təqdim olunan işdə məqsəd riyaziyyat kursunun ayrı-ayrı mövzuları ilə əlaqədar ümumiləşdirmə imkanlarını müəyyənləşdirmək, şagirdlərin ümumiləşdirmə bacarıqlarını göstərməkdir.Şagirdlərin ümumiləşdirilmə qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, müasir dərsin

təkmilləşdirilmə yolunda duran mürəkkəb məsələlərdən biri də təlimin həmin təşkilat forması tipləri və quruluşu ilə əlaqədardır.

Ümumiləşdirmə şagirdlərin biliklərini sistemləşdirir. Çünki bu əməliyyat məsələdə söhbət gedən anlayışlar və münasibətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirməyə və düşünməyi tələb edir. Belə qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi gedişində şagirdlərdə bir biliyin digərindən alındığı və bunlar arasındakı əlaqələrdən ibarət biliklər qrupu bir sistem əmələ gətirir. Ümumiləşdirmənin öyrənilməsi metodikasının əhəmiyyəti şagirdlərdə əvvəlki biliklərin təkrarına, riyazi biliklərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Ümumiləşdirici təkrar dərslərinə hazırlaşarkən hər şeydən əvvəl şagirdlərin təkrar edilən mövzu üzrə mənimsəməli olduqları bilik, bacarıq və vərdişlərin prinsipal mühüm elementləri müəyyən edilir. Burada təkrar dərslərinə şagirdləri kursun aparıcı ideyaları ilə tanış edən, mühüm dünyagörüş əhəmiyyəti olan, başqa mövzuların öyrənilməsinə əsaslı təsir edən materiallar çıxarılır.

Yuxarı siniflərdə irrasional, üstlü, loqarifmik ifadələrə baxılır, yeni funksiya növlərinin daxil edilməsi ilə öyrənilən tənliklər sinifi genişləndirilir. Tənliklərin, bərabərsizliklərin və onların sistemlərinin həllinin ümumi priyomları haqqında məlumatlar genişləndirilir.

Məsələn, XI sinifdə loqarifmik tənliklər sistemi keçirilir. Bu mövzu riyaziyyat kursunun digər siniflərində keçirilən mövzuların ümumiləşdirilməsidir. Yəni, şagirdlər tənlik anlayışını, tənliklər sistemini, loqarifmik funksiya anlayışını bilir və bu mövzulardan ümumiləşmə apararaq loqarifmik tənliklər sisteminin metodikasını öyrənir. Belə bir ümumiləşdirmə özündə induktiv xüsusiyyəti əks etdirir ki, bu da ayrı-ayrı mövzulardan ümumi bir mövzuya gəlmək nəzərdə tutulur. Bunun əsasında da verilən ümumiləşmiş tapşırıqları həll etməyi bacarırlar.

Nümunə olaraq göstərdiyimiz “loqarifmik tənliklər sistemi” mövzusunda şagirdlərin ayrı-ayrı mövzulardan ümumi bir mövzuda bilikləri sistemləşir. Belə bir ümumiləşdirmə şagirdlərin tədris yükünü artırmadan onlarda riyazi mədəniyyətin yüksəldilməsinə səbəb ola bilər. Aşağıda belə bir ümumiləşdirici tapşırıqlara aid misal verə bilərik.

Misal 1.
$$\begin{cases} x + y = 6 \\ \log_2 x + \log_2 y = 3 \end{cases}$$
 tənliklər sistemini həll edin.

Həlli: Aydındır ki, $x > 0$, $y > 0$ olmalıdır. Sistemin birinci tənliyindən $y = 6 - x$ ikinci tənliyindən isə $\log_2(xy) = 3$ və ya $xy = 8$ alırıq.

Beləliklə,
$$\begin{cases} y = 6 - x \\ xy = 8 \end{cases}$$
 sistemini alırıq.

Sistemin birinci tənliyindən $y = 6 - x$ ikinci tənliyindən isə $\log_2(xy) = 3$ və ya $xy = 8$ alırıq. $y = 6 - x$ əvəzləməsini $xy = 8$ tənliyində yerinə yazmaqla $x^2 - 6x + 8 = 0$ kvadrat tənliyi alınır. Onun kökləri $x_1 = 2$, $x_2 = 4$ ədədləridir. Onda əvəzləmədən $y_1 = 4$, $y_2 = 2$ tapılır. Verilmiş sistemin həlli $(2; 4)$ və $(4; 2)$ cütləridir.

Qeyd edək ki, tənliklər sisteminin həllində əvəzetmə, cəbri toplama və.s üsullarını loqarifmik tənliklər sisteminə, üstlü tənliklər sisteminə, triqonometrik tənliklər sisteminə və başqa mövzuların tənliklər sistemi şəklində həllində ümumi üsullar kimi tətbiq edərək yazmaq olar. Bu da şagirdlərdə əvvəlki mövzuların daha da dərinlən qavranılmasına köməklik göstərəcəkdir.

Əzizov Sənan
dosent
İbrahimova Nigar
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
senan.ezizov.1958@mail.ru
nicatqizi@gmail.com

Coğrafiyanın tədrisi prosesində məzmun komponentlərinin formalaşdırılması metodikası

Azərbaycanda son illər hər sahədə olduğu kimi təhsil sahəsində də köklü dəyişikliklər göz önündədir. Daim təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün müəyyən işlər görülür, keyfiyyət səviyyəsinə görə dünyada qabaqcıl mövqə tutan təhsil sistemi formalaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa başlamış 90-cı illərin sonlarından Dünya Bankı təhsildə islahatların həyata keçirilməsində Azərbaycana dəstək olmuşdu. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsil sahəsində daha da böyük dəyişikliklər və yeni təkmilləşmələr edilmişdir. Müasir məktəb coğrafiyasının əsası 1710-cu ildə Avropdan Rusiyaya gətirilmiş və dəniz akademiyasında tədris olunmuşdur. Coğrafi təhsil öz ölkəsi və bəşəriyyətin ümumi evi olan Yer kürəsi üçün bilik, bacarıqlara malik olan insanın tərbiyyəsində etibarlı mənbədir. Fənnin məzmunu dar mənada məktəb coğrafiyasının məqsədini əks etdirir, coğrafi biiklər sisteminin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və praktik olaraq ondan istifadə edilməsidir. Coğrafiya elminin məğzi də digər fənlərdə olduğu kimi bəşəriyyətin uzun illər ərzində qazandığı təcrübənin məktəblərə ötürülməsindən ibarətdir. Bu zaman məktəb coğrafiyasının məzmununu təşkil edən əsas komponentlərin formalaşması həyata keçirilir. Bu komponentlərin - bilik, bacarıq, yaradıcı fəaliyyət təcrübəsidir. Məktəb coğrafiyasının əsasını elmi biliklər təşkil edir. Elmi biliklər iki cür olur; Empirik və Nəzəri.

Empirik biliklərə faktlar, coğrafi adlar, təsəvvürlər aiddir. Empirik biliklər nəzəri biliklərin öyrənilməsində bir növ bünövrə rolunu oynayır. Empirik biliklər sistemində faktlar çox mühüm bir həlqə təşkil edir. Coğrafi faktlar hər hansı bir nəzəri məzmunlu materiallardan nəticə çıxarılması üçün baza rolunu oynayır. Faktlar bəzən rəqəm şəkilində də qeyd oluna bilər, buraya hündürlük, dərinlik, temperatur və sairə aiddir. Faktlar da 2 yerə bölünür : illüstrativ və öyrədici faktlar. Coğrafi nomenklatura biliklər sisteminin mühüm elementlərindən biridir. Bəzən dərslikdə həddindən artıq verilməsi onların mexaniki yadda saxlanılmasına səbəb olur.

Mən coğrafiya dərslərinin tədrisi zamanı şagirdin qavrama qabiliyyətindən asılı olaraq biliyin əldə edilməsi məqsədilə Empirik biliyin bütün növlərindən istifadə edirəm. Məsələn, dərslə müəyyən faktlardan misal gətirərək coğrafi adların mənasını daha anlaşılıqlı şəkildə başa salmaq üçün şagirdlərdə daha aydın təsəvvür yaratmaq üçün biliyi daha möhkəm yadda saxlanmasını təmin edirəm. Coğrafiya dərslərində çaylar mövzusunda mövzu daxilində adları çəkilən coğrafi adları şagirdlərə daha sadə dildə anladırıram, çünki 7-ci sinifdə daha geniş formada tədris olunacaq, burada da ilkin olaraq çayın mənbəyi, mənbəsi, qolları, dərəcəsi çay sistemi öyrədilir.

Nəzəri biliklər sisteminə nəzəriyyə, qanunauyğunluqlar, anlayışlar, səbəb-nəticə əlaqələri daxildir. Qanunauyğunluqlar coğrafi obyekt, proses və hadisələr arasında daha davamlı və təkrarlanan əlaqələr və münasibətlərdir. Nəzəriyyə isə təbiət və ya cəmiyyətin hər hansı bir sahəsində baş verən ictimai, istehsal və elmi fəaliyyətin ümumiləşdirilmiş təcrübəsinin göstəricisidir.

Anlayışların formalaşdırılması nəzəri biliklərin nüvəsini təşkil edir. Anlayışlar 2 cür olur: ümumi və fərdi anlayışlar.

Səbəb-nəticə əlaqələrinin öyrənilməsi nəzəri anlayışlar içərisində vacib elementlərdəndir. Bacarıqlar biliklərlə sıx əlaqədə formalaşdırılır. Metodik ədəbiyyatda bacarıqlar praktik və intellektual olmaqla 2 yerə bölünür.

Yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi coğrafi təhsilin komponentlərindəndir. Təcrübə - həqiqətən praktikaya əsaslanan hissi empirik dərk edilməsidir. Fəaliyyət isə insanların onları əhatə edən aləmə münasibətlərinin xüsusi fəal formasıdır.

Sonda mən belə nəticəyə gəlirəm ki, təhsildə baş verən inkişaf müəllimlərin də qarşısına yeni tələb qoyduğundan müəllim işində daim uğur qazanmaq üçün yaradıcı olmalı, müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmalı, bildikləri ilə kifayətlənməməli, daim yenilik axtarışında olmalı, bir sözlə daim öz üzərində işləməlidir. Şagirdlərə bilik verməyin daha sadə anlayışlı yolunu göstərməli, bacarıqlara yiyələnmək üçün daim dəstəkləməli, yaradıcı fəaliyyətdə şagirdlərə yardımçı olmalıdırlar. Bu bizim əsas vəzifələrimizdəndir!

Əzizov Sənan
dosent
Babayeva Humay
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
senan.ezizov.1958@mail.ru
humay260297@gmail.com

Coğrafiyanın tədrisi prosesində müəllim şagird münasibətlərinin yeni mərhələsi

Təlim prosesinin əsas tərəfləri müəllim və şagird olduğu üçün bu prosesə onların qarşılıqlı fəaliyyəti, münasibətləri cəmi kimi baxsaq yanılmazdır. Tarixən baş verən inkişaf prosesində bu münasibətlərdə də dəyişiklik yaranmış, yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşmış, son olaraq isə hazırkı inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Tədrisin təşkili formalarının dəyişdiyi bir sistemdə-kurikulumda müəllim və şagird rolu, mövqeyi də yeni forma almışdır. Burada müəllim "bələdçi" (fasilitator), şagird "kəşf edən", "tədqiqatçı" mövqeyindədir.

Ənənəvi təlimə nəzər yetirsək müəllim üç funksiyayı yerinə yetirirdi-*məlumat-informasiya ötürücü, nəzarətədiçi, qiymətləndirici*. Hazırda isə müəllim bilikləri şagirdlərə hazır şəkildə ötürür. Şagirdə istiqamət verib nəzarət edərək şagirdin özünün məlum bilikləri kəşf edib, mənimsəməsinə şərait yaradır. Şagird fəaliyyətə məcbur olunmur, təhrik edilir. Təlim prosesinin mərkəzində şagird dayanır, əsas məqsəd şagirdin maraq və tələbatını təmin etməyə, səmərəli təlim üçün əlverişli, sağlam psixoloji mühit yaratmağa yönəlir. Bu mühitdə isə müəllimin funksiyası da dəyişmiş olur. Müasir sistemdə müəllim *stimullaşdırıcı, nəzarətədiçi və təşkilatçı* funksiyalarını yerinə yetirir. Müəllimin başlıca vəzifəsi şagirdlərə istiqamət göstərib, yardımçı olmaq, onları tədqiqatçılığa həvəsləndirmək, sövq etmək, nəyi harada öyrənməyi öyrətmək istiqamətindədir. İnformasiya mənbələrinin çoxluq təşkil etdiyi hazırkı dövrdə şagirdlərə müasir informasiya axınından baş çıxamağı, əldə etdikləri məlumatları təhlil etməyi, sistemləşdirməyi aşılamaq lazımdır.

Təlim prosesində müəllim və şagird mövqeyindən əlavə onlar arasında qurulan ünsiyyət də bir o qədər önəmlidir. Pedaqoji ədəbiyyatda bu ünsiyyətin üç forması ayrılır:

1)avtoritar və avtokratik; 2)laqeyd; 3)demokratik.

Avtoritar və avtokratik ünsiyyət formasında aparıcı rol müəllimdə olur. Müəllimin rəhbərliyi vəziyyətində şagird passiv mövqedə durur.

Laqeyd üslub zamanı müəllim öz məsuliyyətindən boyun qaçırır, peşəkar fəaliyyətindən yayınmağa çalışır.

Demokratik ünsiyyət forması qurulduqda isə münasibətin əsas ana xəttini şəxsiyyətin inkişafı təşkil edir.

Yeni təlim-tədris sistemi müəllim və şagird münasibətlərinin demokratik ünsiyyət formasında qurulmasını tələb edir. Müəllimin bələdçi, şagirdin tədqiqatçı olduğu, həmçinin demokratik xarakterli müəllim yanaşması olan bir mühitdə münasibətlər obyekt-subyekt deyil, subyekt-subyekt xətti üzrə aparılır. Əgər ənənəvi təlimdə aparıcı rol müəllimdə idisə hazırda tərəflərin bərabər-

hüquqluluğu təmin edilir. Hər iki tərəfin fəaliyyəti subyektlərin fəaliyyəti kimi əməkdaşlıq xarakteri daşıyır. Bu münasibət diqqətlilik, qayğıkeşlik, hörmət və tələbkarlıq, səmimi, güləruz ünsiyyətlik, inam, obyektivlik, şərəf və ləyaqəti qorumaq kimi müsbət prinsiplər üzərində qurulur. Tərəflər arasında qarşılıqlı hörmət olmalıdır. Müəllim şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşmalı, sevgi, qayğı göstərməli bunlarla yanaşı tələbkar olmalıdır. Müəllim şagirdi eyni müstəvidə dayanan əməkdaş kimi görməlidir. Şagirdin mənfi cəhətlərini deyil, onlarda özünə inam, ruh yüksəkliyi yaradacaq müsbət tərəflərini qabartmağa çalışmalıdır. (təbii ki mövcud mənfi hallar zamanla uyğun bir yanaşma ilə aradan qaldırılmalıdır) Şagirdlərin fikirlərini azad şəkildə ifadə edə bilmələri üçün imkan yaradılmalı, qarşılıqlı dinləmə və anlama təmin edilməlidir. Elə bir mühit qurulmalıdır ki şagird təlim-təhsil məşğələlərinə maraqlı olsun. Müəllimdən "qorxduğu", çəkindişi və ya cəzalandırılmamaq üçün deyil, öyrənməyə, yeni kəşflər edib məlumat almağa, biliklərini artırmağa həvəsli olduğu üçün fəaliyyət göstərsin. Müəllim şagirdi yaxşı tanımalı hər bir şagirdin fərdi, psixoloji xüsusiyyətlərini bilməlidir. Müəllim şagird əməkdaşlığı zamanı emosional, qiymətləndirici, iradi xarakterli mənəvi əlaqə də qurulmalıdır. Şagirdin ötürülənləri qəbul edə bilməsi, özünü küləşdirməsi üçün şərait yaradılmalıdır.

Təlimin keyfiyyətinin artırılması, səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün bütün bu prosesin düz-gün şəkildə qurulması vacibdir. Bu işə hər bir müəllimin pedaqoji ustalığından, peşəsinə hörmət və sevgisindən asılıdır. Yüksək qabiliyyətlərə malik müəllim çalışacaq ki planlaşdırdığı pedaqoji prosesi yeni prinsiplərin tələbinə uyğun şəkildə demokratik şəraitdə qursun.

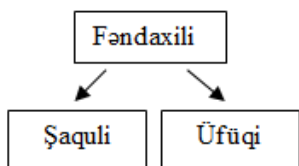
Əzizov Sənan
dosent
Əlizadə Zəhra
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
senan.ezizov.1958@mail.ru
zahra.alizada98@gmail.com

Coğrafiyanın tədrisi prosesində inteqrasiyanın təşkili yolları və əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikası müstəqilik qazandıqdan sonra onun siyasi-iqtisadi həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklər təhsil sistemində də öz təsirini göstərdi. Təhsil Qanununun qarşıya qoyduğu əsas tələblərdən biri təlim prosesinin forma və məzmununu dəyişdirilərək, müasir tələblərə uyğun qurulmasıdır. Bu Qanuna əsasən ümumi təhsilin məzmunu, fərdin, cəmiyyətin, dövlətin maraq və tələbatlarını, milli və ümumbəşəri dəyərlərini əks etdirməklə, inteqrativlik, dünyəvilik, varislik, hümanistlik prinsipləri əsasında müəyyən edilir.

Qlobal dünyanın informasiya bolluğu şəraitində məktəbin, təhsilin vəzifələri dəyişir. Ağılın, intellektin inkişaf etdirilməsi ön plana keçir. Dünyanın təhsil məkanına sadəcə bilik, bacarıqlar deyil, dəyərlər, səriştələr şəxsiyyətin inkişafında mühüm atributlar kimi qiymətləndirilir və bugünkü təhsilin keyfiyyət göstəriciləri kimi qəbul edilir.

Təlimin inteqrativ xarakterli olması təlim prosesinin səmərəliliyini artırmağa, yeni təlim texnologiyalarından fəal təlim metodlarından optimal istifadəyə, vaxta qənaət etməyə, təlim yükünün azaldılmasına, təlimə marağın yüksəldilməsinə, bilik və bacarıqların kompleks şəkildə mənimsənilməsinə imkan verir. Təlimdə inteqrasiyadan istifadə etməyimizdə əsas məqsədimiz, şagirdlərdə müxtəlif qabiliyyət və bacarıqların vaxtında üzə çıxarılması, möhkəmləndirilməsi, materialın şüurlu surətdə mənimsənilməsi, onların idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün təlimdə inteqrasiyadan istifadə etməkdir. Təlimdə 3 növ inteqrasiyadan istifadə olunur.

Fəndaxili inteqrasiya müəyyən bir fənnin aşladığı anlayış, bilik və bacarıqlarının əlaqələndirilməsi, fəndaxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir.

Fənnlərarası

Fənnlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur.

Fənnüstü

Fənnüstü inteqrasiya dərslərin həyatla əlaqələndirilməsidir.

Coğrafiya dərslərində, xüsusən fiziki coğrafiyada mövzuları tədris edərkən inteqrasiyadan istifadə olunur. Fiziki coğrafiya ilə bağlı coğrafiya dərslərinin müxtəlif laboratoriya işləri reallaşdırıla bilər. Bu işlər üçün fizika və ya kimya laboratoriyalarında istifadə olunan alətlər tələb olunur. Müxtəlif siniflərdə mövzuların tədrisi zamanı inteqrasiyadan geniş istifadə olunur. Məsələn 7-ci sinif coğrafiya dərslərində Yer səthinin relyefi bölməsində, Xarici amillərin relyefə təsiri mövzusunda tədris edərkən həyat bilgisi fənnindən -1.1.1 . alt standartına müraciət edirik. Yer Günəş sistemində bölməsindən Yerin Günəş ətrafında hərəkəti və Yerin öz oxu ətrafında hərəkəti mövzularını tədris edərkən Riyaziyyat fənnindən– 1.2.1. Fizika fənnindən –2.2.1 alt standartlarına müraciət edirik. Yerin hava təbəqəsi bölməsindən, havanın temperaturunun dəyişməsi mövzusunda tədris edərkən Fizika fənnindən. – 1.1.4. alt standartına müraciət edirik. Digər inteqrasiya növlərindən fəqli olaraq fənnüstü inteqrasiyanın istifadə edilməsinin xüsusi önəmi vardır. Beləki, ekoloji, qlobal problemlər ilə bağlı mövzuları tədris edərkən, biz təhsilçilərə bu proseslərin həyatımız üçün son dərəcə önəmli olduğunu aşılmalıyıq. Yəni təhsilçilərə başa düşməlidir ki, təbiətlə necə rəfdar edərsə, eyni şəkildə təbiət də ona qarşılıq verəcək.

Müasir dövrdə həyatın bir çox sahələri əvvəlki illərdən fərqli olaraq daha dinamik, sürətli inkişafa malikdir. Buna görə də, fəal təlim prosesində müəllim dərslərdə əlverişli psixoloji mühit, emosional vəziyyət yaratmalıdır. Beləliklə, coğrafiyanın fənnini tədris prosesində şagirdlərdə dərslə maraqlı yaratmaq və müasir dövrün tələblərinə cavab vermək üçün inteqrativ təlim üsullarından istifadə etməyimiz daha məqsədəuyğundur.

Fərzəliyeva Ülkər

dissertant

Lənkəran Dövlət Universiteti

ulker-salayeva@mail.ru

Xüsusi qradient həddli xətti qeyri-stasionar kvazi-optika tənliyi üçün keyfiyyət meyarı Lions funksionalı tipli inteqral olan optimal idarəetmə məsələsi

Bu işdə

$$J_{\alpha}(v) = \|\psi_1 - \psi_2\|_{L_2(\Omega)}^2 + \alpha \|v - \omega\|_H^2 \quad (1)$$

funksionalının

$$V \equiv \left\{ v = (v_0, v_1) : v_m \in L_2(0, l), |v_m(x)| \leq b_m, \forall x \in (0, l), m = 0, 1 \right\}$$

çoxluğunda

$$i \frac{\partial \psi_k}{\partial t} + ia_0 \frac{\partial \psi_k}{\partial z} - a_1 \frac{\partial^2 \psi_k}{\partial x^2} + ia_2(x) \frac{\partial \psi_k}{\partial x} + a(x) \psi_k + v_0(x) \psi_k + iv_1(x) \psi_k =$$

$$= f_k(x, t, z), k = 1, 2, (x, t, z) \in \Omega, \quad (2)$$

$$\psi_k(x, 0, z) = \varphi_{0k}(x, z), k = 1, 2, (x, z) \in \Omega_L, \quad (3)$$

$$\psi_k(x, t, 0) = \varphi_{1k}(x, t), k = 1, 2, (x, t) \in \Omega_T, \quad (4)$$

$$\psi_1(0, t, z) = \psi_1(l, t, z) = 0, (t, z) \in Q_{TL}, \quad (5)$$

$$\frac{\partial \psi_2(0, t, z)}{\partial x} = \frac{\partial \psi_2(l, t, z)}{\partial x} = 0, (t, z) \in Q_{TL}, \quad (6)$$

şərtləri daxilində minimallaşdırılmasından ibarət olan bir optimal idarəetmə məsələsinə baxılır.

Burada $i = \sqrt{-1}$ xəyali vahid, $T > 0, L > 0, l > 0, a_0 > 0, a_1 > 0, \alpha \geq 0, b_0 > 0, b_1 > 0$ - verilmiş ədədlər; $0 \leq x \leq l, 0 \leq t \leq T, 0 \leq z \leq L, \Omega_t = (0, l) \times (0, t), \Omega_z = (0, l) \times (0, z), \Omega_{tz} = (0, l) \times (0, t) \times (0, z), \Omega = \Omega_{TL}, Q_{tz} = (0, t) \times (0, z)$ -dir; $a(x), a_2(x)$ funksiyaları ölçülən məhdud funksiyalar olub aşağıdakı şərtləri ödəyir:

$$\tilde{\mu}_0 \leq a(x) \leq \mu_0, \forall x \in (0, l), \mu_0, \tilde{\mu}_0 = const > 0; \quad (7)$$

$$|a_2(x)| \leq \mu_1, \left| \frac{da_2(x)}{dx} \right| \leq \mu_2, \forall x \in (0, l), \mu_1, \mu_2 = const > 0; \quad (8)$$

$\varphi_{0k}(x, z), \varphi_{1k}(x, t), f_k(x, t, z), k = 1, 2$ funksiyaları isə ölçülən funksiyalar olub aşağıdakı şərtləri ödəyir:

$$\varphi_{01} \in W_2^{0, 2, 1}(\Omega_L), \varphi_{11} \in W_2^{0, 2, 1}(\Omega_T); \quad (9)$$

$$\varphi_{02} \in W_2^{2, 1}(\Omega_L), \frac{\partial \varphi_{02}(0, z)}{\partial x} = \frac{\partial \varphi_{02}(l, z)}{\partial x} = 0, z \in (0, L); \quad (10)$$

$$\varphi_{12} \in W_2^{2, 1}(\Omega_T), \frac{\partial \varphi_{02}(0, t)}{\partial x} = \frac{\partial \varphi_{02}(l, t)}{\partial x} = 0, t \in (0, T); \quad (11)$$

$$f_k \in W_2^{0, 1, 1}(\Omega), k = 1, 2; \quad (12)$$

$\omega = (\omega_0, \omega_1) \in H \equiv L_2(0, l) \times L_2(0, l)$ - verilmiş elementdir, $\overset{0}{\forall}$ simvolu “sanki bütün” mənasını verir.

Bu məqsədlə (1)-(5) optimal idarəetmə məsələsinin həlli üçün varlıq və yeganəlik məsələsi öyrənilmiş və əvvəlcə $\alpha \geq 0$ olduqda optimal idarəetmə məsələsinin həllinin varlığı teoremi, daha sonra isə $\alpha > 0$ olduqda baxılan optimal idarəetmə məsələsinin həllinin varlığı və yeganəliyi teoremi isbat olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, oxşar nəticələr idarəetmə sistemi xüsusi qradiyent həddi olmayan xətti qeyri-stasionar kvazi-optika tənliyi üçün başlanğıc-sərhəd məsələsi ilə təsvir olunduqda daha öncə İskenderov A.D., Yagubov G.Ya., İbragimov N.S., Y.Aksoy N. “Variation formulation of the inverse problem of determining the complex-coefficient of equation of quasioptics” (Euroasian Journal of mathematical and computer applications, vol. 2, issue 2 (2014), pp.102-121) işində əldə edilmişdir.

Həbibov Vahab
dosent
Cəfərova Əsmər
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
vahab.hebibov@mail.ru
asmer.talibova@mail.ru

Ümumtəhsil məktəblərinin riyaziyyat kursunda məsələ həlli təlimi zamanı fənlərarası inteqrasiyanın tətbiqləri

Bu mövzu əsasən orta məktəb riyaziyyat kursunda kvadratik funksiyalar, kvadrat tənliyə gətirilən məsələlər kimi mövzularla bağlı bəzi məsələlərin həllinin öyrənilməsində fənlərarası inteqrasiyanın rolu və tətbiqinə həsr olunmuşdur. Bir neçə məsələnin həllinin öyrənilməsində fənlərarası inteqrasiyanın reallaşdırılması göstərilmişdir.

Eyni bir anlayışın ayrı-ayrı fənlərə daxil olması həmin anlayışların öyrənilməsində orta element və xassələrin sintezi vasitəsilə ümumiləşdirilir. Aparılan sintez müəyyən məntiqə uyğun gəlməli və şagirdlərin məntiqi təfəkkürlərinin inkişafına kömək etməlidir.

Ənənəvi və kurikulum əsasında yazılan riyaziyyat dərslərində kvadratik funksiyalar və kvadrat tənliyə gətirilən məsələlərin verilməsi şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda bu tip məsələlərin həllində fənlərarası əlaqəyə geniş yer ayrılır. Aparılan araşdırmalar və təhlillər onu göstərir ki, orta məktəbin riyaziyyat kursunda öyrənilən kvadratik funksiyalar və kvadrat tənliyə gətirilən məsələlər həm də fizika dərslərində həll olunur. Belə məsələlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Məsələ 1. v_0 (m/san) başlanğıc sürəti ilə yuxarı atılmış cismin yer səthindən h (metr) məsafəsinin t (saniyə) uçuş müddətindən asılılığı $h = -\frac{g}{2}t^2 + v_0t + h_0$ düsturu ilə verilir. Burada h_0 başlanğıc hündürlük, g -sərbəstdüşmə təcildir. Məktəbdə şagirdlər disk atmaqla yarışirlar. Elçinin boyu 1,60 m-dir. 1) Elçinin 24 m/san başlanğıc sürətlə atdığı disk təxminən neçə saniyə sonra yerə düşəcək? 2) Disk neçənci saniyədə 20 m hündürlükdə oldu? Burada h_0 olaraq Elçinin boyunu və $g \approx 10$ m/san² qəbul edin.

Məsələ 2. Yerdən 30 m/san başlanğıc sürətlə yuxarı atılmış cismin t saniyə anında yerdən olan məsafəsinə $h = -5t^2 + 30t$ düsturu ilə hesablamaq olar. Cisim neçə saniyədən sonra yerdən 40 m yüksəklikdə olacaq?

Məsələ 3. Paraşütçü təyyarədən tullandıqdan sonra paraşüt açılana qədər havada bir müddət sərbəst düşür. $h = -5t^2 + 1600$ düsturu ilə paraşütçünün 1600 m hündürlükdən tullanarkən t saniyə sonra hansı hündürlükdə (metrlə) olduğunu tapmaq olar.

1) Tullandıqdan 8 saniyə sonra paraşütçü yerdən hansı hündürlükdə olar?

2) Paraşüt 1100 m hündürlükdə açılarsa, paraşütlə tullanmış şəxs neçə saniyə ərzində sərbəst düşür?

Bu tip məsələlərin həlli zamanı ilk növbədə fizika fənnindən məlum bir faktı qeyd etmək lazımdır. Belə ki, v_0 (m/san) başlanğıc sürəti ilə yuxarı atılmış cismin yer səthindən h (metr) məsafəsinin t (saniyə) uçuş müddətindən asılılığı t -yə nəzərən **kvadratik funksiya** olan $h = -\frac{g}{2}t^2 + v_0t + h_0$ düsturu ilə verilir. Burada h_0 başlanğıc hündürlük, v_0 -başlanğıc sürət, g -sərbəstdüşmə təcildir. Deməli riyaziyyat və fizika dərslərində verilən bu tip məsələləri həll etmək üçün göstərilən düsturu, düstura daxil olan bəzi fiziki kəmiyyətlərin qiymətlərini, xassələrini bilməklə yanaşı, həmçinin kvadratik funksiya, kvadratik funksiyanın qrafikinə parabola omasını, digər xassələrini və kvadrat tənliyin həlli üsullarını bilmək lazımdır.

Bütün göstərilənləri öyrənib tətbiq etməklə məsələni həll edərək verilən mövzu üzrə riyaziyyat və fizika fənləri arasında inteqrasiyanı reallaşdırmış oluruq.

Məsələ 1-in həlli:

1) Aydındır ki, $v_0 = 24 \text{ m/san}$, $h_0 = 1,60 \text{ m}$, $g \approx 10 \text{ m/san}^2$. Digər tərəfdən yerə düşdüyü anda $h = 0$ olar. Onda fizika fəmindən məlum olan

$$h = -\frac{g}{2}t^2 + v_0t + h_0$$

düsturunda bunları nəzərə alsaq

$$0 = -\frac{10}{2}t^2 + 24t + 1,60$$

olar. Buradan alınmış

$$25t^2 - 120t - 8 = 0$$

kvadrat tənliyini həll etsək köklərdən biri mənfi olduğundan o məsələnin həlli ola bilməz. Digər kök $t \approx 4,9 \text{ (san)}$ məsələnin həlli olur.

2) Məsələnin şərtinə görə bu halda $h = 20 \text{ m}$ olur. Onda

$$20 = -\frac{10}{2}t^2 + 24t + 1,60$$

olar. Buradan alınmış

$$25t^2 - 120t + 92 = 0$$

kvadrat tənliyini həll etsək $t_1 \approx 1 \text{ (san)}$ və $t_2 \approx 3,8 \text{ (san)}$ alarıq.

Qeyd edək ki, bu kvadrat tənlikləri 8-ci sinif riyaziyyat dərslində verilmiş grafik üsulla, grafikakalkulyatordan istifadə etməklə, həm də köklər düsturu vasitəsi ilə həll etmək olar.

Cavab: 1) $\approx 4,9 \text{ san}$. 2) $\approx 1 \text{ san}$ və $\approx 3,8 \text{ san}$.

Məsələ 2-in həlli:

Məsələnin şərtinə görə $v_0 = 30 \text{ m/san}$, $h = 40 \text{ m}$ olar. Onda

$$h = -5t^2 + 30t$$

düsturundan alarıq:

$$40 = -5t^2 + 30t$$

$$5t^2 - 30t + 40 = 0$$

$$t^2 - 6t + 8 = 0$$

$$t_1 = 2 \text{ (san)}, \quad t_2 = 4 \text{ (san)}.$$

Cavab: 2 san, 4 san.

Məsələ 3-nin həlli:

1) Məsələnin şərtinə görə $t = 8 \text{ san}$. Onda

$$h = -5t^2 + 1600$$

düsturundan alarıq:

$$h = -5 \cdot 8^2 + 1600 = -320 + 1600 = 1280 \text{ (m)}$$

2) Bu halda $h = 1100 \text{ m}$ olur. Onda

$$h = -5t^2 + 1600$$

düsturundan alarıq:

$$1100 = -5t^2 + 1600$$

$$t^2 = 100$$

$$t = 10 \text{ (san)}.$$

Cavab: 1) 1280 m, 2) 10 san.

Həmidov Ruslan
dosent
Məmmədli Dilarə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rqamidov@mail.ru
dilaramemmedli98@mail.ru

İnformatika dərslərinin tədrisində istifadə olunan fəal təlim ilə ənənəvi təlim metodları arasında əlaqə və onların müqayisəli təhlili

Bu gün müasir məktəblilərin tədrisi üslubun və təlim növlərinin daimi modernləşdirilməsini tələb edir. Bu ilk növbədə tədrisin ənənəvi metod və formalarının, cəmiyyətin inkişafının mövcud sosial-iqtisadi şərtlərinə cavab verməməsidir. Şagirdlər (tələbələr) getdikcə dərslərdə daha çox məlumatlandırıcı maraq və aktivlik göstərməyə başlayırlar ki, bu da tədris prosesinin yaxşılaşması faktorudur. Müasir müəllim zamanla “ayaqlaşmalı” və öz fəaliyyətini modernləşdirməli, eləcə də öz dərslərinə, tədrisdə aktivlik prinsipinin reallaşdırılmasına yönləndirilmiş təlim yolları daxil etməlidir. İnformatika üzrə məktəb və universitet kurslarının sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi, informatika elminin yüksək inkişaf tempi müəllimin mütəmadi olaraq kompüter dövrü nəşrlərindən, internet resurslarından və s. materiallardan istifadə etməli olmasına gətirib çıxarır.

Ənənəvi təhsilin tərifi coğrafiyaya və tarixi dövrə görə çox dəyişir. Ənənəvi təhsilin əsas işi, yaşlı nəslin gələcəkdə maddi və sosial uğurları üçün zəruri hesab etdiyi bacarıqları, faktları və əxlaqi və sosial davranış standartlarını yeni nəslə ötürməkdir. Ənənəvi təhsildə tələbələr səssizcə yerlərində oturur və hər biri dərs danışmaq üçün çağırılana qədər öz növbəsini gözləyir. Müəllimin əsas fəaliyyəti bu qiraətləri təyin etmək və dinləməkdir; tələbələr isə evdə tapşırıqları oxuyub əzbərləyirlər. Şagirdlər (tələbələr) müəllimin dediklərini əzbərləməyə fokuslanırlar. Bölmənin sonunda test və ya şifahi imtahan verilir və "tapşırıq-öyrənmə-qiraət-test" adlanan proses təkrarlanır. Şifahi cavablara həddindən artıq önəm verilməsi, mövzunu əzbərləməsi (mənanı başa düşmək üçün heç bir şey göstərmədən əzbərləmək), əlaqəsi olmayan tapşırıqların işlənməsi tələbə və müəllim vaxtından son dərəcə səmərəsiz istifadəyə gətirib çıxarır. Bu ənənəvi yanaşma eyni zamanda bütün şagirdlərin eyni materialları öyrənməli olduğunu tələb edir, kifayət qədər tez öyrənə bilməyən tələbələr uğursuz olurlar. Ənənəvi təlimdə zəif tələbə materialı bilə, ancaq ev tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə çətinlik çəkə bilər; güclü tələbə isə bütün ev tapşırıqlarını yerinə yetirib, amma yenə də materialı anlamamış ola bilər. Fəal təlimdə isə müəllimlər hər bir tələbəyə fərdi yanaşır, müvəffəqiyyəti və qabiliyyətləri haqqında qiymətləndirmələr aparır. Dərslər şagirdlərə standart alqoritmləri öyrətmədən əvvəl öz prosedurlarını icad etməyə imkan verən konsepsiyaların araşdırılmasını əhatə edə bilər. Qiymətləndirmə tamamilə yekun cavabın düzgün olub-olmamasına deyil, konseptual anlayışın nümayişinə əsaslanma bilər. İnformatika elminin yüksək inkişaf tempi müəllimin mütəmadi olaraq kompüter dövrü nəşrlərindən, internet resurslarından və s. materiallardan istifadə etməsinə gətirib çıxarır.

Yeni təhsil texnologiyaları, şagirdin təlim prosesində məlumatlandırıcı və yaradıcı aktivliyinin reallaşdırılması üçün istifadə olunur. Bunlar təhsilin keyfiyyətini artırmağa, dərs vaxtından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Müasir təhsil texnologiyaları yaş həddindən və təhsilin səviyyəsindən asılı olmayaraq, təhsil prosesinin fərdiləşməsinə, məsafəyə və dəyişkənliyinə, şagirdlərin akademik hərəkətiliyinə yönəldilmişdir. Məktəbdə, tədris prosesinə tətbiq edilən təhsilin pedaqoji texnologiyaların geniş spektri təqdim edilmişdir.

İşdə verilmiş məlumat real həyatda tətbiq edilən zaman biliyə çevrilir. Şagirdin (tələbənin) verdiyi cavaba qoyulan tələblər onun təkcə biliklərini necə mənimsəməsinə yoxlamaq deyil, verilən məlumatların yadda saxlanması təmin edir. Fəal təlimdən fərqli olaraq ənənəvi təlim prosesində bilikləri praktikada tətbiq etmək üçün şagirdə müvafiq imkanlar yaradılmır. Bu da şagirdlərin idrak prosesini kütləşdirir, onu yaradıcılıqdan, sərbəstlik, müstəqillik, təşəbbüskarlıq kimi keyfiyyətlərdən

məhrum edir. Şagirdin şəxsi təcrübəsi, onun tələbatları, maraqları, qabiliyyətləri və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmır.

Fəal təlim metodu təqdim edilən informasiyanın ziddiyyətli və yarımçıq olması səbəbindən əqli cəhətdən problemlə vəziyyətin yaradılmasına əsaslanır. Bu hal yarandıqda şagirdlər qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq yollarını axtarmağa sövq edilir və bu da onların təkəkkürünün fəallaşdırılmasına gətirib çıxarır. Fəal təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, müəllim ənənəvi metodlardan da tam imtina etməməlidir.

Şagird (tələbə) əgər mövzuya aid yeni bilikləri kəşf edərsə, onda o, dərslə yaradıcı və maraqla yanaşır, əldə etdiyi bilikləri uzun müddətə və möhkəm mənimsəyir. Fəal təlim metodu ilə dərslər təşkil edərkən müəllim şagirdlərin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təkəkkürü və elmi-tədqiqat vərdişlərini inkişaf etdirən tapşırıqları verilməli, açıq suallardan daha çox istifadə edilməli, şagirdlər tərəfindən ifadə olunan fikirləri anlamağa çalışmalı və konkret misallardan, analogiyalardan istifadə etməli, şagirdin deyər biləcəyi sözü və ya fikri onun əvəzinə ifadə etməməli, şagirdləri öz fikirlərini daha dəqiq ifadə etməyə təhrik etməli, şagirdlərin əvəzinə onların məhsulunu izah etməməlidir. Müasir təlim metodları ilə tədris olunan dərslər uşaqların dünyagörüşünü inkişaf etdirməli, dərslə əyanilik və müxtəlif mənbələrdən alınmış əlavə məlumatlarla onların dərk etmə qabiliyyətini artırmalıdır.

Şagirdlər fəal təlim metodundan istifadə edilərək tədris olunan dərslə müəllimin rəhbərliyi altında, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər. Fəal təlim metodunda şagird (tələbə)- kəşf edən, tədqiqatçı; müəllim-bələdçi, aparıcı mövqeydə durur. Fəal təlimdə tədris prosesində təlimin keyfiyyətinin artırılması üçün İKT və digər vasitələr əhəmiyyətli rol oynayır. Təlimin məqsədindən, məzmunundan, şagirdlərin hazırlığından asılı olaraq müəllim təlim metodunu özü seçməlidir.

İnteraktiv təlim modeli tələbələrin bir-biri ilə və müəllimlə fəal ünsiyyətini nəzərdə tutduğundan, məsafəli formada (distant) belə ünsiyyət tədris prosesinin müxtəlif mərhələlərində əsas fəaliyyət olaraq qalmalıdır. Distant formada kiçik əməkdaşlıq qruplarından istifadə etmək üstünlük təşkil edir. Müəllim 4-5 nəfərlik belə alt qruplarda birləşdirilməlidir, hər belə kiçik qrupda digərlərinə nisbətən daha yüksək hazırlıq səviyyəsinə sahib bir şagird olmasını təmin etməlidir. Şagirdlər e-poçt qutularının ünvanlarını, mesajlaşma nömrələrini bir-biri ilə davamlı ünsiyyət qurmaq üçün paylaşirlar. Bundan əlavə, tədris prosesində ortaya çıxan bəzi məsələləri müzakirə etmək üçün şagirdlər müasir internet proqramlarında, platformalardan istifadə edə bilər. Onlayn konfransların keçirilməsi müəllimə cütlü, qruplu, kollektiv fəaliyyət növlərindən istifadə etməyə imkan verir.

Dərsləri Power-Pointdə hazırlanan təqdimatla keçmək maraqlı və yaddaqalan olur. Bu zaman tapşırıqlar həll olunur, suallara cavab verilir, zəif oxuyan şagirdlər dərslə cəlb olunur, dərslər prosesi daha effektiv olur. Şagirdlər də özləri bu cür təqdimatlar hazırlayırlar. Dərslər prosesində vaxta qənaət, az zamanda çox iş görmək, dərslər şagirdlər tərəfindən asan və tez qavranılması, növbəti dərslərdə şagirdlərin tədqiqatının və yaradıcılıqlarının bəhrəsi olan təqdimatların hazırlanması baş verir. Ənənəvi dərslər vermək formasından uzaqlaşmaq bir çox müəllim üçün çətindir, ancaq tədris planının daima təkmilləşdirilməsi, naməlum qarşısında qorxunun alınması, tədrisdə yeni texnologiyaların tətbiqi ən yüksək nəticəni verə bilər.

Hümbətov Mahmud
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Hüseynova Gülsüm
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru
gulsum95.95@mail.ru

Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində əyani vasitələrdən istifadənin mahiyyəti

İşin əsas məqsədi orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində əyani vasitələrin mahiyyətini müəyyən etməkdir.

Təhsil almaq, oxumaq, bilik və bacarıqlara yiyələnmək hər kəsin haqqıdır. Uşaqların təhsil almaq hüququnu əsasən məktəb təmin edir. Bəs tədris özü nədir? Tədris dedikdə, dərslərin qavranılması üçün müəllimin fəaliyyəti başa düşülür. Öyrənmək isə şagirdlərə şamil olunur. Tədris prosesi öyrənilənə öyrədən arasında qarşılıqlı əlaqədən ibarətdir.

Məktəb biologiya kursunun mahiyyəti təbiəti və onun qanunauyğunluqlarını, canlılar aləmini və onun xüsusiyyətlərini şagirdlərə aşılamaqdan ibarətdir.

Biologiya dərsləri mövcud təlim metodları əsasında tədris olunur (Şifahi şərh, əyani və praktik metodlar). Şagirdlərdə bilik və bacarıqları inkişaf etdirməkdə əyani metodun əhəmiyyəti böyükdür. Əyanilik və əyani metodu anlayışı isə bir-birindən fərqlənir. Biologiya dərslərində əyanilikdən istifadə dedikdə, fotosəkil, sxem və rəsmlər üzərində müəllimin izahı və nitqi başa düşülür. Deməli, əyanilikdə məlumat müəllim tərəfindən şagirdlərə ötürülür. Əyani metodda isə təcrübə, canlı obyekt bilavasitə məlumat mənbəyi rolunu oynayır və şagirdlər özləri düşünüb nəticə çıxarır və ümumləşdirmə aparırlar. Biologiya dərslərində şagirdlərin müşahidəsi və müəllimin sözünün əlaqələndirilməsində əyanilik səmərəli rol oynayır. Təlimdə əyanilik öyrənilən mövzunun daha asan və şüurlu mənimsənilməsinə, uzunmüddətli yaddaşda saxlanılmasına və dərslərdə bütün uşaqların fəal iştirak etməsinə köməklik edir. Keçilən hər hansı mövzu üzrə şagirdlərin təsəvvürü yoxdursa və ya az məlumatlıdırlarsa, əyanilikdən istifadə etmək xüsusi ilə vacibdir. Əyanilik prinsipinin əsas mahiyyəti tədrisi sözlərlə deyil, bilavasitə uşaq tərəfindən qavranıla bilən konkret şeylər və hadisələr üzərində qurmaqdan ibarətdir. Belə ki, uşaqlar əsasən duyğularla düşünür, buna görə də məlumatı olmayan hər hansı bir mövzunu şagirdlərə öyrətmək üçün əyani vasitələrdən istifadə etmək zəruriyyəti yaranır. Əgər uşaq aşağı sinif şagirdidirsə, biologiyanın tədrisində əyani vasitə kimi krasvorddan, daha çox rəng və şəkilləri olan materiallardan istifadə etmək daha əlverişlidir. Yuxarı sinif şagirdlərində isə mövzu ilə əlaqədar sxem, cədvəl, testlər tətbiq olunur. Müasir əyani vasitələr uşaqların tədqiqatçılıq qabiliyyətini artırmağa xidmət göstərir. Təcrübələr əsasında müəyyən olmuşdur ki, “Göz yaddaşı” ilə öyrədilən və öyrənilən materiallar daha yaxşı qavranılır.

Tədris prosesində müxtəlif mövzular arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq tədrisin daha müvəffəq və keyfiyyətli olmasına gətirib çıxarır. Ona görə də mövzular arasında qarşılıqlı əlaqə əsas şərtlərdən biridir. Məsələn, bitkilər kursunda “Toxum” bəhsi keçirilərkən “kök” bəhsində olan bəzi mövzular arasında əlaqə yaradılmalıdır. Bəzi əyani vasitələr isə şagirdlərlə birlikdə hazırlanmalıdır. Məsələn, “Yarpaqların düzülüşü”, müxtəlif bitkilərdə “Kök sistemi” və s.

Biologiya dərslərini əyani vasitələrsiz təsvir etmək həm maraqsız, həm də çətin olar. Hər hansı bir tablo, şəkil şagirdlərin diqqətini çəkməkdə və dərslə olan marağı artırmaqda effektiv köməklik göstərir. Şagird müəllimin izahını dinləyir və onun fikirlərini əyani vasitə ilə müqayisə edir. Nəticədə, dinləmə və göz yaddaşı üst-üstə düşdükdə mövzu şagird tərəfindən daha asan qavranılır.

Bunlardan başqa təbii əyani vasitələrin nümayişi də biologiyanın tədrisində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bitki və heyvanlar haqqında canlı təsəvvür yaratmaq məqsədi ilə müəllim

nümayişi mümkün olan bitki və kiçik heyvanlardan istifadə edir. Ən asan nümayiş etdirilə bilən təbii əyani vasitə isə bitkidir.

Yuxarıda qeyd olunan məlumatlara istinadən demək olar ki, məktəb biologiyası kursunun keyfiyyətli tədrisi üçün müəllim şagird münasibətlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, əyani vasitələrdən düzgün və səmərəli istifadəyə önəm verilməlidir. Bütün bunlar nəzərə alınsa, şagirdlərdə biologiya kursuna olan maraq və həvəs daha da artar. Bioloji bilikləri olan şəxs isə həm özünü, həm də onu əhatə edən canlı təbiəti sevər və onu daim qorumağa çalışar.

Hümbətov Mahmud
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Rzayeva Aytac
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru
arzayeva825@gmail.com

İnsan və ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsi mövzusunun tədrisi metodikası

İnsanın varlıq faktoru təbiətdir. O, insanı əhatə edən mühitin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. BMT-nin 1972-ci ildə Stokholmdakı konfransında qəbul etdiyi deklarasiyasında deyilir ki, insan eyni zamanda öz mühitinin məhsulu və yaradıcısı olub, ona həyatı üçün fiziki əsas, ruhən əqli, mənəvi, ictimai inkişafına imkanlar yaradır. Təbii mühit və insanın özü yaratdığı mühit insanların əsas hüququnu həyata keçirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsan həyata qədəm qoyduğu vaxtdan ətraf mühitin əlverişsiz şəraitinə qarşı mübarizə aparmaq ehtiyacı ilə qarşılaşmışdır. İnsanın düşüncə qabiliyyəti, lazımı əmək alətlərini yaratması müvəqqəti də olsa, adi abiotik və biotik faktorların təsirinin qarşısını almaqda ona köməklik göstərdi. Ekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilk növbədə atmosfer havasının çirklənməsində özünü göstərir. Dövlətin marağı ondadır ki, havaya buraxılan zəhərli birləşmələr normanı aşmasın. “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2002) ümumi ekoloji biliklərə yiyələnməsi üçün orta təhsil sistemində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi, ekoloji təhsil və maarifləndirmə prosesinin fasiləsizliyi dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi götürülüb. Tədris müəssisələrində ekoloji biliklərin tədrisinin icbariliyi ilə yanaşı ekoloji biliklərin təbliği də qanunda öz əksini tapıb. Respublika ərazisində cəmiyyətin ekoloji mədəniyyətini və mütəxəssis kadrların peşə hazırlığını yüksəltmək məqsədilə məktəbəqədər, məktəb, orta ixtisas və ali tədris müəssisələrində onların ixtisaslarının artırılmasını təmin edən ümumi, kompleks fasiləsiz ekoloji təhsil və tərbiyə sistemi müəyyən edilir. Şagirdlərdə təbiətə, onun ehtiyatlarından istifadəyə düzgün münasibətin aşılması ekoloji təhsil və tərbiyənin əsasını təşkil edir. Ekoloji təhsil və tərbiyəyə BMTnin “İnkişaf proqramı” xəttilə nəzarət edilir. Ekologiyanın ən böyük müasir problemi əhalidə ekoloji dünyagörüşə malik insanlar yetişdirməkdir. Bunun üçün ekoloji bilik, ekoloji mədəniyyət və ekoloji etika olmalıdır. Gənclərdə müasir tələblərə cavab verə bilən davranış vərdişlərinin formalaşmasında da ekoloji tərbiyənin faydası çoxdur. Məktəbdə təbiətə məsuliyyətlə yanaşmanın əsasları qoyulur, ətraf mühitin mühafizəsi ilə əlaqədar biliklər verilir, bacarıqlar formalaşdırılır. Biologiya dərslərində mövzuların zənginliyi, müxtəlifliyi bu tərbiyənin aşılmasında qarşımızda böyük imkanlar açır. Biologiya müəllimləri şagirdlərin də təbiətin bir parçası olduğunu onlara başa salmaqda böyük köməkçidirlər. Müəllimin birinci növbədə vəzifəsi bütün mümkün vasitələrlə şagirdlərə ekoloji tərbiyənin aşılmasıdır. Ekoloji tərbiyənin məqsədi də təbiətə məhəbbətin formalaşdırılmasıdır. Şagirdlər ekoloji problemlərin mahiyyətinin antropogen faktorlarla əlaqəli olduğunu başa düşməlidirlər. Onlara insan fəaliyyətinin xüsusi ekoloji faktor olduğunu başa salmaq üçün şagirdlərin diqqətini suallar verərək lazımlı məsələlərə yönəltmək vacibdir. İnsanların hansı fəaliyyətləri canlı təbiətə daha çox təsir edir? Ətraf mühitin çirklənməsi özünü nədə göstərir? Fiziki, kimyəvi, bioloji çirklənmə

hansı təhlükə daşıyır? Canlı təbiətin növ və yerli müxtəlifliklərinin azalmasının təhlükəsi nədir? Əvvəllər ölkənin hansı çoxsaylı təsərrüfat əhəmiyyətli növlərinə bu gün nadir hallarda təsadüf edilir və nə üçün? Ətraf mühitin dəyişiklikləri insanın sağlamlığına necə təsir edir? Yaşadığınız yerin təbii mühitinin vəziyyətini necə qiymətləndirirsiniz? Yaradıcı müəllim müxtəlif təlim metodlarından (diskussiya, disput, dəyirmi masa, ekoloji layihələrin) istifadə edərək şagirdlərdə ekoloji bilikləri, təbiətə qarşı məsuliyyətli davranışı formalaşdırma və inkişaf etdirə bilər. Müəllim ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərin insana necə təsir etdiyi barədə diskussiya da keçirə bilər. Müəllim motivasiya üçün mərkəzində «allergiya» sözü olan klaster tərtib etməyi tapşırırsa, şagirdləri maraqlı tədqiqata cəlb etmiş olar. Nəticədə şagirdlər anlayırlar ki, təbiətlə düzgün münasibət qurulmaması zamanı problemlə qarşı qarşıya gələ bilərlər. Təbiətə məsuliyyətlə yanaşma tək dərslər kabinetlərində deyil, canlı təbiətlə gündəlik təmasda da baş verir. Onlarda təbiətə məhəbbət yaradırıq, şəxsi nümunəməzlə təcrübədə təbiətə necə düzgün münasibət bəsləməyi öyrədirik. Özümüz ağaclar, bitkilər əkirik, onlarla birlikdə bu ağaclara qulluq edirik, iməciliklər təşkil edirik. Bunlar şagirdlərə əyani surətdə təbiətə məhəbbət hisslərinin formalaşdırılması üçündür. Biologiya dərsləri də bu səbəbdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki şagirdlər bu elmin sirlərinə yiyələndikcə, müasir insanın təbiətə vurduğu neqativ nəticələri minimuma endirmək qabiliyyətinə malik biliklər ilə əhatə olunurlar. Antropogen faktorlar və ekoloji problemlər haqda biliklər «Biologiya» fənninin müəyyən mövzularında öyrədilir. Vİsinifdə orqanizmlərin mühitlə əlaqəsi «Canlı birliklər», «İnsan və canlı təbiət», «Azərbaycan qoruqları», VIIsinifdə «Biomüxtəliflik. Nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi olan yerli faunanın mühafizəsi», VIII sinifdə «Ətraf mühiti qorumaq», «Ətraf mühit və orqanizm», IX sinifdə «Orqanizmin yaşayış mühiti: ekoloji amillər», «Ətraf mühitin çirklənməsi», «Bioloji müxtəlifliyin saxlanması», «Azərbaycanda ekoloji problemlər, X sinifdə «Orqanizmlərin qarşılıqlı təsiri», «Biomüxtəliflik və onun qorunması yolları», «Havanın çirklənməsi qlobal ekoloji problem kimi», XI sinifdə «Biosfer sərhədləri və orada baş verən dəyişikliklərin qlobal xarakteri», «İnsan və biosfer», «Qlobal ekoloji problemlər» göstərilən problemlərin aktuallığına və onun həlli yollarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Biologiya üzrə dərslərdə müəllimlər dövrlərlə şagirdlərə bu məlumatları ötürür. Uşaqlar dərslərdə canlı orqanizmlər, ekoloji qanunauyğunluqlar barədə təsəvvürə malik olurlar. İnsan təbiətə uyğunlaşmaqdan daha çox özü onu dəyişdirməyə başladı. Bu cür dəyişdirilmənin sürəti ilbəil artmaqda davam edir. Təbiəti dəyişdirmək istiqamətində insan fəaliyyəti onun üçün nisbətən yeni həyat şəraitinin yaranmasına səbəb oldu. Bunun nəticəsində insanı əhatə edən təbii və süni mühit o qədər tez dəyişməyə başladı ki, insan orqanizmi bu dəyişmələrin çoxuna adaptasiya olunmağa belə macal tapa bilmir. Bu kütləvi şəkildə yeni xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Beləliklə, insan fəaliyyətinin təbiətə mənfi nəticələri daha çox aydın görünməyə başlayır. Bu neqativ nəticələr təbii resursların tükənməsi, təbii komponentlərin çirklənməsi ozon təbəqəsinin dağılması, iqlimin qlobal istiləşməsi kimi təzahür olunur. Biz müəllimlər şagirdlərə təbiəti mühafizə etməyin hər bir vətəndaşın ən vacib vəzifələrindən biri olduğunu başa salırıq, onlarda düzgün ekoloji düşüncəni tərbiyə edirik. Dərslərdə uşaqlara ətraf mühitə məhəbbət aşılanır, uşaqlar nəinki ekologiya və ekoloji problemlər haqqında biliklər qazanır, eyni zamanda ekoloji mədəniyyətə və bu barədə geniş anlayış və təsəvvürə də malik olurlar. Biologiya müəllimlərinin bu işdə rolu əvəzənilməzdir. Şagirdlərin təbiətə baxışlarının əsası bu gün düzgün qurulmalıdır. Şagirdlər dərslərdə təbiəti nə üçün qorumaq lazım olduğunu, necə və nə üçün ekoloji problemlərin həll edilməsində yaxından köməklik göstərməli olduqlarını öyrənirlər.

Hüseynov İsa
dosent
Abbasov Mehman
dosent
Mehdiyeva Türkan
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
isabey57@gmail.com
mehman20@mail.ru
Yusif.Mehdizade2014@gmail.com

Kimyanın tədrisində kimya, kimya eksperimenti və kimya sənayesi arasındakı əlaqənin şagirdlərin ixtisas seçimində rolunun nəzəri əsasları

Mürəkkəb, sistemli və yaradıcı bir proses olan kimya dərslərinin orta məktəblərdə lazımı qaydada, günün tələbləri səviyyəsində təşkili və keçirilməsi üçün müəllimdən böyük səy və əmək, şagirdlərdən isə güclü öyrənmək istəyinin olması tələb olunur. İstənilən dərslərin əsasını tədris işinin düzgün planlaşdırılması, qarşıya qoyulan məqsədlərin mahiyyətinin düzgün dərki və onun yerinə yetirilmə imkanlarının hansı səviyyədə olmasından asılı olan müəllim-şagird tandeminin yaratdığı qarşılıqlı anlaşma mühiti təşkil edir. Kimyadan tədris işinin kökündə düzgün planlaşdırılmış, yüksək elmi–metodik səviyyədə keçilən dərslər şagirdlərin həm yaxşı kimya biliklərinə sahib olması, həm də gələcək ixtisas seçimində mühüm rol oynayan stimullaşdırma prosesi kimi amillər dayanır.

Müəllimin şagirdlərin ixtisas seçimi istiqamətində göstərdiyi xüsusi yaradıcılıq fəaliyyəti şagirdlərin kimya kursundan aldıkları elmi-nəzəri biliklərin müxtəlif kimya təcrübələri- nümayiş təcrübələri, laboratoriya təcrübələri, praktik məşğələlərlə möhkəmləndirilməsilə yanaşı, nəzəri, təcrübi və praktik işlərin kimya sənayesi ilə üzvi şəkildə bağlaya bilməsində özünü çox açıq göstərməlidir.

Kimya dərslərinin tədrisinin elmi-nəzəri-təcrübi-praktik hissələrinin tam və vahid sistem təşkil etdiyi birlik şəklində aparılması şagirdlərdə kimyanı sistemli olaraq öyrənməyə meyli, həvəsi gücləndirməklə yanaşı, onlarda ilk baxışdan ayrı-ayrı bir bölüm təsiri bağışlayan bu dörd hissənin məhz sıx əlaqəyə malik vahid element kimi görə bilmək imkanı yaranır.

Kimya müəllimi tərəfindən güclü nəzəri elmi-biliklərlə silahlanmış şagirdlər, əldə etdikləri bu biliklərin təcrübi təsdiqini görmək həvəsi dərslərdən-dərslə keçdikcə dəyişir, güclənir. Çünki digər fənlərdən fərqli mövqedə dayanan kimya fənni qanunların təcrübi təsdiqini əyani olaraq rəngini, ölçüsünü, formasını gözlə görməyə, lamisə üzvləri vasitəsilə iyini, dadını və qoxusunu hiss etməyə, imkan verir, nəzəri biliklərin təcrübədə necə də asan bir şəkildə reallaşa bildiyini görürlər.

Müasir tədris metodları ilə yaxından tanış olan, onların imkanlarından yerində və düzgün istifadə etməyi bacaran təcrübəli pedaqoq çox ustalıqla öz şagirdlərinin diqqətini tamamilə kimya fənninə yönəltməyə nail olur, onlara bu fənnin elmi-nəzəri və təcrübi xüsusiyyətlərinin kimya birgə olaraq sənayesini əmələ gətirməsi, elmi-nəzəri biliklərin təcrübi yolla həyata keçirilməsi nəticəsində bugünkü həyatımızın əsas atributlarına çevrilən, ölkəmizin strateji və iqtisadi əsasını təşkil edən kimya sənayesi adlanan bir sənaye sahəsinə gözəl bir keçid yaradır.

Ölkəmizin bir çox məktəblərində müasir pedaqoji avadanlıq və vasitələrlə- kompüter və müxtəlif multimedia vasitələrinin yer aldığı yüksək səviyyədə komplektləşdirilmiş kimya kabinetləri, kimya laboratoriyaları mövcuddur. Bu kabinet və laboratoriyalarda kimya müəllimləri müxtəlif illüstrativ nümayiş materiallarından- plakat, sxem və cədvəllərdən, o cümlədən kompüter texnologiyalarının verdiyi imkanlardan geniş istifadə etməklə kimyəvi prosesləri, onlarda baş verən fiziki-kimyəvi dəyişiklikləri şagirdlərə “canlı” olaraq kimyəvi təcrübələr vasitəsilə nümayiş etdirə bilirlər.

Həmçinin, konkret olaraq hər hansı bir təcrübənin yer aldığı kimyəvi reaksiyanın kimya sənayesində tətbiq olunması nəticəsində yaradılan kimya sənayesi istehsalat sahəsinin quruluşunu, əsas və yardımçı avadanlıq və mexanizmlərini kompüter texnologiyaları, filmləşdirilmiş

materialların, “slydların” vasitəsilə kimya istehsalat sahələrinin fəaliyyətini şagirdlərə dərslərini gedişində və ya fakültativ məşğələlərdə kifayət qədər yüksək səviyyədə çatdırmaq mümkündür.

Tətbiq edilən bu müasir yanaşma üsulları, pedaqoji texnologiyalar və yeni tədris metodları şagirdlərə yuxarıda qeyd etdiyimiz və bu tezis materialının əsas mövzusu olan kimya, kimya eksperimenti və kimya sənayesi arasında çox gözəl əlaqə yaratmağa, onların bir-biri ilə çox sıx tellərlə bağlı olması, elmi-nəzəri əsasları bilmədən yaxşı təcrübələr aparmağın, onları analizi etməyin kifayət qədər çətin olması, eləcə də elmi-nəzəri hissəni bilməklə təcrübələrin yüksək səviyyədə aparılma ehtimalının da zəif olması anlaşılır. Çünki şagirdlər aldıkları elmi-nəzəri biliklərlə yanaşı, təcrübələr aparmaq vərdişlərinə və səriştəsinə yiyələnmişdirlər. Bundan sonrakı mərhələlərdə isə şagirdlərin kimya sənayesi və onun mürəkkəb texniki-texnoloji qurğularının iş prinsipi ilə maraqlanması, onlardan baş çıxarması, kimyəvi proseslərin gedişini təmin edən kimyəvi şərait haqqında biliklərə sahib olması baş verir və bununla da pedaqoqun qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərinə nail olmasının təntənəsi görünür.

Kimyəvi proseslərin fiziki-kimyəvi mahiyyətinin elmi-nəzəri əsaslarını qavramış, kimyəvi təcrübələrin gedişinin izləmiş, bu təcrübələri aparmaq bacarığı və səriştəsinə yiyələnmiş şagirdlər, əlbəttə ki, kimya, kimya eksperimenti və kimyəvi proseslərin nəticəsi kimi meydana çıxmış və insanların xidmətinə verilmiş kimyəvi maddələrin sintez olunduğu kimya istehsal sənayesi arasında çox asanlıqla paralellər, müqayisələr aparmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Bununla, kimyanı insanların maddi rifahlarının yaxşılaşdırılmasına xidmət edən bir fənn kimi görmələri, tədqiqat obyektini kimi çox maraqlı bir fənn olması fikri, qənaəti onlarda artıq gələcək talelərini məhz kimya elmi, kimya ixtisası, kimya tədrisi və kimya sənayesi ilə bağlamaq barəsində son qərarlarını vermələrinə gətirib çıxaran, stimullaşdırıcı rol oynayan başlıca amillər olacaqdır.

Səriştəli kimya müəllimi bu fikri daim diqqət mərkəzində saxlamaqla, fəndaxili və fənlərarası əlaqə imkanlarını qeyd etməklə, dərstdə yeni kimyəvi, istehsalat və sənaye anlayışlarını verməklə, şagirdlərin dərslərində aldıkları biliklərin möhkəmləndirilməsini, dərinləşdirilməsini, konkretləşdirilməsini təmin etmiş olur. Bu keyfiyyətlərə nail olmaq üçün isə müəllim dərstdə hansı üsul, üslub və yanaşmaların tətbiq ediləcəyini, hansı təcrübələrin nümayiş etdiriləcəyini, təcrübədən hansı nəticələrin və necə çıxarılacağını düzgün seçməli, dərslərini maraqlı qurmağı bacarmalı, yeni pedaqoji texnologiyaların imkanlarından səmərəli istifadə bacarığına malik olmalı və bunları da öz şagirdlərinə ötürməyi bacarmalıdır.

Kimya, kimya eksperimenti və kimya sənayesi arasındakı əlaqəni daim önə çəkmək istiqamətində dərslərini qurmağa müvəffəq olmuş, dərslərini kimyəvi məzmununu dərinlən təhlil edən bilən kimya müəllimi dərslərini qarşıya qoyduğu bütün əsas öyrədici, tərbiyəedici, inkişafetdirici, nəzarətetdirici vəzifələrinin və digər vacib funksiyalarının həyatla, istehsalatla, ölkəmizdə gedən quruculuq işləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etmiş olur. Bununla da, təcrübəli, bacarıqlı kimya müəllimi keçdiyi fənnin bütün üstünlüklərini önə çəkməyə, şagirdlərin nəzərlərini bu sahəyə cəlb etməyə, onlara özünü və fənnini sevdirməyə imkan yaratmış olur.

Dərslərini gedişində hər bir şagirdin dərslə şəxsi münasibət və motivasiyası mövzunun müəllim tərəfindən necə təqdim edilməsindən çox asılı olan bir amildir. Müəllimin istənilən mövzunu maraqlı bir şəkildə kimya, kimya təcrübəsi və kimya sənayesi istiqamətində qura bilməsi və onun uğurla başa vurulması müəllimin və şagirdlərin şəxsi motivasiyasından güclü asılıdır.

“Motiv” anlayışı instinktiv impulslar, tələbat, bioloji istək, emosiyalar, maraqlar, arzular, həyat məqsədi və s. komponentlərdən ibarət ola bilər və o insanın nəyəsə tələbatından doğur. Motivasiya müəllimin bacarıq, qabiliyyət və səriştəsindən asılı olaraq uzun və qısa müddətli ola bilər. Bacarıqlı müəllim şagirdlərinin həmişə yüksək ruhda olmasını təmin etməklə, onların konkret bir sahəyə- kimya, kimya eksperimenti və kimya sənayesinə köklənmiş motivasiya elementlərini uzunmüddətli edə bilər.

Daxili və xarici motivasiya elementlərindən təşkil olunmuş motivasiya proseslərində daxili motivasiya şagirdlərdə əsasən idrak və inkişafa olan tələbatdan doğan ilkin hal kimi formalaşdığı halda, xarici motivasiyalar isə onlar ətraf mühitin təsiri altında formalaşır və ikinci dərəcəli rol oynayır. Yaradıcı insanlarda daxili motivasiyalar xarici motivasiyalardan daim üstün olur və təcrübəli pedaqoqlar kimyanın ilk dərslərində şagirdlərin yaradıcılığa olan meylini düzgün

istiqlamətləndirməyi bacarmalı və bunu onlar kimyəvi təcrübələr vasitəsilə daha tez və möhkəm təməllər əsasında əldə edə bilərlər. Bu halda şagirdlərdə təcrübə işlərindən daha çox zövq, həzz almaq, etdikləri işdə intellektual uğura can atmaq, problemi həll etməyə səy göstərmək hisləri üstünlük təşkil edir. Bu yüksək motivasiya şagirdləri ixtisas seçimində kimyaya üstünlük verməsini stimullaşdıran əsas göstəricilərdən hesab edilir.

Hüseynov İsa
dosent
Baxşiyeva Nilufər
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
isabey57@gmail.com
baxsiyevan@bk.ru

Məktəb kimya kursunun tədrisində ətraf mühit problemlərinin işıqlandırılması

Ətraf mühitin çirklənməsi, ekoloji problemlərin dərinləşməsi bu gün hər kəsi narahat edən ümdə məsələlərdən biridir. Bütün canlı orqanizmlərə və insan sağlamlığına mənfi təsir göstərən zərərli kimyəvi elementlər, onların müxtəlif birləşmələrinin və sonradan yaranan çevrilmə məhsullarının çeşidi yüksələn xətlə artır. Bununla da, bir tərəfdən ətraf mühitə kimyəvi təsirin güclənməsi və ona daha böyük ziyan vurması baş verirsə, digər tərəfdən isə paradoks hesab edilsə belə, əsasən kimyəvi üsulların özündən istifadə edərək həmin təsirləri azaltmaqla təbiətin deqradasiyasının qarşısını almaq olar.

Müasir dövrdə insanla ətraf mühit arasındakı sıx əlaqəni öyrənən ekologiya özünü müxtəlif elm sahələrinin inteqrasiya etmiş mürəkkəb kompleksi kimi göstərir. Mütəxəssislər – kimyaçılar müasir texnologiyalaşdırılmış cəmiyyətlə ətraf mühit arasında əlaqələri, bütün artan antropogen yüklənmələri, təbii obyektlərin analiz metodlarını, ətraf mühitin keyfiyyətinə nəzarəti və iqtisadi elmlər içərisində kimyanın yerini yaxşı bilməlidirlər. Çünki indiki vaxtda müasir dünyada mövcud ekoloji problemlər kimya və kimya texnologiyası ilə əlaqəli olub, biosferə geniş miqyasda təsir edir.

Kimyəvi maddələrin zərərli təsiri canlı orqanizmlər və cansız təbiət arasındakı bütün əlaqələr sistemini əhatə etdiyindən ətraf mühitin kimyəvi çirklənməsi ilə bağlı problemlərdən xilas olması hazırda kifayət qədər çətin bir prosesə çevrilmişdir.

Ekologiya bir elm kimi kimya, kimya texnologiyası, kənd təsərrüfatı, maşınqayırma və digər texnogen məsələlərlə yaxından əlaqəlidir. Məktəb kimya kursunda ətraf mühitin çirklənməsi demək olar ki, hər dərstdə toxunula biləcək akademik bir mövzudur. Ekoloji təhsil maddələrin tərkibi, quruluşu, xassələri, onların bioloji funksiyaları arasındakı əlaqə, canlı və cansız təbiətdəki rolu, kimyəvi maddələrin bir-birinə bioloji çevrilməsi barədə müəyyən biliklər mənbəyi məcmusudur.

Kimya dərsləri atmosferdə, torpaqda, su mühitində baş verən kimyəvi çevrilmələr, çevrilmə məhsullarının bioloji orqanizmlərə təsiri barədə sualları cavablandırmaq iqtidarındadır və buna görə də orta ümumtəhsil məktəblərində kimyanın tədrisi zamanı fənnin ekoloji potensialını mütləq nəzərə almaq lazımdır. Çünki məktəb proqramında "Ekologiya", "Ekoloji kimya" və "Ətraf mühit kimyası" ayrıca bir fənn kimi tədris olunmur. Bu səbəbdən də orta məktəb şagirdləri kimya dərslərində ekologiya, ekoloji mühit, ekoloji kimyəvi çirkləndiricilər, çirklənmələrin qarşısının alınması barədə minimum elmi biliklərə sahib olmalı, ekoloji maarifləndirmə işi kimya təliminin ilk mərhələsindən başlayaraq sistemli həyata keçirilməlidir.

"İlk kimyəvi anlayışlar" mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər kimyəvi elementlər və əlaqəli anlayışlar haqqında ilkin fikir əldə edir, nəzəri biliklərə əlavə olaraq kimyəvi təcrübələrin aparılması üzrə, məs., maddələrin təmizlənməsi və qarışıqların ayrılması ilə bağlı təcrübələrə cəlb edilərək praktik bacarıqlara yiyələnirlər. Bu cür təcrübələrin gedişində şagirdlər bir sıra ekoloji anlayışlar - kimyəvi çirkləndiricilər, çirklənmə mənbələri, tullantılar, maddələrin sənayedə və gündəlik həyatda təmizləmə üsulları və s. kimi ekoloji mahiyyət daşıyan xüsusi ekoloji terminlərlə tanış olmaq imkanı əldə edirlər.

Şagirdlərə ekoloji biliklərin verilməsi istiqamətində fəaliyyətin davam etdirilməsi, qısa bir müddətdə onların ekologiya, ekoloji mühit və ekoloji çirkləndiriciləri barəsində maarifləndirilməsi onlarda ekoloji təfəkkür elementlərinin formalaşması kimi vacib bir prosesin təməlini qoymuş olar. Bunu məktəb kimya dərslərində fənn proqramını əhatə edən müxtəlif mövzular üzərindən, məs., “Qarışıqların ayrılması metodları” mövzusu üzərindən rahat şəkildə həyata keçirmək olar. Bu mövzunun öyrənilməsi zamanı şagirdlər saf, təmiz və qarışıq maddələr barəsində məlumatlar əldə edir və mövzunun təcrübələr üzərindən yerinə yetirilməsi zamanı bir daha saf maddələrin, təmiz maddələrin nə olduğunu görür və onlarda təmiz və “çirkli” maddələr, çirkləndiricilər haqqında müəyyən təsəvvürlər formalaşır.

Dərsin gedişində şagirdlərdə ekoloji təsəvvürlərin, ekoloji mədəniyyətin və ekoloji davranış elementlərinin formalaşması ilə paralel, onlar maddələrin ayrılması, təmizlənməsi proseslərinin müşahidəçisi və ya iştirakçısı kimi praktik vərdişlərinin əldə edilməsinə nail olurlar. Şagirdlər bu mövzunun araşdırılması zamanı nümayiş və laboratoriya təcrübələrinin köməyi ilə maddələrin təmizlənməsində geniş tətbiq olunan fiziki-kimyəvi üsullarla- süzmə, toz və qaz udulması, bəzi kimyəvi maddələrin neytrallaşdırma, oksidləşmə ilə zərərsizləşdirilməsi metodları, həmçinin tullantı sularının dezinfeksiya edilməsi və s. müasir üsullarla ətraflı tanış olurlar. Təcrübəli pedaqoqlar isə onların müşahidə etdikləri və tanış olduqları bu üsulların bir çoxunun məhz ekoloji çirkləndiricilərin təmizlənməsində də istifadə olunan üsullardan heç nə ilə fərqlənmədiyini, eynilik təşkil etdiyini şagirdlərə çatdırır və onlarda ekoloji biliklərin möhkəmlənməsinə stimül verir.

Su səthinin çirkləndiricilərdən təmizlənməsini nümayiş etdirən təcrübələrin tətbiq edilməsi, süni şəkildə yaradılan maddələr qarışığının ayrılması üçün praktik işlərin aparılması ilə əlaqədar şagirdlərdə formalaşmağa başlamış ekoloji biliklər üzrə məlumatların dərinlən qavranılmasına gətirib çıxara bilər.

“Oksigen, oksidlər və yanma” mövzusunun tədrisi zamanı oksigenin kimyəvi element kimi canlı orqanizmlərin həyatındakı rolundan bəhs olunur, şagirdlər insan orqanizminin əsas həyati funksiyasının nəfəs alma ilə sıx bağlı olduğunu öyrənirlər. Havadakı oksigen və ozonun, həmçinin onların allotropik modifikasiyalarının insan orqanizminə təsirini müqayisə edərkən şagirdlər havadakı az miqdarda ozonun tənəffüs yollarının xəstəlikləri zamanı faydalı təsir göstərdiyini öyrənəcəklər. Onlar həm də, orqanizmə daxil olan ozonun miqdarının artmasının orqanizmə mənfi təsir göstərməsi barədə də məlumatlar alırlar və görürlər ki, daha yüksək qatılıqda ozon çox zərərli və zəhərlidir. Bununla da, şagirdlər müxtəlif kimyəvi element və maddələrin orqanizmlərə zərərli təsirləri ola biləcəyi barədə məlumatlar alır, element və maddələrin orqanizmdə normalaşdırılmış miqdarda olmalarının əhəmiyyətini dərk edirlər.

Kimyanın xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində əhəmiyyəti barədə fənlərarası xarakterli əlavə məlumatların verilməsi şagirdlərin praktik kimya ilə maraqlanmasına səbəb olur. Kimyanın bir fənn kimi tədris olunması şagirdləri gündəlik həyatda və gələcək istehsal fəaliyyətlərində lazımlı biliklərlə təchiz edir. Apardığımız müşahidələr orta məktəblərdə kimyanın tədrisində ekoloji problemlərin öyrənilməsi üçün kimyanın tədrisində aşağıda qeyd edilmiş kimya kursunun aparıcı ideyasını, əsas məqsədlərini və məqsədlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir:

1. Kursun aparıcı ideyası: kimya elminin inkişafının cəmiyyətin mənafeyinə xidmət etməsi; insanların həyatının yaxşılaşdırılması; bəşəriyyətin üzləşdiyi problemlərin həlli üçün maddələrin əsas xüsusiyyətləri və tətbiq yollarının öyrənilməsi.

2. Kursun əsas məqsədləri: şagirdlərin bizi əhatə edən maddələr haqqında biliklərlə təchiz edilməsi; şagirdlərdə kimyaya öz praktik fəaliyyətlərinin mümkün sahəsi kimi bir münasibətin formalaşdırılması; şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi;

3. Kursun məqsədləri: şagirdlərə gələcək peşə seçimlərində kömək edilməsi; yaradıcılıq qabiliyyətlərinin həyata keçirilməsinə imkanı verilməsi; təhsil və ünsiyyət bacarıqlarının, müstəqil bilik əldə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi; həyatda faydalı olacaq bilik və bacarıqların formalaşdırılması; ekoloji vəziyyəti düzgün qiymətləndirilməsi və ətraf mühitin qorunması məsələlərində aktiv həyat mövqeyinin formalaşdırılması və s.

Müasir dövrdə hər bir kimya müəllimi diqqətli, təbiətlə səriştəli davranış bacaran şagirdlərin hazırlanmasına çalışmalıdır. Sabahın mütəxəssisi yalnız nəzəri biliklərə malik olmaqla

dayanmamalı, o, həm də geniş praktik bacarıq, vərdiş və səriştəyə sahib, fikirlərini elmi şəkildə sərbəst ifadə edən və ətrafdakıları ətraf mühitin qorunmasının vacibliyinə inandıra bilən bir professional olmalıdır.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Ağayeva Şəhalə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru
elishshaki@gmail.com

Biologiya dərslərində müşahidələrin biliklərin mənimsənilmə keyfiyyətinə təsiri

Biologiyanın məktəb kursunda şagirdlər "canlı düşüncə" sayəsində ətrafdakı obyektlərin, hadisələrin və proseslərin əsas xüsusiyyətlərini öyrənirlər. Bu cür biliklər ilk növbədə uyğun yönümlü düşüncə, yəni müşahidə və müxtəlif qiymətləndirmələr sayəsində mümkün olur. Biologiya dərslərində müəllim şagirdlərə əşyaların özlərini və ya onların modellərini göstərməklə müəyyən hadisələrin və ya proseslərin əsas xüsusiyyətlərinin uyğun izahını verir. Müşahidələrin biliklərin mənimsənilmə keyfiyyətinə təsirini öyrənmək üçün nəticə düzgün qiymətləndirilməlidir. Qiymətləndirmə dedikdə, müəllimin və ya şagirdlərin, müvafiq ölçü vahidlərindən istifadə etməklə tədqiq olunan obyektlərin, hadisələrin və proseslərin kəmiyyət tərəfini təhlil etməyə imkan verən hərəkətləri nəzərdə tuturlar. Buna görə müşahidə və ölçü təhsil prosesi üçün böyük əhəmiyyətə malik olan əyani metodlar qrupuna aiddir. Müşahidə sayəsində şagirdlərin diqqəti təsadüfən kəşf edilmiş obyektlərin, fenomenlərin və proseslərin xarici xüsusiyyətlərinə deyil, mahiyyətini dərk etməyə yönəldilməlidir. Nəticədə, müşahidənin mövzusu olan gerçəklik daha sürətli və daha dolğun şəkildə dərk olunur. Müşahidə prosesində söz, öyrənilən mövzulara verilən əsas rolunu oynamasa da, müşahidəni davamlı edir və gedişatını və nəticələrini izah etməyə xidmət edir. Bu şəkildə dərk edilən reallıq davamlı olur. Ən böyük didaktik dəyər, cisimlərin, təbii şəraitdə baş verən hadisələrin və proseslərin nümayişidir. Bu cür nümayiş mümkün olmadıqda, təbii obyektləri süni mühitdə (məsələn, heyvanat parkındakı heyvanlar) və ya bu əşyaları əvəz edən tədris vəsaitləri təqdim edilir. Tədqiqat işimizdə məqsəd məktəb biologiya kursunda müşahidələrin biliklərin mənimsənilmə keyfiyyətinə təsirini qiymətləndirməkdir. Biologiyada müşahidə metodu bioloji hadisələri təsvir və analiz edən tədqiqat yoludur. Müşahidə bütün elmi tədqiqatların başlanğıc nöqtəsidir. Biologiyada bu xüsusilə nəzərə çarpır, çünki tədqiqatın məqsədi insan və onu əhatə edən canlı təbiətdir. Artıq məktəbdə biologiya dərslərində şagirdlərə bitki və heyvanların böyüməsini və inkişafını müşahidə edərək ən sadə bioloji tədqiqatları aparmaq öyrədilir. Müşahidələr birbaşa və ya dolaylı ola bilər, texniki cihazların köməyi ilə və ya bunlar olmadan həyata keçirilə bilər. Beləliklə, bir ornitoloq bir quşu durbinnə görür, müəyyən məsafədən səsinə eşidir, histoloq mikroskopdan istifadə edərək bir toxuma hissəsini müşahidə edir. Elmi müşahidənin, adi müşahidədən fərqli olaraq məqsədyönlü olduğunu başa düşmək vacibdir: problemi həll etmək üçün həyata keçirilir və müşahidəçinin diqqəti dağılmamalıdır. Müşahidədə müşahidəçinin dəqiqliyi və fəallığı ilə yanaşı qarşıya qoyduğu məqsədi aydın olmalıdır. Biologiya dərslərində müşahidələr canlı guşədə, həyətəni sahədə, heyvanxanada, tədris-təcrübə sahəsində, ekskursiyada, çöl təcrübəsi zamanı aparıla bilər. Şagirdlər müşahidə üçün lazımı səviyyədə hazırlanmalı, məqsədini yaxşı bilməli və nəticələrindən dərslərin məqsədinə və

mövzusunə uyğun istifadə etməyi unutmamalıdır. Düzgün müşahidələr əsasında qazanılmış bilik, bacarıq və praktik vərdişlər daha keyfiyyətli və uzunmüddətli olur.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Əliyeva Günay
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru
gunayli052@gmail.com

Tədris vəsaitləri sistemində didaktik materialların yerinin müəyyənləşdirilməsi

Müasir məktəbin sosial-pedaqoji sistem kimi ən vacib məqsədi şagirdlərə müstəqil olaraq bilik əldə etməyi öyrətmək, eyni zamanda dəyişən şəraitdə praktikada istifadə etmək bacarığını inkişaf etdirməkdir. Yəni bir insanın idarəetmə obyektindən (təlim və tərbiyə) idarəetmə (təlim və tərbiyə) subyektinə çevrilməsi, müstəqilliyi və özünüidarə qabiliyyətinin formalaşmasıdır (özünütəhsil, özünüdərk etmə). Məlumdur ki, müstəqilliyin formalaşmasında müvəffəqiyyət çox dərəcədə müəllimin təhsil prosesində istifadə etdiyi metod və metodlardan (didaktik vasitələrdən) asılıdır. Pedaqoji sistemin bir hissəsi olaraq, tədris vasitələri müəyyən təlim məqsədlərinə çatmağa kömək edən müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

Tədris vasitələri sistemində didaktik materialların istifadəsi problemlərinə dair elmi, pedaqoji və metodiki ədəbiyyatların təhlili zamanı bu tip tədris vasitələri üçün kifayət qədər aydın və spesifik tələblərin olmadığını aşkar etdik. Bu da didaktik materialların istifadəsi üsulu ilə əlaqəli çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarır. Orta ümumtəhsil məktəb müəllimləri arasında apardığımız anket sorğusu onların biologiya tədrisi prosesində didaktik materiallardan istifadə metodikasına barədə kifayət qədər məlumatlı olmadığını göstərir. Təlim materialları müəllimlər tərəfindən praktik olaraq fəal şəkildə istifadə olunmasına baxmayaraq, onlar didaktik materiallardan əsasən şagirdlərin biliklərinə nəzarət etmək üçün daha çox istifadə edirlər. Tez-tez didaktik materiallar müəllimlər tərəfindən təbiətin obyektləri və hadisələri ilə ilk tanışlıq üçün istifadə olunur, işi təbii obyektlərlə əvəz edirlər. Bu hadisələr biologiyanın tədrisi prosesində didaktik materiallardan istifadə metodları probleminə diqqəti artırmağı tələb edir. Apardığımız tədqiqatın məqsədi şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətinin artırılması prosesində didaktik materiallardan istifadə metodikasını təkmilləşdirərək biologiya tədrisinin effektivliyini artırmaqdır. Tədqiqatın obyekti, pedaqoji sistemin tərkib hissələrinə uyğun olan, onu təşkil edən hissələrin məcmusu olan biologiyanın tədrisi prosesidir. Biologiya tədrisi prosesinin yaxşılaşdırılması və səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərindən biri də təlimdə texnoloji yanaşmanın həyata keçirilməsində tədris vasitələrindən kompleks istifadə üçün metodoloji şərtlərin dəyişdirilməsidir. Təlim vasitəsi kimi didaktik materialın xüsusiyyətləri, fikrimizcə, tədqiqatımızın mövzusunı təyin edən bu yanaşmanı həyata keçirməyə imkan verir. Tədqiqatın mövzusu biologiyanın tədrisi prosesində didaktik materialların yaradılması və istifadəsidir. Tədqiqatımızın subyekti müəllim və şagirdlərdir, çünki yalnız onların yaxın münasibətləri nəticəsində tədris və idrak fəaliyyəti uğurlu və təsirli ola bilər. Məktəbdə biologiyanın tədrisi praktikasının öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, məktəbdə biologiyanın fərdi tədrisi bizə işləyən bir fərziyyə irəli sürməyə imkan verdi: əgər didaktik materiallardan istifadə üsulu tədris olunarsa, tədrisin effektivliyi artacaqdır, bu:

- şagirdlərin müstəqil idrak fəaliyyətinin artırılmasına yönəldiləcək;
- şagirdyönümlü təlimdə didaktik vasitələrin istifadəsinə inteqrasiya olunmuş və texnoloji yanaşmaların həyata keçirilməsinə yönəldiləcək;
- psixoloji, pedaqoji, fizioloji və digər tələblər nəzərə alınmaqla hazırlanmış didaktik materialların istifadəsini əhatə edəcəkdir.

Beləliklə, təlim və tərbiyə prosesində məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi təhsilin məzmununun quruluşunu və seçilməsini, tədris metod və vasitələrinin işlənilib hazırlanmasını, tədris prosesinin təşkilati formalarının istifadəsini müəyyən edən prinsiplərə əsaslanır. Didaktik prinsiplər məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq bütün öyrənmə prosesinin tənzimləyici funksiyasını yerinə yetirir. Onlar tədris praktikasında vacibdirlər, onlara riayət etmək istədiyimiz nəticələri uğurla əldə etməyə imkan verir. Biologiyanın öyrənilməsinə tətbiq edilən bu prinsip, təhsilin məzmununun açıqlanması vəzifələrinin hərtərəfli həll edildiyi və razılaşıdırılmış bir istiqamətdə metodlardan, vasitələrdən və formalardan istifadə olunduğu təhsil prosesinin bütün komponentlərinin belə bir qarşılıqlı əlaqəli sistemi kimi fəaliyyətinə əsaslanır.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Məmmədbəyova-Mehdiyeva Arifə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru
arifa.mvaa@gmail.com

Məktəb biologiya kursunda şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafı üçün nəzəri və metodoloji əsaslar

Müasir cəmiyyətin informasiya, rabitə, peşə və digər sahələrindəki qlobal dəyişikliklər təhsilin maddi, metodoloji, texnoloji aspektlərinin tənzimlənməsini, əvvəlki dəyər prioritetlərinin, məqsədlərinin və pedaqoji vasitələrin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Azərbaycanda dəyişən sosial-iqtisadi şərtlər məktəblilərin fundamental peşə hazırlığının keyfiyyətinə yeni tələblər qoyur. Bu, məzunların güclü sistemli biliklərinin formalaşmasını, tədqiqat texnologiyalarına yiyələnməyi, elmin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində naviqasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini, stereotipləri aşma bacarıqlarının formalaşmasını, intellektual yeniliyə hazır olmağı nəzərdə tutur. Ümumtəhsil, orta peşə və ali təhsil müəssisələri məzunlarının təhsili ilə bağlı tələblər dəyişir. Bir mütəxəssisin həll edə biləcəyi bir sıra peşə və sosial vəzifələr ilə ölçülən məzunun intellektual və fərdi inkişaf səviyyəsinə dair tələblər artır. Şagirdlərin sinifdəki tapşırıqlarını yerinə yetirməsi yüksək məhsuldar fəaliyyət tələb edir; onların həlli məzundan tədris materialında olanlarla müqayisədə yeni məlumatlar yaratmağı, təhsil fəaliyyəti zamanı ortaya çıxan problemləri həll etməyi tələb edir.

Aparduğumuz müşahidələr göstərir ki, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının müvəffəqiyyəti birbaşa bazar şəraitində fəaliyyət göstərməyə hazır olan kadrların hazırlanmasından asılıdır. Bu vəziyyətdə rəqabət qabiliyyətinin ən əhəmiyyətli amilləri kimi aşağıdakılar zəruridir: ixtisaslı, yaradıcı düşünən kadrların olması; yaradıcılıq fəaliyyətlərini təşkil etmək bacarığı; yenilikçi fikirləri qəbul etməyə və həyata keçirilməsinə şərait yaratmağa hazırlıq. Lakin əvvəlki təhsil sistemində məktəblərdə pedaqoji sistem elə qurulmuşdur ki, biliklərin əksəriyyəti hazır şəkildə təqdim olunur və əlavə axtarış səyləri tələb edilmir və şagirdlər üçün əsas çətinlik müstəqil məlumat axtarışı, bilik əldə etmək idi. Buna görə də, təhsil prosesinin səmərəliliyinin artırılması üçün ən vacib şərtlərdən biri, tədrisdə tədqiqat fəaliyyətinin təşkili və onun əsas komponentinin - tədqiqat bacarıqlarının inkişafıdır ki, bu da şagirdlərin proqramın tələblərinin daha yaxşı öhdəsindən gəlməsinə kömək etməklə yanaşı həm də onların yaradıcılığını, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, təhsil fəaliyyəti üçün daxili motivasiya yaradır. Məktəb biologiya kursu şagirdlərin tədqiqat bacarıqlarının inkişafı üçün geniş imkanlara malikdir, kursun spesifikliyi məzmunun tədqiqat xarakteridir.

Biologiya dərslərində məktəblilərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafı üçün daha effektiv olması üçün:

- məktəblilərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafı üçün hər dərslərin sonunda xüsusi tapşırıqlar verilməlidir;

- tədris prosesində pedaqoji şərait və tədqiqat bacarıqlarının inkişaf mərhələləri müəyyənəndirilməli və müşahidə olunmalıdır;

- məktəblilərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirməyə imkan verən təhsilin bioloji məzmunu müəyyən edilməlidir;

Şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının düzgün istiqamətdə inkişafı üçün onların potensial imkanları nəzərə alınmalıdır. Hər şagirdi tədqiqatçılığa cəlb etmək olmaz. Tədqiqatçı şagird müstəqil, axtarışa meyilli, iradəli olmalıdır. Elmi-tədqiqat işlərinə meyilli olan şagirdlərlə sistemli iş aparmaqla onlarda tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirmək olar.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru

Lənkəran-Astara bölgəsində becərilən çay bitkisinin (*Camellia sinensis* L. Kuntze) genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi

Tədqiqat işində Lənkəran-Astara bölgəsində becərilən çay bitkisinin (*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) müxtəlif sort, forma və klonlarının genetik müxtəlifliyi genetik markerlərdən istifadə edilərək qiymətləndirilmişdir. Müşahidələr zamanı məlum olmuşdur ki, çay bitkisinin genetik müxtəlifliyi havanın nisbi rütübətliyi, quraqlığa davamlılıq dərəcəsi və quraq keçən aylarda yağışlı günlərin sayı ilə daha sıx korelyativ əlaqəlidir.

Çay *Theaceae* fəsiləsinə daxil olan çoxillik həmişəyaşıl bitkidir. Çay istesalı üçün *Thea* cinsinə aid olan bitkilərdən istifadə olunur. *Thea* cinsinin iki növü məlumdur: Çin çayı *Thea sinensis* və Hindistan çayı *Thea assamica*. Azərbaycanın rütübətli subtropiklərində çayın Çin növü müxtəlifliyi becərilir. Çin növü müxtəlifliyinin yarpaqları orta irilikdə hamar ayalı, kolu 3-4 m hündürlükdə, sıx şaxəslə, yarım qol-budaqlı bitkidir. Əsasın yerli selleksiyaçı alimlər tərəfindən quraqlığa, soyuğa və zərərvericilərə qarşı dözümlü, həmişəyaşıl kol tipli olmaqla müxtəlif forma-klonlardan bölgənin torpaq və iqlim şəraitində yüksək məhsul verən sortlar (“Fərmançay”, “Lənkəran”, “Xəzər”, “Fərmançay çəhrayı”) yaradılmışdır. Qeyd olunan sortlar yerli torpaq və iqlim şəraitində yüksək məhsuldarlığı ilə yanaşı həm də keyfiyyət göstəricilərinə görə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqat işləri 2019-2020-ci illərdə Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi Tədqiqat İnstitutunun Lənkəran çay filialının sınaq təcrübə zonasında genetik markerlərdən istifadə edilərək aparılmışdır. Genetik marker- fərdləri təyin və bir-biri ilə müqayisə etməyə imkan verən və nişan rolunu oynayan hər hansı allel, bənd (geldə) və ya əlamətdir. Genetik markerlərin üç qrupu vardır: morfoloji, biokimyəvi və molekulyar. Tədqiqat işində morfoloji markerlərdən istifadə olunmuş, nəzarət variantı kimi Lənkəran bölgəsində becərilən çay sortu Azərbaycan №2 götürülmüşdür. Tədqiqat obyektı olaraq bölgədə becərilən Fərmançay (1\73), Xəzər (3\ 41) sortları, həmçinin müxtəlif forma (FAQ 14, FAQ 15) və klonlardan (FAQ 11, FAQ 13) istifadə edilmişdir. Fenoloji müşahidələr məhsula düşmüş 7-8 illik çay kolları üzərində aparılmışdır. Tədqiqat işləri aparılan müddətdə bölgə ərazisində aylar üzrə havanın orta nisbi rütübətliyi və aylıq yağıntı miqdarı haqqında rəsmi statistik məlumatlar Cənub Regional Hidrometeorologiya Mərkəzindən (CRHM) götürülmüşdür. Tədqiqat materialına aid bitkilərin quraqlığa davamlılığı fenoloji müşahidə metodlarından istifadə edilərək tədqiq edilmişdir. Aparılan müşahidələrdən məlum olmuşdur ki, orta illik yağıntının miqdarı 1200-1500 mm-dən və havanın nisbi rütübətliyi 70-75%-dən yüksək olan ərazilədə çay bitkisi normal böyüyüb inkişaf edir. Tədqiqat apardığımız illərdə, xüsusən çay bitkisinin vegetasiyasının zəruri mərhələsində - yaz-yay aylarında (2019 -2020-cu illərdə) illik yağıntının miqdarı və rütübətin faizi

normadan aşağı olmuşdur. Müşahidələrimiz tədqiqat işinə uyğun olaraq aylar üzrə havanın rütübəti və ya quraq keçməsi nəzərə alınmaqla bitkinin vegetasiyası dövründə (ilin bütün aylarında) kolların tumurcuqlanma, zoğ əmələ gətirmə və boy atma kimi xüsusiyyətləri üzərində aparılmışdır. Torpaq və havada su çatışmazlığı zərif zoğların boyatma qüvvəsini zəiflədir, yarpaqlar kobudlaşır və nəticədə məhsuldarlıq aşağı düşür. Çayaltı torpaqların münbitlik göstəricilərinin çay bitkisinin ekoloji tələbinə uyğun olaraq optimallaşdırılması kompleks aqrotexniki və meliorativ tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini tələb edir.

Rayonlaşmış "Azərbaycan-2" (nəzarət) ilə müqayisədə müxtəlif plantasiyalarda becərilmiş, təcrübə obyektini kimi istifadə edilmiş sort, forma və klonlarda morfoloji markerlərə uyğun olaraq çay kollarının məhsuldarlığı, yarpaq keyfiyyəti, zoğvermə intensivliyi, vegetasiya müddətinin uzunluğu və budaqlanma xarakteri arasında korelyativ əlaqənin mövcudluğu müəyyən edilmişdir.

Hüseynova Sevinc
dosent
Qurbanova Aydan
elmi işçi
Lənkəran Regional Elm Mərkəzi
sevincherontoloq@mail.ru
aydanqurbanova16@gmail.com

Cənub regionunda uzunömürlülüyün sosial-bioloji aspektlərinin tədqiqi

Tədqiqat işi Lənkəran rayonunda şəhərdə və kənddə yaşayan uzunömürlülərlə aparılmışdır. Hər bir uzunömürlü üçün sorğu anketi hazırlanıb. Sorğu anketinə qidalanma, adət-ənənələrə bağlılıq, dindarlıq, sosial status, ailə münasibətləri, yaşla əlaqəli xəstəliklərin qeydiyyatı, vərdislər daxil edilib.

Tədqiqat zamanı 24 uzunömürlü tədqiq olunmuşdur. Tədqiq olunan uzunömürlülər arasında qadınların sayı(14 nəfər) kişilərdən çoxdur. Aşkar etdiyimiz mühüm faktlardan biri də qohumluq uzunömürlülüynün olmasıdır. Belə ki, bir ailədə iki qardaş, digərində isə bacı və qardaş 90 yaş həddini keçmişdilər. Lənkərandə yaşayan uzunömürlülərin əksəriyyəti tam hərəkətli, yaxşı yaddaşa malik idi. Onların arasında Alsheymer xəstəliyi qeydə alınmamışdır.

AT-in statistik analizi göstərdi ki, uzunömürlülərdə yüksək arterial təzyiq demək olar ki, qeydə alınmır. Qanda şəkər miqdarı əksərən normadadır. Ürək döyüntülərinin sayı isə ürək fəaliyyəti ilə tam korrelyasiya edir.

Qocalma prosesində kardiovaskulyar sistem kardial disfunksiyaların inkişafına səbəb olan involyusion dəyişikliklərə məruz qalır. Alınmış nəticələr göstərdi ki, uzunömürlülərdə güclü adaptiv kompensator və genetik faktorlar hesabına patoloji və invalyusion dəyişikliklər letal sonluğa gətirib çıxarmır. Bu uzunömürlülərdə müxtəlif xarici stres faktorlara qarşı orqanizmin güclü adaptasiya mexanizmlərinin və möhkəm vitaukt sisteminin olmasını göstərir.

Alınmış nəticələr göstərdi ki, uzunömürlülərdə güclü adaptiv kompensator və genetik faktorlar hesabına patoloji və invalyusion dəyişikliklər letal sonluğa gətirib çıxarmır. Bu özünü həm AT, həm də ÜDS-nin tənzimlənməsində göstərir. Yaşla əlaqədar kardiovaskulyar dəyişikliklər tədrici fizioloji qocalmanın əsas göstəricisi və ürək damar sisteminin funksional ehtiyatlarının və adaptasiya imkanlarının qorunub saxlanmasının göstəricisidir ki, bu da tədqiq olunan uzunömürlülərin 30 %-də qeydə alınır. Uzunömürlülərin yaxın qohumlarında irsi faktor özünü daha qabarıq göstərir, belə ki, eyni ekoloji şəraitdə yaşamaqlarına baxmayaraq kontrol qrupa nisbətən daha güclü adaptasiya imkanlarına malikdirlər. Aparığımız araşdırmalar göstərdi ki, uzunömürlülərin cəmi 38%-də görmə, 33 %-də isə eşitmə funksiyası patoloji dəyişikliyə uğrayıb. Onlardan 21%-də yüksək təzyiq qeydə alınır. Siqaret çəkənlər isə cəmi 7 % təşkil edir. Tədqiq olunan uzunömürlülərdə genetik faktor 66% təşkil edir. Uzunömürlülərin demək olar ki, hamısı dini ayinləri yerinə yetirirdi. Onların içərisində cəmi 1 nəfər alkoqollu içkilərdən istifadə etdiyini bildirmişdir. Uzunömürlülərin hamısı

ailə qayğısı ilə əhatə olunmuşdur. Demək olar ki, tənha yaşayan uzunömürlü qeydə alınmamışdır. Bu da onların depressiyadan uzaq olmasının əsas göstəricilərindən biri idi.

Aşkar etdiyimiz mühüm faktlardan biri də qohumluq uzunömürlülüğün olmasıdır. Belə ki, bir ailədə iki qardaş, digərində isə bacı və qardaş 90 yaş həddini keçmişdilər. Lənkəranda yaşayan uzunömürlülərin əksəriyyəti tam hərəkətli, yaxşı yaddaşa malikdirlər. Onların arasında Alsheymer xəstəliyi qeydə alınmamışdır. Cənub bölgəsində yaşayan uzunömürlülər reproduktiv funksiyaların uzunmüddətli saxlanması ilə fərqlənir. Belə ki, Qadın uzunömürlülərdə sonuncu uşağın doğulduğu yaş əsasən 40-43 yaş (58%) qeyd olunur. Bu zaman 17 % uzunömürlü qadının 48-50 yaşında doğum yaptığını nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bu həmin uzunömürlülərdə reproduktiv funksiyaların uzun müddətli qorunub saxlanması göstəricisidir.

Xəlilov Hüseyn
coğrafiya üzrə elmlər doktoru
Əmənov Qalib
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
senan.ezizov.1958@mail.ru
75winner@mail.ru

Lənkəran təbii vilayətinin landşaft rekreasiya ehtiyatlarının ekoloji xüsusiyyətləri

Lənkəran təbii vilayəti Azərbaycanın cənub şərqində yerləşməklə şərqdən Xəzər dənizi, qərbdən İran İslam Respublikası, şimaldan isə Kür- Araz ovalığı ilə əhatə olunur. Ərazi Talış dağlıq sistemi və Lənkəran ovalığı olmaqla iki hissəyə ayrılır. Bu vilayətə Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı, Yardımlı və Cəlilabad rayonları daxil olmaqla Respublikamızın əhalisinin ən sıx məskunlaşdığı regionlardan biridir.

Təbii vilayətin rekreasiya ehtiyatları və landşaft ekoloji potensialı kifayət qədər öyrənilməmişdir. Ona görə də ərazinin landşaftlarının rekreasiya ehtiyatlarının tədqiqi üçün ilk növbədə landşaft xəritəsi tərtib olunmalı və ərazidə mövcud olan landşaft növləri orada öz əksini tapmalıdır. Bu xəritəyə əsasən landşaft rayonlaşdırılması aparılmalıdır.

Lənkəran təbii vilayətinin rekreasiya ehtiyatlarının əsas göstəricilərinə relyef, bitki örtüyü, torpaq örtüyü, su hövzələri, iqlim şəraiti, təbiət mənzərələri, landşaftın müxtəlifliyi, əlverişli nəqliyyat mövqeyinə malik olması, antropogen mənimsəmə və s. daxildir. Bu vilayətin dağlıq hissəsində digər regionlarla müqayisədə landşaftların yüksəklik üzrə paylanma qanunauyğunluqlarında kəskin fərqlər müşahidə olunur. Bu da landşaftın əsas aparıcı komponentlərindən olan iqlim xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Yəni, Talış dağlıq sistemində yüksəkliyə doğru qalxdıqca temperaturun paylanması və yağıntıların düşməsində inversiya müşahidə olunur. Bu da landşaftların ekoloji xüsusiyyətlərində və rekreasiya ehtiyatlarının yerləşməsinə öz təsirini göstərir. Digər dağlıq ərazilərdən fərqli olaraq Talış dağlarında 2400 m-dən yuxarıda sübalp və alp çəmənlikləri əvəzinə kserofit dağ çəmənliyi formalaşır. Burada yayı quraq keçən isti iqlim hakimdir və əsasən payız aylarında düşən yağıntıların miqdarı 300-250 mm təşkil edir. Buna baxmayaraq bu əzəmətli dağların şiş uclu sıldırım qayaları, kanyonvari çay dərələri, kserofit çölləri və endemik dərman bitkiləri turistlər üçün çox maraqlıdır. Tarixən bu ərazilər kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sahəsinin yaylaq yerləri olmuşdur.

Talış dağlıq sisteminin dağ-meşə landşaftı da digər regionlardan fərqlənir. Ərazinin alçaq və orta dağlıq hissəsi üçün yayı quraq keçən və yağıntıları bərabər paylanan mülayim isti iqlim xarakterikdir. Ən çox yağıntı Talış dağlarının cənub – şərq hissəsində 1200-1400 mm- qədər, şimal qərbə doğru isə kəskin azalaraq 500-700 mm-ə düşür.

Vilayətin dağlıq meşələrində üçüncü dövrə məxsus reliktlə ağac növləri, dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd, Lənkəran akasiyası, azat ağacı, şümşad, Hirkan qovağı və s. geniş yayılmışdır. Vilayətin çox hissəsində meşələr antropogen təsir nəticəsində qırılsa da dərin çay dərələrində qarışıq

tipli meşələr öz təbii vəziyyətini saxlamaqdadır. Bu meşələrdə Respublikamızın “Qırmızı Kitabı”na daxil olan nadir və nəsli kəsilməkdə olan bitkilərdən ağ suzanbağı, ayı fındığı, danaqıran, Hirkan süsəni, Taliş qərənfilı də yayılmışdır. Həmçinin burada endemik fauna növlərindən Taliş kökyeyəni, palıd diserkası, iri tənək hafı, qızılı kəpənək, Aleksandra sədəflisi və başqa həşəratlara rast gəlinir. Suda-quruda yaşayanlardan adi triton, daraqlı triton, Suriya sarımsaqiylı qurbağası, Qafqaz xaçlıcası, adi quru qurbağası, sürünənlərdən; müxtəlif ilanlar, kərtənkələlər, quşlardan; qara leylək, məzar qartal, qıvrımlək qutan, turac, mərmər cürə, Taliş qırqovulu, Hirkan anqusu, toğlugötürən və s., məməlilərdən; bəbir, xallı maral, vaşaq porsuq, çöl donuzu, cüyür yenot və s. növlərə rast gəlinir.

Lənkəran təbii vilayətinin landşaftlarının rekreasiya potensialı meşələrinin növ zənginliyi, estetikliyi, ekoloji təmizliyi, psixoloji rahatlığı, strukturu, rütubətlənmə dərəcəsi, mikroiklimi və s. ilə müəyyən olunur. Ərazinin landşaftları su ehtiyatları ilə də yaxşı təmin olunmuşdur. Ən böyük çayları; Viləşçay, Lənkərançay, Astarəçay, Təngərüdçay, Bolqarçay və s. qolları ilə birlikdə landşaftların rekreasiya potensialını artırır. Dağlıq ərazilərdə yay aylarında rütubətin aşağı düşdüyü hava şəraiti ağciyər xəstəliklərinin müalicəsi üçün çox əlverişlidir.

Təbii vilayətin Taliş dağları ilə Lənkəran ovalığının qovuşduğu çat zonasında müalicə əhəmiyyətli mineral və termal sular da zəngindir. Bu sular yüksək debiti və müalicəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Lənkəranda “İstisu”, “İbadisu”, “Haftoni”, Masallıda “İstisu”, “Mədə bulağı”, “Ərkivan” bulağı, Astarada “İstisu”, “Maşxan su”, Lerikdə “Bülüdü”, “Zərinqala”, “Zuvand” suları müalicəvi əhəmiyyəti ilə seçilir. Eyni zamanda Lənkəran ovalığının dənizsahili çimərlikləri və burada olan maqnitli-avqitli qumları çox böyük rekreasiya mənbəyidir.

Nəqliyyat infrastrukturunun da yenilənməsi regionda turizmin inkişafında böyük rol oynaya bilər. Çünki, Lənkəran təbii vilayəti böyük tarixi “İpək Yolu”nun üzərində yerləşdiyi üçün turistlərin bura axınını, həmçinin kənd əhalisinin yaşayış səviyyəsini artırma bilər. Ona görə də həm ovalıq hissədə və həm də dağlıq ərazinin kənd yaşayış məskənlərinə gedən avtomobil yollarının təmir-bərpa işlərinə diqqət yetirilməlidir. Bu işlərdən biri Masallı – Lerik avtomobil yolunun çəkilişi ola bilər. Bu avtomobil yolu Bakı-Lerik yolunu 36 km qısalda bilər. Bu da həmin regionun həm inkişafına, həm də tarixini öyrənməyə, turizmi inkişaf etdirməyə təkan verəcək.

Beləliklə, Lənkəran təbii vilayətinin sadaladığımız landşaft rekreasiya ehtiyatlarının zənginliyi, təbii – tarixi abidələri regionda dağ turizminin macərə turizminin, kənd turizminin inkişafı həm regiona daxili və xarici turistləri cəlb edə bilər, həm də kənd sakinlərinin maddi və mənəvi rifahının yaxşılaşmasında böyük töhfə ola bilər. Bu da kənd əhalisinin işlə təmin olunmasına gətirib çıxarar, Respublika paytaxtına və xarici ölkələrə işləmək məqsədi ilə əhalinin axınının qarşısını müəyyən qədər ala bilər.

İsmayilov Kamil
dösent
Əsədzadə Solmazxanım
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
kamil61ismayilov@gmail.com
asadova.1@mail.ru

Orta ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində fənnlərarası əlaqənin yaradılması

Müasir dövrdə tədris praktikasında inteqrasiya olunmuş dərslərə geniş yer verilir. Bunlar şagirdlərin elmlərin yaxın əlaqəsini anlamalarına kömək edir və bu şəkildə tədris olunan material daha əyani və anlaşılın olur. Orta ümumtəhsil məktəblərində hər bir fənnin tədrisində, o cümlədən biologiyanın tədrisində şagirdlərin həmin fənnə marağının artırılması, tədris olunan mövzuların daha yaxşı mənimsənilməsi, elmi anlayışların daha yaxşı qavranılması, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün fənlərarası əlaqənin yaradılması zəruridir. Fənlərarası əlaqələr yeni bir problem deyil. Bu tip yanaşma nəinki əhəmiyyətini itirmiş, əksinə cəmiyyətin müasir məktəbə qoyduğu tələblər

baxımından getdikcə aktuallığını artırmışdır. Hər bir işdə müvəffəqiyyətin açarı bu fəaliyyətin əvvəlcədən düzgün planlaşdırılmasından çox asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, integrasiya olunmuş dərslər müəllimə fəal təlim üsullarından istifadədə seçmək üçün geniş imkan yaradır. Əvvəllər ənənəvi dərslər, bir qayda olaraq digər məktəb fənləri ilə əlaqəsinin az olduğuna inanılırdı. Müasir tədris konsepsiyası dərslər fənlərarası xarakterini, sinifdən kənarında olan bir sıra fəaliyyətlərlə (ekskursiyalar, kitabxana, İKT) sıx əlaqəsini nəzərdə tutur və buna geniş yer verir.

Bunları nəzərə alaraq Biologiya fənnində XI sinifdə “Qlobal ekoloji problemlər” mövzusunun tədrisi zamanı coğrafiya fənni ilə fənlərarası əlaqənin yaradılmasının vacibliyi tədqiqatın əsas məqsədi olmuşdur. Ona görə ki, bu mövzusunun tədrisi prosesində biologiya ilə yanaşı coğrafi biliklərin verilməsinin, təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin düzgün formalaşmasında və eləcə də böyüməkdə olan nəslin ekoloji tarazlığın qorunmasında yaxından iştirakını təmin etmək üçün onlarda ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının böyük önəmini aşılamaqdır. Çünki, bu onların həyati keyfiyyətlər və bacarıqlarının qazanılmasına, təbiətə daha şüurlu yanaşmalarına səbəb olacaqdır. Mövzusunun tədrisi zamanı “anlayışların çıxarılması” və “əqli hücum” iş üsulundan istifadə etməklə şagirdlərə ekoloji çirklənmə ilə əlaqədar yazı lövhəsində müxtəlif şəkillər göstərilir.

Şagirdlər dərslər mövzusunun “Qlobal ekoloji problemlər” olduğunu müəyyən edirlər.

Müəllim tədqiqatın aparılması üçün şagirdləri, sayından asılı olaraq qruplara bölür. Qruplara təqdim edilən iş vərəqlərinə tədqiqat sualında nəzərdə tutulan tapşırıqları verir.

Ümumiləşdirmə mərhələsində şagirdlər diqqəti tədqiqat sualına yönəldərək cavabları səsləndirir və fikirlər müəllim tərəfindən ümumiləşdirilir:

Tədqiqat işimizdə fənlərarası əlaqənin təbiiqi zamanı diqqət mərkəzində saxlanması zəruri olan istiqamətləri müəyyən etmişik:

- Təbiətdəki faktları və hadisələri qarşılıqlı əlaqədə, hərəkətdə, dəyişiklikdə və inkişafda başa düşməyi öyrətmək və təhlil etmək.

- Coğrafi və bioloji hadisələrin mahiyyətini və aralarındakı istər-istəməz düşüncəni və təbiətə marağı oyadan, səbəb tapma əlaqələrini açmaq, suallar verməyi və cavab axtarmağın metodikasını müəyyən etmək.

- İşin nəticələrinin düzgün təsbitini öyrətmək, iş nəticələrini zehində birləşdirən performansın dəqiqliyinə vərdiş etmək.

- Plana uyğun olaraq cisim və hadisələrin qavranılmasının təfəkkürün inkişafı ilə sıx əlaqəsini təmin etmək.

- Təbiətə düzgün münasibət və ona məhəbbəti inkişaf etdirmək.

Qasimov Rəşid

dösent

Mamedov Taleh

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

Resid5757@mail.ru

Taleh2012_98@mail.ru

Tənlilik qurmaq üsulu ilə mətnli məsələlərin həllinin öyrədilməsi metodikası

Mətnli məsələlərin həlli şagirdlərin düşüncəsinin inkişafına, funksional asılılıq ideyasının daha dərindən mənimsənilməsinə kömək edir və hesablama mədəniyyətini artırır. Mətnli məsələlərin həlli prosesində şagirdlər real obyektləri və hadisələri modelləşdirmək bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirirlər.

5-6-cı siniflər üçün riyaziyyat kursunda mətnli məsələlərin həllinin iki əsas üsulu olan hesabı və cəbri üsullara baxılır. Hesabi üsul verilənlərə əsasən ədədi ifadə qurmaqdan və qurulmuş ədədi ifadənin nəticəsini hesablamaqla məchul kəmiyyətin qiymətini tapmaqdan ibarətdir. Cəbr üsulu isə məsələləri həll edərkən tərtib edilmiş tənliliklərin istifadəsinə əsaslanır.

Tənlik qurmaqla mətnli məsələlərin həllini iki əsas mərhələyə ayırılır. Birinci mərhələdə müəllimin əsas vəzifəsi sistemli və məqsədyönlü şəkildə şagirdlərdə bəzi vacib ümumi təhsil və riyazi bacarıqları formalaşdırmaqdır. İkinci mərhələdə əsas diqqət məsələnin mətninə daxil edilmiş kəmiyyətlər arasındakı asılılıqların müəyyənləşdirilməsinə və bu asılılıqların riyazi dilə necə çevrilməsinin öyrədilməsinə yönəldilmişdir.

Mətnli məsələləri öyrənməyin birinci mərhələsində şagirdlərdə aşağıdakı ən vacib bacarıqlar formalaşdırılır:

- məsələnin mətnini diqqətlə oxumaq bacarığı;
- məsələnin mətninin ilkin təhlilini aparmaq bacarığı—məsələnin şərtini və sualını ayırmağı;
- məsələnin mətnini qısa yazmaq bacarığı;
- məsələnin mətninə uyğun təsvirlər (şəkillər) çəkmək bacarığı.

Mətnli məsələlərin həllinin ikinci mərhələsində əsas məqsəd şagirdlərə kəmiyyətlərdəki dəyişikliklərin şifahi ifadə üsullarını başa düşməyi və onları riyazi ifadələr və ya tənliklər şəklində yazmağı öyrətməkdir.

Tənlik qurmaqla bir mətnli məsələnin həllini izah edək.

Məsələ. Plana uyğun olaraq briqada sifarişi 10 günə yerinə yetirməli idi. Briqada gündəlik normadan 27 detal çox istehsal edərək 7 iş günündə nəinki planı yerinə yetirdi, hətta plandan əlavə 54 detal artıq istehsal etdi. Briqada plana görə gündə neçə detal istehsal etməli idi?

Məsələnin mətninin analizi. Məsələnin mətnini oxuduqdan sonra onun analizini aşağıdakı kimi aparmaq lazımdır:

Plana görə briqada sifarişi neçə günə yerinə yetirməli idi?

Briqada sifarişi neçə günə yerinə yetirdi?

Nəyə görə briqada sifarişi nəzərdə tutulan müddətdən tez yerinə yetirdi?

Briqada plandan əlavə neçə detal artıq istehsal etdi?

Məsələdə hansı kəmiyyətdən bəhs olunur?

Əmək məhsuldarlığı, müddət və yerinə yetiriləcək işin həcmi arasında nə kimi əlaqə vardır?

Məsələdə neçə müxtəlif halları ayırmaq olar?

Məsələnin şərtinə və sualına daxil olan kəmiyyətlərdən hansı naməlumdur?

Məsələdə hansı kəmiyyət axtarılır?

Əvvəllər də bu məsələyə oxşar məsələ həll edilmişdirmi?

Məsələnin həllinin birinci mərhələsində verilən sualları cədvəl şəklində tərtib etmək daha effektivdir. Bu da şagirdin məsələni tez bir zamanda qavramasına səbəb olur,

Məsələnin həllinin axtarılması. Bu mərhələdə məsələnin həlli strategiyası müzakirə olunur. Sonra müəllim ilə şagirdlərin birgə seçimi ilə axtarılan və ya digər məlum olmayan kəmiyyətin işarələməsi aparılır.

Tərtib olunmuş cədvəl əsasında məsələnin həlli yerinə yetirilir:

Kəmiyyətlər	Hallar		
	Plan üzrə	reallıqda	
Briqadanın məhsuldarlığı (bir gündə istehsal edilən detalların sayı)	$x <$	$x + 27$	27 çox
Gündəlik işin müddəti	10	7	
Yerinə yetirilən işin həcmi (detalların sayı)	$10x <$	$(x + 27) \cdot 7$	54 çox

Məsələnin həllinin axtarılışından alırıq ki, $10x$ ifadəsi $(x + 27) \cdot 7$ ifadəsindən 54 qədər azdır. Buradan da $10x + 54 = (x + 27) \cdot 7$ və ya $10x = (x + 27) \cdot 7 - 54$ tənliyi alınır.

Məsələnin həlli planının həyata keçirilməsi. Burada məsələnin həlli planına baxılır, tərtib olunan tənliyin həlli və məsələdə axtarılan məchul kəmiyyətin qiyməti müəyyən olunur. Qeyd edək ki, məsələnin cədvəl formasında yazılışı, tənlik qurmaq üçün məsələdə verilənlərin təkrarən təsvir olunmasını tələb etmir. Ona görə 3-cü mərhələdə yalnız tənlik həll edilir, həllin yoxlanılması yerinə yetirilir və cavab tapılır.

Tərtib etdiyimiz $10x + 54 = (x + 27) \cdot 7$ tənliyini həll etsək, $10x + 54 = 7x + 189$, $3x = 135$, $x = 45$ alırıq. Bu tənliyin bir kökü var, o da 45-dir.

Məsələnin həlli tənliyin kökünün tapılması ilə bitmir. Tənliyin kökünün məsələnin şərtlərini və tələbini ödəyib-ödəmədiyini hökmən yoxlamaq lazımdır.

x -in qiyməti tapıldıqdan sonra ardıcıl olaraq məsələyə daxil olan kəmiyyətlərin qiymətləri tapılır. Əgər bu kəmiyyətlərin qiymətləri məsələnin şərtini ödəyirsə, onda tənliyin kökü məsələnin həllini təyin edər. Bu məqsədlə məsələnin həllinin axtarılması modelindən istifadə olunur. Aydındır ki, məsələyə daxil olan kəmiyyətlərin hamısı müsbət qiymət almalıdır. Bunu yoxlayaq.

$x = 45$ müsbət ədəddir.

$x + 27 = 45 + 27 = 72$ müsbət ədəddir.

$(x + 27) \cdot 7 = 72 \cdot 7 = 504$ müsbət ədəddir.

$504 - 450 = 54$ müsbət ədəddir.

Deməli, $x = 45$ qiyməti məsələnin şərtini ödəyir, yəni məsələnin həllidir.

Cavab: briqada plan üzrə gündə 45 detal hazırlamalı idi.

Məsələnin həllinin təhlili. Bu mərhələdə məsələnin həlli ilə bağlı şagirdlərə aşağıdakı tip suallar vermək məqsəduyğundur:

a) Məsələnin həllinin əsas ideyası nədir?

b) Verilən məsələnin həllinin başqa üsulunu göstərmək olmazmı?

c) Nə üçün baxılan həll üsulu daha rasionaldır?

Nəticədə alırıq ki, mətnli məsələlərin həlli üçün təklif olunan tədris metodikası, xətti olanlardan daha mürəkkəb formalı, məsələ, kvadrat tənliklərin həllinə gətirib çıxaran məsələlərin həllində də effektivdir.

Beləliklə, mətnli məsələləri həll etmək bacarıqlarının ardıcıl formalaşması onun tədrisi metodikasında müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur: məsələnin mətninin cədvəl şəklində yazılması və həll yolunun axtarılmasına ehtiyac qalmır, həll prosesinin müəyyən edilmiş mərhələlərinin sayı azaldılır və həll prosesin özü daha da məhdudlaşdırılır.

Quliyev Allahşükür

dissertant

Lənkəran Dövlət Universiteti

quliyev_allahsukur@mail.ru

Tərtibi ikidən kiçik (birdən böyük) olan diferensial tənlik üçün (birləhəli tənlik) fundamental həllin qurulması

İşdə tərtibi ikidən kiçik olan tənlik üçün (birləhəli tənlik) fundamental həll tərtibi iki olan birləhəli tənliyin $\frac{2}{5}$ və $\frac{8}{5}$ tərtibə faktorizə etməklə alınmışdır. Belə ki, $\frac{2}{5}$ tərtibli tənlik hesablanaraq

$\frac{8}{5}$ tərtib törəmə üçün fundamental həll qurulmuşdur.

Məlumdur ki, ikinci tərtib tənlik üçün fundamental həll

$$Y(x) = x\theta(x) \quad (1)$$

funksiyasıdır. Doğrudan da

$$Y'(x) = (x\theta(x))' = \theta(x) + x\delta(x) = \theta(x). \quad (2)$$

Burada

$$\theta'(x) = e'(x) = \delta(x), \quad \text{və} \quad x\delta(x) = 0, \quad (3)$$

xassələri doğru olduğundan

$$Y''(x) = e'(x) = \delta(x) \quad (4)$$

olduğunu alırıq. Deməli

$$D^2 Y(x) = \delta(x). \quad (5)$$

Aşağıdakı kimi faktorizasiya aparaq:

$$D^2 = D^{\frac{8}{5}} (D^{\frac{2}{5}}), \quad (6)$$

Yəni $D^{\frac{2}{5}} Y(x) = Z(x)$ olarsa, $D^{\frac{8}{5}} Z(x) = \delta(x)$ olar.

Onda

$$Z(x) = D^{\frac{2}{5}} (x\theta(x)) = \frac{d}{dx} \int_0^x \frac{(x-t)^{\frac{2}{5}}}{(-\frac{2}{5})!} t\theta(t) dt = \frac{d}{dx} \int_0^x \frac{(x-t)^{\frac{2}{5}}}{(-\frac{2}{5})!} t dt. \quad (7)$$

Burada $x-t = \eta$ əvəzləməsini aparaq.

Onda

$$\begin{aligned} Z(x) &= \frac{d}{dx} \int_x^0 \frac{-\eta^{\frac{2}{5}}}{(-\frac{2}{5})!} (x-\eta) d\eta = \frac{1}{(-\frac{2}{5})!} \frac{d}{dx} \int_0^x (x\eta^{\frac{2}{5}} - \eta^{\frac{3}{5}}) d\eta = \\ &= \frac{1}{(-\frac{2}{5})!} \frac{d}{dx} \left[\frac{x\eta^{\frac{3}{5}}}{\frac{3}{5}} \Big|_{\eta=0}^x - \frac{\eta^{\frac{8}{5}}}{\frac{8}{5}} \Big|_{\eta=0}^x \right] = \frac{1}{(-\frac{2}{5})!} \frac{d}{dx} \left[\frac{x^{\frac{8}{5}}}{\frac{3}{5}} - \frac{x^{\frac{8}{5}}}{\frac{8}{5}} \right] = \\ &= \frac{1}{(-\frac{2}{5})!} \frac{d}{dx} \frac{25x^{\frac{8}{5}}}{24} = \frac{25}{24(-\frac{2}{5})!} \cdot \frac{8}{5} x^{\frac{3}{5}} = \frac{5x^{\frac{3}{5}}}{3(-\frac{2}{5})!}. \end{aligned} \quad (8)$$

Deməli

$$Z(x) = \frac{5x^{\frac{3}{5}}}{3(-\frac{2}{5})!}, \quad (9)$$

Onda

$$D^{\frac{8}{5}} Z(x) = D^{\frac{8}{5}} \frac{5x^{\frac{3}{5}}}{3(-\frac{2}{5})!} = \frac{5}{3} \frac{\frac{3}{5}!}{(-\frac{2}{5})!} x^{-1}. \quad (10)$$

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək aşağıdakı hökmü alırıq.

Teorem: (6) şəklində faktorizasiya olunmuş ikinci tərtib adi diferensial tənlik üçün (biri həlli tənlik) fundamental həll (9) şəklindədir.

Qurbanov Vaqif
professor
İsmayılov İsmayıl
magistrant
AMEA Neft və Qaz İnstitutu
vaqifqurbanov@mail.ru
iismayilov-97@mail.ru

Pirallahı strukturunun şimal və cənub qırışıqlıqlarının tektonikası haqqında

Pirallahı strukturu Abşeron yarımadasının bilavasitə yaxınlığında, meridional istiqamətdə uzanan Abşeron küpəsi - Darvin küpəsi - Pirallahı adası - Gürgən dəniz antiklinal zonasının üstündə yerləşir. Pirallahı yatağında geoloji-kəşfiyyat işləri ilk dəfə 1897-ci ildə aparılmasına baxmayaraq, günümüzdə də struktur geoloji baxımdan maraqlı kəşf edir. 1999-cu ildə uzunmüddətli fasilədən sonra kəşfiyyat işlərinin bərpası və günümüzədək kəşfiyyat işlərinin davam etdirilməsi bütün bunları bir daha sübut edir. Buna görə də, ərazinin tektonik quruluşunun öyrənilməsi günümüzdə də prioritet məsələlərdən biridir.

Pirallahı strukturu tektonik cəhətdən mürəkkəb quruluşa malik olmaqla, iki qırışıqlıqdan (şimal və cənub) təşkil olunmuşdur. Bu qırışıqlıqlar Məhsuldar Qatın (MQ) Qırmakialtı lay dəstəsi(QALD), Qırmaki lay dəstəsi(QLD) və Qırmakiüstü gilli(QÜG) horizontlarının tavanına görə işlənmiş struktur xəritələrdə asanlıqla diqqətə cəlb edilir (Şəkil 1). Şimal qırışıqlığı ərazi baxımından həm quru, həm də dəniz sahəsini, cənub qırışıqlığı isə əsasən quru sahəsini əhatə edir.

Strukturun hər iki qırışıqlığı öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

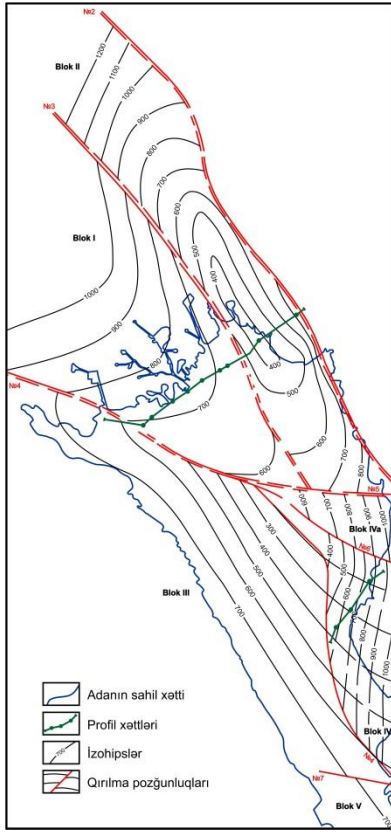
Şimal qırışıqlığı quruluş baxımından braxiantiklinal struktur olmaqla, 3 qırılma fonunda mürəkkəbləşmiş 2 blokla təmsil olunur. Bunlardan birincisi qırışıqlığın qərb hissəsini əhatə edən I blok, digəri isə qırışıqlığın mərkəzi hissəsini əhatə edən II blokdir. Bunlar özlüyündə də struktur cəhətdən bir-birindən fərqlənirlər.

I blok şimal-şərqdən 3 №-li, cənubdan isə 4 №-li qırılma ilə sərhədlənərək qırışıqlığın qərb qanadını və şimal-qərb çökəkliyini əhatə edir. II blok isə şərq və qərbdən uyğun olaraq 2 №-li və 3 №-li, cənubdan isə 5 №-li qırılma ilə sərhədlənərək qırışıqlığın tağ hissəsini və şimal-qərb periklinalını əhatə edir.

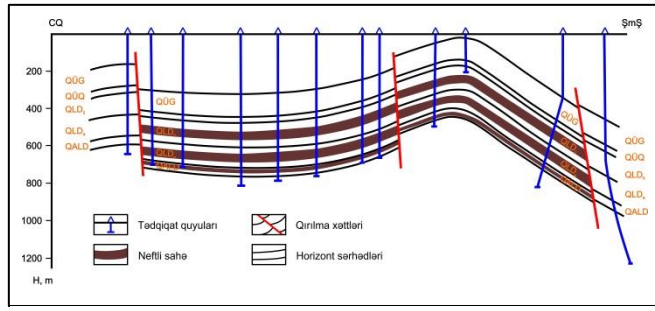
Qırışıqlığın ox xətti tağ və periklinal hissələrdə şimal-qərb – cənub-şərq istiqamətində uzanır. Tağ hissədən cənub-şərq periklinala doğru ox xətti istiqamətini dəyişərək submeridional istiqamət alır.

Cənub qırışıqlığı quruluş baxımından şimal qırışıqlığı ilə müqayisədə, bir sıra qırılmalarla, əlaxsus qırışıqlığın ox səthinə paralel keçən üstəgəlmə xarakterli 4 №-li qırılma ilə mürəkkəbləşməsi nəticəsində daha mürəkkəb quruluşa malikdir. Qırışıqlıq 4 qırılma fonunda mürəkkəbləşmiş 4 blokla təmsil olunur: III, IV, IVa və V bloklar.

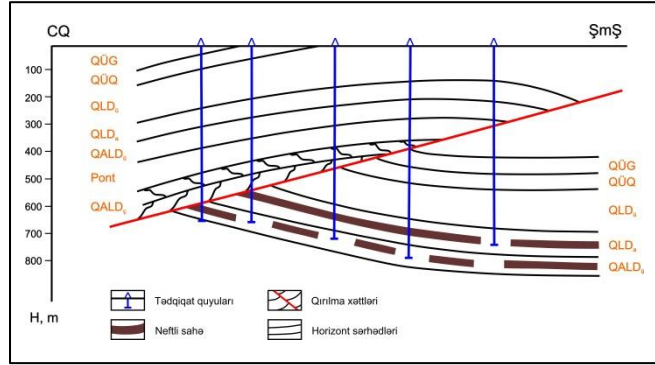
III blok şimaldan və şərqdən 4 №-li, cənubdan isə 7 №-li qırılma ilə sərhədlənərək qırışıqlığın qərb cinahını əhatə edir. III blokdən fərqli olaraq, IV blok qırışıqlığın şərq hissəsində yerləşməklə, cənubdan və qərbdən 4 №-li, şimaldan isə 5 №-li qırılma ilə sərhədlənmiş, şaquli yerdəyişmə amplitudası təqribən 650-950 m-ə çatan 4 №-li qırılmanın fonunda III blok üzərinə aşmışdır. Şimal və cənubdan uyğun olaraq 5 və 6 №-li pozulmalarla sərhədlənmiş VIa bloku şimal və cənub bloklara nisbətən qırılıb düşmüş, amplitudası şimal qırışıqlığının oxunun şarnir nöqtəsinə uyğun gələn 3, 4 və 5 №-li qırılmaların kəsişmə nöqtəsində sifirə bərabər olsa da, şərq istiqamətdə amplitudanın kəskin artması müşahidə olunur və bu fərq hətta 100 m-ə çatır. Və nəhayət, V blok isə qırışıqlığın cənubunda yerləşmiş, son tədqiqat işlərinin karotaj diaqramlarının müqayisəli təhlilinə əsasən, şimalında yerləşən 150 m amplitudaya malik 7 №-li eninə qırılma vasitəsilə periklinalın şimal hissəsinin cənub hissəyə nisbətən qırılıb qalxması nəticəsində formalaşmışdır.

Şəkil 1. Pirallahı strukturunun QALD horizontunun tavanına görə struktur xəritəsi

Şəkil 2. Pirallahı strukturunun şimal qırışıqlığına görə profil

Şəkil 3. Pirallahı strukturunun cənub qırışıqlığına görə profil

Üstəgəlmə xarakterli 4 №-li qırılma vasitəsilə mürəkkəbləşmə nəticəsində cənub qırışıqlığı ox xətti istiqamətində cənub-qərb və şimal-şərq olmaqla 2 əsas hissəyə (qanada) ayrılmışdır. Qırışıqlığın tağ hissəsində QALD çöküntüləri yer səthinə çıxır.

Pirallahı strukturunun yuxarıda qeyd olunan tektonik xarakteristikasına əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Strukturun hər iki qırışıqlığı tektonik cəhətdən özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.
2. Cənub qırışıqlığı ox səthinə paralel keçən üstəgəlmə xarakterli 4 №-li qırılma ilə mürəkkəbləşməsi nəticəsində tektonik cəhətdən daha mürəkkəb xüsusiyyətə malikdir.
3. Strukturun şimal və cənub qırışıqlıqlarının sərhədi kimi 4 və 5 №-li qırılmaların birləşmə nöqtəsinə qədər 4 №-li pozulmanı, bundan şərqə doğru isə 5 №-li pozulmanı qəbul etmək olar.
4. Struktur daxilindən keçən qırılmaların yerdəyişmə amplitudası böyük interval daxilində dəyişir. Bəzi hallarda sıfıra bərabər olsa da, digər hallarda 650-950 m-ə çatır.

Mehdiyeva Naibə
biologiya üzrə elmlər doktoru
Kərimli Beyrək
magistrant
AMEA Botanika İnstitutu
naiba_m@mail.ru
beyrekkerimli1994@gmail.com

***LOMELOSIA CAUCASICA* növünün Quba və Qusar rayonlarında
senopopulasiyalarının tədqiqi**

Dipsacaceae Juss. (Fırçaotukimilər) fəsiləsinin nümayəndələri birillik, ikiillik və ya çoxillik otlar, bəzən dikduran ya budaqlanan gövdəli, ya da, gövdəsiz yarımkollardır.

Bu fəsiləyə aid olan növlər əsasən Aralıq dənizi və Qərbi Asiya ölkələrində, eləcə də Avropada, bəziləri isə Şərqdə Himalay dağlarına, Çinə və Yaponiyaya kimi, şimalda – tayqalıq zonasına, Şərqi Afrika dağları boyunca isə qitənin cənub hissəsinə kimi yayılmışlar. Onlar meşə və bataqlıqlarda, quru yamaclarda, subalp çəmənliklərində, habelə bozqır, yarımsəhra və səhra bitki birliklərində rast gəlinir.

Dipsacaceae fəsiləsi özündə 15 cinsi və 350-ə yaxın növü cəmləşdirir

Azərbaycanda Dipsacaceae fəsiləsi 5 cins və 30 növlə təmsil olunur. Euro+Med Plant bazasına əsasən bu fəsiləyə 6 cins, 24 növ daxildir. Bu fəsiləyə aid ən böyük cinslərdən biri - 48 növdən ibarət *Lomelosia* Raf. cinsidir. Euro+Med Plant bazasında təqdim olunmuş yeni təsnifata görə - Azərbaycan florasının *Scabiosa* cinsinə daxil olan *S. argentea* L., *S. caucasica* M.Bieb., *S. micrantha* Desf., *S. persica* Boiss növləri *Lomelosia* Raf. cinsinə aid edilmişdir. Azərbaycanda daha çox *L. caucasica* (M.Bieb) Greuter et Burdet (*S. caucasica*) növü yayılmışdır ki, bu növün də arealı Böyük və Kiçik Qafqazın dağlıq rayonlarının subalp və alp qurşaqlarına təsadüf edir.

Lomelosia caucasica dərman xüsusiyyətli, balverən və dekorativ bitkidir. Bu faydalı bitkinin senopopulyasiyalarının tədqiq edilməsinə dair elmi ədəbiyyatda hər-hansı bir məlumat yoxdur.

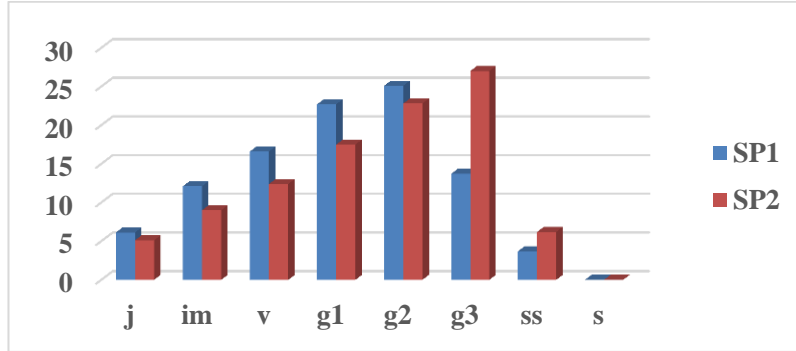
Tədqiqatın məqsədi Qafqaz lameloziyası növünün yayılma yerlərinin fitosenotik xüsusiyyətləri və populyasiyalarının vəziyyətinin ilkin qiymətləndirilməsi olmuşdur.

Tədqiqat işləri 2020-ci ilin iyul ayının ikinci yarısında Qusar və Quba rayonlarının subalp çəmənələrində ekspedisiya zamanı aparılmışdır. Senopopulyasiyaların ontogenetik vəziyyəti T.A. Rabotnovun və A.A. Uranovun metodlarına əsasən öyrənilmişdir. Senopopulyasiyanın tipi L.A Jivotovskinin normal populyasiyanın delta-omeqa ($\Delta-\omega$) təsnifatı əsasında təyin edilmişdir.

Qafqaz lameloziyası çoxillik 20-60 (80) sm hündürlükdə olan ot bitkisidir. Gövdə ətrafı yarpaqlar tam və uzun saplaqlı, lansetvaridir, gövdə yarpaqları isə oturaq, əsasında tam və ya iridişli və ya lələkvaridir. Başcıqlar tək, iri, çiçəkləmə dövründə diametri 3-8 (10) sm, uzun çiçək saplağındadır. Sargı yarpaqcıqları lansetvari və ya uzunsovlansetvari, itiləmiş, sıx qısa tüküklüdür. Tacı mavi (bəzən ağ) və ya göy, içəridə boztüküklü, ikidodaqlıdır. Çiçəkləmə vaxtı iyul-avqust, meyvəvermə vaxtı avqust-sentyabr aylarıdır.

Lomelosia caucasica bitkisinin birinci senopopulasiyası (SP 1) Qusar rayonunun Laza kəndinə çatmamış nəmli otlu dağ yamaclarında qeydə alınmışdır. Burada senozun ümumi proyektiv örtüyü 100%-dir. Senozda 90-a qədər ali bitki qeydə alınmışdır. Onlardan bolluğu 3-4 bal olan növləri *Achillea millefolium*, *Astrantia trifida*, *Aconitum orientale*, *Cephalaria gigantea*, *Inula orientalis*, *Stachys spectabilis*, *S. macrantha* və b. qeyd etmək olar. Qafqaz lameloziyasının fərdləri böyük olmayan qruplar təşkil edir və hər qrup bir-birindən 0.5-3,5m aralıqda diffuz şəkildə rast gəlinir. Salınmış 15 model meydançalarda fərdlərin ümumi sayı 379 olmuşdur və onlardan yuvenil (j) - 23, immatur (im) - 46, virginil (v) -63, cavan generativ (g1) -86, orta yaşlı generativ (g2) - 95, yaşlı generativ (g3) – 52, subsenil (ss) - 14 fərd təşkil etmişdir. Senil (s) vəziyyətdə olan fərdlər aşkar olunmamışdır. Alınmış nəticələr əsasında ontogenetik spektri əks etdirən diaqram tərtib edilmişdir (şək.).

Qafqaz lameloziyasının ikinci senopopulyasiyası (SP 2) Quba rayonunun Cek və Bostankeş kəndləri arasında olan subalp çəmənində qeydə alınmışdır. Burada senozun ümumi proyektiv örtüyü 95-100% təşkil edir. Senozda 100 qədər ali bitki növü qeydə alınmışdır, onlardan dominantlar *Primula macrocalyx*, *Dracocephalum austriaca*, *D. ruschiana*, *Linum austriacum*, *Polygala anatolica*, *Aster alpinus*, *Nepeta pannonica* növləridir. Burada da qafqaz lameloziyası qrup şəklində rast gəlinir. Tədqiq olunan sahədə fərdlərin ümumi sayı 355 olmuşdur, onlardan j - 18, im - 32, v - 44, g1 - 62, g2 - 81, g3 – 96, ss - 22 fərd qeydə alınmışdır. Senil fərdlər aşkar olunmamışdır (şək.).

Şəkil. *Lomelosia caucasica* növünün senopopulyasiyalarının ontogenetik spektri.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, senopopulyasiyalar normaldır, lakin senil fərdlərin yoxluğu səbəbindən natamamdır. Senopopulyasiyaların baza ontogenetik spektri mərkəzləşmiş tiplidir. Hər iki senopopulyasiyada generativ fərdlər çoxluq təşkil edir (müvafiq surətdə, 61,5 və 67,3%). Pregenerativ fərdlərin kifayət qədər çox olması (müvafiq surətdə, 34,8 və 26,5%) onu göstərir ki, toxumla bərpa olunma prosesləri yaxşı gedir.

Lomelosia caucasica bitkisinin senopopulyasiyalarının demoqrafik strukturunun təhlilinə baxdıqda görmək olur ki, hər iki senopopulyasiya keçid tiplidir. Qocalma və bərpa olunma indeksinin ən yüksək qiyməti SP1-də (0,53 və 0,57), əvəz olunma indeksinin isə ən yüksək qiyməti SP 2-də (0,06) qeydə alınmışdır. Hər iki SP-da yaşlılıq (Δ) indeksi 0,37-0,46, effektivlik (ω) indeksi 0,65-0,68 arasında dəyişir.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Abdullayeva Leyla
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammedova_gulnare@mail.ru
leylatahirli25@gmail.com

Coğrafiya dərslərində turizm və rekreasiya üzrə biliklərin şagirdlərə öyrədilməsində proqram və dərslərin rolunun təhlili

Orta ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya dərslərində turizm və rekreasiya üzrə biliklərin şagirdlərə öyrədilməsində proqram və dərslərin rolunu qiymətləndirərkən qeyd olunmalıdır ki, müasir məktəb təhsil proqramında turizm və rekreasiya üzrə anlayışlar ilk olaraq coğrafiyanın tədrisinin VIII sinfindən başlayır. Belə ki, coğrafiya dərslərində turizm və rekreasiya haqqında anlayışların tədrisi ayrı-ayrı siniflər üzrə bölmələrə ayrılan vaxt həcmi aşağıdakı kimidir:

- VIII sinif proqramında "Ekoloji mühit və onun mühafizəsi" bölməsi daxilində 5 saat;
- IX sinif proqramında "Relyef və onun təsərrüfata təsiri" fəslində 7 saat, "Cəmiyyət və İqtisadiyyat" bölməsinin VII fəslində 1 saat;

- X sinif proqramında "Yerin təbiəti" bölməsinin "İqlim ehtiyatları" fəslində 8 saat.

VIII sinif kursunun məzmunu şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınaraq tərtib olunmuşdur. Ekoloji mühit və onun mühafizəsi bölməsi şagirdlərə Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti, turizm və rekreasiya ehtiyatları haqqında, o cümlədən Azərbaycanda turizm-rekreasiya təsərrüfatının inkişafı üçün mövcud olan potensial imkanlar haqqında bir sıra biliklərin əldə edilməsinə imkan verir. Bölmədə həmçinin digər təbii ehtiyatlar, onların təsnifatı və təsərrüfat əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir.

Ətraf mühit və insanların sağlamlığının qorunma yolları mövzusunda şagirdlər turizm və rekreasiya təsərrüfatının əhəmiyyəti, turizm və rekreasiya məqsədilə istifadə olunan ehtiyatlar haqqında nəzəri biliklərə yiyələnirlər. Mövzuda eyni zamanda dünyada rekreasiya və turizmin təşkili üçün istifadə edilə bilən, nadir tarixi və bədii dəyərə malik olan, estetik cazibədarlığı və müalicə-sağlamlıq əhəmiyyətə malik olan təbii və antropogen ehtiyatlar haqqında informasiya verilir.

IX sinif dərslində "Relyef və onun təsərrüfata təsiri " fəslində Avropa ölkələrinin turizm rekreasiya ehtiyatları haqqında məlumat verilir. Mövzunu öyrənməklə şagird Avropa ölkələrinin rekreasiya ehtiyatları haqqında biliklərə yiyələnir, turizmin Alp ölkələrində, xüsusilə İsveçrə və Avstriyada böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olduğunu, turizmin inkişafının həm də sosial-mədəni dəyişikliklərə səbəb olduğunu öyrənir.

"Tüstüsüz Sənaye" - Turizm mövzusunda ekoloji meyarların turizmin inkişafına təsiri, turizmin dünya ölkələri və Azərbaycan iqtisadiyyatında yeri, bu sahədə çalışanların sayı, turizmin inkişaf istiqamətləri haqqında məlumat verilir.

X sinif Coğrafiya dərslində verilən təlim materialları şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq tərtib olunmuşdur. Mövzuların işlənməsi zamanı fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya nəzərə alınmışdır. Dərslərdə "Yerin təbiəti" bölməsinin "İqlim ehtiyatları" fəslində şagirdlərə materiklərin, o cümlədən Azərbaycanın əsas iqlim göstəriciləri (günəşli saatların miqdarı və istiliyin paylanması, orta illik temperatur, yanvar və iyul aylarının temperaturu) və iqlim tipləri, onların turizm-rekreasiya əhəmiyyəti haqqında informasiya verilir. Azərbaycanın iqlim tipləri haqqında biliklərə yiyələnən şagird dərslərdə olan diaqramları təhlil etməyi bacarır. Dərsdə əldə edilən məlumatlara və iqlim diaqramına əsasən şagirdlər Bakı üçün yayı isti və quraq, qışı mülayim və rütubətli keçən yarımsəhra və quru çöl iqliminin səciyyəvi olması nəticəsinə gəlirlər. Onlar iqlimin turizm təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli olmasını qeyd edə bilirlər.

Tədqiqat məqsədilə tərəfimizdən bu sahədə mövcud olan tədris proqramları və dərslərin təhlili zamanı məlum olmuşdur ki, pədaqoji yanaşma və metodlardan asılı olaraq turizm və rekreasiya üzrə biliklərlə şagirdlərin maarifləndirilməsinin onların dünyagörüşlərini inkişaf etdirmək funksiyasını yerinə yetirməklə, həm də böyük kulturoloji əhəmiyyəti vardır. Çünki, turizm və rekreasiya üzrə şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqlar gələcəkdə onlara lazım olmaqla, həm də bu sahəyə sosial-mədəni bir fəaliyyət növü kimi yanaşmalarına, onlarda təbiətə qayğı və vətənpərvərlik hisslərinin artmasına xidmət göstərir.

Mövcud proqram və dərslər üzərində apardığımız tədqiqat və təhlil əsasında qeyd edə bilərik ki, orta ümumtəhsil məktəblərinin coğrafiya dərslərində turizm və rekreasiya haqqında anlayışların ayrı-ayrı siniflər üzrə tədrisi üçün bölmələrə ayrılan vaxt həcmi əsasən qənaətbəxş hesab olunsada gələcəkdə həmin vaxt həcmi artırılması şagirdlərdə nəzəri bilikləri artırmaqla, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz müsbət keyfiyyətlərin inkişafına xidmət edəcəkdir.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Həsənli Şəfa
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammedova_gulnare@mail.ru
hesenli.sefa97@gmail.com

Coğrafiya dərslərində yazı lövhəsində aparılan işlərin metodikası

Digər fənlərdən fərqli olaraq coğrafiya həcmi çox böyük olan obyektlərin tədrisi ilə məşğul olur. Bu obyektlərin çox kiçildilmiş şəkildə təsvirini vermək üçün müəllim yazı lövhəsindən istifadə etməyə məcburdur. Məktəbdə əyani vəsaitlər az olanda yazı lövhəsinə ehtiyac artır. Coğrafi obyektlər rəngarəng olduğu üçün onları çertyojsuz və rəsmsiz başa düşmək çətindir, çox vaxt isə heç mümkün olmur. Rəsm predmetlərin daxili quruluşunu, baş verməkdə olan proseslərin mərhələlərini göstərməyə qadirdir. Yazı lövhəsində çəkilən rəsm hər şeydən əvvəl sadələşdirilmiş sxemdir. Həmin sxem müəllimin şifahi şərhinə əlavə izahatdan ibarətdir.

Kurrikulum sisteminin tətbiqindən sonra Coğrafiya dərslərində yazı lövhəsindən istifadə artmışdır. Məsələn qruplarla iş formaları zamanı iş üsullarından istifadə olunur (BİBÖ, Auksion, Söz asossasiyaları və s.) bu zaman yazı lövhəsində qeydlər aparılmalıdır. Həmçinin qrupların qiymətləndirilməsi zamanı meyarlara əsasən yazı lövhəsində qeyd olunur.

Siniflər üzrə yazı lövhəsindən istifadəyə aid edə bilərik: VII sinif kursunda Yer in Günəş ətrafında hərəkəti və Yer in öz oxu ətrafında hərəkətini yazı lövhəsində rəsm çəkərək şagirdə izah etdikdə şagirdə təsəvvür formalaşır və daha yaxşı dərk edir. VIII sinif kursunda müəllimin litosfer tavalarının hərəkətinə dair izahatı yazı lövhəsində çəkilmiş müvafiq sxematik rəsm olmadan şagirdlər tərəfindən yaxşı qavranılmır. Təsərrüfat strukturunun sxemi olmadan bu barədə şagirdlərdə anlayış formalaşmır. Bundan əlavə VIII sinif dərslərində Günəş şüalarının düşmə bucağı, İnsanın İnkişaf İndeksində aid olan məsələlərin izahı üçün müəllim yazı lövhəsindən istifadə edir.

Fiziki coğrafiyanın tədrisində yazı lövhəsində rəsm çəkilməsi bəzi obyekt və hadisələrin formasını (horst, qraben, astana, şlalə və s.), ölçüsünü (məsələn, yer in ölçüləri, daxili quruluşu, quru səthinin formaları), bəzi təbiət hadisələrinin gedişini (məsələn, dalğaların təsiri altında sahilin dəyişməsinin ardıcıl mərhələlərini, yarıqanın əmələ gəlməsini, buludların əmələ gəlməsini) göstərmək üçün tətbiq edilir.

İqtisadi coğrafiyanın tədrisində isə yazı lövhəsində bəzi istehsalat prosesləri və istehsalat əlaqələrinin sxemi, iqtisadi inkişaf göstəricilərini əks etdirən diaqram, qrafiklər və s. çəkilir. Keçilən mövzuya uyğun olaraq yazı lövhəsində müəyyən xəritə-sxemlərin çəkilməsi xəritənin mənimsənilməsinə kömək edən metodik iş kimi əhəmiyyətlidir. Belə ki, müəllim yeni mövzunu izah edərkən yazı lövhəsində onun məzmununa uyğun gələn xəritə-sxem çəkir. Yazı lövhəsində yeni materialı izah edərkən xəritə-sxemin çəkilməsi eşitmə-dinləmə yaddaşı ilə bərabər görmə və hərəkət yaddaşı da fəaliyyətə gətirir, şagirdləri çertyoj üzərində düşünməyə cəlb edir. Öz növbəsində isə bunlar tədris materialının qavranılmasını və yadda saxlanılmasını asanlaşdırır.

Lakin bunu daim bilmək lazımdır ki, yazı lövhəsinə xəritə-sxemin çəkilməsi məqsəd deyil, məqsədə çatmaq üçün bir vasitədir. Belə sxemlər əlbəttə, əsl xəritəni qətiyyənlə əvəz edə bilməz. Yazı lövhəsinə çəkilən xəritə-sxemin başlıca vəzifəsi obyektlərin qarşılıqlı yerləşməsinə və əlaqələrini göstərməkdir. Buna görə də belə xəritə-sxemlərin çəkilməsi zamanı çertyojun dəqiqliyi, dərəcə toru və s. tələb edilir. Sərhədləri göstərən konturlar, xətlər olduqca sadələşdirilmiş halda çəkilməlidir.

Xəritə-sxemdə təsvir edilən bütün obyektləri müəllim özü divar xəritəsində göstərir, şagirdlər isə stolüstü xəritələrindən istifadə edirlər. İşin belə təşkili xəritə-sxemin əsl xəritəyə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bəzi hallarda xəritə-sxemdə təsvir edilmiş obyektlərin şagirdlər tərəfindən kontur xəritələrdə, sadə çertyojların isə coğrafiya dəftərlərində qeyd edilməsi məqsədəuyğundur. Yazı lövhəsində xəritə-sxem çəkərkən müxtəlif rənglərdən istifadə edilməsi çertyojun təsirini artırmaqla yanaşı burada müəllimə imkan verir ki, müqayisə ediləcək obyektləri

daha qabarıq göstərsin. Həmçinin bir xəritə-sxemdə təbii şəraitin müxtəlif komponentlərini və onların qarşılıqlı əlaqələrini göstərə bilsin. Məsələn, Böyük Qafqazın xəritə-sxemində orfoqrafiya bir, izotermlər iki, bitki qurşaqları isə üçüncü rənglə təsvir edilir.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məmmədli Peyman
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammedova_gulnare@mail.ru
peyman.memmedli.93@mail.ru

Coğrafiya fənninin tədrisinin təşkili formaları

Tədris haqqında danışarkən ilk olaraq tədris sözünün daşdığı mənaya fikir vermək lazımdır. Bundan sonra tədrisin formaları haqqında daha dəqiq danışmaq mümkün olacaqdır. Bir termin olaraq “Tədris” sözü təlim, dərs vermək, dərs keçmək, yaxud təhsil alma, dərs oxuma mənalarını verir. Tədris ifadəsi ilə bağlı müxtəlif anlayışlar var ki, bunlara misal olaraq, “Tədris fənni”, “Tədris Planı”, “Tədris proqramı” kimi anlayışları qeyd etmək olar. Haqqında söhbət açacağımız mövzu isə tədrisin formaları ilə əlaqədardır. Daha dəqiq olaraq coğrafiya fənninin tədrisi formaları. Tədrisin formalarında təhsilin hansı formalarda keçirilməsi, təşkil edilməsi haqqında bəhs olunur. Tədrisin formaları dedikdə, fənnin icrasının hansı formada qurulması, təşkili nəzərdə tutulur. Bu müxtəlif fənlərdə müxtəlif cür həyatə keçirilə bilər. Müəllimin fəaliyyəti müxtəlif formalarda dərs zamanı ola bilər. Coğrafiya fənnində də digər fənlərdən çox da fərqlənməyən formalarda təşkil edilə bilər. Təbiət fənni olaraq ekskursiyalar, praktiki işlər, əlavə tapşırıqlar coğrafiya fənninin mənimsənilməsinə daha çox faydalı edə bilər. Bu qeyd etdiyimiz formalar köməkçi formalar kimi çox əhəmiyyət daşıyır. Lakin əsas forma kimi tədrisin “dərs təşkili” forması, ev tapşırıqları forması çox vacib bir məsələdir. Ən əsas da odur ki, sinifdə dərsin düzgün təşkil edilməsi onun mənimsənilməsi üçün baza rolunu oynayır. Əsas forma düzgün, keyfiyyətli olarsa, nəticə də daha yaxşı olacaqdır. Köməkçi formalar isə mövzunun mənimsənilməsi üçün əlavə üstünlüklər yaradır. Tədrisin formaları kimi müstəqil işləri qeyd etmək olar. Bunları da iki yerə bölmək yaxşı olardı. Birinci halda sinifdə təşkil edilməsi və müəllimin nəzarəti ilə icrası, ikincisi isə ev tapşırıqları formasında verilməsi. Ev tapşırıqlarının verilməsi zamanı əsasən diqqət verilməsi lazım olan işlərdən biri də tapşırığın çətinlik dərəcəsi ilə bağlıdır. Sinifdə olan tapşırıqlara nisbətən ev tapşırıqları asan olması fikrimizcə daha yaxşı olardı. Çünki çətin tapşırıqların evdə şagird tərəfindən müstəqil icrası zamanı problem yarana bilər. Xüsusən də, ev tapşırıqları verilirəkən müəyyən sayda nümunələr verilməsi münasib olar.

Coğrafiya fənninin maraqlı və şagirdlər üçün həm də əyləncəli tədrisi formalarından biri də ekskursiyalardır. Ekskursiyalar mövzunun nəzəri hissəsinin keçirilməsindən sonra onun öyrənilməsinin, hər hansı bir vərdişin möhkəmlənməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Düzdür, praktiki işlər də mövzunun vərdiş formasında möhkəmlənməsi üçün çox vacib bir haldır. Lakin ekskursiyalarda da bunun əhəmiyyəti kifayət qədər yüksəkdir.

Bundan başqa seminarları da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Seminarların təşkili coğrafiya fənninin köməkçi metod formalarından biri kimi şagirdlərin coğrafi dünya görüşünün artırılmasına, onların hər hansı bir mövzu, yaxud fənnin şagirdə sevdirməsi baxımından vacib məsələdir. Seminarlar zamanı şagirdlərlə coğrafiya elmi üzrə tanınmış alimlərin, ali məktəb müəllimlərinin, tədqiqatçıların, yaxud hər hansı bir mövzu ilə bağlı geniş formada coğrafiya müəllimlərinin seminarının təşkili şagirdlər üçün həm yadda qalan olacaqdır, həm də bu forma onlara fənnə olan sevgini artıracaqdır.

Qeyd olunanlarla yanaşı tədrisin qruplarla formaları da şagirdlər üçün coğrafiya fənninin mənimsənilməsində faydalı olar. Şagirdləri qruplara bölərək onların arasında müxtəlif yarışlar, sorğular, sual-cavab yarışları təşkil etmək olar. Həmçinin qruplara müstəqil işlər verilib tədqiqat

işlərinə cəlb etmək şagirdlər üçün həm əyləncəli, həm də materialın geniş şəkildə mənimsənilməsinə xidmət edəcəkdir.

1. İstənilən tədris formasını icra edərkən mövzunun çətinliyi ilə əlaqəli olaraq müəllim müəyyən qədər qeyri-standartlığa da yol verməlidir. Bu tədrisin effektivliyini daha da artırmış olacaqdır.

2. Coğrafiya fənninin formalarını təşkil edərkən bir neçə formadan istifadə mövzunun hərtərəfli mənimsənilməsi üçün faydalı ola bilər.

3. Coğrafiya fənninin tədrisi zamanı həm köməkçi, həm də əsas tədris formalarından istifadə etmək lazımdır.

4. Fənnin tədrisinin effektiv olması üçün formalar düzgün və ardıcıl icra olunmalıdır.

Məmmədova Günay
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
gunu.mamedova.91@mail.ru

Böyük Qafqazın cənub yamacının turizm-istirahət potensialı (Mazım-Şin çayları arası)

Respublikamıza turist kimi gəlmək istəyənlərin sayının durmadan artması xüsusilə Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun əsas hissəsini əhatə edən Mazım və Şin çayları arası ərazisi turizmin inkişafının yüksək potensiala malik olması ilə səciyyələnir.

Son zamanlar İlisuda həyata keçirilən quruculuq tədbirləri beynəlxalq turizmin bütün tələblərinə cavab verən şərait yaradılmışdır. Burada ekoturizmin təbii obyektləri ilə yanaşı müalicə turizmi, istirahət turizmi məqsədlərinə xidmət edən **“Bergs Hotel”, “Qubek otel” “Şəfa” istirahət və müalicə pansionatı, “Yaşıl park”, “Sangar Qala”, “Ulu dağ”, “El” hotel** kimi turizm və istirahət mərkəzlərində fərdi, ailəvi və kollektiv istirahətə gələnlər üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Dünya standartlarına cavab verən gözəl dizayna malik Qax rayonunda yerləşən və mənzərəli dağlarla əhatə olunmuş, ilk 5 ulduzlu hotel olan **“El Resort”** bölgənin yeganə premium səviyəli ailə kurortudur. Otel ailəvi istirahət, romantik səfərlər, işgüzar iclaslar, kollektiv yığıncaqları və toy mərasimləri üçün ideal məkandır.

“Səngər bulağı” yaxınlığında milli memarlıq üslubunda inşa edilmiş 7 mərtəbəli **“Səngər qala”** hoteli gözoxşayan xarici və daxili dizaynı ilə diqqət cəlb edir. Hoteldə xidmət çeşidlərinə görə fərqlənən ümumilikdə 38 nömrənin hər birində turistlərin rahat istirahəti üçün bütün standartlara cavab verən şərait yaradılıb.

İlisu kəndi yaxınlığındakı məşhur **Ram-rama** şalaləsi ərazisindəki Yarpızbasan dağının ətəyində salınmış və 4 hektar ərazini əhatə edən, 2005-ci ildə istifadəyə verilmiş, **“Ulu dağ”** istirahət kompleksi beşi 2 mərtəbəli, ikisi 1 mərtəbəli olmaqla 7 kotecdən ibarət olub, eyni vaxtda 140-150 nəfər yerli və xarici turistlərə xidmət etmək imkanına malikdir. Buradakı Sumu Qalaya, qədim alban məbədinə **Qum, Ləkit** qədim yaşayış məntəqələrinə, Georgi məbədinə, qədim məscidə və s. yerlərə gəzintilərin nəzərdə tutulması kompleksinin əhəmiyyətini daha da artırır.

84 nəfərin dincəlməsi üçün tam təminatlı şəraiti olan **“Yaşıl park”** istirahət mərkəzi Ulu körpünün yaxınlığında əzəmətli Laçın qaya adlanan dağın ətəyində yerləşir və 6 standart otaq, xoll, qonaq və yataq otağı olan 5 ikimərtəbəli kottecə sahib olmaqla, restoran, kafe, disko-bar, voleybol meydançası, örtülü üzgüçülük hovuzu, sauna, uşaqlar üçün oyun meydançası və park xidmətləri fəaliyyət göstərir.

Qax rayonunda Süskənd kəndi yaxınlığında “Qax” mineral su bulağının yaxınlığında 1989-cı ildən **“Şəfa” müalicə pansionatı** fəaliyyət göstərir. Pansionat 3,5 hektar ərazidə yerləşərək əsas 3 mərtəbəli binası, müalicəvi kabinetləri, 2 ədəd kotec, kafe və üzgüçülük hovuzu, idman və uşaq əyləncə meydançaları istirahətə gələnlərin xidmətindədir. Pansionatda 22 bir və iki otaqlı lyüks nömrələr, 8 kommunal şəraitli sadə nömrələr, koteclərdə iki otaqlı 4 nömrə mövcudur ki, bunlar bir dəfəyə 120 nəfər qəbul etməyə malikdir. Pansionatda hidrokarbonatlı-kalsi tərkibli mineral su

müalicə üçün istifadə olunur və mədə-bağırsaq, qaraciyər, öd yolları, maddələr mübadiləsi pozğunluqları, böyrək daşı, ürək qan-damar, sümük oynaq sistemi və başqa xəstəliklər müalicəsində istifadə olunur. Burada xəstələr xvoylu vanna, parafin-naftalanlı müalicə, fizioterapiya, masaj, mədənin və bağırsağın yuyulması və digər müalicələr alırlar. Bütün bu deyilənlər onu göstərir ki, turistlərin bura gələrək rahat istirahət edə və dincələ bilmələri üçün geniş imkanlara malikdir.

Təbii rekreasiya ehtiyatları sırasında qoruqlar, istirahət parklarının da əhəmiyyəti danılmazdır. İlisu bölgəsinin unikal tarixi-coğrafi özəlliklərə malik olduğunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin 100 № li qərarına əsasən sahəsi 9,2 min hektar olan ərazisində təqribən 300 növ bitki, 90 növ oduncaq və kol bitkisi, bir sıra endemik və məhv olmaq həddində olan bitki və heyvan növləri qorunmaq məqsədilə burada dövlət tarixi-mədəniyyət qoruğu yaradılmışdır. Həmçinin tədqiq olunan ərazidə Böyük Qafqazın cənub yamacının səciyyəvi təbii komplekslərini, xüsusilə nəslə kəsilməkdə olan fauna və florasını qorumaq məqsədilə Zaqatala və Balakən rayonlarının ərazisində 1929-cu ildə dəniz səviyyəsindən 650-3646 (Quton zirvəsi) m hündürlüyündə, 23844 ha sahədə Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğu yaradılmışdır.

Zaqatala mərkəzi mədəniyyət və istirahət parkı-“Heydər parkı”(hazırda Heydər Əliyev parkı) 1947-ci ildə salınmış, 2008-ci ildə parkda yenidənqurma işləri aparılmış və müasir görkəm almışdır. Zərifə Əliyeva adına 2008-ci ildə salınmış bu parkda müasir səhnə, işıqlandırma sistemi, fəvvarələr quraşdırılmışdır.

Dədə Qorqud meydanı Zaqatala əhalisinin sevimli istirahət yeridir. Təbiətin möcüzəsi hesab edilən 800 yaşlı və gövdəsinin diametri 6-7 metr olan Çinar ağacı burada yerləşir. Bu meydanaq fəvvarə və ağaclar axşamlar müxtəlif rəng çalarları ilə işıqlandırılır ki, bu da ətrafda xoş mənzərə yaradır.

Şəkidə mövcud imkanlar nəzərə alınaraq, bir-birindən fərqli, qədimliklə müasirliyin vəhdətini təşkil edən “Sahil” pansionatı, “Şəki” mehmanxanası, “Marxal”, “Narın qala” “Şəki-Karvansaray”, “Şəki-mehmanxana”sı və “Gələsən-Görəsən” istirahət mərkəzləri tikilərək turistlərin istifadəsinə verilmişdir. Həmçinin Zaqatala rayonuna da gələn turistlər Car kəndi yaxınlığında yerləşən “Ləzzət” istirahət zonasının kotteclərində, Aşağı Tala kəndindəki “Tala” otelində, şəhərin mərkəzində “İsoil” hotel və “Qafqaz” oteli, Makov kəndində “Balıqçılıq” və “Turqut” motelində rahat istirahət edə bilərlər.

Turistlərin diqqətini cəlb edən digər turizm obyektlərindən biri də Şəkidə Marxal və Bumu , Qaxın Ləkit kəndində Mamırlı şlalə, Balakəndə Katex şlaləsi kimi təbiət abidələridir. Güllü-çiçəkli mənzərələr, meşələrin təmiz havası, gursulu dağ çayları və səslə-küylü şlalələri, gözəl dağ mənzərələri, sərin hava , quşların səsi, heyvanların hənirtisi və s. bu kimi amillər təbiət abidələrinin ekzotikliyi artıraraq ətraf aləmi daha canlandırır.

Tədqiq olunan ərazidə kurort-turizm inkişafı üçün əlverişli imkanların olması buraya xarici turistləri cəlb etməyə imkan verən ən mühüm amillərdən biri Böyük İpək yolunun bərpası çərçivəsində turizm əlaqələrini inkişaf etdirməkdir. Xarici turizmlə məşğul olan yerli şirkətlərdən aldığımız məlumatlara görə ölkəyə ekskursiya məqsədilə gələn turistlərin əsas hissəsi İpək yolu üzərində olan turizm obyektlərinə meyl göstərən, həmçinin tarixi-mədəni abidələrə baxmağa gələn xarici turistlərin sayı daha çoxdur.

Azərbaycanın əksər bölgələrində olduğu kimi, tədqiq olunan ərazidəki hotellər, kempinqlər, ictimai iaşə obyektləri, turizm və əyləncə mərkəzlərində qiymətlərin yüksək olması turizmin inkişafına mənfi təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq qiymətlərin tənzimlənməsinə də xüsusi diqqət göstərilməlidir.

Mirzəyeva Səlimə
dosent
Əlili Raməddin
magistrant
Lənkəran Dövlət Univeristetfi
Mirzayeva_Salima@mail.ru
rameddin62@gmail.com

İnformatika dərində şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyalarının istifadəsinin əhəmiyyəti

Təlim prosesinin daha da yaradıcı olmasının və şagirdlər tərəfindən müxtəlif üsullar vasitəsilə hər hansı bir məlumatın qavranılmasının və qəbul edilməsinin artırılması üçün müxtəlif metodlar təklif olunur.

Tədrisə təkan vermək və şagirdi fənni daha yaradıcı öyrənməyə yönləndirmək üçün tədrisdə yeni təlim texnologiyaları tətbiq edilir. Təlim texnologiyaları-müəllim və şagirdin, təşkilat prinsiplərinin və qarşılıqlı məqsədlərin, təhsilin mündəricat və metodlarının müəyyən ideyaya əsaslanmış fəaliyyət sistemidir.

Yeni təlim texnologiyaları, şagirdin təlim prosesində məlumatlandırıcı və yaradıcı aktivliyinin reallaşdırılması üçün istifadə olunur. Bunlar təhsilin keyfiyyətini artırmağa, dərslər vaxtından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir. Müasir təhsil texnologiyaları yaş həddindən və təhsilin səviyyəsindən asılı olmayaraq, təhsil prosesinin fərdiləşməsinə, məsafəyə və dəyişkənliyinə, şagirdlərin akademik hərəkətliyinə yönəldilmişdir. Məktəbdə, tədris prosesinə tətbiq edilən təhsilin pedaqoji texnologiyaların geniş spektri təqdim edilmişdir.

Tədrisdə artıq təcrübədən keçən və ya hələ təzə tətbiq olunan yeni təhsil texnologiyalarını, yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək olmaz. Məhz onlar bu metodların pedaqoji, didaktik funksiyalarını aşkar etmək, onlarda yerləşən potensial imkanları həyata keçirmək imkanı verir.

Hazırda müasir müəllimlər yeni təlim texnologiyası olan şəxsiyyətyönümlü yanaşmadan istifadə etməyə başlayırlar. O, hər şagirdin bacarıqlarını nəzərə alır və hər məktəblinin potensialının üzə çıxarılmasına yönəlir. Bundan başqa, təkcə intellektinin inkişafı üçün yox, həm də mənəvi, yaradıcı, estetik inkişaf üçün qayğı göstərilir. Təhsilin ənənəvi formasından əsas fərqləndirici xüsusiyyəti hazırkı dəyərlərin tərbiyə üsulu və metodlarından ibarətdir. Ənənəvi yanaşmada bu təhsil prosesinin təşkilinin sərt reqlamentləmə, eləcə də şəxsiyyətlər arasındakı ünsiyyət, şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin yaradıcı fəaliyyət üçün imkan verməyi nəzərdə tutmayan reqlamentlənmiş tərbiyə anları yolu ilə əldə olunur.

Şəxsiyyətyönümlü təhsilin əsas texnologiyalarını nəzərdən keçirək. Məsələn, laboratoriya işlərində istifadə olunan təlimin effektiv növlərindən biri əməkdaşlıq təlimidir. Metodun ideyasını başa düşmək üçün mütləq izahlı lüğətə müraciət etmək və "səhv" sözünün mənasını öyrənmək lazımdır. Səhv-hərəkətlərdə, düşüncələrdə yanlışlıq [1]. Metodun müəllifləri mənaya bu ifadəni daxil etməyi təklif edirlər: "lazımi bilik və bacarığa yiyələnmək üçün, əlavə təcrübə və böyük məşqlərin vacibliyi". Yəni, səhvlər yalnız və yalnız şagirdlərin tələb olunan bilikləri hələ mənimsəmədiklərini göstərir. Buna müvafiq olaraq, səhvləri bir fakt kimi qəbul etmək lazımdır. Əgər şagird artıq səhvə yol vermirsə, deməli belə nəticə çıxarmaq olar ki, o artıq tapşırığı yerinə yetirməyi öyrənib. Beləliklə, səhv-şagirdə tapşırığın öhdəsindən gəlməyə kömək üçün vacib göstəricidir. Lakin müəllim qısa dərslər müddətində hər şagirdə vaxt ayırmaq və kömək edə bilməz, şagirdlər isə böyük olmayan qruplar şəklində çalışsalar, bir-birlərinə kömək edə bilərlər. Dərslər zamanı əməkdaşlıq metodundan istifadə edərək, uşaqlar bir yerdə fəaliyyət göstərəcək və qrupun hər üzvünün uğruna cavabdeh olacaqlar. Güclü şagirdlərin materialı tez "mənimsədiyi", zəiflərinə vaxt məhdudiyətindən və ya cürətsizliklərindən müəllimə sual verə bilmədikləri üçün hər dərslərdə daha da zəiflədiyi, şagirdlərin təkcə öz uğurlarına qapandıqları, digər parta yoldaşlarıyla isə maraqlanmadıqları təhsilin ənənəvi formasından fərqli olaraq, şəxsiyyətyönümlü yanaşmada təhsil başqa cür keçir. Hər zaman

yoldaşlarından soruşa və ya onlarla məsələnin həlli yollarını müzakirə edə bilərlər. Qrupun hər üzvündən ümumilikdə qrupun uğuru asılıdır və buna müvafiq olaraq, hər iştirakçı başa düşür ki, bütün qrupun nəticəsi həm də onun nəticəsindən asılıdır. Metodikanın müəllifləri bu fakta arxalanırlar.

Qeyd edək ki, əməkdaşlıqla təlim texnologiyasında hər şagird üçün təkə bilik yox, kommunikativ bacarıqların alınması da çox vacibdir. Uşaqlar birlikdə işləyir, oxuyur və hər zaman bir-birlərinə kömək etməyə hazırdırlar. Eksperimentdən əvvəl uşaqlardan dostlarının adını çəkməyi xahiş etdilər. Eyni şeyi onlar eksperimentdən sonra da etdilər. Yekuna görə bir qrupda işləyənlərin dost sayı çoxaldı.

Öz işində bu texnologiyayı təcrübədən keçirən müəllimlər qeyd edir ki, uşaqlar təkə dərs vaxtında yox, həm də dərstdən sonra dostluq münasibətlərini, başqasının uğuruna maraq hissini, köməyə hazır olmağı qoruyub saxlayır ki, bu da artıq mənəvi tərbiyəyə aiddir.

Komandada təlim (Student Team Learning) əməkdaşlıqla təlim texnologiyasına aiddir. Diqqət əsasən komandanın hər üzvünün uğurlu işi, eləcə də məsələlərin həlli zamanı, komandanın iştirakçıları arasında fasiləsiz qarşılıqlı əlaqə sayəsində əldə edilən qrup məqsədlərinə və qrupun ümumi uğuruna cəmlənmişdir. Komandanın hər üzvünün təyini təkə birlikdə nə isə etməkdən yox, komandanın hər üzvünün bilik alması və bununla bütün komandanın hər şagirdin uğurundan xəbərdar olması üçün birlikdə nə isə dərk etmək, hiss etməkdən ibarətdir. Komanda işi üçün iki variant hazırlanmışdır ki, bunları informatika dərslərində tətbiq etmək olar: balaca qruplarda təlim və komanda-oyun fəaliyyəti. Bu formaları ətraflı nəzərdən keçirək.

Kiçik qruplarda təlim dedikdə dörd şagirdə ibarət (müxtəlif öyrənmə səviyyəli oğlan və qızlar) qrup nəzərdə tutulur. Əvvəlcə müəllim yeni material verir, sonra isə şagirdlərə alınmış informasiyanı möhkəmlətməyə imkan yaradır. Qruplara ya qrupun hər iştirakçısı arasında bölünəcək, yada komanda iştirakçıları tərəfindən növbəli yerinə yetiriləcək tapşırıqlar verilir. İştirakçının öz payına düşən hissənin icrasına qrupun digər üzvləri tərəfindən nəzarət olunur. Tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra, müxtəlif qruplar arasında müzakirə gedir. Müəllim materialın mənimsənilməsinə əmin olduqdan sonra, yoxlama üçün test verir. Tapşırıqlar fərdi olaraq yerinə yetirilir. Testin qiymətləndirməsi qrup daxilində hesablanır və ümumi bal elan olunur.

Komanda-oyun fəaliyyəti balaca qruplarda təlimdən, qruplar arasında fərdi testləndirmə yerinə yarış oyunları keçirilməsi ilə fərqlənir. Bu zaman turnirlər bərabər öyrənmə səviyyəli şagirdlər arasında keçirilir, tapşırıqlar isə onların səviyyəsinə uyğun gəlir. Bundan irəli gələrək, bilik səviyyəsindən asılı olmayaraq, qaliblər komandaları üçün eyni miqdarda bal gətirir. Qrup iştirakçıları tərəfindən qazanılmış ballar hesablanır və ümumi bal elan edilir.

Mirzəyeva Səlimə

dosent

Həsənzadə Günel

magistrant

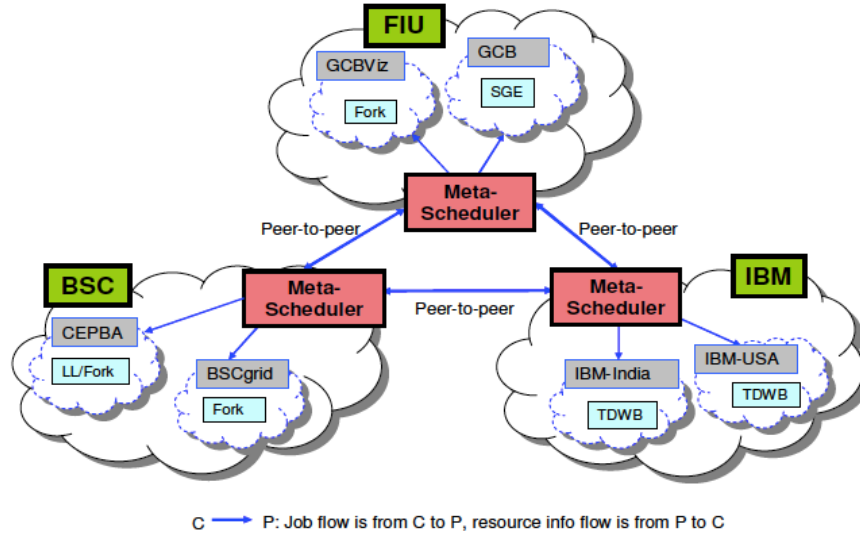
Lənkəran Dövlət Universiteti

Mirzayeva_Salima@mail.ru

gunel.hasanzada@mail.ru

Global şəbəkə üçün avtonom (özünü idarədən) metaplanlaşdırıcının işləmə alqoritmi

Bu işdə hesablama qovşaqlarının domenlərini birləşdirən bir rəngli şəbəkə vasitəsi ilə resurslar metaplanlaşdırıcıları arasında qarşılıqlı təsir protokolunun yaradılması təklif edilir (şəkil 1). Hər bir domen resursların şəxsi və müstəqil metaplanlaşdırıcısına malikdir. Resursların avtonom metaplanlaşdırıcısının yaradılmasından məqsəd paylanmış şəbəkənin resursları uğrunda "kororanə" mübarizənin qarşısını almaqdan ibarətdir.

1. Avtonom metaplanlaşdırıcının sxemi

Şəkil 1-də bir rəqəbli şəbəkə (*peer-to-peer*) vasitəsi ilə hər biri öz domeni üçün cavabdehlik daşıyan resurslar metaplanlaşdırıcılarının qarşılıqlı təsiri təsvir edilmişdir. Hər bir domenin daxilində planlaşdırıcılar və metaplanlaşdırıcılar arasında qarşılıqlı təsir iyerarxik həyata keçirilir.

Təklif edilən həll domenlərin arasında ehtiva qarşılıqlı təsirin mövcudluğunu nəzərdə tutur ki, bir domenin metaplanlaşdırıcısı başqa domenin metaplanlaşdırıcısı ilə birbaşa əlaqəli deyildir.

Alqoritmin iş prinsipi hər biri aşağıdakı rollardan birini yerinə yetirən metaplanlaşdırıcılar arasında ticarətə əsaslandırılmışdır: təchizatçı (*provider*), istehlakçı (*customer*) və ya bərabər hüquqlu (*peer*). Alqoritm öz işini iştirakçılar arasında üstünlük verilən birləşmənin tipi haqqında danışıqlardan başlayır. Danışıqlar ya razılaşmaya nail olunana qədər, ya da danışıqlar rəqəblərinin sayğacı mümkün qiyməti ötməyə qədər davam edir, bundan sonra iş birləşmə uğursuz hesab edilir.

Bu yanaşmanın üstünlüyü alqoritmin metaplanlaşdırıcının hesabına genişmiqyaslı şəbəkənin qovşaqları arasında sifarişlərin paylanması funksiyalarını yerinə yetirmək qabiliyyəti, daxil olan sifarişlərin intensivliyinin dəyişməsinə adaptasiya və qaliq resurslarının miqdarı ola bilər.

Təklif edilən həll planlaşdırmağa aid olan resursların tiplərini nəzərə alırıq.

Bu yanaşma yuxarıda təsvir edilmiş çatışmazlıqlara görə, həmçinin bir neçə müstəqil metaplanlaşdırıcısının mövcud olduğu paylanmış şəbəkələrə yönəldiyinə görə tətbiq edilə bilməz, çünki, belə şəbəkələr resursların mərkəzləşdirilmiş metaplanlaşdırıcısına uyğun deyildir.

Mirzəyeva Səlimə

dosent

Nuruzadə Arzu

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

Mirzayeva_Salima@mail.ru

nuruzade.arzu1996@gmail.com

Orta məktəb informatika təlimində multimedia tədris vasitələrinin öyrənilməsi metodlarının mövcud vəziyyəti

Müasir təhsilin bir çox problemləri (müəllimin peşəkar səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni təhsil texnologiyalarına yiyələnmə, “həyat üçün təhsil” prinsipindən “ömür boyu təhsil” keçid) bu gün birbaşa informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) ilə əlaqədardır. Bu gün İKT təhsil və insan fəaliyyətinin digər bütün sahələrinə getdikcə daha çox tətbiq olunur. Təhsil sahəsi kompüter texnologiyalarının tətbiqi üçün böyük potensiala və müxtəlif istiqamətlərə malik olan sahədir. Müasir məktəb təhsili prosesində informasiya və İKT-dən istifadəsi çox vacibdir. Hər bir

məktəbdə bütün fənnlər üzrə müəllimin birbaşa İKT-dən istifadə edərək dərsə hazırlaşması lazımdır, çünki indi müəllim dərsi daha parlaq və həyəcanlı edə bilər. Kompüter isə digər tərəfdən birbaşa yüksək təlim nəticələri üçün şərait yaratmağa imkan verəcəkdir: təlimin təşkilatı formaları ilə yanaşı məzmunu və metodları da təkmilləşdiriləcəkdir. Müasir təhsildə şagirdlər arasında müəyyən bir məlumat həddindən artıq yüklənməsində bir problem ortaya çıxdı. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və tələbələrin müasir texnologiyalardan istifadəyə olan ehtiyaclarının nəzərə alınmasına olan uyğunsuzluq bu mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirdi.

Multimedia texnologiyasından istifadə edərək tədris prosesinin xüsusi bir hissəsi ondan ibarətdir ki, şagird öz fərdi qabiliyyət və maraqlarından irəli gələrək idrak prosesini quran fəaliyyət mərkəzinə çevrilir.

Orta məktəb informatika dərslərində multimedia texnologiyalarından istifadə metodu birbaşa aşağıdakıları əhatə edir:

- şagirdlərin motivasiyasının artırılması;
- şagirdlərin informasiya mədəniyyətini artıran tədris və tərbiyə keyfiyyətinin artırılması;
- şagirdlərin informasiya texnologiyalarına yiyələnmə səviyyəsində əhəmiyyətli bir artım.

Multimedia texnologiyaları tədris prosesini daha mükəmməlləşdirir, tədris məlumatlarını qavrayış prosesinə şagirdin daha çox hissedici hissəsini cəlb edərək öyrənmənin effektivliyini artırmağa imkan verir. Bu gün informasiya texnologiyalarından istifadə təhsil prosesinin informasiyalaşdırılmasında perspektivli istiqamətlərdən biridir. Multimedia təqdimatı kimi multimedia dəstəyi müəllimin yaradıcılığını, fərdiliyini göstərməsinə imkan verəcəkdir. Orta məktəb informatika dərslərində multimedia tədris vasitələrinin öyrənilməsi və tətbiqində məqsəd informativ-kommunikativ mədəniyyəti formalaşdırmaq, şagirdlərə multimedia vasitələrini tətbiq etməklə tətbiqi proqramlarda işləməyi öyrətməkdir. Multimedia tədris vasitələri, təhsil sistemi üçün xüsusilə vacib olan rəqəmsal audiovizual məlumatların təqdimatı, sintezi, işlənməsi, saxlanması və ötürülməsi ilə bağlı yeni fəaliyyətlərin ortaya çıxmasına kömək edir. Şagirdlərin multimedia tədris vasitələrinin öyrənilməsi zamanı əldə etdikləri bilikləri təhsil fəaliyyətində tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşdırılması təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının prioritet hədəfinə çevrilir. Multimedia tədris vasitələrinin inkişafı yeni ünsiyyət, öyrənmə, iş üsulları yaratdı. Multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, kompüter tədris proqramları, animasiya qrafikası, rəngarəng illüstrasiyalar öyrənmələrin idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, multimedia xarakterli dərsliklərin və digər tədris vasitələrinin işlənilməsi, yayılması və təhsil prosesində tətbiq olunması ləngiməkdədir. Bu gün dünyada təhsilin, xüsusilə distant təhsilin inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi əsasən multimedia texnologiyalarının tətbiqi ilə müasir elektron dərsliklər hazırlanır, yayılır və genişləndirilir. Belə ki, orta məktəblərdə distant təhsildə multimedia tədris vasitələrinin rolu əvəzənməzdir.

Orta məktəblərdə multimedia tədris vasitələrinin öyrənilməsinə araşdırmaqda məqsədlər bunlardır:

✓ orta məktəblərdə multimedia tədris vasitələrinin tədqiqi və tətbiqinin mövcud vəziyyətini, istifadə olunan proqram məhsullarını təhlil etmək;

✓ multimedia tədris vasitələrinin əsaslarının öyrənilməsinin məzmununun seçilməsinə dair tələbləri formalaşdırmaq;

✓ multimedia tədris vasitələrinin əsaslarını öyrənməyin məqsədlərini və məzmununun quruluşunu müəyyənləşdirmək;

Orta məktəb informatika təlimində multimedia tədris vasitələrinin öyrənilməsi və tətbiqinin mövcud vəziyyətini araşdırdıqda belə nəticəyə gəldik ki, bu vasitələrin öyrənilməsi zamanı aşağıdakılar ortaya çıxır. :

✓ bu vasitələrin öyrədilməsi zamanı şagirdlər üçün əhəmiyyətli olan şagirdlərin intellektual potensialının inkişafına yönəlmiş daha yüksək səviyyəyə keçidi;

✓ şagirdlərə fərqli yanaşmanı həyata keçirən müxtəlif növ müstəqil fəaliyyət növlərini həyata keçirmək bacarıqlarının formalaşdırılması;

✓ özünü daha çox ifadə etmək, praktik fəaliyyətə hazırlıq, davamlı təhsil üçün hazırlıq, dialektik düşüncəni inkişaf etdirmək, ətraf aləmin təhlilinə sistemli və məlumatlı yanaşma mənimsəmə imkanı

İntellektual iş, idrak və ünsiyyət müasir şagirdlərin ən vacib şəxsi keyfiyyətlərinin - fəaliyyət, müstəqillik, dünyaya, insanlara, məlumatlara, faydalı fəaliyyətə olan marağının formalaşmasının əsasını təşkil edir. Multimedia tədris vasitələrinin öyrənilməsi zamanı bəzi metod və fəaliyyət növləri ortaya çıxır. Bu əsasda bütün fəaliyyət növləri - bədii, musiqi, ədəbi, praktiki (skanerlə, disklərlə, video materiallarla, mətn redaktoru ilə, qrafik redaktoru ilə, musiqi redaktoru ilə işləmək) və s. şagirdin qabiliyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir, maraqlarının, istəklərinin təmin edilməsi, onu hərtərəfli inkişaf etdirmək və fərdiliyinin ahəngdar inkişafına kömək etməkdir. Təhsil prosesinə daxil olan bütün fəaliyyət növlərinin ortaqlığı və hər birinin xüsusiyyətləri tamamlayıcılığı təmin edir və idrak, bədii və musiqi fəaliyyətində yaradıcılıq proseslərinin formalaşması üçün etibarlı bir zəmin yaradır ki, bu da şagirdlərin və müəllimlərin təhsil fəaliyyətlərini və bütövlükdə təhsil prosesini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir.

Muradov Məmməd
dosent
Sərdarzadə Sərdar
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammad_2011@mail.ru
serdarserdarzade144@gmail.com

Fənlərarası inteqrasiyada riyazi modelləşdirmənin tətbiqi xüsusiyyətləri

Modelləşdirmə dünya haqqında məlumat əldə etmək və onu istifadə etmək üçün bir üsuldur. Modelləşdirmə insan tərəfindən məqsədyönlü fəaliyyətdə, araşdırmada istifadə olunur. Müasir şəraitdə riyazi modelləşdirmənin rolu və əhəmiyyəti artmaqdadır. Riyazi modellərin istifadəsi bir çox hallarda təbii modellərdən daha asan, rahatdır və qəbulu çətin və ya qeyri-mümkün olan hesablama təcrübələri aparmağa imkan verir. Modelləşdirmənin əsas məqsədi bu obyektləri araşdırmaq və gələcək müşahidələrin nəticələrini proqnozlaşdırmaqdır. Bununla birlikdə, modelləşdirmə həm də ətraf dünyanı tanıma metodudur, bu da onu idarə etməyə imkan verir. Modelləşdirmə prosesinin əsas növləri onun iki növü - riyazi və fiziki modelləşdirmə hesab edilə bilər.

Verilmiş obyektin modeli qurularkən və ilk olaraq obyektin əsas xüsusiyyətləri və keyfiyyət səviyyəsində aralarındakı əlaqə müəyyən edilir. Sonra tapılan keyfiyyət asılılıqları riyaziyyat dilində ifadə olunur, yəni riyazi model qurulur ki bu da modelləşmənin ən çətin mərhələsidir. Növbəti mərhələdə problemi kompüterdə həll etmək üçün alqoritmlərin və ədədi metodların inkişafına diqqət yetirilir, bunun köməyi ilə nəticəni lazımı dəqiqliklə və qəbul olunan vaxtda əldə etmək olar. Əldə olunan nəticələr sahədə qəbul edilən dildə şərh olunur. Təcrübə nəticələrinin müəyyən bir dəqiqlik içərisində modelin nəzəri nəticələri ilə uyğun olub-olmadığı müəyyən edilir. Sonda modelin reallığa daha adekvat olması üçün ya da praktik olaraq məqbul bir həlli əldə etmək üçün sadələşdirilməsinin bir fəsadı var.

Simulyasiya modelləri xüsusi bir riyazi model sinifidir. Bu cür modellər gerçək bir sistemdə addım-addım çoxaldan bir kompüter proqramını təmsil edir. Kompüter şəbəkələrinə tətbiq edildiyi kimi, onların simulyasiya modelləri tətbiqetmə vasitəsi ilə mesajların yaradılması, mesajların müəyyən protokolların paketlərinə və çərçivələrinə bölünməsi, əməliyyat sistemi daxilində mesajların, paketlərin və çərçivələrin işlənməsi ilə əlaqəli gecikmələri, kompüterə giriş əldə etmə prosesini çoxaldır. paylaşılan şəbəkə mühiti, daxil olan paketlərin bir router tərəfindən işlənməsi prosesi və s.

Riyazi modellərin istifadəsi bir çox hallarda təbii modellərdən daha asan, rahatdır və qəbulu çətin və ya qeyri-mümkün olan hesablama təcrübələri aparmağa imkan verir. Riyazi model sistemin parametrlərindən, giriş siqnallarından, başlanğıc şərtlərindən və zamandan asılı olaraq vəziyyətinin dəyişmə prosesini təyin edən düsturlar, tənliklər, bərabərsizliklər, məntiqi şərtlər toplusudur. Şagird riyazi modellərin kompüterdə tətbiqinə və modellərin öyrənilməsinin nəticələrinin qeyd olunması proseslərini və obyektlərinin riyazi modelləşdirmə metodlarını mənimsəməlidir. Riyazi modellər təbiəti sayəsində tədqiq olunan sistemlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas amilləri müəyyənləşdirməyə və xarici təsirlərə və parametrlərin dəyişməsinə reaksiyalarını öyrənməyə imkan verir.

Modelləşdirmə metodu praktik məsələlərin həllinə riyaziyyatın tətbiqini əhəmiyyətli edir. Bir çox praktik məsələlərin kompüterin köməyiylə həlli şagirdlərdə göz yaddaşına əsasən bilikləri möhkəmləndirir. Əvvəlcə məsələnin riyazi modeli qurulur. Qurulmuş model əsasında hesablama işləri kompüterdə yerinə yetirilir.

VII sinif həndəsə kursunda dairə, çevrə mövzusu tədris olunanda, əyani olaraq kompüterdə çevrə və dairə təsvirləri verilir. Dairənin sahəsi və çevrənin uzunluğu düsturları yazılır: $c=2\pi R$, $S=\pi R^2$

Cədvəl üzrə R-ə müxtəlif qiymətlər verməklə, c-nin, S-in qiymətləri tapılır.

R	3	5	7	9	10
c	6π	10π	14π	18π	20π
S	9π	25π	49π	81π	100π

Fizika kursunda düzxətli bərabərtəcilli hərəkətdə ixtiyari zaman anında cismin x koordinatının tapılması üçün riyazi model qurulur. Verilənlərə görə x koordinatı hesablanır $t=3$:

$$x=x_0+v_0t+\frac{a_x t^2}{2}$$

x_0	3	5	7
v_0	5	6	6
a	8	9	10
x	54	63,5	70

Eyni zamanda yaylı rəqqasın periodu düsturu üçün riyazi model qurulur: $T=2\pi\sqrt{\frac{m}{k}}$

Eyni zamanda m, k- nın uyğun qiymətləri üçün T periodu hesablanır:

m	5	7	10
k	0.5	0.14	1.2
T	$2\sqrt{10}\pi$	$10\sqrt{2}\pi$	$10\sqrt{\frac{1}{3}}$

Paşayev Nahid
dosent
Kazımova Asiya
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
umud-96@mail.ru
asiyakazimova01@gmail.com

Məsələ həlli təliminin metodik problemləri haqqında

Orta məktəb kursunda məsələ həlli xüsusi yer tutur. Məsələ həlli əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birincisi proqramda nəzərdə tutulan bilik və bacarıqların öyrədilməsi və möhkəmləndirilməsi, ikincisi riyaziyyata marağın yaradılması və müstəqil fəaliyyətin əsaslarının formalaşdırılması. Məsələ həlli zamanı şagirdlərin qarşısına bir çox çətinliklər çıxır. Şagirdlərin məsələ həllində rast gəldikləri çətinliklər əsasən riyaziyyatın ənənəvi təlimi ilə bağlıdır. Həmin nöqsanları Y.M. Kolyagin və Q.L.Lukankin aşağıdakı kimi sistemləşdirmişlər:

- 1) məsələ həlli məzmununun və metodlarının həddindən artıq standartlaşdırılması;
- 2) standart məsələlərin sayının az miqdarda olması;
- 3) məsələ həllinin riyaziyyat təlimində rolu və əhəmiyyətinin kifayət qədər nəzərə alınmaması;
- 4) məsələ həlli vasitəsilə təlimin təkmilləşməməsi, yəni məsələ həllinin təlim metodu kimi tətbiq edilməməsi;
- 5) təlim prosesində misallar həllinə geniş yer verilməsi bu metodika şagirdlərin riyazi təfəkkürünü kifayət qədər inkişaf etdirmir;
- 6) həyati-praktik tətbiqə malik məsələlərin həll edilməməsi.

Həmçinin məsələlərin növlərə ayrılaraq həll edilməsi onların həll üsullarına görə təsnif edilməsi deməkdir. Bu ənənəvi yanaşma şagirdlər üçün mücərrəd olub, onların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun deyil.

Ümumi təlim nəticələrinə nail olmaq üçün şagirdin baza hazırlığı və riyazi təfəkkürünün inkişaf səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Bazanın fərqli olması müxtəlif yanaşmaları zəruri edir. Burada müəllimin metodları ilə yanaşı öyrənmədə şagirdin təlim fəaliyyəti də əsas faktorlardandır. Bir ədəd o birindən 25 vahid böyükdür və böyük ədədin 30%-i kiçik ədədin 80%-nə bərabərdir. Bu ədədləri tapın.

Şagirdlərdə motivasiya yaratmaq üçün belə sualla müraciət etmək olar: Böyük ədədin böyük faizi kiçik ədədin kiçik faizinə bərabər ola bilərmi?

Qeyd olunan halları təhlil edən və düzgün cavabı verən şagird nöqsanın varlığını görəcək. Bu hal da şagird fəaliyyətini önə çəkir. Məsələnin həll edilməsində əsas məqsəd məsələnin sualına uyğun kəmiyyətin tapılması yox, məsələnin həlli zamanı şagird təfəkkürünün inkişafı və bilik və bacarıq əldə etməsidir. Şagird təfəkkürünün inkişafı və fəaliyyət bacarığının formalaşdırılması dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur.

- 1) axtarılan suala uyğun həll üsulunun tapılması
- 2) sualın qoyuluşunda dəqiqliyin tam təmin edilməsi və kəmiyyətlər arasında asılılığa uyğunluğu;
- 3) məsələnin şərtinə uyğun bir neçə sualın qoyuluşu
- 4) suala müvafiq cavabın verilməsi üçün zəruri asılılıq və kəmiyyətlərin tapılması.

Paşayev Nahid
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
umud-96@mail.ru

Dalğa tənliyində sağ tərəfin tapılması haqqında bir tərs məsələ

Təqdim olunan işdə dalğa tənliyində zaman dəyişənindən asılı sağ tərəfin tapılması haqqında tərs məsələ öyrənilir. Dirixle sərhəd şərtli məsələdə naməlum funksiyanın tapılması üçün verilən əlavə şərt qeyri-lokal, integral şəklindədir.

Aşağıdakı münasibətlərdən $\{f(t), u(x, t)\}$ cütlərinin tapılması haqqında tərs məsələyə baxılır:

$$u_{tt} - u_{xx} = f(t)g(x), \quad (x, t) \in D = (0, 1) \times (0, T], \quad (1)$$

$$u(x, 0) = \varphi_0(x), \quad u_t(x, 0) = \varphi_1(x), \quad x \in [0, 1], \quad (2)$$

$$u(0, t) = \psi_0(t), \quad u(1, t) = \psi_1(t), \quad t \in [0, T], \quad (3)$$

$$\int_0^1 u(x, t) dx = r(t), \quad t \in [0, T], \quad (4)$$

(1)-(4) münasibətlərində ilkin verilənlər:

$$g(x), \varphi_1(x) \in C^1[0, 1], \quad \varphi_0(x) \in C^2[0, 1], \quad \psi_0(t), \psi_1(t), r(t) \in C^2[0, T],$$

$T = \text{const} > 0$, hamarlıq şərtlərinə malik funksiyalardır.

İsbat olunur ki, $\{f(t), u(x, t)\}$ cütlərinin tapılması haqqında (1)-(4) məsələsi ilə (1), (2), (3) və

$$f(t) = [r''(t) - u_x(1, t) + u_x(0, t)] / \int_0^1 g(x) dx, \quad t \in [0, T], \quad (5)$$

məsələsi ekvivalentdir.

Tərif. (1)-(4) (və ya (1), (2), (3), (5)) məsələsinin klassik həlli dedikdə elə $\{f(t), u(x, t)\}$ cütləri nəzərdə tutulur ki: 1) $f(t) \in C(0, T]$; 2) $u(x, t) \in C^{2,2}(D) \cap C^{0,1}(\bar{D})$; 3) (1), (2), (3), (5) münasibətləri adi qaydada ödənilir.

Baxılan tərs məsələnin həllinin yeganəliyi haqqında teorem isbat olunmuş, həllinin təqribi tapılması üçün parametrlili üçsaylı sonlu-fərqlər sxemindən istifadə edilmişdir.

Sxemin appoksimasiya tərtibi göstərilmiş, təqribi həllin dəqiq həllə yığılması isbat edilmişdir.

Rzayeva Solmaz
elmi işçi
Məmmədova Aysən
elmi işçi
AMEA H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
solmaz-isaq@mail.ru
ayshenmammadova1987@gmail.com

Azərbaycanda aparılan tibbi-coğrafi tədqiqatların nəzəri metodiki əsasları

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qərbi ölkələrində tibbi coğrafiya elminin formalaşması və onun praktiki üstünlüyündə aparılan araşdırmalar yeni ideyalar üzərində qurulmuşdur. Xüsusi məzmun daşıyan ideyaların irəliləməsi elmi cəhətdən informasiya sistemində çevrilmişdir. Müasir dövrdə bir elm kimi tibbi coğrafiya öz aktuallığını saxlamaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusilə də Qərbi Avropada meteorologiya və iqlimşünaslıqla məşğul olan alimlər qrupu coğrafi

mühitin insan orqanizminə fiziki təsir mexanizmlərinə dair kompleks tədbirlər proqramlarını həyata keçirirlər.

Fransada tibbi coğrafiya elminə dair tədqiqatlar geniş miqyas almışdır. L.Sorre (Sorre 1957) insan ekologiyasına, insan cəmiyyətinin formalaşmasında tibbi-coğrafiya elminin dəyərlərinə yönəldilən ideyaları daha çox diqqəti cəlb edir. Ölkənin tibbi-coğrafi elmi tədqiqat mərkəzlərində funksional bölmələrinin (sanitar-epidemioloji, kartoqrafik və s.) yaradılması, yeni metodlarla tibbi-coğrafi təhlillərin aparılmasına daha çox diqqət yetirilirdi. Avropada geniş nüfuza malik olan “Tropik təbabət” adlı jurnal materiallarında tibbi-coğrafiya elminin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərinə dair geniş miqyasda təhlillərinə rast gəlinir.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində (ABŞ, Çin, Almaniya, Türkiyə və s.) tibbi coğrafiyanın inkişafı üçün elmi mərkəzlər yaradılmışdır. Bu elmi mərkəzlərdə qlobal məzmunu malik olan tədqiqatlar aparılır. Elmi-metodoloji və praktiki əhəmiyyətə malik olan tədqiqatlarının nəticələri Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən toplanır və yayılmasını təmin edir. Bununla bərabər ÜST insanların sağlamlığının qorunmasına, xəstəliklərin aradan götürülməsi hallarına qarşı müalicə-profilaktika tədbirlərinin genişləndirilməsinin siyasətini həyata keçirir.

Azərbaycanda da tibbi coğrafiya elminə dair müxtəlif istiqamətli araşdırmalar aparılmış və aparılmaqdadır. Problemlə məsələlərin həllində AMEA-nın Coğrafiya İnstitutu, Dövlət Tibb Universiteti, Dövlət Hidrometrologiya Komitəsi və başqa təşkilatlar elmi-tədqiqat işlərini həyata keçirirlər.

Coğrafi mühitin insan səhhətinə təsiri və onun proqnoz sahəsinə dair aparılan tədqiqatların çərçivəsində coğrafiya elmi ilə tibb elmi arasında bağlılıq yaradan problemlərinin təhlili müasir dövrdə aktualdır. Bu məqsədlə Azərbaycanda müxtəlif istiqamətli tibbi-coğrafi araşdırmaların elmi-praktiki əhəmiyyətini nəzərə almaq məqsəduyğundur. Problemə dair Ə.C.Əyyubov, A.Abdullayev, M.Qasimov və başqa tədqiqatçıların əsərlərində elmi-praktiki məsələlər daha ətraflı məzmununda əsaslandırılmışdır. Ə.C.Əyyubov tərəfindən aparılan iqlim və insan səhhətinin qarşılıqlı əlaqəli sistemlərinin nəticələri tibbi coğrafiya elminin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Azərbaycanda tibbi meteorologiya elminin formalaşmasında və onun metodiki araşdırılmasında Ə.C.Əyyubovun elmi tədqiqat işlərinin əhəmiyyəti çox böyükdür. Onun ürək-damar xəstəliklərinin, insanda baş verən metopatozi reaksiyasının müəyyən edilməsində rolu və coğrafi elmi mövqeyi metodiki-praktiki əhəmiyyətə malikdir. Ə.C.Əyyubovun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı əsasında insan orqanizminə təsir edən havanın (Abşeron yarımadası üzrə) beş metopatik effekt pillələrinin təhlükəsiz, indifferent, az riskli, riskli, kəskin riskli halları təsnifatı tibbi coğrafiya elminin proqnoz istiqamətlərinin təliminin metodikası dəyərli hesab edilir.

Əsas məsələlərdən biri də Ə.Əyyubov tərəfindən respublikanın kurortları və müalicə mərkəzlərinin biometoloji səciyyəsinə dair təhlillərin aparılmasına dair metodiki cəhətdən əsaslandırılmasıdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrindən yeni yaradılan kurort-müalicə komplekslərindən effektiv istifadə olunur. Müxtəlif kurort-müalicə (xüsusən də Xəzər sahili) komplekslər üzrə Ə.Əyyubovun tərtib etdiyi iqlimlə müalicə edilməsinin praktiki nəticələri dəyərlidir. Qeyd etmək olar ki, aparılan mühüm məsələlərdən biri də tibbi-meteoroloji proqnozlarının elmi-praktikasının nəticələrindən tibbi elmi müəssisələrdə istifadə edilməsidir.

Tibb elminin aparıcı alimlərinin əsərlərində də coğrafi şəraitin insan orqanizmi ilə əlaqəsinə dair araşdırmaların mövqeyi və təhlilinin metodikasına dair yanaşmaları elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə H.M.İsazadənin apardığı tibbi-coğrafi tədqiqatlarında insan orqanizmində baş verən hipertoniya, vena damarlarının stenokardiya və s. xəstəliklərinin yaranması ilkin olaraq kəskin iqlim dəyişkənlikləri ilə üzvi surətdə əlaqəlidir.

M.E.Abdullayev, M.A.İrani, M.C.Qasimov və başqa tibbi elmi tədqiqatçılar insan orqanizmində baş verən müxtəlif xəstəliklərinin yaranması və yayılmasında tibbi-meteoroloji faktorlarına üstünlük vermişlər. Ağayev İ.Ə., Xələfli X.İ., Tağıyev X.İ., Tağıyeva F.Ş “Epidemiologiya” (Bakı, 2012) monoqrafik tədqiqat əsərdə tibbi coğrafiya elminin aktual problemlərinə dair məzmunlu ideyalar təklif olunur. Ümumi formada desək bu əsərdə tibbi coğrafiya elminin epidemiologiya ilə əlaqəsinə dair mənbələr daha praktiki əhəmiyyətə malikdir.

R.M.Mahmudov “Tibbi fiziologiyanın əsasları” (Bakı, 2017) adlı əsərində insan orqanizminin xarici mühitlə (coğrafi mühitlə) əlaqəsinə dair araşdırmaları və alınan nəticələri tibbi coğrafiya elminin təhlilləri üçün çox faydalı mənbələrindən biridir. Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bu əsərdə insan fiziologiya elminin inkişafında bir çox faktorlarla birlikdə xarici mühitin (coğrafi mühitin) təsiri mexanizminin variantlarının əsas kimi tədqiqat sahəsinə çevrilməsinə dair geniş məzmunlu materialların verilməsidir.

AMEA Coğrafiya İnstitutunun əməkdaşı S.İ.Rzayeva tərəfindən “Azərbaycanda onkoloji xəstəliklərin yaranması və yayılmasına ekocoğrafi mühitin təsiri” (Bakı, 2016) adlı əsərində ekoloji-coğrafi mühitin təsiri ilə onkoloji xəstəliklərin yayılmasına dair təhlillər aparılmışdır. İnstitutun digər əməkdaşları U.R.Tağıyeva və C.N.Əhmədova tərəfindən tərtib edilmiş “Tibbi-meteoroloji proqnozların hazırlanması üçün metodik vəsait”in (Bakı, 2015) tibbi coğrafiya elmi üçün dəyərli tədqiqatlardan sayılır. Metodiki vəsaitdə meteoroloji proqnozlaşmanın əsasında tibbi-coğrafi məsələlərə kompleks yanaşılmış və elmi-praktiki məsələlərin tipoloji xarakterlərinin ön plana gətirilməsi, dəyərləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanda tibbi coğrafiya elminə dair aparılan tədqiqat işlərinin nəticələri müxtəlif Beynəlxalq proqramlarda, simpozium və konfranslarda məruzə edilir. Müasir dövrdə ayrı-ayrı elmi-tədqiqat, elmi-pedaqoji fəaliyyətlərin nəticələri artıq klinik xəstəxanalarda, tibbi müalicə-profilaktik sanatoriyalarda praktiki cəhətdən tətbiq olunur. Müasir texnologiyaların tibbi-meteoroloji tədqiqatlarda istifadə olunması insan səhhətinin komfortluq səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

İnsan səhhətinin müxtəlif formada həyat tərzinin tənzimlənməsi və psixoloji önəmində tibbi coğrafiya elminin qarşısında bir sıra metodoloji problemlərin təhlillərin öyrənilməsi tələb olunur. Yaşadığımız dövrdə ətraf mühit amili və ətraf mühitin insan həyatına geniş təsiri danılmaz bir faktır. Təbii ki, çirklənmiş ətraf mühitin zərərindən qaçmaq mümkün deyil. Əlverişsiz ətraf mühit insanların sağlamlığına birbaşa mənfi təsirini göstərməkdədir. Bu da öz növbəsində insanın sağlamlığına mane olan əsas maneələrdən biridir.

Salayev Samir

doktorant

Lənkəran Dövlət Universiteti

Sinaq2016@gmail.com

Lənkəran vilayətinin müasir təbii landşaftlarının aqroekoloji potensialının planlı idarə edilməsinin əhəmiyyəti

Lənkəran vilayətinin ərazisi üçün geoloji, geomorfoloji, iqlim və bitki örtüyünün mürəkkəbliyi səciyyəvi olduğundan, onların qarşılıqlı təsirindən vilayətin ərazisində müxtəlif təbii ərazi kompleksləri – landşaftlar formalaşmışdır. Yüksək dağlığa qalxarkən yağıntılardan azalması səbəbindən yaranan landşaftlar Lənkəran təbii vilayəti ərazisində respublikamızın digər dağlıq vilayətlərindən fərqlənən təbii əlamətlər yaratmışdır. Bütün qeyd olunan təbii amillərin nəticəsində bir-birindən fərqlənən landşaftların yayılması ilə yanaşı, həmin landşaftların insanların antropogen təsirlərinə müxtəlif dərəcədə məruz qalması da xüsusi qeyd olunmalıdır. Son onilliklərdə vilayətdə insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar təbii ekosistemlərə, o cümlədən torpaq örtüyünə antropogen təsirlər getdikcə daha geniş miqyas almağa başlamışdır. Araşdırmalar göstərir ki, vaxtilə ərazisinin 60-65%-ni təşkil edən meşələr hazırda azalaraq 25-30%-ə düşmüş, ovalığı örtən palıd tərkibli kserofit və hirkan tipli meşələr tamamilə məhv edilmişdir. Bu tip meşələr hazırda yalnız dağlıq və dağətəyi ərazilərdə qalmışdır. Vilayətdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin intensiv suvarılması Lənkəran ovalığının bəzi yerlərində qrunt sularının səthə qalxmasına və torpaqların fiziki, su-fiziki və digər xassələrini mənfi istiqamətdə dəyişərək onların aşınmasına-deqradasiyasına səbəb olmuşdur. Aparılan kənd təsərrüfatı işlərində ağır texnikadan istifadə, əsas kimya sənayesi məhsullarından istifadə və maili yamaclarda yerləşmiş plantasiyaların suvarılması dağətəyi sahələrdə torpaqların münbitlik xassələrini, həmçinin struktur tərkibini pisləşdirmiş, əkinə qatların kipliyini artırmaqla, nəticədə eroziyaya qarşı davamlılığını zəiflətməmişdir. Bununla yanaşı, vilayətin özünəməxsus təbii-

ekoloji şəraiti fonunda olduqca əlverişsiz demoqrafik göstəriciləri, əhalinin yüksək sıxlığı və yaşayış məntəqələrinin isə davamlı olaraq genişlənməsi prosesi Lənkəran vilayətinin mövcud aqroekoloji vəziyyətinə bilavasitə və dolayısı ilə təsir göstərməkdədir. Qeyd olunan bu məqamları nəzərə alsaq deməliyə ki, istər aqrolandşaftların, istərsə də digər təbii landşaftların düzgün və planlı idarə edilməsi tənzimlənməzsə çoxsahəli təsərrüfat işlərini həyata keçirən pozulmuş, kəskin transformasiyaya uğramış landşaftların ərazicə genişlənməsi prosesi daha da sürətli xarakter alacaqdır.

Lənkəran vilayətinin müxtəlif təbii landşaftlarında müşahidə olunan antropogen təsirlər ayrı-ayrı landşaftlarda fərqli təzahürlərə malikdir. Lənkəran təbii vilayətinin yüksək dağlığında – R.V.Kovalyovun Qızıurdu rayonu kimi ayırdığı ərazidə yayılan yüksək dağlığın çəmən-bozqır landşaftının üstün olduğu ərazilərin torpaqlarından biçənək, yay otlaq sahələr kimi istifadə olunsa da, rayonun ayrı-ayrı sahələrində dənli, dənli-paxlalı və s. bitkilərin əkini də həyata keçirilir. İlin soyuq mövsümündə daha çox məhsuldarlıq əldə olunan bu fəaliyyət növü şumlanmış meyilli sahələrdə eroziya prosesinin intensivliyinin artması kimi problemlər yaradır. Lənkəran vilayətinin təxminən 600 -1800 m mütləq hündürlüyə malik olan sahələrində illik günəş radiasiyasının miqdarının 135-140 kkal/sm² olması və yağıntıların az olması (200-400 mm), qar örtüyünün qalınlığının isə 20-30 mm arasında dəyişməsi nəmlik çatışmazlığını əmələ gətirir. Nəticədə landşaftda quraqlaşma yaranır, çəmən-bozqır və bozqır bitki formasiyaları yayılmasına səbəb olur. Həmçinin yayılan kəskin parçalanmış orta dağlığın enliarpaqlı meşə landşaftı ərazisində meşəliklərin qırılması təkcə meşələrin altından çıxan yerlərdə çəmən-kol landşaftının yaranmasına deyil, həmçinin Lənkərançay, Astarəçay, Viləşçay, Təngərüdçay, Bolqarçay kimi vilayətin iri çaylarının suyunun orta səviyyəsinə ciddi təsir göstərir ki, bu da, çayların keçdiyi bütün ərazilərdə müəyyən gözlənilməz dəyişikliklərə səbəb olmaqdadır.

Orta və zəif parçalanmış alçaq dağlığın meşə və meşə altından çıxmış yerlərində yaranan bozqır və kolluqlar landşaftı vilayətin şimal və şimal şərqinə yayılıb. Nisbətən yüksək temperatur rejimi vilayətin digər ərazilərindən fərqli olaraq burada daha çox quraqlığa səbəb olub. Bu landşaft tipi Lənkəran vilayətinin landşaftları arasında ən çox antropogen təsirə məruz qalması ilə fərqlənir. Həmçinin, vilayətin meşə zonalarının bozqırlaşmağa ən erkən başladığı ərazi hesab olunur. Cəlilabad rayonu ərazisində daha aydın təzahür edən bu landşaftlarda eroziya əleyhinə tədbirlərin zəif görülməsi səbəbindən torpağın mineral qatının yuyulması, torpaq məhsuldarlığının aşağı düşməsi problemi ortaya çıxır. Nəticədə əkinçilik prosesinin iqtisadi səmərəliliyini ciddi şəkildə azaldır.

Zəif parçalanmış ovalıq və düzənliklərin çəmən meşə landşaftı tipinin üstün olduğu ərazilər isə yay fəslinin isti və quraq keçməsinə baxmayaraq zəngin bitki örtüyü ilə diqqəti cəlb edir. Yaxın keçmişə dair tədqiqat materiallarından qeyd olunan ərazilərdə şirin qrunt sularının səthə yaxın yerləşməsi, bununla əlaqədar bataqlıqlaşmış ərazilərin və düzən meşələrinin yayılması haqqında faktlar məlumdur. Lakin, son bir əsr ərzində antropogen təsirlərin, xüsusi ilə, Lənkəran ovalığının cənubunda torpaqların əkinə hazırlanması məqsədi ilə qurutma işlərinin aparılması, düzən meşələrinin kəskin qırılması və yaşayış məntəqələrinin genişləndirilməsi və s. fəaliyyətlərin nəticəsində bu landşaft tipi bütövlüklə sıradan çıxmışdır. “Talalar” şəklində Astara və Lənkəran inzibati rayonu ərazilərində yerləşən Hirkan meşələrinin bəzi hissələrində də rast gəlinir. Qeyd edək ki, son illər həmin ərazilərdə suvarmaya daim ehtiyac duyan çay plantasiyası sahələrinin salınması ərazinin su ilə daha çox qidalandırılmasına səbəb olmuşdur. Bu da, qrunt sularının səviyyəsini yüksəldə bilər. Bunun nəticəsində bəzi ərazilərdə əvvəllər mövcud olmuş bataqlıqlaşmış sahələrin yenidən bərpasına imkan yarana bilər.

Qeyd olunan ayrı-ayrı nümunələrdən bir daha aydın görünür ki, vilayətin landşaftlarında tarazlı inkişafın tənzimlənməsi və onların səmərəli təşkili məsələləri aktualdır. Həyata keçirilən landşaftların idarə edilməsi sistemi çox mərhələlidir. Bu prosesin ən mühüm şərtlərindən biri də antropogen təsirlərlə landşaft tipinin yüklənmə həddinin müəyyən edilməsidir. Lənkəran ovalığında və onu əhatə edən alçaq dağlıqda əhalinin sıxlığının yüksəkliyi təbii landşaftlara antropogen təsiri daha da artırır. Belə bir şəraitdə landşaftların sistemli öyrənilməsi, hər bir landşaft tipində antropogen yüklənmənin norma və orta hədlərinin müəyyənləşdirilməsi

olduqca vacibdir. Yalnız bundan sonra Lənkəran vilayəti təbii landşaftlarının səmərəli təşkili istiqamətində konkret tədbirlər görmək mümkündür. Yuxarıda toxunulan problemlərin qarşısını almaq və ya zərərini minimuma endirmək üçün təklif etdiyimiz bəzi tədbirlərə aşağıdakıları da aid etmək olar:

- Lənkəran vilayətinin müvafiq landşaftlarında suvarma qaydalarına və rejiminə ciddi əməl edilməsi, suvarma sistemlərinin bərpası;

- Lənkəran vilayətinin təbii xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yüksək və orta dağlıq ərazilərdə xətti eroziyaya qarşı xüsusi mübarizə üsullarının hazırlanması, düzgün şumlama qaydalarına riayət etmə;

- Ovalıqda və dağətəyi, alçaqdağlıqda yarıq-qobu eroziyasına qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanması, əvvəllər bataqlıqlaşmış, hazırda isə sıradan çıxmış ərazilərdə suvarma şəraitində becərilən əkin sahələrini genişləndirmək və nəticədə şirin qrunut sularının səviyyəsinin yüksəldilməsinə nail olmaqla düzən meşə sahələrinin genişləndirilməsi;

Antropogen təsirlərin optimallaşdırılması üçün əhalinin region üzrə bərabər yerləşdirilməsinə nail olunmalıdır.

Şəmmədov Ramiz

dosent

Cavadova Aytac

doktorant

Lənkəran Dövlət Universiteti

rshammadli@gmail.com

aytac.cavad@mail.ru

Efir yağlı bitkilərin növ tərkibi, resurs potensialı

Bitki ehtiyatlarının tədqiq olunması, onların yayılması qanunauyğunluqlarının, bioekoloji, fitosenoloji və ontogenetik xüsusiyyətlərinin analizi, eləcə də onlardan praktiki məqsədlərdə istifadənin mikrobioloji, mikoloji, ekoloji və biotexnologiyası əsaslarının tədqiqi olduqca vacib məsələlərdəndir və demək olar ki, bir sıra elm sahələrinin prioritet istiqamətlərindəndir. Azərbaycan florasına daxil olan bitkilərdən 1500 növdən çoxu dərman əhəmiyyətlidir ki, onlarında təxminən 800-ü efir yağlı bitkilərə aiddir. Efir yağlı bitkilərin kompleks bioloji aktiv maddələrə malik olması tədqiqatçıların diqqət mərkəzinə çevrilmiş və geniş miqyaslı, müxtəlif aspektli tədqiqat işlərinin aparılmasına səbəb olmuşdur. Həm müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən, həm də bizim tərəfimizdən aparılan tədqiqatlar göstərir ki, efir yağlı bitkilər öz vegetasiyası dövründə ətraf mühitə həyat fəaliyyətləri nəticəsində metabolitik məhsullardan olan fitonsid təbiətli bakterisid, fungusid və protistosid maddələri ifraz edirlər. Bu maddələr bitki orqanizmlərində təbii yolla əmələ gələn immun sistemlərinin bərqərar olmasında əsas faktor hesab olunur. Habelə, fitonsid təbiətli birləşmələr mikroorqanizmlərlə, o cümlədən mikromisetlərlə antaqonizm təşkil edirlər. Başqa sözlə desək, fitonsid təbiətli maddələr sintez edən efir yağlı bitkilər fitopatoloji xəstəliklər törədən mikroorqanizmlərin, o cümlədən mikroskopik göbələklərin bu bitkilər üzərində məskunlaşmasına və onların sonrakı inkişafına mane olaraq ya fungusid təsir göstərir, ya da ki, fungistatik bir vəziyyət yaradır. Beləliklə, efir yağlı bitkilərin hərtərəfli tədqiqi nəinki bitkiçiliyin qarşısında dayanan ən mühüm məsələlərdən birinin, eyni zamanda fitopatologiya elmi üçün problem sayılan patoloji xəstəliklərin etiologiyasının öyrənilməsi demək olardı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın yabanı florası efir yağlı bitkilərlə kifayət qədər zəngindir. Hal-hazırda efir yağlı bitkilərin öyrənilməsi farmokologiyanın prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Məlumdur ki, son dövrlərdə qlobal miqyasda bioekoloji tarazlıq disbalanslaşma istiqamətində əsaslı dəyişikliklərə uğramaqdadır. Bu isə öz növbəsində canlılar aləminin, o cümlədən bitki, heyvan və insan orqanizmlərinin həyati fəaliyyətlərində real çətinliklər yaradır. Göründüyü kimi, yaranan əlverişsiz

mühit şəraitində canlıların, o cümlədən insanların müalicəvi profilaktik təsirə malik təbii mənşəli məhsullara tələbatı durmadan artır. Belə xassələrə əsasən, bitki mənşəli məhsullar malik olur ki, onların da bu xüsusiyyətləri tərkiblərində daşıdıqları bioloji aktiv maddələrlə gerçəkləşir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bioloji aktiv maddələrin sintezinə və antimikrob təsirə görə böyük potensiallara malik perspektiv bitki növlərinin, o cümlədən efir yağlı bitkilərin öyrənilməsi son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, elmi ədəbiyyatda *Eupatorium cannabinum*, *Satureja thymbra*, *Salvia ponifera*, *Salvia desoleana*, *Monarda didyma*, *Thymus vulgaris*, *Pimenta racemosa*, *Cymbopogon citrates*, *Curcuma longa*, *Thymus capitellatus*, Bergamot, *Coriandrum sativum*, *Chaerophyllum byzantinum*, *Macrophomina phaseolina*, *Chenopodium botrys*, *Acroptilon repens*, *Telekia spcioza*, *Myrica gale*, *Artemisia L.* və s.-dən eksperimental yollarla ayrılan efir yağlarının, saponinlərin, flavonoidlərin və digər bioloji aktiv maddələrin antifunqal aktivliklərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu növlərə Azərbaycan florasında da rast gəlinir, lakin Azərbaycanın müxtəlif ekoloji ərazilərində bitən *Achillea biebersteinii*, *A.filipendulina*, *Pimpinella peregrina*, *Daucus carota*, *Salvia officinalis*, *Artemisia lichiana*, *Euphorbia amygdaloides*, *E.boissuriana*, *Lepidotheca aurea*, *Chaerophyllum crinitum*, *Teucrium hircanicum* və s. kimi efir yağlı bitkilərin antifunqal aktivlikləri lazımınca tədqiq edilməmişdir, yəni antifunqal xassəyə malik olan efir yağlı bitkilər Azərbaycan florasında bu aspektdə ən az öyrənilən bitkilərdən hesab olunurlar.

Ona görə də, yağlı və efir-yağlı bitkilərin ehtiyatlarının təyini olunması onların səmərəli istifadə olunması üçün çox əhəmiyyətli bir məsələdir. Bunun üçün müxtəlif üsullardan- qeydiyyat sahələrindən istifadə üsulundan, model nümunələri metodundan və proyektiv örtük metodundan geniş istifadə olunur. Ümumiyyətlə, yağlı və efir-yağlı bitkilərin ehtiyatının təyin olunması üçün onların bitmə sahəsinin təyin edilməsi və məhsuldarlığının yəni xammal ehtiyatı sıxlığının öyrənilməsi zəruridir.

Bunları nəzərə alaraq tədqiqat dövründə rayonun xəritəsində göstəriləyi kimi iki istiqamətdə təşkil olunmuş ekspedisiyalar zamanı müəyyən etmişik ki, hər iki bitki rayonun dəniz səviyyəsindən başlayaraq təqribən 380 m yüksəkliyə qədər olan hissələrində daha geniş formada əkilib becərilir. Amma aparılan fenoloji müşahidələrdən məlum olur ki, onların əkin sahələrinin azalması da tərəfimizdən müşahidə olunmuşdur ki, bu da əsasən həmin bitkilərin davamlılıq xüsusiyyətləri ilə bağlı deyil, ümumi iqtisadi göstəricilərlə əlaqədar olmuşdur. Beləliklə, tədqiqatın nəticələrinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, öyrənilən hər iki bitki ətraf mühitin təsirinə məruz qalır. Amma onların cavab reaksiyası göstərir ki, davamlılıq nümayiş etdirsələrdə, amma davamlılığın azalmasına meyillidirlər.

Şəmmədov Ramiz

dosent

Əhədova Rəhilə

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

rshammadli@gmail.com

ahadov1986@inbox.ru

Endemik bitki örtüyünün vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Lənkəran təbii vilayəti Azərbaycanın cənub-şərq qurtaracağında yerləşir. Relyefinə görə vilayət iki hissədən ibarətdir: Lənkəran ovalığı və Talış dağları. Lənkəran ovalığı Kaynozoyun IV dövrünün çay və dəniz çöküntülərindən, Talış dağları isə 3-cü dövr çökmə və vulkanik süxurlarından ibarətdir. Azərbaycan Respublikası bitki örtüyünün zənginliyinə görə dünyada fərqlənən bölgə olduğu kimi Lənkəran təbii vilayətində zəngin bitki örtüyü ilə Respublikamızın digər bölgələrindən fərqlənir.

Lənkəran təbii vilayətində əsasən podzollu-sarı və dağ-sarı torpaqlar yayılması landsaft və bitki örtüyünün müxtəlifliyinə gətirib çıxarmışdır. Vilayətin dağlıq və dağətəyi yerləri əsasən meşələrlə örtülmüşdür. Lənkəran meşələrində Üçüncü dövr reliktd ağac və kol bitkiləri daha çoxdur. Demək olar ki, bu bitkilərin əksəriyyəti Hirkan Milli Parkı ərazisində yayılmışdır və oranın florası müxtəlif tip arealların flora elementləri ilə zəngindir. Burada Boreal və Aralıq dənizi mənşəli bitki qruplarının elementləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hirkan Milli Parkının ərazisi də daxil olmaqla, ümumilikdə Lənkəran bölgəsinin florası və bitki örtüyü müxtəlif dövrlərdə bir sıra alim və tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir. Tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən olunmuşdur ki, parkın ərazisində 132 fəsilə, 563 cinsə məxsus olan 1204 növ ali bitki aşkar edilmişdir (H.M.Səfərov, V.S.Fərzəliyev). Milli Park ərazisində mövcud olan, Azərbaycan Respublikasının "Qırmızı Kitabı"na daxil edilmiş reliktd, endem və nadir bitkilərdən dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd, Hirkan şümşadı, Hirkan bigəvəri, ürəkvariarpaq qızılağac, məxməri gərməşov, radde ayıdöşəyi, pastuxov daşsarmaşığı, Lənkəran akasiyası, xəzər lələyi, qafqaz xurması, nazikyarpaq anoqrama, hirkan xıncılausu, natamam limodorum, buasye armudu və s. göstərmək olar. Qarışıq Hirkan tipli meşələr müxtəlif ağac və kolların qarışığından əmələ gələrək, aşağı düzən və aşağı dağ qurşaqlarını əhatə edir. Belə meşələrin tərkibində edifikatorlar *Quercus castaneifolia*, *Carpinus betulus*, *Parrotia persica* üstünlük təşkil edir.

Müşahidələr əsasında qeyd edək ki, bir sıra endemik bitki meşələrində əvəzolunmalar müşahidə olunur. Bunlara misal olaraq, dəmirağacı, şabalıdyarpaq palıd meşələrini göstərmək olar. Belə ki, aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, kənd təsərrüfatının ekstensiv inkişafı, meşələrin müxtəlif məqsədlər üçün səmərəsiz istifadəsi bitki örtüyünün, o cümlədən endemik bitkilər Hirkan Milli Parkından kənar ərazilərdə azalmasına və təhlükəli vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Eyni zamanda müşahidələr göstərir ki, Talışın düzən ərazisində vaxtilə geniş sahə tutan şabalıdyarpaq palıd meşələri, burada çayçılıq və subtropik bitkilərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq çox cüzi sahədə - Hirkan Milli Parkında qalmışdır. Palıd -dəmirağacı meşələrində palıd daim birinci yarısı, dəmirağacı ikinci yarısı tutur. Qırıntı aparılarkən kökdən və kötükdən pöhrəvermə qabiliyyəti güclü olan dəmirağacı şabalıdyarpaq palıdı əvəz edir. Dəmirağacın başqa cinslərə üstün gəlməsi onun güclü toxum verməsi, vegetativ yolla yaxşı çoxalması və otarmaya qarşı davamlı olmasıdır. Palıdın yüksək məhsuldar meşələri təzə və rütubətli bitmə şəraitində qeydə alınıb. İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində şabalıdyarpaq palıd meşələrinin ərazisi azalır və onu dəmirağacı, vələs və kolların yaratdıqları fitosenozlar əvəz edir. Bunları nəzərə alaraq bu bitkilərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün daimi monitorinqlərinin aparılması zəruridir.

Şəmmədov Ramiz
dosent
Məmmədzadə Vüqar
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rshammadli@gmail.com
vuqar.memmedzade042@mail.ru

Lənkəran təbii vilayətinin şirin su ehtiyatları və onların monitorinqi

Azərbaycan ərazisində içməyə yararlı sular məhdud ehtiyatlara malik olmaqla qeyri-bərabər paylanmışdır. Müvafiq təşkilatların hesablamalarına görə hazırda ölkənin yerüstü su ehtiyatları 27 kubkilometr təşkil edir, quraq illərdə isə bu ehtiyat 20-21 kubkilometrə qədər azalır. Təhlükəli məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, ölkəmizin şirin su ehtiyatlarının 70-72 faizi ölkə hüdudlarından kənarında formalaşır. Lənkəran təbii vilayətində isə mövcud şirin su mənbələrinin əksəriyyəti Respublika ərazisində formalaşır və Xəzər dənizinə tökülür. Xəzər dənizinə tökülən çayların illik su ehtiyatı 1,2-1,4 kubkilometri Lənkəran təbii vilayətindən axan çayların payına

düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, əlverişli subtropik iqlim və münbit torpaq şəraiti ilə fərqlənən Lənkəran təbii vilayəti əhalinin sıxlığına və əkin sahələrinin çoxluğuna görə də digər vilayətlərdən fərqlənir. Buna görə də əhalinin suya olan təlabatı daha çoxdur. Lənkəran təbii vilayətində əhalinin suya olan təlabatı və eləcə də əkin sahələrinin, çay sahələrinin suvarılması məqsədi ilə 1976 –cı ildə Bəşəryuçay hövzəsində sahəsi 2,46 km², həcmi 45 mln m³ olan Xanbulançay su anbarı yaradıldı. Xanbulançay su anbarından sitrus bitkilərinin sahələrini suvarmaq məqsədilə su kanalları çəkilmişdir. Buna qədər Lənkəran ovalığındakı sahələrin suvarılmasında yeraltı suların, xüsusilə artizian quyularından daha çox istifadə edilmişdir. Nəticədə, Lənkəran ovalığının təbii landşaftı kökündən dəyişmişdir. Yaşayış yerləri və əkin sahələri əldə etmək məqsədilə ovalıqda meşələr yox edilmişdir. Xüsusilə, əvvəlki dövrlərdə kənd təsərrüfatının ekstensiv inkişafına üstünlük verilməsi, yaşayış məskənlərinin qazlaşdırılmaması və sair amillər meşələrin qırılmasına və sahələrinin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Meşələrin azalması isə zəncirvari olaraq şirin su ehtiyatlarının azalmasına mənfi təsir göstərmişdir.

Aparılan müşahidələr, statistik və ədəbiyyat məlumatlarının təhlili göstərir ki, hal hazırkı dövrdə əhalinin artması və fərdi təsərrüfatların genişlənməsi nəticəsində Lənkəran ovalığında su ehtiyatlarından intensiv və səmərəsiz istifadəsi olunur. Eyni zamanda vaxtaşırı monitorinqlərin aparılmaması və problemin həllinə elmi yanaşmanın olmaması da problemin bir qədər də dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Lənkəran təbii vilayəti üçün həmçinin şirin su ehtiyatlarının məişət tullantıları ilə çirklənməsi halları da olduqca çoxdur. Məişət tullantılarından çirklənməyə məruz qalan su ehtiyatlarından biri də Lənkərançaydır. Təbii vilayətdə olan bu problemin həlli üçün Lənkəran əhalisinin içməli suda daha səmərəli istifadəsi üçün müxtəlif tədbirlərin görülməsi ilə yanaşı, vaxtaşırı monitorinqlərin aparılması, maarifləndirici tədbirlər görülməsi vacibdir.

Али-заде Валида
профессор
Бабаева Ляман
магистрант
Институт ботаники НАН Азербайджана
direktor@botany.science.az
leman_babayeva_1996@inbox.ru

Характеристика *Dactylorhiza romana* subsp. *georgica* (Klinge) Soó (*Orchidaceae*) в Шемахинском и Сиязанском районах Азербайджана

В последнее время по всему миру активно проводятся разноплановые исследования представителей *Orchidaceae* Juss. (орхидные). Многие виды этого семейства ввиду их декоративности и других полезных свойств отнесены к категории редких и исчезающих, по всему миру, в том числе и в Азербайджане, отмечается сокращение их численности и вымирание. В связи с этим представляет интерес выявление новых характерных местообитаний редких видов орхидных, изучение их структуры и динамики, а также разработка мер охраны. В Азербайджане орхидные представлены 19 родами и 48 видами.

Представитель орхидных краснокнижный вид *Dactylorhiza romana* subsp. *georgica* – многолетнее травянистое растение с 2-4-х лопастными клубнями, до 3 см длиной, цветение – плодоношение происходит в мае-июне. По отношению к комплексному антропогенному фактору вид является олигомезогемеробом (om) – выносит нерегулярное экстенсивное

влияние. По отношению к фактору урбанизации - урбанофоб, т.е. встречается исключительно вне поселений.

В республике ареал вида охватывает несколько ботанико-географических районов - Большой Кавказ (БК) кубинский, БК восточный, БК западный, Прикаспийская низменность, Малый Кавказ (МК) северный, МК центральный, МК южный, Нахчыван, Талыш, в высотном отношении распространяется от нижнего горного до субальпийского пояса.

В 2019 – 2020 гг. в Шамахинском (БК восточный) и Сиязанском (Самур-Дивичинская низменность) районах республики были обнаружены 4 ценопопуляции *Dactylorhiza romana* subsp. *georgica*. Ценопопуляции вида в выявленных местах произрастания малочисленны - 239 особей в Шамахинском районе и 312 особей в Сиязанском. Для каждой ценопопуляции выбирали до 20 учетных площадок размером 1 м². Исследование структуры и динамики популяций осуществляли в рамках эколого-демографического подхода с определением возрастной дифференциации особей.

В указанных районах *Dactylorhiza romana* subsp. *georgica* произрастает в грабово-дубовых (*Carpinuseto-Aceroso-Quercetum*) и буково-грабовых (*Fageto-Carpinusetum*) лесах. Эдификаторами этих лесов являются *Fagus orientalis*, *Carpinus caucasica*, *Quercus erucifolia*, *Acer velutinum*, *Acer campestre*. Фитоценозы с участием этого растения насчитывают от 20 до 25 видов высших сосудистых растений: *Dactylis glomerata*, *Polygala anatolica*, *Linum austriaca*, *Laser trilobum*, *Melica uniflora*, *Orchis triphylla*, *Campanula glomerata*, *Galium verum*, *Fragaria vesca*, *Anthemis cotula*, *Bifora radians*, *Silene sp.*, *Filipendula vulgaris*, *Anacamptis pyramidalis*, *Papaver macrostomum*, *Echium rubrum* и др. Совместно с исследуемым видом встречаются и другие краснокнижные виды: *Platanthera chlorantha*, *Ophrys oestriphera*, *Ornithogalum ponticum*, *Orchis purpurea*, *Taxus baccata*.

Плотность особей *Dactylorhiza romana* subsp. *georgica* в различных местах произрастания варьировала в зависимости от режима освещения. Так, в затененных участках лесах с сомкнутостью крон 0.7-0.8 она составляла в 2.2 – 2.6 особей/м², а на более открытых с низким древостоем (нарушенные участки леса) и соответственно низкой проекцией крон 0,4 и ниже снижалась до 1,4 особей/м².

На участках с высокой сомкнутостью и меньшей освещенностью плотность особей была выше, на участках с низкой плотностью и высокой освещенностью ниже. Морфометрические измерения особей показали их неравнозначность. У особей ЦП Шамахинского района они оказались выше, чем в Сиязанском, что объясняется более высоким режимом увлажнения и плотной сомкнутостью крон древесного яруса (табл.2).

Табл. 2 Морфометрические показатели *Dactylorhiza romana* subsp. *georgica*

Морфометрические параметры особи (см)	Районы	
	Siyəzən	Şamaxı
Высота побега	20.59±5.36	23.64±4.48
Длина листа	9.36±2.13	11.25±3.38
Ширина листа	1.01±0.25	1.5±0.65
Длина соцветия	8.92±2.11	5.39±1.37
Число цветков	11.7±3.48	14.16±2.49
Число листьев	6.48±1.62	8.25±2.13

По результатам морфометрического анализа можно сделать вывод, что наиболее благоприятной средой для этого растения являются влажные условия экотоп.

При изучении возрастной структуры ЦП в качестве элементарной единицы принималась одна особь. В ЦП выделяли следующие возрастные группы: j- ювенильные, im -

имматурные, v – виргинильные, g1-молодые генеративные, g2-средневозрастные генеративные, g3-старые генеративные, s-сенильные. В зависимости от соотношения возрастных групп определяли, в каком состоянии находится вид в данной местности. Изучение демографической структуры показало, что его возрастной спектр характеризуется преобладанием im, vi и g1-g3 возрастных состояний. Отсутствие же старых особей и преобладание молодых свидетельствует о нормальном саморазвитии вида. Состояние вида можно охарактеризовать как удовлетворительное стабильное.

На ряду с эколого - климатическими факторами антропогенные нагрузки также оказывают влияние на численность популяции *Dactylorhiza romana* subsp. *georgica* в обоих районах. В первую очередь это рекреационная деятельность человека, которая создает угрозу сокращения численности этого растения. В связи с этим защита биотопов в местах произрастания вида является важным мероприятием в целях сохранения этого растения.

“İQTİSADİYYAT, AQRAR VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ” BÖLMƏSİ

Abdullayev Fərman
aqrar üzrə fəlsəfə doktoru
Rzayeva Çinarə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
farman-a@mail.ru
cinara.rzayeva85@mail.ru

Sitrus (limon, naringi) bitkiləri tinglərinin yetişdirilmə texnologiyası

Sitrus meyvə bitkiləri rütubətli və tropik mənşəli ağac və koldur. Onların ən çox yayılanı limon-citrus limonium, naringi-citrus nobilesdir.

Lənkəran-Astara bölgəsi rütubətli subtropik iqlim şəraitinə uyğun olduğu üçün bu bölgənin iqtisadiyyatında limon, naringi və s. bitkilərin becərilməsindən əldə olunan gəlir əsas yerlərdən birini tutur. Sitrus bitkiləri şaxtaya davamlılığına görə həm açıq, həm də örtülü şəkildə becərilir.

Limon sitrus meyvə bitkiləri içərisində qiymətli bitkidir. Limon bitkisi 3-5m hündürlüyündə kol tipli ağac bitkisi olub, yalnız mədəni halda becərilir. Limonun 200-ə yaxın sortu vardır. Bunlardan ölkəmizdə daha geniş yayılanı Meyer, Yeni Gürcüstan, Lisbon, Villa-Franka, Udarnik sortlarıdır. Əsasən sentyabr-dekabr aylarında yetişir.

Naringi qışda yarpaqlarını tökməyən bitkidir. Naringi sortları əmələgəlmə və yayılmasına görə müxtəlif olduqlarından onlar torlu naringi növü daxilində 7 qrupa ayrılır. Ən geniş yayılan sortları Kovano-Vase, Ovari, Silverxil, Klimentin, Pioner 80, Soçinskiy 23-dür. Naringinin çiçəkləməsi aprel-may aylarından iyunun sonuna qədər, meyvələrin yetişməsi isə sortlardan asılı olaraq oktyabrdan dekabrın sonuna qədər davam edir.

Sitrus meyvələrindən həm təzə, həm də emal olunmuş şəkildə, yəni şirə, limonad, mürəbbə, marmelad, limon turşusu, pektin və s. kimi istifadə olunur. Sitrus meyvə bitkilərinin müalicəvi əhəmiyyəti böyükdür. Onlar insan qidasında böyük əhəmiyyət kəsb edir, tərkibində şəkər, vitaminlər, mineral duzlar və üzvi turşular vardır.

“Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvələri, çay və çəltik istehsalının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli 3227 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasında sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dair 2018–2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı” ölkəmizdə sitrus meyvəçiliyinin inkişafına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsinə, bu sahənin potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsinə, sitrus meyvələrinin istehsalının stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Sitrus bitkiləri qrupuna aid olan naringi, portağal və limon müvafiq xarici mühit və xüsusi texnoloji qulluq tələb etdiyi üçün Azərbaycanda məhdud ərazidə (Lənkəran iqtisadi rayonu) becərilməsinə baxmayaraq, sitrus meyvələrinin istehsalı ölkənin kənd təsərrüfatının inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sitrus bitkiləri toxum vasitəsilə və vegetativ yolla (calaq və qələmlə) çoxaldılır. Calaqaltı üçün adətən, trifoliatdan istifadə etmək məsləhət görülür. Trifolyata toxumları tam yetişmiş meyvələrdən tədarük edilir. Meyvələr qablarda çürüdülmür, toxumlar ayrılıb yuyulduqdan sonra kölgədə qurudulur. 6-7 kq meyvədən 1kq toxum almaq mümkündür. 1 kq-da 3000-3300 ədəd toxum olur. Trifolyata toxumları əkinə qədər stratifikasiya edilir.

Sitrus meyvə bağının salınması üçün vegetativ üsulla yetişdirilmiş əkin materialına ting, tingin yetişdirildiyi sahəyə isə tinglik deyilir. Sitrus meyvə tingliyi meyvəçiliyin əsası olub, onun vəzifəsi sitrus meyvə bağı salmaq üçün çoxaldılması tövsiyyə edilən sitrus sortlarından yüksək keyfiyyətli, sağlam, standart uyğun birillik və ikiillik ting yetişdirməkdən ibarətdir.

Sitrus meyvəçiliyin inkişafında tingliyinin həlledici rolunu nəzərə alaraq, onun sahəsinin genişləndirilməsi, bölgənin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun meyvə tingliyi təsərrüfatlarının yaradılması

vacibdir. Tinglik işinin səmərəliliyi onun fəaliyyət göstərdiyi bölgədə sortların təzələnməsi, yeni sort və calaqlarının istehsalata tətbiqi, intensiv tipli yüksək keyfiyyətli bağların salınması ilə müəyyən olunur. Tingin keyfiyyəti, onun yetişdirilməsi ümumi seçilmiş sahədən çox asılıdır. Müasir dövrümüzdə sitrus tingləri əsasən qidalı dibçəklərdə becərilir. Sitrus tingləri üçün qidalı dibçəklərə yumşaq, humusla zəngin, suyu və havanı yaxşı keçirən qidalı torpaq doldurulur. Sitrus bitkiləri mineral gübrələrə və peyinə daha çox tələbkardır.

Limon toxumla və vegetativ üsullarla çoxaldılır. Toxumla çoxaltma yalnız calaqlı yetişdirmək və seleksiya məqsədilə istifadə edilir. Əsasən calaq, basma və çiliklə artırılır.

Limon çiliklə asan çoxalan bitkidir. Xüsusilə, örtülü şəraitdə becərmək üçün ən yaxşı üsul çiliklə çoxaltmaqdır.

Limonun çiliklə çoxaldılması, optimal şərait yaradıldıqda, fevraldan başlayaraq sentyabra qədər aparıla bilər. Ancaq çiliklə çoxaldılmanın ən yaxşı müddəti fevral-mart aylarıdır.

Çilik tədarük etmək üçün məhsul verən bitkilərdən birillik (yay zoğları), nisbətən tikansız, yaxşı yetişmiş, 4-6 mm diametri olan zoğlar kəsilir. Haramı və çox zəif zoğlar çilik tədarük etmək üçün yararsızdır. Zoğlar uzunluğu 8-10 sm olan çiliklərə kəsilir. Çiliyin aşağı hissəsi iti bıçaqla buğumun altından düz kəsilir, yuxarı hissəsi isə son tumurcuğun arxa tərəfindən çəp kəsilir.

Aşağıda yerləşən yarpaqlar kəsilib atılaraq çilik üzərində 1-2 yarpaq saxlanılır. Yarpaq ayasının $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{3}$ hissəsi kəsilib atılır. Kök əmələgətirmə prosesini yüksəltmək məqsədilə çiliklərin aşağı hissəsi 0,01 %-li hetrauksin məhluluna salınır və 16-18 saat müddətində burada saxlanılır.

Çilik əkmək üçün xüsusi qutulardan, polietilin dibçəklərdən və istixana tərəcələrindən istifadə edilir. Alt hissəyə normal havalanma və su keçirmə qabiliyyətini keçirmək üçün xırda çınqıl tökülür, bunun üstündən iri dənəli qum, daha sonra qidalı torpaq (5-6 sm qalınlıqda) qatı tökülür və ən yuxarı hissəyə 5 sm qalınlıqda narın çay qumu tökülüb sulanır. Bundan sonra çiliklər həmin substrata əkilir və narın şəkildə suvarılır. Qutunun və ya tərəcənin üzərinə, buxarlanmanı azaltmaq üçün şüşə qoyulur və ya polietilin pərdə çəkilir.

Çiliklərə əsas qulluq işləri, kök verənə qədər onlara gün ərzində su çiləməkdən və torpaqda temperaturu +22-25 °C arasında saxlamaqdan ibarət olur. 10-12 gündən sonra çiliklərin aşağı hissəsində qaynaq (kallus), 18-20 gündən sonra isə kütləvi şəkildə kök əmələ gəlməyə başlayır. Bu vaxtdan başlayaraq, gündəlik suvarmanın sayı 1-2 dəfə azaldılır və hər dəfə üzərinə çəkilmiş polietilin pərdə götürülərək çiliklərə hava verilir. Köklənməni və inkişafı gücləndirmək məqsədilə köklər əmələ gəldikdən sonra sahəyə, hər 10 l suya 30 q ammonium şorası qarışdırılaraq yemləmə şəkildə 2-3 dəfə bitkilərə verilir.

Lakin bizim işimizdə məqsəd vegetasiya verməni sürətləndirmək məqsədilə qida maddələri ilə zəngin olan meşəaltı torpaqlardan istifadə etməkdir. Bu yolla hətta kökəmələgəlmə prosesini daha da tezləşdirmək olar.

Limon istehsalat şəraitində calaqla artırılır. Calaqaltı kimi ən çox Cır limon (*P.trifoliata*) istifadə edilir. Örtülü sahədə limon biqaradiyəyə, raflimona, və meyer limonuna da calaq olunur. Yaxşı qulluq edilmiş toxmacarlar həmin ilin avqustunda calağa yararlı diametrə (8-10mm) çata bilər. Belə calaqlılara adi göz calağı vurulur.

Naringi bitkisi isə açıq şəraitdə becərmək üçün trifoliataya calaq edilir. Calaqaltıların becərməsi və digər işlər limon bitkisiində olduğu kimi aparılır.

Ağayeva Mələhət
dosent
Cəfərov Hüseyn
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Zooloq.60@ mail.ru
huseynceferov5392@gmail.com

Lənkəran-Astara bölgəsində quayava bitkisinin bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi

Quayava (*Psidium guajava* L.) (*Myrtaceae* Juss.) fəsiləsinə aid bitki növüdür. 20 ilə yaxındır ki, quayavanın rayonlaşdırılması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılır. Tropik bitki sayılan quayavanın vətəni əsasən Mərkəzi və Cənubi Amerika hesab edilir, lakin Braziliyada, Cənubi Kaliforniya, Florida və digər tropik və subtropik ölkələrdə də yetişdirilir. Vətəni Cənubi Amerika olan quayavanın bölgəmiz şəraitində açıq havada, sintetik örtük və otaq şəraitində becərilməsinə dair bir sıra uğurlu nəticələr əldə edilib. Qeyd etməliyəm ki, Murtaseae fəsiləsindən olan quayava yerindən asılı olaraq həmişəyaşıl və ya yarpağını tökən, hündürlüyü 4-6 metrə çatan koldur. Bəzən elə növləri vardır ki hətta 10-12 metrə çatır. Məhz elə buna görə də bu bitkini həm kol həm də ağaclara aid edirlər. Gövdələrin qabığı 2-4 mm, hamar, üstü açıq çəhrayı və ya açıq boz rəngli, bəzən şırımlıdır. Budaqları şaxələnir. Yarpaqları uzunsov-dairəvi, 7-15 sm uzunluğunda, 3-7 sm enində, üstü çılpaq, alt tərəfi tüklü, damarcıqlıdır. Yarpaqları, çiçəkləri və meyvələri bakterisid təsirə malikdir. Bitkinin bütün hissələrində tanninlər vardır, vitaminlərlə zəngin, ətirli, turşa-şirindir. Yarpaqlarından efir yağları alınır.

Çox tez bir vaxtda – əkildiyi 3-cü ildən məhsul verən quayava ağacı may ayında çiçəkləyir və meyvələr mərhələlərlə yetişərək sentyabr-noyabr aylarında yığılır. Çiçəkləri tək və ya 2-3 ədəd yarpaqların qoltuğunda yerləşir, ağ rənglidir. İldə 1-2 dəfə çiçəkləyir. Bitkinin vacib bir üstünlüyü, özü-özünü tozlandırmasıdır. Bəzi növləri çarpaz tozlanır. Çiçəklərdə özü-özünü tozlanma ilə yanaşı, bal arıları vasitəsilə də baş verir. İldə 1-2 dəfə məhsul verir. Feyxoə ilə bir nəsilədən olan quayava bitkisi həm toxumla, həm də vegetativ üsulla artırılır. Feyxoədəki kimi toxum üsulu ilə artılanda az məhsul verir, amma çiling üsulundan istifadə etdikdə məhsuldarlıq çox olur. Xəstəliklərə qarşı dözümlü olan quayavaya böyük maraq və tələbat nəzərə alınaraq artıq tinglik təsərrüfatının yaradılmasına başlanılıb. Meyvəsi yaşıl, qırmızı, sarı lətli, armudşəkilli və ya yumru, uzunluğu 4-8 sm-ə qədər, çəhrayı, ağ və ya sarı rənglidir. Gözəl görünüşə, xoş ətrə və turşaşirin dada malik meyvənin yüksək qidalılıq və müalicəvi əhəmiyyəti var. Digər sitrus meyvələrinə nisbətən C vitaminin miqdarı quayavanın tərkibində 4-5 dəfə çoxdur. Quayava meyvəsinin A (retinol), B1 (tiamin), E, C vitaminləri ilə, həmçinin mis, fosfor, kalsium, kalium, maqnezium, selluloza, yağlar, karbohidratlarla zəngin olması insan orqanizmində infeksiya xəstəliklərinə qarşı müqavimət yaradır. Təsədüfi deyildir ki, quayava faydalı meyvələr sırasına daxil edilib. Meyvənin nadir kimyəvi tərkibi, çoxcəhətli müalicəvi və dad keyfiyyətlərinə malik olması maraq doğurmuş və bu qiymətli bitkinin geniş yayılması üçün şərait yaratmışdır. Yaşından asılı olaraq birinci yığımnda ağacdən 50-100 kq-a yaxın məhsul götürmək mümkündür. Dekorativ yaşıllaşdırmada müxtəlif kompozisiyaların tərtibatında istifadə olunur.

Quayava bitkisi quru tropik iqlimə üstünlük verir, torpağa az tələbkardır, həm ağır gillərdə, həm də qumlu torpaqlarda böyüyüb inkişaf edə bilər. Amma münbit və yaxşı drenajlanmış torpağı çox sevir. Torpağın turşuluğunu pH 4,5-9,5 arasında dözüür, nisbətən duza davamlıdır. Işıqsevər bitkidir və onu güclü küləklərdən qorumaq lazımdır. Günəşli və çox isti yerləri sevir, amma az kölgəli yerlərdə də böyüyə bilər. Aşağı yay temperaturlarında zəif böyüyür. Şaxtaya və quraqlığa qarşı dözümlü yoxdur. Məhsul vermək ərəfəsində rütubətə qarşı tələbatı artır.

Çoxillik tədqiqatlar və istehsalat təcrübələrinə əsaslanaraq, Talış aqroklimatik zonasının torpaq-iqlim şəraiti quayava bitkisi üçün əlverişli olmaqla, bu bitkinin daha geniş miqyasda əkilib becərilməsinə imkan verir. Bu istiqamətdə tədqiqatlarımız davam edir.

Ağayeva Mələhət
dosent
Nəcəfova Gülşən
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Zooloq.60@mail.ru
gulsennecefova97@gmail.com

Nar bitkisinde xəstəlik törədən göbələklərin növ tərkibi

Nar bitkisi Lənkəran-Astara bölgəsində mədəni və yabanı halda geniş yayılmışdır. Lakin göbələklərin inkişafı üçün əlverişli iqlim şəraiti olan illərdə, göbələk xəstəlikləri inkişaf edərək nar məhsulunu demək olar ki, tam məhv edir, bəzən də ağacları qurudur.

Nar bitkisinin xəstəlik törədən göbələklərin növ tərkibinin öyrənilməsi ilə N.İ.Voronixin (1922), L.S.Qutner, T.L. Dobrozrakova, A.S.Letov, K.M.Stepanov (1937), E.P.Xazaradze (1948) və başqaları məşğul olmuşlar. Azərbaycanda isə nar bitkisinin saprofit və tufeyli mikoflorasını 1968-ci ildə A.İ. Ağayeva öyrənmişdir.

Lənkəran-Astara bölgəsində demək olar ki, nar bitkisinin xəstəlikləri haqqında heç bir elmi-tədqiqat işi aparılmamışdır. Bu məqsədlə həyatıyanı təsərrüfatlarda nar bitkisi üzərində müşahidə və tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində nar bitkisi üzərində bir çox göbələklər aşkar edilmiş, onların qısa şəkildə meydanagəlmə əlamətləri və morfolojiyası öyrənilmişdir.

Erysiphe communis Gerev. Göbələyin meyvə bədənini ancaq yarpaqların üst hissəsində olmaqla ağımtıl-boz rəngli və hörümçəklidir. Əvvəlcə ayrı-ayrı ləkələr şəklində olur, sonradan yarpaq ayəsini tamamilə örtür. Konidilər elleps formalı, tək-tək yerləşir, ölçüsü 28-36,5X11,3-15 µm-dir. Klestokarpiyalar yarpağın üst hissəsində dağınıq, dəyirmi, tünd-qəhvəyi rəngli, diametri 84-106 µm-dir. Kisələri 8-10 ədəd olmaqla qısa ayaqçılıq 42 µm ölçüdə olur. Sporları yumurtavari, ellipsşəkilli, hər kisədə 4, bəzən 2 ədəd olmaqla, ölçüləri 20,0-22,5x 11,315 µm-dir.

Pyhlastista punica Saecet Spreg. Yarpağın hər iki tərəfində dəyirmi, qəhvəyi rəngli ləkələr yaradır. Bu ləkələr tünd rənglə həlqələnir. Piknidiləri əsasən yarpağın alt tərəfində, yapıxmış, az çıxıntılı, tünd-qəhvəyi rəngli olur. Diametrləri 112-220 µm-dir. Stilosporları silindrşəkilli, ölçüləri 4,3-5,7x1,5-2,2 µm-dir.

Zythla versoniana Sacc. Meyvələr üzərində qəhvəyi ləkələr əmələ gətirir, bu ləkələr böyüyərək meyvənin bütün səthini əhatə edir. Xəstə meyvələr sarımtıl-qonur rəng alır. Cavan meyvələr tökülür. Yetişənləri isə mumlaşaraq ağacda qalır. Mumlaşmış meyvələr üzərində piknidilər dağınıq qara nöqtələr və ya qruplaşmış qara təciklər şəklində olur. Diametrləri 120-185 µm-dir. Piknidilər həmçinin toxum və meyvələrin arakəsmələrində də müşahidə olunur. Sporları təkhüceyrəli, rəngsiz, ellipsvari, 4,1-6,5x10,0-13,2 µm-dir.

Botrytis cinerea Pers. Yumurtacıq və meyvələri sirayətləndirir. Qonur, çürüyən ləkələr əmələ gətirir. Belə ləkələrin üstü boz, qatı və tüklü örpəklə örtülür.

Dothiorele Saninucif. Meyvələr yetişən dövrdə onların sirayətlənmiş hissələrini qaraldır. Bu cür qaralmış hissələr üzərində göbələyin sıx toplaşmış, yastıcıqşəkilli yataqda oturmuş piknidiləri əmələ gəlir.

Babayev Xalıqverdi
dosent
Əzizli Nahid
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Babayev.xaliqverdi58@mail.ru
nahidezizli43@gmail.com

Lənkəran-Astara bölgəsində podzollu-sarı torpaqların aqrokimyəvi xüsusiyyətlərinin tədqiqi

Tədqiqat işi Lənkəran Çay Filialının Yardımcı Təcrübə Bazasında podzollu-sarı torpaqlarda aparılmışdır. Təcrübə sahəsinin aqrokimyəvi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün gübrə verilməsindən əvvəl sahənin 5 yerindən konvert formada 0-20; 20-40; 40- 60; 60-100sm-dən torpaq nümunələri götürülüb qatlar üzrə qarışdırılmış və laboratoriyada analiz edilmiş, qida elementlərinin ümumi və mənimsənilən formalarının miqdarı təyin edilmişdir.

Tədqiq olunan podzollu-sarı torpaqlarda əkilən çay plantasiyalarında uzun illərdir ki, gübrələrdən istifadənin azaldılması bu torpaqlarda potensial və effektiv münbitliyi xeyli aşağı salmışdır. Torpaqların potensial və effektiv münbitliyini nəzərə almadan kənd təsərrüfatında gübrələrin səmərəli tətbiqi mümkün deyildir. Buna görə də təcrübə aparılan podzollu-sarı torpaqların aqrokimyəvi xassələrinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bunları nəzərə alaraq götürülmüş torpaq nümunələrində qida elementlərinin ümumi və mənimsənilən formalarının miqdarı təyin edilmişdir. Torpağın aqrokimyəvi xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün götürülmüş nümunələrdə ümumi humusun miqdarı torpağın 1m-lik qatında 1.6 - 2.8% arasında dəyişir. Profil üzrə bu torpaqlarda potensial münbitliyə aid olan ümumi azot 0.12 – 0.15% , ümumi fosfor 0.14 – 0.18% , kalium 2.90 – 2.70% olmuşdur. 1kq torpaqda suda həll olan ammoniyak 5.9 – 12.8, udulmuş ammoniyak 32.2 – 65.0 , nitrat azotu 1.70 – 6.80 , mütəhərrik fosfor 28.90 – 97.60 ; mübadiləvi kalium 117.0 – 176.0 mq/kq arasında dəyişir.

Aparılan analizlər nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, torpaq məhlulunun reaksiyası zəif turşudur (PH – 6.3). Bu torpaqların tipik növlərində bir qayda olaraq üst qatlardan aşağıya doğru humusun miqdarı əvvəlcə kəskin şəkildə, daha sonra tədricən azaldığı müşahidə olunmuşdur (2,8-1,6%).

Respublikada qəbul edilmiş qradasiyaya əsasən (Ə.N.Güləhmədov, F.H.Axundov, S.Z.İbrahimov, 1980), təcrübə aparılan podzollu-sarı torpaqlar qida maddələri ilə zəif təmin olunmuşdur. Belə torpaqlarda çay bitkisi becərilərkən gübrələrin tətbiqi zəruri hesab edilir. Bu torpaqların xeyli hissəsi meşələr qırıldıqdan sonra çay, tərəvəz və qismən taxıl bitkiləri üçün istifadə olunur. Kənd təsərrüfatı bitkiləri üçün uzun müddət istifadə edilən və təbii şəkildə mövcud olan torpaqların müqayisə edilməsi becərilən torpaqların fiziki-kimyəvi dəyişikliklərə məruz qaldığını göstərir. Əsasən də humusun miqdarının azalmasında özünü göstərir. Belə ki, uzun müddət çay altında istifadə edilən torpaqlarda humus ehtiyatının bir neçə dəfə azalması müşahidə olunmuşdur.

Uzun müddətli və çox zaman düzgün olmayan becərmə ilə yanaşı qrunut sularının səthə yaxınlığı bu torpaqların aqronomik dəyərini bir qədər də aşağı salır.

Bu torpaqların yayıldığı ərazilər üçün güclü yağışlar xarakterikdir. Bu da torpaqlarda qida elementlərinin yuyulması və üzvi maddələrin azalması ilə nəticələnir. Bu torpaqlardan səmərəli istifadə üçün onların münbitliyini artırmaq, qalın şum qatı yaratmaq, subasma ilə mübarizə aparmaq, üzvi və mineral gübrələr tətbiq etmək, həmçinin bir sıra aqrotexniki və meliorativ mübarizə tədbirləri tətbiq edilməlidir.

Babayev Xalıqverdi
dosent
Həsənov Aqil
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Babayev.xaliqverdi58@mail.ru
Aqilhasanov01@gmail.com

Üzvi gübrələrin çay məhsuldarlığına təsiri

Respublikanın çay plantasiyalarında məhsuldarlığın və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ən önəmli faktorlardan biridir. Bundan ötrü 18 fevral 2018-ci ildə Dövlət Proqramı təsdiq edilmiş və bu proqramda çayçılığın inkişaf etdirilməsi, çay məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına təmin olunması öz əksini tapmışdır. Ölkəmizdə çayçılığın bərpası və inkişafı üçün bütün yaranmış imkanlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək vacibdir. Məlumdur ki, çay ölkə əhalisi tərəfindən ən çox qəbul olunan spirtsiz içki növüdür. Çay eyni zamanda bizim ölkədə ən çox qəbul olunan içkidir. Ölkədə adambaşına təxminən 2.5 kq çay sərf edilir və bu göstərici ildən-ilə artmaqdadır. Respublikamızın Lənkəra-Astara bölgəsində əlverişli torpaq-iqlim şəraiti imkan verir ki, burada çay plantasiyalarından bol məhsul əldə edilsin.

Çay bitkisinin məhsuldarlığını yüksəltmək üçün torpağı bitkiyə lazım olan qida maddələri ilə zənginləşdirmək, torpaq münbitliyini artırmaq və qida balansını optimallaşdırmaq, hava və su rejiminin yaxşılaşdırmaq vacibdir. Məlumdur ki, mineral gübrələrdən uzun müddət istifadə etdikdə torpağın fiziki-kimyəvi xassəsi pisləşir, torpaq mikroorqanizmlərinin həyat fəaliyyəti zəifləyir, torpaq fermentlərinin fəallığı azalır. Üzvi gübrələrdən (peyin, torf, kopmost, siderat, kompleks orqanik gübrələr və s.) istifadə zamanı torpağın keyfiyyəti artır, fiziki-kimyəvi xassələri yaxşılaşır, torpağın münbitliyi yüksəlir.

Lənkəran-Astara zonası üçün xarakterik olan güclü yağışların yağması qida elementlərinin yuyulması və üzvi maddələrin azalması ilə müşahidə olunur. Üzvi gübrələrdən istifadə zamanı ekologiyaya heç bir mənfi təsiri müşahidə olunmur, əksinə torpaq ekosisteminin normallaşmasında böyük rol oynayır. Məlumdur ki, üzvi gübrələrdən istifadə zamanı yüksək məhsuldarlığa nail olmaqla yanaşı, biz həmçinin ekoloji təmiz məhsul əldə edirik. Müasir dövrdə inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı ölkələrində ekoloji təmiz məhsullar əldə etmək üçün bir sıra layihələr işlənir, təcrübələr qoyulur. Dünya statistikasına nəzər yetirsək görərik ki, ölkədə kənd təsərrüfatı nə qədər çox inkişaf edibse, bir o qədər də aktiv şəkildə üzvi gübrələrdən istifadə edilir. Buna səbəb üzvi gübrələrin mineral gübrələrdən fərqli olaraq həm insan, həm bitki, həm də torpaq üçün daha təhlükəsiz olmasıdır.

Respublikamızda ekoloji təmiz məhsul əldə etmək və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı elminin təminatı üçün dövlətimiz tərəfindən də müəyyən qərarlar qəbul edilmişdir. "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının elmi təminatının həyata keçirilməsi Qaydaları haqqında" Nazirlər Kabinetinin 30 avqust 2010-cu il tarixli qərarında Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Səhiyyə Nazirliyi və AMEA tərəfindən icra ediləcək vəzifələr təyin edilmişdir. Bu qurumların səlahiyyətləri daxilində orqanik kənd təsərrüfatının hüquqi və fiziki inkişafını dəstəkləyən prioritet vəzifələr göstərilmişdir. Bunlar ətraf mühitin və torpaqların analizi vasitəsilə münasib sahələrin müəyyən edilməsi və prinsiplərin təyin edilməsi, torpaqların çirklənməsinin qarşısının alınması və münbitliyin yaxşılaşdırılması, elmi nəticələr əsasında orqanik kənd təsərrüfatına münasib olan əkin dövriyyəsinin və idarəetmə proqramlarının hazırlanmasıdır.

Çay bitkisinin məhsuldarlığını artırmaqdan ötrü üzvi gübrələlərin səmərəliliyini öyrənmək məqsədiylə təcrübələr qoyulmuş, tədqiqatlar aparılmışdır. Bu təcrübələrdən alınan nəticələr göstərir ki, peyin, kompost, sideratlar və s üzvi gübrələr torpağın münbitliyini yaxşılaşdırır, torpağın strukturu müsbətə doğru dəyişir, ağır-gilli torpaqların aqreqatı yüngülləşir, üzvi birləşmələrin miqdarı artır. Üzvi birləşmələrin miqdarı artdıqca torpaqda olan mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti də artır, mikrobioloji proseslər intensivləşir. Bildiyimiz kimi mikroorqanizmlər torpaqda olan üzvi

maddələrin və mineral elementlərin mürəkkəb biokimyəvi çevrilmələrini həyata keçirmək üçün müxtəlif fermentlər ifraz edir. Mikroorqanizmlər mürəkkəb üzvi birləşmələri bitkinin qəbul edə biləcək ionlara qədər parçalayırlar və onların bitkilər tərəfindən mənimsənilməsi asanlaşır.

Bizim təcrübəmizdə məqsədimiz çayaltı torpaqların aqrokimyəvi xüsusiyyətlərini yaxşılaşdıraraq yaşıl çay yarpağının məhsulunu və keyfiyyətini yüksəltmək, üzvi gübrələrin optimal normasını təyin etmək və müasir dövrümüzə aid yeni üzvi kompleks gübrələrin çay sahəsinə hansı dozada verilməsini öyrənməkdir.

Babayev Xalıqverdi
dosent
Nağıyeva Samirə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Babayev.xaliqverdi58@mail.ru
samiranaqiyeva47@gmail.com

Mineral gübrə normalarının (ammonium sulfat) çay bitkisinin məhsuldarlığına təsirinin öyrənilməsi

Çay bitkisi kollarından yüksək və sabit məhsul almağın əsas şərtlərindən biri, onları qida maddələri ilə təmin etməkdir. Müxtəlif ekoloji şəraitdə aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, mineral gübrələr bitki orqanizmində gedən bir çox fizioloji proseslərə müsbət təsir göstərir. Müəyyən edilmişdir ki, mineral gübrələr bitkilərin həyat fəaliyyətinin əsasını təşkil edən ən vacib proseslərə təsir edib məhsuldarlığı artırır, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinə tətbiq edilən mineral gübrələr verilmə dozəsindən, formasından və eləcə də torpaq və iqlim şəraitindən asılı olaraq müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Mineral gübrələrdən olan azot bitkilər tərəfindən çoxlu miqdarda mənimsədiyinə görə qida elementləri içərisində və bitkilərin tərkibində birinci yerdə durur. Odur ki, bitkiləri azotla tələb olunan inkişaf dövrlərində təcridən və bərabər təmin etmək lazımdır.

Çay bitkisinin bioloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, mineral gübrələrin formasının da böyük əhəmiyyəti vardır. Torpağa neytral və qələvi reaksiyalı azot gübrələri verildikdə həmin mühitdə çay bitkisi yaşaya bilmir, çünki gübrə torpağı neytrallaşdırır və sonra qələvi reaksiyalı edir. Çay bitkisi fizioloji turş gübrə olan ammonium-sulfatın verilməsinə daha tələbkardır, çünki çay bitkisi turş torpaqları sevir, ammonium-sulfat gübrəsinin verilməsi isə torpağın turşulaşmasına səbəb olur.

Azot torpaqda əsasən nitratlar və amonium duzları şəklində olur. Azotun hər iki forması bitkinin mənimsədiyi əsas azot birləşmələridir. Torpaqların tipindən və süxurlardan insanın təsərrüfat fəaliyyətindən və digər amillərdən asılı olaraq azotun miqdarı kəskin dərəcədə dəyişir. Ona görə də torpaqda azot ehtiyatını daima artırmaq lazımdır. Bu məqsədlə azot gübrəsindən düzgün istifadəni müəyyən konkret şəraitdə öyrənmək daha məqsədəuyğundur.

Azot gübrəsinin suvarma şəraitində çay bitkisinin məhsuldarlığına və məhsulun keyfiyyətinə təsiri 2020-2021-ci illərdə Azərbaycan ET Meyvəçilik və Çayçılıq İnstitutunun Lənkəran çay filialında öyrənilmişdir. Bu məqsədlə azot gübrələrinin müxtəlif formalarının (ammonium-şorası və ammonium-sulfat) çay plantasiyalarında effektivini öyrənmək məqsədilə Lənkəran çay filialında qleyli-podzollu-sarı torpaqlarda, suvarılan və 2007-cü ildə əkilmiş plantasiyada təcrübə aparılmışdır. Təcrübə qoyulmazdan əvvəl təcrübə sahəsinin torpaqlarının aqrokimyəvi xüsusiyyətləri laboratoriyada öyrənilmişdir. Tədqiqat aparılan podzollu-sarı torpaqlar humus və azot ilə kifayət qədər təmin olunmamışdır. Çayaltı torpaqlarda humus 3-4 % olmuşdur ki, bu da yüksək yaşıl yarpaq məhsulu verən çay bitkisi kolları üçün kifayət deyildir. Ümumi azot 0,19%, umimi fosfor 0,13-

0,17%; ümumi kalium 2,49-2,54%; təşkil etmişdir. Bu torpaqlarda asan hidroliz olunan azotun miqdarı hər 100q torpaqda 11,6-13,9 mq arasında dəyişdiyi halda, asanlıqla mənimsənilən bilən və mineral şəkildə olan azotun (nitrat və ammonium birləşmələri) miqdarı isə daha azdır. Bütün bunlara görə podzollu-sarı torpaqları azotla zəif təmin edilmiş torpaq hesab etmək olar. PH-ın kəmiyyəti su məhlulunda torpaqlarda 5,2-5,6 olduğu halda, orta dərəcədə deqradasiyaya uğramış torpaqlarda isə bu göstərici 0,1-0,6 vahid artaraq 5,8-5,7 olmuşdur. Effektiv münbitlik göstəricilərindən olan mütəhərrik fosfor 110,0-176,0 mq/kq; mübadiləli kalium 97,05-124,0 mq/kq təşkil etmişdir.

Nitrifikasiya prosesi zəif getdiyindən ammonium formasında verilmiş azot gübrəsi uzun müddət nitrat formasına çevrilməmiş qalır. Müxtəlif formalı azot gübrələri eyni dozada verildikdə, ən effektivisi ammonium-sulfat olmuşdur. Ammonium-şorası gübrəsi ammonium-sulfata nisbətən məhsulu xeyli az artırmışdır. Ammonium-sulfat verildikdə, sulfat ionu torpağı turşulaşdırır və çay bitkisinin yaxşı inkişafı üçün şərait yaranır, nəticədə azotdan səmərəli istifadə olunur.

Beləliklə, təcrübə aparılan podzollu-sarı torpaqları (Lənkəran çay filialı) bitki tərəfindən mənimsənilən mütəhərrik qida maddələri ilə zəif təmin olduğundan, çay bitkisi kollarından yüksək, keyfiyyətli məhsul almaq üçün azot gübrə formalarından ammonium-sulfat gübrəsinin tətbiqi zəruridir.

Bədəlov Əlixan
dosent
Bayramov Murad
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
alixan.badalov@mail.ru
bizimmurad@yahoo.com

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin investisiya potensialı

Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi tarixi ərazilərin böyük iqtisadi potensialı var. Bizim bu tarixi ərazilərimizdə həm aqrar üstünlüyü, həm də xammal bazası, emal edici sənaye istehsalı baxımından fərqlənirlər. Əsasən də bu regionun kənd təsərrüfatı potensialı kifayət qədər çoxdur. İşğal olunmuş ərazilər əvvəllər ölkəmizdə istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40 %-ə qədərini təmin edirdi. Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş torpaqlarında tütünçülük, üzümçülük, baramaçılıq, pambıqçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Bu regionun Füzuli, Ağdam rayonları keçmiş dövrdə pambıq, taxıl, üzüm istehsalına görə respublikamızda aparıcı rayonlardan sayılırdı. Ölkəmizdə işğaldan əvvəlki dövrlərdə üzümçülükdə fərqlənən rayonlara Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilanı aid etmək olar. Kənd təsərrüfatının heyvandarlıq sahəsi isə Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında daha çox inkişafa malik olmuşdur. Ölkənin daxili ət istehsalında həmin dövrlərdə qeyd edilən bu rayonların payı yüksək olmuşdur.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə torpaq, su və meşə resursları, emal sənayesi, aqrar sahə və turizmin inkişafı üçün böyük imkanlar vardır. Əsasən də Kəlbəcər və Laçın rayonları şirin su ehtiyatları ilə zəngindir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, su ehtiyatlarının 72,7 faizi ölkə xaricində formalaşan ölkəmizin işğal altında olan su resurslarına çıxışı əhəmiyyətlidir. Həmin suların həm qablaşdırılaraq satılması, həm də bulaqların üzərində kurort-rekreasiya zonalarının qurulması mümkündür. Azərbaycanın işğaldan azad etdiyi iki qoruq, dörd yasaqlıq və tarixi abidələrin əsasında turizmin inkişafı üçün böyük potensial var. Dünyada ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Azıx mağarasının turizm imkanları çox genişdir. Ən vacibi azad edilən ərazilərin iqtisadiyyatı yenidən qurulacaq və müasir texnologiyalar tətbiq olunacaq, bu isə iqtisadiyyatı daha məhsuldar

edəcək. Böyük xammal bazasına malik olan bu ərazilərimizdə qızıl, mis, civə, dəmir, mərmər və inşaat materialları və s. xüsusilə fərqləndirilə bilər.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə iki iqtisadi rayonlarımızın – Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər Laçın iqtisadi rayonlarının iqtisadi potensialı və ölkə üzrə ümumi daxili məhsuldakı potensial payının qiymətləndirilməsi göstərir ki, bərpa prosesindən sonra həmin rayonlarımızda iqtisadiyyatın 10 dəfəyə yaxın artması mümkündür. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası ilə yeni iş yerləri açılacaq ki, bu da Azərbaycan vətəndaşlarının işlə təminatına müsbət təsir edər. Tərtər rayonunun təzəcə azad olunan Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən 29 kilometrlik avtomobil yollarının bərpasına artıq başlanılmışdır.

“AzerGold” QSC və Azərbaycan Sənaye Korporasiyası (ASK) Kəlbəcərdə ehtiyatların hasilatı və emalını həyata keçirə biləcək təcrübəyə, ixtisaslı kadr, ixrac və investisiya imkanlarına malikdir. İşğaldan azad edilmiş Cəbrayılın yenidən tikilməsi üçün bir çox tikinti materiallarının ehtiyatları - mişar daşı istehsalına yararlı tulus tuf, tikinti qumu, çaxmaqçay, kərpic istehsalına yararlı Qaracallı gil, sement istehsalına yararlı vulkan külü, əhəngdaşı, qum-çınqıl, gəc, xalsedon və meşə ehtiyatları rayonun özündə mövcuddur. Azərbaycan alimlərinin ilkin hesablamalarına görə qarşıdakı illərdə Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarında əsas sahələr üzrə məhsulun ümumi buraxılışı milyard manatlarla ölçüləcəkdir.

Yenicə işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və təzədən qurulması istiqamətində dövlətimiz müvafiq addımlar atır, intensiv fəaliyyət həyata keçirir. Qeyd edək ki, dövlət komissiyasının hesablamalarına görə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ümumi ziyan 12,72 milyard dollardır. Bu rəqəmi hazırkı qiymətlərə keçirəndə 19,2 milyard dollar və ya 32,7 milyard manat təşkil edir. Ən ucuz başa gələn işlər qismində rabitə xətlərinin qurulması (indiki şəraitdə özəl şirkətlər bu işin bir hissəsini öz üzərinə götürüblər) və repatriasiya göstərilib. Ən çox xərc tələb olunan işlərə isə evlərin (1,8 milyard), kənd təsərrüfatının (1,2 milyard), səhiyyə infrastrukturunu (1,1 milyard) və təhsil obyektlərinin (1,1 milyard) bərpası aid edilib. Həqiqətdə, bu rəqəmlər hər bir rayona görə dəyişir (məsələn, Zəngilan rayonunda yolların bərpası daha çox vəsait tələb edir, Füzuli rayonunda isə səhiyyənin), amma ümumi olaraq 8 661 milyon dollar hesablanıb. Bu rəqəmi indiki qiymətlərə çevirsək, artıq 22,3 milyard manat olar. Bütün bunlar üçün ən optimist senariyə görə işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpası dövlətə 25 milyard manata, realist senariyə görə isə 40 milyard manata başa gələcək. Əlavə olaraq özəl şirkətlərin də kifayət qədər xərcləri olacaq (rabitə, ticarət, nəqliyyat və s.). Başqa bir ifadə ilə dövlət büdcəsinin bütün investisiyalarını ora yönəltsək, bərpa işləri ən azı 10 il davam edə bilər. Bütün vəsaitlərin eyni istiqamətə yönləndirilməsinin mümkün olmadığını nəzərə alsaq, bu müddəti bir qədər də uzanacağı gözləniləndir. Hesab edirik ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin bərpası üçün bizə, ən azı, 10 il və 25-30 milyard manat lazımdır.

Bu ərazilərə böyük qayıdışın təmin edilməsi üçün kənd, qəsəbə və şəhərlərin bərpası və yenidən qurulması, həmin ərazilərdə ən müasir infrastrukturun qurulması məqsədilə 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulub.

Dövlət investisiyaları ilə yanaşı, yerli və xarici sərmayələrin cəlb edilməsi ilə işğaldan azad olunan ərazilərdə iqtisadi və sosial infrastrukturun yenidən qurulması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi əsas istiqamətlərdən hesab edilir.

Sahibkarları işğaldan azad edilmiş torpaqlarda qida və ictimai iaşə müəssisələrinin bərpasına və bu sektora sərmayə qoyuluşuna böyük maraq göstərirlər. Bu istiqamətdə Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) və Azərbaycan Qida və İçki Sənayeçiləri Assosiasiyasının fəaliyyətinin gücləndirilməsinə ehtiyac vardır.

Fikrimizcə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes qurmaq istəyən sahibkarlar KOBİA-ya müraciətlər etməklə istehsal, turizm, tekstil, tikinti, tibb fəaliyyət, eləcə də qida sənayesi üzrə ictimai iaşə və kənd təsərrüfatı sahələrində fəaliyyətini qurmalıdırlar. Biz hesab edirik ki, KOBİA tərəfindən işğaldan azad edilmiş torpaqlarda biznes qurmaq və investisiya yatırmaq istəyən sahibkarlara lazımi məlumat, əlaqəndirmə və məsləhət (konsultasiya) xidmətlərinin göstərilməsi ilk növbədə təmin edilməlidir.

Hesab edirik ki, işğaldan azad edilən ərazilər Azərbaycanda iqtisadi inkişafa töhfə verəcək, yaxın gələcəkdə inkişafın lokomotivinə çevirilməklə Azərbaycanda iqtisadi inkişafın yeni coğrafi

drayveri – artım mərkəzi olacaq. İşğaldan azad edilən ərazilərdə sərmayə qoyuluşu və quruculuq işləri Azərbaycanda ÜDM-in artımını sürətləndirəcək.

Bədəlov Əlixan
dosent
Hüseynli Nuran
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
alixan.badalov@mail.ru
nurangaga@yahoo.com

Turizmin maliyyə problemləri və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafı istiqamətləri

Azərbaycanın böyük turizm resurslarının olması bu sahənin inkişaf potensialını göstərir. Son illərdə neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması məqsədilə qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətli, iqtisadi səmərəli və innovasiya əsaslı prioritet sahələrindən olan turizm sənayesində məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş tədbirlər ölkəmizdə turizmin inkişafına şərait yaratmışdır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”ndən biri kimi ixtisaslaşmış turizm və əyləncə sahəsi müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda mövcud turizm potensialını inkişaf etdirərək beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmətlərinin formalaşdırılması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi labüddür. Bu istiqamətdə vacib olan faktorlar kimi onun maliyyə proseslərinin düzgün təşkil olunması və idarə edilməsi, maliyyə potensialının düzgün qiymətləndirilməsi məsələlərini göstərə bilərik. Bir sıra gəlirli sahələrdə maliyyə əməliyyatları, əməkhaqqı sistemi, məhsulun qiymətinin formalaşması, ona investisiyaların yönəldilməsi və onların səmərəliliyinin artırılması, bu sahənin inkişafına bank və sığorta bazarının təsiri və dünyada davam edən iqtisadi böhran şəraitində bu sahənin davamlı inkişafının təmin edilməsi kimi məsələlər ümumilikdə turizmin əsas maliyyə problemlərini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Turizmin inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamı vardır. Turizmin bütün istiqamətləri üzrə yerli sahibkarlar tərəfindən təqdim olunan investisiya layihələrinin Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsi məsələsi də Sərəncamda öz əksini tapmışdır.

Bu gün respublikamızda qeyri-neft sektorunda turizmi aparıcı sahələrdən birinə çevirmək olduqca vacib bir məsələdir. Buna nail olduqdan sonra isə, əsas məsələ turizmin davamlılığını tənzimləməkdir. Bu fonda turizm məhsulunun formalaşması və ona düzgün qiymətin təyin edilməsi inkişafı təmin edəcək əsas məsələdir. Çünki, məhsul bazara çıxarılanda onun qiyməti keyfiyyətinə uyğun olmalıdır. Əgər ölkəmizdə turizm məhsulunun keyfiyyəti artarsa bu zaman qiymətlərin dinamikasında dəyişikliklərin olması proqnozlaşdırılır.

Ölkədə turizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxslər üçün dövlət tərəfindən şəraitin yaradılması turizmin inkişafı üçün əsas şərtlərdən biridir. Dövlət öz qayğısını müxtəlif məsələlərdə göstərə bilər. Bunlardan ən əsası kimi biz dövlətin turizm fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxslərə olacaq maliyyə yardımını göstərə bilərik. Bu kömək şərti olaraq yardım adlanır, əslində burada dövlət sahibkarla güzəştli şərtlərlə kreditlər ayırmalı və yeni turizm fəaliyyətinə başlamış iqtisadi subyektlərə özünün vergi siyasətində vacib məsələləri nəzərə almalıdır. Vergi məsələlərində xüsusi diqqət ayrılmalı məqam turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektlərə tətbiq edilə biləcək güzəştlərlə bağlıdır. Azərbaycan maliyyə proseslərində digər bir mühüm məsələ mühasibatlıq sistemi ilə bağlıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bir tərkib hissəsi olan turizm sənayesinə daxil olan müəssisələrin də qısa zaman ərzində öz mühasibatlıq sistemində Beynəlxalq Standartları tətbiq etməsi turizmin gələcək davamlı inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu standartların tətbiq olunması

və maliyyə hesabatlarının bu standartlar üzrə aparılmasının bir sıra üstün cəhətləri vardır. Xüsusən də ölkəmizə son illər yönəldilən investisiyaların artması fonunda turizm baxımından böyük potensialı olan regionlarda yerləşən və o qədər də yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərməyən turizm obyektlərinə beynəlxalq maliyyə axınının yönəldilməsinə şərait yarana bilər. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlarda mühasibatlıq və uçot sahəsində kütləvi şəkildə Beynəlxalq Standartların tətbiq olunması turizm sənayesi üçün də çox faydalı olacaqdır. Turizm məhsulunun dəyərinin hesablanması, ona bazara uyğun qiymətin təyin olunması və bu qiymətlə onun reallaşdırılması turizm fəaliyyətinin əsas tərkib hissəsini təşkil edir.

Dünyada turizm üzrə inkişaf edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, turizm sənayesinə yatırılan investisiya özünü çox qısa zaman ərzində doğruldur və turizm xidmətlərinə ilbəl qlobal aləmdə artan tələbat bu sənayenin davamlı inkişafına təminat verir. Turizm sənayesi digər iqtisadi və sosial sahələrlə birbaşa bağlı olduğundan bu sahəyə yönəldilən investisiyalar tək turizmin inkişafı üçün deyil, eyni zamanda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün də öz müsbət nəticələrini verə bilər. Eyni zamanda digər sahələrin inkişafı da turizmin inkişaf prosesini gücləndirir. Ölkəmizdə son illər yol infrastrukturunun əsaslı bərpası və yeni yolların salınması ölkəmizin turizm sənayesi üçün artıq öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Hər hansı bir sahəyə yönəldilən investisiyaların səmərə verməsi həmin ərazidə münbit investisiya mühiti ilə bağlıdır. Turizmin maliyyə problemlərində investisiyaların idarəedilməsinin səmərəliliyi nə qədər idarəedici şəxslərdən asılıdırsa, bir o qədər ölkə qanunvericiliyində olan qanunların səliqliyindən, mükəmməlliyindən və ölkədəki ümumi idarəetmə mexanizminin dəqiqliyindən asılıdır. Belə olan halda qabaqcadan düzgün proqnozlaşdırılaraq həyata keçirilən investisiya layihələri öz bəhrəsini verəcəkdir və bu da yekunda ölkədəki beynəlxalq standartlara cavab verən turizm obyektlərinin sayının artmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu proses isə turizmin inkişafının nəticəsi olaraq ölkəmizə gələn turistlərin sayının artmasına səbəb olacaqdır. Bütün bunları yekunlaşdıraraq görmək olar ki, istər dünyada, istərsə də Azərbaycanda turizmin maliyyə problemləri dünya iqtisadiyyatında cərayan edən iqtisadi proseslərlə birbaşa bağlıdır. Əgər nəzəri baxımdan bu özündə iqtisadi qanunları, təbii prosesləri əhatə edirsə, praktik baxımdan turizm qlobal dünya iqtisadiyyatının bir tərkib hissəsi olaraq burada baş verən hadisələri özündə əks etdirir.

Azərbaycanda son illər turizmin inkişafı istiqamətində böyük işlər görülsə də, ölkəmizin ən böyük turizm potensialına malik Qarabağ və ətraf rayonları indiyədək işğal altında olduğundan bu proseslərdən kənar qalmışdı. Hal-hazırda Dövlət Turizm Agentliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm inkişaf strategiyası və siyasətini hazırlayır. Turizm məhsullarının hazırlanması həmin ərazilərdə turizm infrastrukturunun qurulması ilə paralel aparılması məqsədəuyğundur. Bunun üçün isə bir neçə komponent təmin edilməlidir. Bunlardan ən başlıcası təhlükəsizliyin təmin edilməsidir. Əhalinin geri qayıdışı, yaşayışın və infrastrukturun bərpası ilə paralel olaraq orada turizm məhsulları da yaradılacaq. Digər məsələ bu bölgəyə investisiyaların cəlbidir. İlkin olaraq nəqliyyat infrastrukturunun, mülki infrastrukturun yaradılması və investisiyalar üçün şəraitin qurulması nəzərdə tutulur. Fikrimizcə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bir neçə turizm klasteri yaradıla bilər:

- Füzuli-Xocavənd-Şuşa-Laçın istiqamətində;
- Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilan istiqamətində;
- Zəngilan-Qubadlı istiqamətində;
- Kəlbəcər-Laçın istiqamətində;
- Bərdə-Ağdam istiqamətində.

Regionların ayrı-ayrılıqda turizm potensialında Şuşa yüksək qiymətləndirilir. Burada mədəni tədbirlərin təşkili, festival turizm məhsulları təqdim edilə bilər. Laçın-Kəlbəcər istiqamətində təbiət, qış turizmi və sağlamlıq turizmi, Qubadlı-Zəngilanda mədəniyyət və təbiət, Füzuli- Ağdam-Cəbrayıl isə mədəniyyət və işğalın nəticələrini göstərmək üçün bəzi tikililər saxlanılmaqla turistlər üçün nümayiş etdirmək lazımdır. Xudafərin vasitəsilə İrandan, Naxçıvan üzərindən isə Türkiyədən turistlərin gəlməsi mümkün olacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə bu iki istiqamətdən turist axını gözləniləndir. Azərbaycan turizminin prioritet bazarı var ki, bu istiqamətdə keyfiyyətli işlərin görülməsinə ehtiyac vardır.

Bədəlov Əlixan
dosent
Təhməzov Murad
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
alixan.badalov@mail.ru
murad.tahmazov.97@mail.ru

Azərbaycanda daxili audit xidmətinin səmərəli təşkilinin əsas istiqamətləri

Müasir iqtisadi şəraitində təsərrüfat subyektlərinin bir-biri ilə iqtisadi və hüquqi münasibətləri yuxarı təşkilatlar və dövlət orqanları tərəfindən tam həcmdə tənzimlənmədiyi üçün müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinə kənar nəzarətdən təcridən daxili nəzarətə keçmək daha məqsədəuyğundur. Nöqsan və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə onları yaranan səbəbləri aşkar etmək lazımdır. Müasir şəraitdə mövcud qanunvericiliyin pozulmasına gətirib çıxaran bütün səbəbləri aşkar edən müfəttişlər ilə müqayisədə müəssisələrin maliyyə hesabatını təhrif edən, ödəmə qabiliyyətini aşağı salan və müəssisənin maliyyə vəziyyətini pisləşdirən səbəbləri, istehsal və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilinin yaxşılaşdırılması üzrə ehtiyatları aşkar edən daxili auditorlara daha çox tələbat vardır. Müəssisələrin rəhbərləri çox əminliklə inanırlar ki, daxili audit bölmələri müəssisənin xüsusi məsləhətçisi və idarəetmənin ayrılmaz elementidir. Bu bölmələr müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərini risklərə yönəldir, eyni zamanda digər müxtəlif strateji vəzifələrin öhdəsindən gəlməkdə - idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün maliyyə informasiyalarının gerçəkliyinin təmin edilməsində, buraxılan məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə resurslardan effektiv istifadə olunmasında, əməyin məhsuldarlığının və istehsalın rentabelliyyətinin yüksəldilməsində rəhbərliyə köməklik göstərir. Daxili auditin mühüm roluna əsaslanaraq, Azərbaycanda bir çox iqtisadi subyektlər də daxili audit bölmələrinin yaradılması barədə qərar qəbul etmişdir. Hazırda Azərbaycanda daxili audit xidmətinin təşkilində maliyyə institutlarının yaradılmasına və fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, məcburi auditin obyektivi olan təsərrüfat subyektləri üzrə “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun mərhələlərlə tətbiqi müddətlərinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 5 oktyabr tarixli 155 №-li qərarına əsasən bir sıra müəssisə və təşkilatlarda daxili audit xidmətinin yaradılmasına başlanmışdır.

Daxili audit xidmətinin səmərəli təşkili “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən fəaliyyət göstərir. Qanunda göstərilmişdir ki, daxili audit - təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqla köməklik edən obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir. Yəni daxili audit- müəssisə və təşkilatlarda qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslılığını və səmərəliliyini qiymətləndirmək, nöqsan və çatışmazlıqları, kənarlaşmaları aşkara çıxarmaq, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində risklərin aradan qaldırılması, azaldılması və idarə olunması üzrə müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün rəhbərliyi vaxtında məlumatlandırmaq məqsədilə müəssisə və təşkilatların işinin müntəzəm müşahidə edilməsi və yoxlanması sistemidir. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili audit xidməti - təsərrüfat subyektində daxili audit fəaliyyətini həyata keçirən struktur bölmədir. Bu bölmələrə isə - Audit Komitəsi, departament, şöbə, bölmə, daxili auditor aiddir.

Hər bir müəssisədə daxili audit xidməti öz əsasnaməsinə uyğun fəaliyyət göstərir. Əsasnamədə onların məqsədyönlü fəaliyyəti, hüququ, cavabdehliyi, öhdəlikləri və məsuliyyəti öz əksini tapır. Fəaliyyət sahələrindən asılı olmayaraq, daxili audit xidməti yaradılarkən aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməlidir :

1. daxili auditin yaranmasına təsir göstərən amillər;
2. daxili audit nəzarətinin həyata keçiriləcəyi subyektlər;
3. daxili audit nəzarətinin təşkili forması;

4. daxili audit fəaliyyətinin nizama salınması;

5. təsərrüfatdaxili subyektlərlə daxili audit xidmətinin qarşılıqlı münasibətləri.

Qərbi Avropanın və Amerikanın inkişaf etmiş ölkələrində daxili audit yoxlamaları müəssisə və təşkilatlarda, xəstəxanalarda, bələdiyyələrdə, sənaye şirkətlərində və s. işləyən auditorlar tərəfindən həyata keçirilir. Sənayecə inkişaf etmiş ABŞ-da və Böyük Britaniyada daxili audit institutlarının yaradılması daha təqdirə layiqdir. Həmin ölkələrdə özəl sektorda daxili audit dövlət auditindən çox incə sərhədlə ayrılmışdır. Belə ki, dövlət auditorları ABŞ-ın Baş büdcə-nəzarəti idarəsində işləyirlər ki, bu da ABŞ konqresinin orqanı sayılır və mühasibat uçotunun, auditor yoxlamalarının və bu sahələrdə tədqiqat işlərinin təşkili ilə məşğul olurlar. Baş büdcə nəzarəti idarəsi departamentlərdə, agentliklərdə, federal hökumət proqramlarında konqresin qanunlarının yerinə yetirilməsinin və iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinin mümkünlüyünün auditor yoxlamalarını aparır. Baş büdcə-nəzarəti idarəsinin hesabatlarının surəti ABŞ-nın Konqresinə təqdim edilir. Bir çox hökumət agentlikləri özlərinin xüsusi auditorlarını və inspektorlarını saxlayırlar. Yerli hakimiyyət orqanlarının da daxili audit şöbələri vardır. Məsələn, Federal orqanların (Müdafiə Nazirliyi, Əmək Nazirliyi, Daxili Resurslar Nazirliyi) və ştatların agentliklərinin (təhsil, səhiyyə və maliyyə üzrə) və yerli hakimiyyət orqanlarının (şəhər, dairə, vergi dairələri) çoxlu daxili auditor ştatları mövcuddur. Şirkətlərin daxili auditorları peşə vəzifələrini həyata keçirərkən öz fəaliyyətlərində firmadaxili audit standartları ilə yanaşı Baş büdcə-nəzarəti idarəsi tərəfindən hazırlanan dövlət audit yoxlamaları standartlarından da istifadə edirlər.

Daxili audit xidmətlərinin yaradılması bir qayda olaraq icra orqanında bəzi çətinliklər yaradır. Müəssisələrdə daxili audit bölmələrinin yaradılmasında səhvlərə yol verilməsinin qarşısını almaq üçün aşağıda təqdim edilən şəkildə tədbirlər sistemi məsləhət görülür:

1. Bölmə haqqında əsasnaməni hazırlamaq;
2. Strateji planı hazırlamaq;
3. İlkin plan hazırlamaq;
4. Strukturu müəyyən etmək;
5. İşçilərə olan tələbləri müəyyən etmək;
6. Peşə standartlarını qəbul etmək;
7. Kənar auditlə əməkdaşlıq etmək;
8. İnzibati siyasəti işləyib hazırlamaq;
9. Hesabat strukturlarını yaratmaq.

Hesab edirik ki, daxili auditin aparılması müəssisənin strateji vəzifəsi deyildir. Bu icra orqanına göstərilən xidmətdir ki, o da müəssisəyə onun faktiki və strateji məqsədlərə nail olmasına köməklik edir. Daxili auditin bu mahiyyəti nəzərə alınmaqla daxili audit xidmətinin strateji planında yaxın üç-beş il ərzində proqnozlaşdırılan dəyişikliklərə, həm də qoyulan məqsədlərə nail olmaqda müəssisənin gücünə ehtimal olunan təsirinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bilalov Rəhim
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
rahim19511951@mail.ru

Ərzaq təhlükəsizliyi və onun həll olunma yolları

Baş min bəlalər görmüş Azərbaycanı XX əsrin sonunda bir daha sınağa çəkildiyi zaman Ulu Tanrının qüdrəti və xalqımızın iradəsi ilə Ulu Öndər dünyanın siyasi arenasında yenidən günəş kimi parladı. O zaman xalqımızın yeganə ümid çırağı və xilaskarı olan H. Əliyev dühası tükənməz istedadını və zəngin təcrübəsini azad, müstəqil, dünya sivilizasiyasına qoşulacaq bir dövlət qurmağa sərf edərək iqtisadiyyatda, diplomatiyada və cəbhədə bugünkü qələbələrimizin, müvəffəqiyyətlərimizin və ərazi bütövlüyümüzün təməlini qoydu və xalqımızı sonu görünməyən bəlalardan məharətlə xilas etdi. Fenomenal yaddaşa, qeyri-adi fitrik istedadı və biliyə malik olan H.

Əliyev dəfələrlə ən çətin problemlərin həlli zamanı qələbəmizi mütləq etmişdir. O vaxt bizim üçün qeyri-münasib olan müharibəni səngərdən-diplomatiya cəbhəsinə keçirdi və ölkəmiz üçün çox vacib olan atəşkəsin təmin edilməsi onun böyük tarixi xidməti idi. Ulu Öndər diplomatik çəkişmələrdə ən cüzi variantlardan belə məharətlə istifadə edərək siyasəti özünün istədiyi məcraya yönəltməyi bacarırdı. Hansına ki, bütün dünya dəfələrlə şahid olmuşdur. H. Əliyev nadir insanlardan biri idi ki, dünyanın həm adi insanların və mütəxəssislərini, həm də diplomat və dövlət xadimlərini heyrətə gətirə bilirdi. Çünki, onun hər çıxışı, sözü, fikri təkzibolunmaz geniş arqumentlərə, dərin məntiqə, kamil siyasətə, ən yüksək elmi və diplomatik tələblərə uyğun gəlirdi. Təkrarsız, müstəsna yaddaşa malik H. Əliyev dühası əsl rəhbərə məxsus çoxsahəli geniş məlumatlara malik idi.

“Xalq mənim dayağım, gücüm və inamımdır.” deyən H. Əliyev bu gündə xalqımızın mənəvi dayağı, gücü və inam yeridir, ölkəmizin parlaq gələcəyi yoluna nur çiləyən gur işıqdır. Azərbaycan dünyada ilk insanların məskunlaşdığı yaşayış məskənlərindən biridir. Əlverişli iqlim şəraitimiz, zəngin təbiətimiz, uca dağları, geniş düzənlikləri, çoxlu şirin su mənbələri olan bu diyarda yaşayan insanlar hələ çox qədimdən başlayaraq köçəri və oturaq həyat tərzi sürməyə başlamış, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. E. ə. Qədim Mezolit dövründə Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti formalaşmış, taxılçılıq və heyvandarlıq insanların əsas məşğuliyyətinə çevrilmişdir. Lakin, təbiətin Azərbaycana verdiyi bu imkanlardan və potensialdan yalnız ötən əsrin 70-ci illərində, yəni Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərlik etməyə başladığı illərdə daha geniş, düzgün və səmərəli istifadə edilməyə başlanmışdır. Məhz H. Əliyev Azərbaycanda kənd təsərrüfatının sürətlə inkişaf etməyinin mümkünlüyünü sübut etdi və bu sahədə sözün əsl mənasında dönüş yaratdı. H. Əliyevin “Baytarlıq çətin peşədir, bu sahənin mütəxəssisləri həmişə ayıq-sayıq olmalıdır.” kəlamı məşhur fizioloq Pavlovun “Tibb həkimləri insanların sağlamlığı keçiyində durursa, baytar həkimləri bütün bəşəriyyətin sağlamlığını qoruyur” fikri ilə bu gün də tamamilə üst-üstə düşür. Baytarlığa bu görkəmli şəxslər tərəfindən verilən qiymət hazırda planeti ən dəhşətli müharibələrdən belə daha təhlükəli vəziyyətə salan Quş qripi və Koronavirus pandemiyasına səbəb olan xəstəliklərin məhz heyvanlardan və quşlardan keçməsi və insanların sağlamlığının heyvanlardan asılı olması faktı həmin dahi şəxsiyyətlərin uzaqgörənliyini bu gün bir daha sübut edir.

Son zamanlar planetimizdə antropogen fəaliyyətin təsiri nəticəsində proqnozu nəzərə alınmadan görülən bəzi işlərin ekoloji fəsadları özünün kulminasiya nöqtəsinə çataraq bəşəriyyəti iki yol-ölüm və həyat arasında qoymuşdur. Litosferə, hidrosferə, atmosferə, flora və faunaya çox güclü, bərpəolunmayan zərbələr vurulmuş, təbiətə zülm edilmiş, nəticədə global iqlim dəyişiklikləri, qarşısıalınmayan ekoloji kataklizmlər və təbii fəlakətlərə getdikcə daha çox təsadüf olunur. Nəticədə baş verən leysan yağışları, güclü sel, daşqın, qasırğa, sunami, torpaq sürüşmələri, zəlzələ və vulkan püskürmələri yer altındakı insan və heyvan cəsədlərinin genetik qalıqlarını, onlarla birlikdə isə yoluxucu agentləri torpağın səthinə çıxararaq təhlükəli epidemiyə, epizootiya və pandemiyalar törədir. Digər tərəfdən iqlim anomaliyaları, Günəş partlayışları və digər ekoloji problemlərin təsirindən yaranan fəsadlar dünyanın mövcud flora və faunasını dəyişməklə kənd təsərrüfatı heyvanlarının və quşlarının sayını və məhsuldarlığını azaltmış, xəstəliklərə davamlılığını zəiflətməmiş və həssaslığını artırdığı halda, əksinə, mikroorqanizmlərin, virusların və parazitlərin patogenliyini və virulentliyini artıraraq onun yeni formada təzahür etməsinə səbəb olmuş, son yüzillərdə müşahidə olunmayan bəzi klassik yoluxucu xəstəliklərin belə yenidən baş verməsinə, insan və heyvanların yeni, qeyri-adi formada yoluxaraq xəstələnməsinə səbəb olmuşdur. Çox ciddi narahatlıq törədən birdə odur ki, bu xəstəliklər yeni xassələr kəsb edərək mövcud dərman preparatları ilə onların qarşısını almaq mümkün olmur. Ona görə də, bütün beynəlxalq təşkilatlar, ölkə rəhbərləri, alimlər və planetin hər bir vətəndaşı, xüsusilə gələcək nəsil, gənclər və tələbələr öz insani və bəşəri borcunu yerinə yetirərək təbiəti qorunmalı və bilməlidir ki, təbiətə genosid, terrorçuluq münasibətlərinin sonu bütün canlı aləmin, o cümlədən insanın başlıca ərzaq mənbəyi olan heyvanların, quşların, balıqların və arıların sayının və məhsuldarlığının azalması və ərzaq çatışmamazlığı deməkdir.

Mütəxəssislərin proqnozuna görə, Yer kürəsində əhalinin artım səviyyəsi onların gündəlik qida rasionundakı ərzağın çəkisini tam ödəyə bilmir. Eyni zamanda, gələcəkdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal sürətinin aşağı olacağı gözlənilir. Bununla belə, elm sübut etmişdir ki, ərzaq çatışmamazlığını ekstensiv amillərlə yanaşı, intensiv yolla, yəni məhsuldarlığın artırılması

hesabınada aradan qaldırmaq olar. Lakin, göründüyü kimi, ərzaq istehsalının yaxşılaşdırılması üçün hələ heç də bütün ehtiyatlar tükənməmişdir. Real çıxış yolu itkisiz texnologiyanın tətbiqi, qeyri-ənənəvi xammal mənbələrindən istifadə edilməli, bütün ərzaq ehtiyatı mənbələri axtarılıb tapılmalı, daha sərfəli, səmərəli və effektiv elmi nəaliyyətlər tapılıb tətbiq edilməlidir. Bunun üçün müasir biotexnologiya, molekulyar biologiya, genetikə, elektronika və s. elmlərin nəaliyyətləri mənimsənilib ölkəmizdə geniş tətbiq olunmalıdır. Bütün bunlar gənclərə və tələbələrimize öyrədilməli və onlar tərəfindən istehsalatda geniş tətbiq olunmalıdır. Sübut olunmuşdur ki, bəşəriyyət üçün böyük təhlükə olan ərzaq qıtlığını bu mütərəqqi yollarla 70-80% ödəmək olar. Elm və texnikanın bu mütərəqqi nəaliyyətləri müxtəlif tədris və təhsil müəssisələrində, o cümlədən universitetimizdə təhsil alan tələbələrə mühazirə və praktiki təcrübələrimizlə ətraflı çatdırılmalı, öyrədilməli, tədris və tətbiq olunmalıdır. Əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi Ulu Öndərin bu gün layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev cənablarının daim diqqət mərkəzindədir və dövlətimizin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Dövlətimizin aqrar sahədə apardığı siyasətin məqsədi əhalinin ərzaq məhsulları ilə daha çox, keyfiyyətli və sərfəli qiymətlə təmin etməkdir. Problemin həlli məqsədi ilə dövlətimiz kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan fermerlər üçün bir sıra güzəştlər müəyyən etmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən azad edilmiş, istifadə olunan yanacaq və motor yağlarına görə hər hektara 40 manat, buğda və çəltik istehsalçılarına isə hər hektar sahəyə görə əlavə 40 manat, süni mayalanma yolu ilə alınan hər baş buzova 100 manat subsidiya verir. Fermer və sahibkarlar güzəştli şərtlərlə kredit, toxum, gübrə, texnika və damazlıq cins mal-qara almaq imkanına malikdir. Yuxarıda qeyd olunan və ölkə başçısı tərəfindən qarşıya qoyulan problemlərin həll olunmasında universitetimizin professor-müəllim kollektivinin üzərinə bu gün bizdə təhsil alan, gələcəkdə isə aqrar sahədə çalışacaq tələbələrə mütərəqqi elmlərin, texnikanın və praktikanın ən son nəaliyyətlərini öyrətmək və müasir tələblərə cavab verən yüksək ixtisaslı, peşəkar və bacarıqlı mütəxəssislər hazırlamaq vəzifəsi düşür.

Calalov Azər
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
acalalov@list.ru

Torpaqda və tərəvəzlərdə toksiki ağır metalların tədqiqi

Dünyanın demək olar ki, bütün bölgələrində ekoloji vəziyyətin kəskin pisləşməsi və insan fəaliyyəti ilə antropogen təsirlərin artması nəticəsində, istehlak olunan qida məhsullarının tərkibi dəyişilmiş və keyfiyyəti aşağı düşmüşdür. Ətraf mühitə yayılan ağır metalların birləşmələri atmosfer havasını, suyu, torpağı çirkləndirərək, havadan toz halında nəfəs yolları vasitəsilə, eyni zamanda torpaqdan və sudan bitkilərə, heyvanlara və qida vasitəsilə insanlara keçərək orqanizmdə bir sıra patoloji proseslərin yaranmasına və eləcə də yaranmış patologiyanın sürətli inkişafına səbəb olurlar.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının normadan artıq çirklənməsi səbəbindən qida məhsulları arasında ən çox çirklənməyə məruz qalan tərəvəz məhsullarıdır. Tərəvəzlər insan orqanizminin normal inkişafı üçün vacib qida məhsulları olub, insan tərəfindən təzə və emal olunmuş formada qəbul edirlər. Tərəvəzlərin torpaqdan gətirdiyü ağır metallar, bitkinin yeməli və yeməli olmayan hissələrində toplanaraq insan sağlamlıqları üçün ciddi problemlər yarada bilirlər.

Ağır metallardan qurğuşun, kadmiyum, civə, arsen, mis, sink və s. elementlər insan sağlamlığı üçün əsas təhlükə mənbəyi hesab olunurlar. Bu metallar geniş tədqiq edilərək onların insan sağlamlığına təsirləri ÜST kimi beynəlxalq qurumlar tərəfindən müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilir. İnsan orqanizmində toksiki ağır metalların maksimum icazə verilən səviyyədən artıq miqdarı sinir, ürək-damar, böyrək və nevroloji çatışmazlıqların, eləcə də sümük xəstəliklərinin və bir sıra digər sağlamlıq pozğunluqlarının artmasına səbəb olurlar.

Toksiki ağır metalların tərəvəz məhsullarında toplanmasına təsir edən əsas faktorlardan biridə onların torpaqdakı miqdarıdır. Tədqiqat aparılan Lənkəran-Astara bölgəsinin torpaqlarında ağır metalların miqdarı və bəzi tərəvəz məhsullarında toksiki ağır metalların torpaqdan bitkiyə transfer əmsalları (TƏ) tədqiq olunmuşdur. Torpaq nümunələri Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutunun Lənkəran Təcrübə Stansiyasındakı eksperimental sahələrindən metodiya uyğun olaraq torpağın 0-30 sm və 30-60 sm qatından götürülmüşdür. Kimyəvi analizlər AMEA-nın Geofizika institunun lobaratoriyalarında aparılaraq ağır metalların miqdarı təyin olunmuş və alınan nəticələr cədvəl 1 də göstərilmişdir.

Cədvəl. 1

Sıra №-si	Torpaq nümunəsi	Toksiki ağır metalların miqdarı (mq/kq)			
		Zn	Cd	Pb	Cu
1	Lənkəran 0-30 sm	103	94	85	362
2	Lənkəran 30-60 sm	104	146	27	284
3	Orta hesabla	103,5	120	56	323
4	YVK	55-220	0.5-2	32-130	33-132

Cədvəldən görüldüyü kimi torpağın 0-30 sm və 30-60 sm qatından götürülmüş nümunələrində toksiki ağır metalların miqdarı müxtəlif olmuşdur. Beləki, torpağın öyrənilən bu qatlarında elementlərdən Zn-də fərq çox cüzi, müvafiq olaraq 103 və 104 mq/kq olduğu halda, digər elementlərdə isə Cd-da torpağın 0-30 sm qatında 94 mq/kq, 30-60 sm qatında isə nisbətən çox 146 mq/kq, Pb və Cu də isə əksinə torpağın 0-30 sm qatında nisbətən çox müvafiq olaraq 85-362 mq/kq olduğu halda, 30-60 sm qatında isə 27-284 mq/kq olmuşdur. Görüldüyü kimi sink və qurğuşunun miqdarı yol verilən hədd daxilində, kadmiyum və misin miqdarı isə yol verilən həddən dəfələrlə yükək olmuşdur.

Tədqiqat ilində tərəvəzlərdən pomidor, çuğundur və xiyar məhsullarında bəzi ağır metalların (Zn, Cd, Pb, Cu) miqdarı voltamperimetrik analiz üsulu ilə təyin olunmuş və alınan nəticələr müvafiq olaraq pomidorda (Leyla sortu) 0,56 ; 0,0012; 0,017; 0,73; Çuğundurda 4,9; 0,045; 0,3; 0,24 ; Xiyarda (Azəri sortu) 0,68; 0,00; 0,013 ; 0,57; (mq/kq) olmuşdur. Torpaqda və tərəvəzlərin öyrənilən sort nümunələrində metal konsentrasiyaları təyin olunduqdan sonra toksiki metalların torpaqdan bitkiyə transfer əmsalı (TƏ) aşağıdakı formula ilə hesablanmış və nəticələr cədvəl 2-də göstərilmişdir:

$$T\bar{E} = C_{bitki} / C_{Torpaq}$$

C_{bitki} və C_{torpaq} müvafiq olaraq bitki və torpaq nümunələrində toksiki metalların konsentrasiyasını göstərir.

Cədvəl.2

Sıra №-si	Tərəvəzlərin adı	Transfer əmsalı (TƏ)			
		Zn	Cd	Pb	Cu
1	Pomidor(Leyla sortu)	0,005	0,00001	0,0003	0,002
2	Çuğundur	0,047	0,0004	0,005	0,0007
3	Xiyar(Azəri sortu)	0,006	0,000	0,0002	0,002

Cədvəldən görüldüyü kimi öyrənilən tərəvəzlər üçün Zn, Cd, Pb və Cu kimi metalların transfer əmsalı (TƏ) tərəvəzlərin növlərindən asılı olaraq müxtəlif olmuşdur. Beləki, ən yüksək transfer əmsalı çuğundur məhsulunda Zn-0,047, ən aşağı qiymət isə kadmiyumda olmuşdur. Ümumiyyətlə Cd üçün ötürmə əmsalı bütün tərəvəz növlərində digər elementlərlə müqayisədə çox aşağı olmuşdur.

Əhmədova Turanə
dosent
Gözləzadə Röya
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
turanaxmedov@mail.ru
gozelzade97@mail.ru

Azərbaycanda turizmin inkişafının əsas istiqamətləri

Neft emalı və maşınqayırma sənayesi ilə rəqabətqabiliyyətli sayılan və bu sahələrdən sonra ilk vacib istiqamət kimi göstərilən turizm sənayesi, eyni zamanda, insanların fiziki və mənəvi qüvvələrinin reabilitasiyası, istirahət və insanın inkişafı üçün vacib amillərdən biridir. Həmçinin, turizm ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, turizmin inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, habelə əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artması, ölkəyə daxil olan xarici valyutanın artımı, cəmiyyətin psixoloqfizioloji resursların bərpası, əhalinin maariflənməsi, infraqurumun inkişafı, tarixi obyektlərin qorunmasına maraq, siyasi cəhətdən yanlış bilinən “həqiqətlər”in əsasən yerli əhali ilə ünsiyyət zamanı doğruları ilə əvəz olunması və s. kimi amillərə müsbət təsir göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, hər bir regionun turizm cəlbediciliyinə və bir turistdən əldə edilən gəlirə müxtəlif amillər təsir edir ki, onların ən vaciblərindən biri bu sahədə dövlət tənzimlənməsidir.

Turizm Azərbaycan hökumətinin prioritet sektorlar sırasında diqqət göstərilən sahələrindən biridir. Belə ki, son on ildə müxtəlif beynəlxalq səviyyəli idman yarışlarının və mədəniyyət-incəsənət tədbirlərinin Azərbaycanda keçirilməsi ölkənin turistik potensialının dünyaya təqdim olunması üçün fərsətlər kimi dəyərləndirilir. Mərkəzi Bankın ödəmə balansı ilə bağlı statistikasına baxdıqda 2010-cu ildən başlayaraq (2010-2018), Azərbaycanın xarici turizmdən əldə etdiyi gəlirlərin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını görürük (Şəkil-1).

Diqram: 2010-2018-ci illərdə Azərbaycanın xarici turizm gəlirləri

Şəkil 1.

Turizm sektorunun hökumət üçün əsas prioritetlərdən biri olmasını 2016-cı ildə bu sahənin inkişafına dair ayrıca yol xəritəsi hazırlanması da təsdiqləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizm sahəsində Azərbaycanın rəqabət imkanları yüksək qiymətləndirilə bilər. Rəngarəng iqlimimiz, təbii sərvətlərimiz, zəngin mədəniyyətimiz, çoxəsrlik tariximiz və s. turizm məhsulu yaratmaq üçün mühüm bazardır. Turizm bazarının inkişafı üçün mövcud potensialdan maksimum yararlanmaqla yeni-yeni turizm məhsulları bazara çıxarılmalıdır. Son rəsmi statistikaya görə (2019-cu il), ölkədə 432 səyahət agentlikləri və turoperatorlar fəaliyyət göstərir. Amma bazara təqdim olunan turizm məhsulları əsasən yekcinsdir. Bu səbəbdən bu sahəni

ölkədə daha kreativ, orqinal, spesifik şəkildə inkişaf etdirməyə səy göstərmək zəruridir. Bu, ilk mərhələdə daxili turizmin inkişafı ilə nətiələnəcək, o da öz növbəsində gəlmə turizmin inkişafına müsbət mənada ciddi təsir göstərəcəkdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin əsaslı kapital qoyuluşu ilə bağlı statistikasını göstərir ki, 2009-cu ildən turizm sektoruna investisiyalar artmağa başlayıb və son illərdə bu sektora yönəldilən sərmayənin ümumi həcmi 2mlrd. dolları əhatə edir. Həmin vasitələr xüsusilə də ölkədə dağ-xizək komplekslərinin, müxtəlif ərazilərdə mehmanxana, otel və restoran şəbəkəsinin tikintisinə sərf olunub. Qeyd olunduğu kimi, 2016-cı ildə hazırlanan turizmin inkişafına dair yol xəritəsi sənədinin təhlil hissəsində qeyd edilir ki, hazırda Azərbaycanda turizm sektorunun ÜDM-də payı (2,8%) region ölkələri ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Belə ki, həmin göstərici Gürcüstanda 7%, Türkiyədə 5% təşkil edir. Amma atılan bütün bu addımlara baxmayaraq, yuxarıda təqdim olunan diaqramdan da görüldüyü kimi, 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə Azərbaycanın xarici turizm gəlirlərində birdən-birə 13%-ə yaxın kəskin azalma qeydə alınıb. Bu kimi problemlərin bir çox vacib tərəfləri vardır. Hər nə qədər Azərbaycan turizm potensialını yüksək ölkə olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, əhatə olunduğu ölkələr də bu sahə üzrə yüksək potensiala malikdir. Bu halda Azərbaycan bu sahə üzrə rəqabətə ciddi diqqət yetirməlidir. Statistika diqqət etsək görürük ki, həm xarici turizmdən gələn gəlirə, həm də turistlərin sayına görə ölkəmiz Gürcüstandan geri qalır.

Maraqlı məqamlardan biri də budur ki, 2018-ci ildə Azərbaycana gələn turistlərin sayı əvvəlki ilə nisbətən 6%-ə yaxın artsa da, turizm gəlirlərində 13%-lik azalma müşahidə olunub. Müqayisə üçün deyək ki, həmin ildə Gürcüstanda gələn turistlərin 10%-lik artımı, turizm gəlirlərinin 18%-lik artımı ilə müşahidə olunub. Bunun əsas səbəblərindən birini belə izah etmək olar ki, həmin il Azərbaycana gələn turistlərin 63%-i 3 ölkənin-Rusiya, Gürcüstan və Türkiyənin payına düşüb. Öz növbəsində 20%-ə qədər turist İrandan və ərəb ölkələrindən gələnlərin payına düşüb. Yəni faktiki olaraq Azərbaycana inkişaf etmiş, ödəmə qabiliyyətliliyi yüksək olduğu ölkələrdən gələn turistlərin sayı çox azdır. Almaniya, Niderland, Fransa, İtaliyadan ölkəmizə həmin il gələn turistlərin sayı 40min nəfəri əhatə edib. Lakin Gürcüstanda həmin dövrdə təkcə Polşa, İsrail və Almaniya 150min nəfərə yaxın turist səfər edib. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal demək olar ki, 2019-cu il üçün də müşahidə olunub.

Azərbaycanın turistik potensialını hesabına inkişafı üçün rəqiblərini yaxından izləməli və hansı addımlarla önə çıxacaqlarına diqqət etməlidir.

Əhmədova Turanə
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
turanaxmedov@mail.ru

Təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi məsələləri

Respublikamızın dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiyasını milli təsərrüfat subyektlərinin həm daxili, həm də xarici bazarlarda sərt rəqabət mübarizəsi ilə qarşılaşmasına səbəb olur. Bu isə milli təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin strateji əhəmiyyətli məsələyə çevirir.

Rəqabətqabiliyyətli təsərrüfat subyektləri daxili bazarda hökmran mövqeyi ələ keçirməklə ölkədə məşğulluğun səviyyəsinin yüksəlməsinə, əhalinin və dövlətin gəlirlərinin çoxalmasına, xarici bazarlarda uğurlu fəaliyyət göstərməklə isə ölkənin ixracatını genişləndirərək valyuta gəlirlərinin formalaşmasına səbəb olur. Neft sektorunun sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə respublikamızda davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq, regionların tarazlı inkişafını və əhalinin gəlirlərinin daha yüksək sürətlə artmasını təmin etmək üçün rəqabətqabiliyyətli qeyri-neft sektorunun formalaşdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Rəqabətqabiliyyətli təsərrüfat subyektlərinin formalaşması təkcə onun sahiblərinə deyil, həm də cəmiyyətə birbaşa və dolaylı faydalar gətirir.

Tələbatların sonsuzluğu və resursların məhdudluğu iqtisadi subyektlərin fəaliyyətini tənzimləyən ümumi qüvvədir və bu qüvvə müəssisə səviyyəsində daha çox gəlir əldə etmək arzusu və bu arzu müqabilində məhsulların istənilən səviyyədə reallaşdırıla bilməməsi problemi timsalında təzahür edir. Satıcıların daha çox sataraq daha çox gəlir əldə etmək arzusu alıcıların dar çərçivədə məhsul almaq imkanları ilə məhdudlaşır ki, bu da satıcıları alıcılar uğrunda mübarizəyə sövq edir. Resursların məhdudluğunun yaratdığı yaşayış uğrunda mübarizənin daha güclülərin və vəziyyəti daha düzgün qiymətləndirənlərin zəfəri ilə yekunlaşması (qısamüddətli zaman kəsiyində) ideyasını müəyyən kosmetik korrektərlə biznes aləminə də şamil etmək olar. İdeya sadədir: məhdudluq mövcudluq uğrunda mübarizəni şərtləndirir, bu mübarizənin müzəffərləri isə məğlubların paylarını mənimsəyərək növbəti qarşıdurmalara yönəlirlər. İqtisadi subyektlərin mahiyyətinə xas olan bu əsas cizgi iqtisadi proseslərə yanaşmanın metodoloji əsaslarını təyin edir, şüur və ideya səviyyəsində hər hansı imkanlara baxmayaraq reallıq olaraq qalır. Təbii ki, yuxarıda qeyd etdiklərimiz iqtisadiyyata münasib mənəfiyin xas olması fikrini formalaşdırır.

Klassik iqtisadi məktəbin banisi A.Smit rəqabət nəzəriyyəsinin inkişafında mühüm işlər görmüşdür. “Klassik iqtisadi nəzəriyyə çərçivəsində rəqabət bazarın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. O, ilk dəfə olaraq rəqabətin şəxsi maraqları və istehsalın iqtisadi səmərəliliyini balanslaşdırdığını, mənfəət normasını tənzimləyərək əmək və kapitalın optimal bölüşdürməsinə təmin etdiyini nəzəri surətdə sübut etmişdir. A.Smit rəqabəti şəxsi və ictimai maraqları balanslaşdıran avtomatik tənzimləyici, bazarın “görünməz əli” adlandırmışdır. A.Smit rəqabət nəzəriyyəsinin inkişafına mühüm töhvələr vermişdir:

- bəhsləşmənin daimi prosesi kimi rəqabət anlayışını formalaşdırmışdır;
- həqiqi rəqabətin əsas şərtlərini müəyyənləşdirmişdir;
- istehsal sahələri arasında əmək və kapitalın səmərəli bölüşdürülməsində rəqabətin rolunu göstərmişdir;
- əsl rəqabət modelinin əsas elementlərini əsaslandırılmış və ictimai tələbatın maksimal ödənilməsi mümkünlüyünü göstərmişdir.

Ümumiyyətlə təsərrüfat subyektlərinin rəqabət mühitinin tədqiq etmək onun xarici mühitinin tədqiqindən keçir. “Firmanın xarici mühiti üç əsas hissəyə bölünür: ümumi, sahə və rəqabət mühiti. Ümumi mühitin altı elementi var: demoqrafik, iqtisadi, siyasi/hüquqi, sosial-mədəni, texnoloji və global. Təsərrüfat subyektini birbaşa olaraq ümumi mühitin elementlərinə nəzarət edə bilmir. Təsərrüfat subyektini sadəcə uğur qazanmaq üçün ümumi mühitdə baş verən bu dəyişiklikləri mütəmadi öyrənərək fəaliyyətini ona uyğunlaşdırır.

Təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin öyrənilməsi üçün onun nəzəri əsaslarını tədqiq etmək zəruridir. Rəqabətqabiliyyətlilik mikrosəviyyədə fərdi və korporativ uğurların, makrosəviyyədə isə dövlətin iqtisadi və qeyri-iqtisadi prioritetlərinin reallaşmasında həlledici rolə malik olduğuna görə daima iqtisadçı-mütəfəkkirlərin tədqiqat obyektini olmuşdur. Rəqabətqabiliyyətliliyə dair sistemli araşdırmaların klassik iqtisadi məktəbdən tutmuş müasir dövrə qədər ardıcıl davam etməsi də fikrimizi təsdiq edir.

Rəqabətqabiliyyətlilik fenomeninin düzgün dərk etmək üçün onu bir neçə səviyyəyə bölmək lazımdır. Bu, rəqabətqabiliyyətlilik anlayışının mahiyyətinə nüfuz etmək baxımından olduqca vacibdir. Çünki, rəqabətqabiliyyətliliyin hər bir səviyyəsində onun mahiyyəti, təmin etmə üsulları, məqsədləri və nəticələri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Beləliklə, rəqabətqabiliyyətliliyin aşağıdakı səviyyələri fərqləndirilir:

- məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyi;
- təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyi;
- sahənin rəqabətqabiliyyətliliyi;
- iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi.

Rəqabət mövcud iştirakçıların özlərinə daha əlverişli şəraiti təmin etməsi üçün məhdud resurslar uğrunda iqtisadi mübarizədir. Rəqabət bazar iqtisadiyyatının mühərrikidir, iqtisadi sanitarıdır və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimləyicisidir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu sahədə aparılan tədqiqat işləri həm dövlətin təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi sahəsində apardığı iqtisadi siyasətin elmi cəhətdən əsaslandırılması, həm də təsərrüfat subyektlərinin rəqabət mübarizəsində nəzərə alınmalı olduğu amillərin və istifadə edə biləcəyi marketinq kompleksinin işlənilib hazırlanması baxımından faydalı ola bilər

Əkbərova Ülkər
aqrar üzrə fəlsəfə doktoru
Abbasova Ülviyyə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ulkarcoqrafiya@mail.ru
ulka.abbasova@gmail.com

Pseudopodzollaşmış-sarı torpaqların aqrokimyəvi göstəricilərinə su eroziyasının təsiri

Pseudopodzollaşmış-sarı torpaqlar Azərbaycan Respublikasında yalnız Lənkəran vilayətində Xəzərin qədim akkumulyativ dağətəyi düzənliklərində yayılmışdır. Bu torpaqlar alçaq dağlıq və dağətəyi yerlərdə dağ-meşə sarı torpaqlarla və Lənkərançay hövzəsinin dənizə yaxın sol və sağ hissəsində isə suvarılan qleyli-sarı torpaqlarla sərhəd təşkil edirlər.

Lənkəran təbii vilayətində pseudopodzollaşmış-sarı torpaqların ümumi sahəsi 28980 hektardır ki, bu da vilayətin torpaq ehtiyatının 4,56%-ni təşkil edir. Bu torpaqlarda profilin üst horizontları humus maddələri ilə yaxşı təmin olunmuşdur.

Pseudopodzollaşmış-sarı torpaqlar vilayətin kənd təsərrüfatında istifadə olunan mədəni torpaqlardan biridir. Meşənin qırıldığı dağətəyi-düzənlik hissə hazırda, əsasən, kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunur. Bu ərazilərdə, xüsusən Lənkərançay hövzəsinin sağ sahilində yerüstü axınla rütubətlənən pseudopodzollaşmış-sarı torpaqlarda subtropik bitkilərdən çay, feyxoa, sitrus bitkilərindən isə portağal, naringi, limon və sair əkilir. Burada, həmçinin, tərəvəz, bostan, taxıl bitkiləri də becərilir.

Son illər meşəsizləşmiş ərazilərin hüdudlarının genişlənməsi nəticəsində burada eroziya prosesi geniş yayılmış və nəticədə torpaqların morfoloji əlamətləri, aqrofiziki və aqrokimyəvi xassələri mənfi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Ona görə də torpaqların istehsal qabiliyyətinin və bitkilərin məhsuldarlığının yüksəldilməsində eroziyaya uğrama dərəcəsinin və eroziyaya təbii və antropogen amillərin təsirinin nəzərə alınması vacibdir.

Bununla əlaqədar torpaqdan səmərəli istifadə, onun mühafizəsi və yaxşılaşdırılmasının elmi əsaslarının hazırlanması müasir dövrün aktual elmi və praktiki problemlərindəndir.

Məlumdur ki, eroziya prosesi nəticəsində torpağın münbitliyi azalır, nəticədə məhsuldarlıq aşağı düşür.

Torpaq münbitliyinin öyrənilməsində əsas məsələlərdən biri torpağın aqrokimyəvi göstəricilərinin miqdarının müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlə pseudopodzollaşmış sarı torpaqlarda aqrokimyəvi göstəriciləri tədqiq etmək üçün torpaq kəsirləri qoyulmuş, nümunələr götürülərək, analiz olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələrindən göründüyü kimi eroziya prosesi bu torpaqların aqrokimyəvi göstəricilərinə mənfi təsir etməklə onların miqdarını azaltmışdır. Belə ki, eroziyaya uğramamış növə nisbətən orta dərəcədə eroziyaya uğramış növün profil boyu humus 0,66-1,24%, ümumi azot 0,032-0,044%, udulmuş N/NH₃ miqdarı 5,73-10,88 mq/kq, suda həll olan N/NH₃ 4,20-5,36 mq/kq, nitrat 1,90-2,25 mq/kq, ümumi fosfor 0,06-0,07%, mütəhərrik fosfor 11,68-12,64 mq/kq, ümumi kalium

0,98-1,10%, mübadilə olunan kalium 65,40-74,37 mq/kq arasında azalmışdır. Torpaq məhlulunun reaksiyası zəif turşdur (pH 5,4-5,9). Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, eroziyaya uğramamış psevdopodzollaşmış sarı torpaqlarda pH-ın kəmiyyəti su məhlulunda 5,4 olduğu halda, orta dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda bu göstərici 0,5 vahid artaraq 5,9 təşkil edir.

Beləliklə, müasir tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, öyrənilən torpaqların aqrokimyəvi göstəriciləri təbii amillərin və insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində böyük dəyişikliyə uğramışdır. Bunun başlıca səbəbi isə torpaqların eroziya prosesinə məruz qalması, bitkilər tərəfindən qida maddələrinin mənimsənilməsi, aqrotexniki qaydaların düzgün və vaxtında tətbiq olunmaması və sairidir.

Qida maddələri ilə təmin olunma dərəcəsindən asılı olaraq psevdopodzollaşmış sarı torpaqların münbitliyini yaxşılaşdırmaq və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmaq üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış aqrokimyəvi tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur.

Ələkbərov Rövşən
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
İmanov Mübariz
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rovsen1234@bk.ru
mubarizimanov19991999@gmail.com

Azərbaycan respublikasının mərkəzi bankının fəaliyyəti və onun məqsəd və funksiyaları

Hər bir bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də pul kredit siyasətini səmərəli reallaşdırmaq prioritet məsələlərdən ən vacibidir. Bu siyasəti ölkəmizin əsas bankı olan Mərkəzi Bank aparır. Ölkədə pul kredit siyasəti “ Mərkəzi bank haqqında ” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzim edilir. Bu qanun 10 dekabr 2004-cü ildə ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təsdiqlənmişdir.

Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin bankıdır. Mərkəzi Bank Azərbaycan dövlətinin maliyyə agentini kimi çıxış edə bilər. Mərkəzi Bank maliyyə nazirliyi ilə razılaşdırılmış şərtlərlə dövlətin maliyyə agentini funksiyalarını həyata keçirə bilər. Maliyyə agentini olaraq, Mərkəzi Bank dövlətin borc qiymətli kağızlarını yerləşdirmək və onlarla digər əməliyyatlar aparmaqla dövlət borcuna xidmət göstərə, habelə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada başqa maliyyə əməliyyatlarını apara bilər.

Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi kəsirinin birbaşa maliyyələşdirilməsi üçün dövlətə kredit vermir. Dövlət büdcəsində qısamüddətli vəsait çatışmazlığı yaranıqda, Mərkəzi Bank maliyyə nazirliyi ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən gəlir gətirən dövlət borc qiymətli kağızları ilə təmin edilməsi şərti ilə dövlətə ən çoxu 6 ay müddətinə və cari ildə ödənilmək şərti ilə milli valyutada (manatla) kredit verə bilər. Belə kreditlərin verilmiş və ödənilməmiş hissəsinin ümumi məbləği son üç il ərzində dövlət büdcəsinin orta gəlirlərinin 3 faizindən çox ola bilməz. Mərkəzi Bank tərəfindən Azərbaycan dövlətinin buraxdığı borc qiymətli kağızların alınması dövlətə kreditlərin verilməsi hesab olunur. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının Pul siyasəti və Maliyyə Sabitliyi Komitəsi pul və məzənnə siyasəti orientirlərinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi, habelə maliyyə sabitliyinin qorunması məqsədilə yaradılan məşvərətçi orqandır.

Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyininin təmin edilməsidir. Bununla yanaşı, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin məqsədi, həmçinin bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Mənfəət götürmək Mərkəzi Bankın əsas məqsədi deyildir. Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq - dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir. Pul siyasətinin əsas istiqamətlərini açıqlayarkən, Mərkəzi Bank cari ildə həyata keçirilən pul siyasətinin yekunlarını, habelə

qarşıdakı il üçün müəyyən etdiyi pul siyasətinin məqsəd və vəzifələrini, Mərkəzi Bankdan asılı olan və asılı olmayan amilləri də əks etdirməklə onların həyata keçirilməsi yollarını göstərir. Mərkəzi Bank məqsədlərinə nail olmaq üzrə dövlətin valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir. Valyuta siyasəti – dünya iqtisadi inteqrasiya prosesləri kontekstində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini (tarazlığını) təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən sistem daxilində yerinə yetirmək və tədiyyə balansını tənzimləmək məqsədi ilə ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq monetar orqanların həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmuəsidir.

Ələkbərov Rövşən
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Qasimov Dəyanət
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rovsen1234@bk.ru
deyanetqasimov3@gmail.com

Mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasındakı əsas fərqlər spesifik cəhətləri və dolaylı vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmaların başlıca məqsədi

Mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasındakı əsas fərqlər onların tənzimləməsi sistemindədir.

Mühasibat uçotu bir “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunla və həmçinin digər qanunvericilik sənədləri və standartlarla tənzimlənir. Mühasibat uçotunda fərqli olaraq vergi uçotu isə Vergi Məcəlləsi və digər hüquqi normativ aktlara əsaslanır.

Bu iki uçot arasındakı fərqlərin böyük hissəsi mühasibat və vergi mənfəətinin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar yaranır. Mühasibat və vergi uçotunun əsas fərqlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- gəlirlərin və xərclərin fərqli təsnifatı;
- amortizasiya hesablamaları metodları;
- gəlir və xərclərin tanınması metodları;
- material və istehsal ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi üsulları və s.

Məsələn, mühasibat uçotunda əsas vəsaitlərin amortizasiyası bir neçə üsulla (xətti, azalan qalıq, faydalı istifadə müddəti və s) hesablanır. Vergi uçotunda isə təkə bir metoddan istifadə edilir. Mühasibat uçotunun qiymətləndirmək və nəzarət etmək bacarığı varsa, vergi uçotunu qanunvericiliyin tələblərinin yoxlanılması və yerinə yetirilməsi üçün vacibdir.

Vergi uçotu – ilkin sənədlərin məlumatları əsasında vergilər üçün bazanı müəyyən edən ümumiləşdirilmiş informasiya sistemidir. Mühasibat uçotu – onun tələblərinə uyğun olaraq, qanunda nəzərdə tutulmuş obyektlər haqqında sistemləşdirilmiş və formalaşmış informasiyadır. Burada fərq təyinatdadır. Beləki, mühasibat uçotu təşkilatın fəaliyyətinin və onun vəziyyətinin hesabatı üçün tərtib edilir, vergi uçotu isə vergilərin zamanında ödənilməsinə nəzarət üçün lazımdır. Mühasibat və vergi uçotunun bəzi fərqlərinə baxmayaraq, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir.

Mühasibat və vergi uçotu bir çox amillərə görə fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, fərqlərin böyük hissəsi mühasibat və vergi uçotunda mənfəət zamanı yaranır ki, bunun da səbəbi gəlirlər və xərclərin tanınmasıdır. Xərclər mühasibat uçotunda, bütün hallar üçün nəzərə alınır, vergi uçotunda isə yalnız Vergi Məcəlləsinin tələblərinə uyğun gəldikdə xərc kimi tanınır.

Mühasibat uçotu və vergi uçotu arasında daimi və müvəqqəti fərqlər də ola bilər. Daimi fərqlər bəzi gəlir və ya xərclərin mühasibat uçotunda qəbul edildiyi haldır. Müvəqqəti fərq isə bir hesabat dövründə yaranan və müddət keçdikcə növbəti hesabat dövrlərində aradan qalxan fərqdır. Vergi Məcəlləsində bəzi xərclər gəlirdən çıxılmayan xərclər kimi təsnifləşdirilib. Belə fərqlərə qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı olan xərclər, əyləncə və yemək xərcləri, faktiki ezamiyyə xərclərinin normadan artıq hissəsindən yaranan fərqlər ola bilər. Belə xərclər Vergi Məcəlləsində gəlirdən

çıxılmayan xərclərə aid edildiyinə görə mühasibat uçotu ilə vergi uçotu arasında daimi fərqlər yaranır.

Mühasibat uçotunun ən vacib sahəsi dolayı vergilər üzrə vergi öhdəliklərinin hesablanması və büdcəyə köçürülməsidir. Müəssisə tərəfindən bütün öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, satılmış malların (işlərin, xidmətlərin) dəyərinin alıcılar (sifarişçilər) tərəfindən ardıcıl və tam şəkildə ödənilməsi həm təsərrüfat subyektinə, həm də bütövlükdə iqtisadiyyata münasibətdə effektiv təsərrüfatçılığın ayrılmaz və mühüm şərtidir. Büdcə qarşısında vergi öhdəliklərinin zamanında və tam ödənilməsi vergi ödəyicisinin əsas və başlıca vəzifəsidir.

Dolayı vergilər üzrə büdcə ilə hesablaşmaların başlıca məqsədi qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq müəssisənin büdcə qarşısında olan vergi öhdəliklərinin zamanında və tam ödənilməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Dolayı vergilərə aid olan əlavə dəyər vergisi – istehsal və tədavülün bütün mərhələlərində yaradılan satılmış malların (işlərin, xidmətlərin) dəyəri və istehsal xərclərinin tərkibinə daxil edilən maddi məsrəflər arasındakı fərq kimi müəyyən edilən əlavə dəyərin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) Azərbaycan Respublikasının ərazisində malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prosesində onların dəyərinə əlavənin, həmçinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır.

Əlavə dəyər vergisinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydası müəssisənin vergitutma məqsədləri üçün satıxdan alınan pul vəsaitlərinin necə müəyyən edilməsindən aslıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, təsərrüfat subyektləri hesabat ili ərzində bu metodlardan yalnız birini seçməli və onu təqvim ilinin sonunadək dəyişə bilməz.

Dolayı vergilərə aid olan aksiz vergisini vergitutmanın ən qədim növü kimi göstərmək olar. Bu vergi növü məhsulların ayrı-ayrı növləri üçün nəzərdə tutulan, aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən, aksizli malları istehsal edən və satan vergi ödəyicilərindən tutulan dolayı (istehlak) verginin bir növüdür. Azərbaycan Respublikası ərazisində aksizli malların istehsalı və idxalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr və fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarında bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksizli malları istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları aksizin ödəyiciləridirlər. Bütün dolayı vergilər kimi aksizin qiyməti də əmtəənin qiymətinə daxil edilərək onun qiymətini formalaşdırır və vergi yükü faktiki olaraq alıcıların üzərinə keçirildiyi üçün vergi aksizli malların istehlakçıları tərəfindən ödənilir. Beləliklə aksizlər bir çox hallarda məhsulların son dəyər səviyyəsini təyin etməklə, markalanmamış məhsulların qiymət strukturuna aid edilir. Aksiz əsasən yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması məqsədilə müəyyən edilir. Əsrlər boyu aksiz vergisindən istifadə edilməsi sübut edir ki, bu vergi büdcənin ən etibarlı gəlir mənbələrindən biridir. İqtisadi mahiyyətinə görə aksizlər bir tərəfdən yüksək rentabelli məhsul istehsalından əldə edilən əlavə mənfəətin bir hissəsinin dövlət büdcəsinə tutulması, digər tərəfdən isə sosial cəhətdən zərərli malların istehlakının məhdudlaşdırılması məqsədilə tətbiq edilir. Aksizli mallar üzrə vergi dərəcələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və ya Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Nəticə olaraq qeyd edirik ki, mühasibat uçotu “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunla və həmçinin digər qanunvericilik sənədləri və standartlarla tənzimlənir. Mühasibat uçotunda fərqli olaraq vergi uçotu isə Vergi Məcəlləsi və digər hüquqi normativ aktlara əsaslanır.

Əliyeva Gülbəniz
dosent
Əhmədzadə Tansu
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
gulbeniz_aliyeva@mail.ru
ehmedzadetansu99@gmail.com

Dövlət borcunun tənzimlənməsində beynəlxalq təcrübənin rolu

Aydındır ki, inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələrin müxtəlif həcmdə və şərtlərdə dövlət borcu mövcuddur. Beynəlxalq miqyasda borcların verilməsi müxtəlif amillər əsasında baş verir. Belə ki, miqyasından asılı olmayaraq kreditlərin verilməsi zamanı debitor yaxşı araşdırılmalı, borcu ödəmə qabiliyyəti ölçülməlidir. Dövlətlər arasında kreditlərin verilməsi dövlətdən, onun siyasətindən asılı olaraq sadə və ya daha ağır şərtlərlə həyata keçirilə bilər. Bəzən o hallar yaranır ki, dövlətin öz daxilindəki bankla ciddi əməkdaşlığı həyata keçir və kreditin gecikməsi zamanı həmin ölkənin limanları girov götürülə və ya fərqli ağır prosedurlar tətbiq edilə bilər. Bu siyasətin əsas məqsədi riskləri minimuma endirməklə, verilmiş krediti dövlət hesabına sığortalanmış olurlar. Buna misal kimi, Çinin Exim bankını göstərmək olar.

Beynəlxalq sistemdə dövlət borcunun idarə edilməsi mexanizminin hüquqi tənzimlənməsinin əsas aləti borclanma prosesinə hüquqi məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsidir ki, həmin məhdudiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Dövlət borcunun (daxili və xarici dövlət borcunun) ümumi məbləğinin məhdudlaşdırılması;
- 2) Dövlət borcuna görə xidmət məbləğinin məhdudlaşdırılması;
- 3) İnvestorların dövlət maliyyə alətlərinin əldə olunması ilə bağlı hüquqlarının məhdudlaşdırılması;
- 4) Borc şəklində verilən dövlət qiymətli kağızlarının məhdudlaşdırılması.

Yuxarıda əks olunan məhdudiyyətlərdən istifadə səviyyəsi ölkənin milli-iqtisadi xüsusiyyətindən, borc siyasətinin istiqamətindən, həmçinin maliyyə bazarındakı siyasətindən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, Türkiyə, Argentina və bir sıra ölkələrdə xarici borc yükünün çox olmasına görə dövlət məhdudlaşdırıcı siyasəti geniş tətbiq edir. Lakin maliyyə bazarının çox yüksək inkişaf etdiyi “böyük yeddillik”də vahid investora fəaliyyətinin limitlərlə çərçivələnməsi tədbirləri dövləti daha çox maraqlandırır.

Dünya səviyyəsində mövcud olan qlobal və aktual məsələlərdən biri olan pandemiya dövrü hər bir ölkədə fərqli nəticələr versə də, ümumi vəziyyət o qədər də ürəyaçan olmadı. 2019-cu ilin sonu 2020-ci ilin əvvəllərindən başlayan bu problem dünya miqyasında iqtisadiyyatın gerilməsinə, ölkələrin devalyasiyanın yaranmasına, ölkələrin makroiqtisadi böhranına səbəb olaraq, xüsusən də turizm sahəsində çöküşə səbəb olmuşdur. Çünki tətbiq edilən karantin vəziyyəti demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrini ləngitmiş, ölkələrin gəlirlilik qabiliyyətini minimuma endirmişdir. Bu səbəbdən də, ölkələrin xarici borclarının tənzimlənməyə, onların səmərəli istifadə edilməsinə daha çox ehtiyac duyulur.

Dövlət borclarının tənzimlənməsi borc resurslarından səmərəli istifadə ilə yanaşı, milli-iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasına gətirib çıxarır. Maliyyə bazarının inkişafından asılı olaraq hər bir ölkədə istiqamətlərin payı fərqlənir. Xarici borc bazarından asılı və daha az inkişaf etmiş ölkələrdə başlıca məqsəd dövlətin milli-iqtisadi təhlükəsizliyin qorunması əsas götürülsə də, hegemon və maliyyə sistemi cəhətdən inkişaf etmiş -ABŞ, Avstraliya, Fransa və s. başlıca məqsəd borc vəsaitlərini səmərəli istifadə etməklə optimal nəticə əldə etməkdir.

Bir məsələyə də toxunmaq lazımdır ki, dövlətlərə borcların verilməsi zamanı onların iqtisadi gücü, xarici bazardakı mövqeyi, beynəlxalq əməkdaşlıqlarındakı fəaliyyəti və s. nəzərə alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, İEOÖ-lə müqayisədə İEO-in borc səviyyəsi daha yuxarıdır. Çünki bəzi dövlətlər borclanma hesabına nəinki iqtisadi cəhətdən inkişaf edirlər, həmçinin beynəlxalq sistemdə söz sahibi olmağı bacarıblar. Buna misal kimi, dünya iqtisadiyyatının ¼-nə sahib olan, iqtisadi gücün və potensialın mərkəzi olan ABŞ-ı göstərmək olar. Bu ölkənin ÜDM-un həcmi dövlət borcundan az olsa da, ölkənin yeritdiyi iqtisadi siyasət nəticəsində yaranmış böhran hallarından belə öz mənafeyi və fəaliyyətinə müsbət təsir göstərəcək şəkildə istifadə etməyi bacarmışdır.

Miqyasından asılı olmayaraq bəzən borcların ödənilməsi zamanı müəyyən problemlər yaranır ki, bu an tənzimlənmə üsullarından biri kimi borcun restrukturizasiyasından istifadə olunur. Borcun restrukturizasiya-defolt halında olan yeni öz borcunu ödəyə bilməyən borcalana qarşı tətbiq edilən ölçü vasitəsidir. Restrukturizasiyanın bir neçə növü vardır:

- ödənişin müddətlərinin və həcmnin dəyişdirilməsi;
- borcun bir hissəsinin silinməsi;
- borcun bir hissəsinin mülkiyyətdə paya dəyişdirilməsi.

Dövlət borcunun restrukturizasiyası danışıqlar sayəsində mümkün olan bir prosesdir. Bu prosesdə isə maliyyə kredit təşkilatları-Avropa Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s. iştirak edir.

Borcların idarə edilməsi istiqamətində əsas götürülən indeks borcun ÜDM-dəki payıdır ki, 40 faizdən yuxarı olduqda yüksək risk dərəcəsi, 40 faiz həcmində olduqda orta risk dərəcəsi, 30 faizə qədər olduqda isə aşağı risk dərəcəsi hesab edilir.

Borcların sahəsində problemləli istiqamətlərdən biri də məqsədsiz borcların verilməsidir. Çünki məqsədli borclardan fərqli olaraq, məqsədsiz borcların gəlir mənbəyi öncədən məlum olmur. Bu isə özündə müəyyən risk faktorunu daşımış olur. Yaxşı olardı ki, borcların sahəsində, xüsusən məqsədsiz borcların verilməsi istiqamətində dövlətlər güclü nəzarət sistemi tətbiq etsinlər ki, istədikləri nəticəni əldə etsinlər.

Qeyd edilənlərdən o nəticəyə gəlmək mümkündür ki, hər bir dövlət öz iqtisadi vəziyyətinə uyğun borc siyasəti yürüdür. Lakin bəzən özlərinin tətbiq etdiyi üsullar istənilən nəticə vermədikdə onlar beynəlxalq platformada istifadə olunan və müsbət nəticə verən tənzimlənmə üsullarından istifadə edərək sistemi tarazlaya bilirlər. Beləliklə, dövlətlər stabil siyasətlə istənilən nəticə əldə etmədikdə digər ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək iqtisadi dirçəlişə şərait yaratmış olurlar.

Əliyeva Gülbəniz

dosent

Əsədov İrfan

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

gulbeniz_aliyeva@mail.ru

irfan.asadov.98@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığının müasir durumu

Xarici iqtisadi eləcə də maliyyə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi və bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı sistemində effektiv şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması son dövrlərdə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. BVF də, məhz ölkəmizin beynəlxalq maliyyə sistemində inteqrasiyasında zəruri rol oynayan maliyyə institutudur. Azərbaycan 1992 – ci il sentyabr ayının 18 - də BVF – yə üzv olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının BVF ilə əlaqələri əsasən “Struktur İslahatlar Proqramı” çərçivəsində qurulmuşdur. Makroiqtisadi sabitliyə güclü nəzarət və BVF-nin irəli sürdüyü tövsiyələr və sabitləşdirmə prosesinə verdiyi maliyyə yardımı nəticəsində əldə edilmiş müvəffəqiyyətlər ölkəmizdə gələcək üçün hazırlanmış iqtisadi proqramın həyata keçirilməsi üçün zəmin və əsas rol oynamışdır. Azərbaycanın təcrübəsində beynəlxalq maliyyə institutlarından alınmış ilk borc olan “STF” kredit mexanizminin əsas məqsədi “Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi” və “Sistemli islahat proqramlarının başlanması” idi. Kredit iki mərhələ üzrə həyata keçirilmişdir:

- 1995-ci ilin apreli – 46 milyon ABŞ dolları;
- 1995-ci ilin noyabrı – 43 milyon ABŞ dolları.

BVF üzv olduğu ölkələrlə bağlı razılaşmalar üzrə illik proqramlar hazırlayırdı ki, bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan ilə bu qurum arasında “1997 – 1998” və “1998 –1999” – cu illərdə “İqtisadi siyasətin əsasları” memorandumları imzalanmışdır. BVF tərəfindən ölkəmizdə aşağıdakı proqramlar reallaşdırılmışdır:

- Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf;
- Struktur quruculuğun artırılması;
- Sistem dəyişikliyi;
- Əlavə maliyyələşdirmə proqramları

Bundan başqa BVF Azərbaycana 1999-cu ildə Rusiyada baş verən iqtisadi böhranın eləcə də, hiperinflasiyanın mənfi təsirlərindən qorunmaq üçün 56,3 mln SDR məbləğində kredit ayırmışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) Azərbaycanın 1999-cu il iqtisadi və maliyyə proqramını dəstəkləmək və ixracat çatışmazlığını maliyyələşdirmək üçün 79,7 milyon SDR (təxminən 112 milyon ABŞ dolları) məbləğində kredit ayırmışdır ki, kredit məbləğinin 23.4 milyonu SDR- i (təqribən 33 milyon ABŞ dolları), “ESAF 1” və 56.3 milyon SDR (təqribən 79 milyon ABŞ dolları) “CCFF 2” proqramlarında öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda, BVF Azərbaycanın mövcud fond təsisatı (EFF) 3 proqramı çərçivəsində 1,8 milyon SDR əlavə kredit ayıraraq dördüncü icmalını tamamlamışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın hazırlanması məqsədilə dövlət komissiyası yaradılıb. Proqramın hazırlanması məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə sıx əməkdaşlıq edib. 25 oktyabr 2002-ci il tarixdə Bakıda “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın təqdimatına həsr edilmiş ümummilli konfrans keçirilib.

2005-ci ildən bəri BVF ilə əməkdaşlıq məsləhətləşmələr səviyyəsində həyata keçirilir, belə ki, Azərbaycan hökuməti fonddan kreditin alınmasından imtina edib. BVF tərəfindən Azərbaycan hökumətinə təqdim edilən kreditlər müqavilədə nəzərdə tutulan vaxtda hər il gecikdirilmədən ödənilir. Odur ki, bu müddət ərzində Azərbaycan hökuməti ilə BVF arasında səmərəli əməkdaşlıq münasibətləri formalaşmışdır. Azərbaycanın BVF ilə maliyyə münasibətlərinin 2007-ci il göstəricilərinə nəzər yetirsək görərik ki, iqtisadiyyat bu dövrdə sürətlə inkişaf etmiş və Real ÜDM 2,3% artmışdır. 2007 – ci ildə eyni zamanda “Neft Sektoru” inkişafı da 3,7% artmışdır və əsas hərəkətverici qüvvə kimi qalmaqda davam etmişdir. Adambaşına düşən ÜDM miqdarı 3500 dollar həcmində olmuşdur.

Bildiyimiz kimi 2008 – ci ildə “Qlobal Maliyyə Böhranı” baş vermişdir , məhz BVF və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə effektiv əlaqələrinin aparılması nəticəsində Azərbaycan bu böhranın təsirlərinə tab gətirmiş oldu. Böhranın mənfi təsiri neftin qiymətində böyük bir enməyə və xarici tələbin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 2018-ci il üçün Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı ilə bağlı proqnozu 1,3 olmuş lakin bu proqnoz sonradan dəyişdirilib 2% elan edilmişdi. Proqnozun təkrar nəzərdən keçirilməsinin səbəbi iqtisadiyyata dövlət investisiyalarının gözləniləndən daha yüksək olmasıdır.

Lakin müasir dünyanın qlobal, eyni zamanda səhiyyə probleminə çevrilən COVID - 19-un baş verməsi səbəbindən ÜDM 2020-ci ildə 2,2% azalmışdı. BVF - nin proqnozlarına görə, ÜDM-nin artım tempi 2021 - ci ildə 2,1 %, 2022 - ci ildə 2,2 %, 2023 - cü ildə 2,3 % , 2024 - cü ildə isə 2,5 % olacaq. Neft sektorunda olan artım isə 2020 - 2024 cü illərdə 1,2% olacaq. İşsizlik səviyyəsinə gəldikdə, 2019-cu ildə 5 % olmaqla sabit qalmışdı, önümüzdəki illər üçün eyni gözləntilər proqnozlaşdırılır (Aprel 2020 Dünya İqtisadi Görünüşü BVF). Dünya İqtisadi Formunda artırılmış minimum əmək haqqı yoxsulluğu azaltmaq üçün bir taktiki strategiya olaraq müzakirə edilmişdir BVF - nin məlumatlarına əsaslanaraq ərzaq malları qiymətlərində proqnozlaşdırılan aşağı inflyasiyanı və yeni büdcə qaydasına uyğun olaraq fiskal konsolidasiyanın davam edəcəyini nəzərə alaraq Azərbaycan inflyasiya nəzarəti altında qalmaqdadır. Büdcə profisitinə gəldikdə, 2019 və 2020-cu illərdə müvafiq olaraq ÜDM-in 5.3% və 3.2% həcmində olmuş 2021-ci ildə 2.6% enəcəyi gözlənilir. BVF Son Dünya İqtisadi Forumunda Azərbaycanda inflyasiyanın 2021 – ci ildə 3,3% , 2024 – cü ildə 3,5 % səviyyəsində olacağını proqnozlaşdırmışdır.

Fikrimizcə iqtisadi islahatları davamlı və ardıcıl həyata keçirən və dinamik inkişaf edən Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafı üçün BVF və digər beynəlxalq maliyyə institutlarının imkanlarından daha çox və daha da səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bu istiqamət üzrə ölkədə bütün səylər həyata keçirilməklə buna nail olmaq olar.

Yuxarıda qeyd edilən nəticəyə uyğun olaraq aşağıdakı təklifləri verə bilərik:

1) BVF – nin layihələrini ölkə effektiv nəticələr əldə edilmə istiqamətlərinə yönəltmək daha doğru olardı;

2) Ölkədəki icrası həyata keçirilməsində problemlə bağlı olan layihələrin hökumət tərəfindən ləğv edilməsi doğru olardı;

3) Ölkədə uğurlu layihələrin icrasına daha çox diqqət ayrılması məqsədəuyğun hesab edilməlidir;

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında BVF ilə əməkdaşlıq daha çox qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməli və bu məqsədə nail olmaqdan ötrü yerli istehsalın inkişafına və ixracın artımına nail olmaq lazımdır.

Əliyeva Gülbəniz
dosent
Quliyeva Səidə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
gulbeniz_aliyeva@mail.ru
seidequliyeva1999@gmail.com

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasının tədiyyə balansının tənzimlənməsində rolu

Ölkəmizdə xüsusi mövqeyə malik olub, iqtisadiyyatın inkişafında əsas rol oynayan neft və qazdan əldə edilən gəlirlər tədiyyə balansının strukturunun əsas hissəsini təşkil edir. Buna görə də neftdən əldə olunan gəlirlər və bu gəlirlərin real sektora yönəldilməsi son zamanlarda siyasətçiləri və tədqiqatçıları maraqlandıran əsas məsələlərdən biri olmuşdur.

Qeyri-neft sektoru ixracının artırılması və nəticədə tədiyyə balansında profisitə nail olmaq üçün qeyri-neft sektorunu təkmilləşdirmək və diversifikasiya etmək lazımdır.

Neft və qaz iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olsa da, neft sənayesinin inkişafına diqqətin yönəldilməsi və təkcə bu sahədən gəlir əldə etmək məqsədi rəqabətədavamlı iqtisadi inkişaf dövründə heç də kifayət deyil. Buna əsasən qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqaməti üzrə tədbirlər görülməsi daha məqsədə uyğundur. Bu sahəyə maraq yaratmaq üçün dövlət sahibkarlara dəstək məqsədi ilə qeyri- neft sektorunun əsas tərkib hissəsi olan və yüksək gəlirlilik qabiliyyətinə malik olan sənayeyə daha çox investisiya qoyuluşları edərək iqtisadi inkişafa zəmin yarada bilər.

Həmçinin neft və qaz tükənən sərvətlər olduğundan birşaxəli deyil də, çoxşaxəli inkişafa yönələrək qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verib, ölkənin gəlirlilik qabiliyyətini artırmaq uzunmüddətli dövrdə daha perspektivlidir. Beləliklə, mahiyyət etibarı ilə əsas məqsəd və hədəf ixracatın dövlət və ya qeyri-dövlət qurumları tərəfindən reallaşdırılması olmamalıdır. Əsas hədəf ixracatda yüksək əlavə dəyər tutumlu məhsulların xüsusi çəkiyə malik olmasıdır. .

2016-cı ildən etibarən qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş və öz müsbət təsirini göstərmişdir. 2019-cu ilin sonuna kimi qeyri -neft sektoru öz inkişaf dövrünü yaşamış və təkmilləşmişdir.

Lakin 2020-ci ildə bu vəziyyət dəyişdi və nəinki qeyri-neft sektoru zəiflədi, həmçinin neft və qaz sektorunun ixrac potensialı xeyli səviyyədə aşağı düşdü. Bunu yaradan əsas səbəblərdən biri də pandemiya şəraiti olmuşdur.

Qeyd edək ki, 2020 -ci ildə ölkədə ümumi ixrac səviyyəsi 14 milyon dollar olmuş, bunun da 1,9 milyard dolları qeyri-neft sektorunun payına düşürdü.

Tədiyyə balansını tənzimləmək üçün qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından maksimum dərəcədə istifadə edilməlidir. Burada əsas məsələ fürsət bərabərliyinin tanınması olmalıdır. Yəni istehsalçılara və ixracatçılara həmçinin kiçik və orta biznes sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi və onların ixrac yönümlülüyünün artırılması məsələsinə diqqət yetirilməlidir.

Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından istifadə edərək tədiyyə balansını tənzimləmək üçün əldə olunan gəlirlərin bu potensialı artırması və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün qarşıda duran bir neçə məsələ vardır:

- Neft gəlirlərindən əhalinin maksimum səviyyədə faydalanmasını təmin etmək;
- Qeyri-neft sektoruna neftdən əldə olunan gəlirlərlə necə təsir etməli və əlverişli rəqabət mühiti yaratmaq üçün nə qədər investisiya qoyulmalıdır;

- Neftin ixracda xüsusi çəkisinin əsaslı dərəcədə azaldılmasının və ixracın diversifikasiyasının səmərəli yollarını axtarıb tapmaq;
- Tədiyyə balansının tənzimlənməsində qeyri-neft sektorundan əldə edilən gəlirlərin müsbət saldo yaratması.

Tədiyyə balansının tənzimlənməsi zamanı, neftdən əldə olunan gəlirlər hesabına özəl sektorun inkişafı, investisiya layihələrinin reallaşdırılması kimi məsələlər və kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, nef-kimya sənayesi, metallurjiya, gəmiqayırma sənayesi, təhsil, turizm sahələrini inkişaf etdirib, ixtisaslı kadrların yetişdirilməsi tədbirləri görülməlidir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə tədiyyə balansı tənzimlənəcək və bu vaxta qədər tədiyyə balansında qeyri-neft sektoru istiqamətində yaranan defisit qarşısı alınacaqdır. Bununla da qeyri-neft sektorunda yaranan kəsrin neftdən əldə olunan gəlirlər hesabına ödənilməsinə ehtiyac olmayacaqdır. Qeyri- neft sektorunun inkişafı bir tərəfdən də xarici ticarət balansının inkişafına müsbət təsir edəcək.

Tədiyyə balansında ixracatın həcmının proqnozlaşdırılma prosesi istehsal şəraitindən və tələbdən asılı olan məhsulların ixrac proqnozuna əsasən keçirilir.

Nəticə olaraq, qeyd etmək olar ki, tədiyyə balansı ya daxili gəliri artırmaq yolu ilə, ya da mənimləməni azaltmaq yolu ilə təkmilləşdirilə bilər.

Qeyri-neft sektorunun inkişafına dəstək göstərilməsi, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyini artırmaq və bu sahədə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, vergi və gömrük dərəcələrində güzəştlərin tətbiq olunması tədiyyə balansında qeyri-neft sektoru üzrə yaranan defisit qarşısını ala bilər.

Əsgərova Reyhan

dosent

Əhadova Nübar

müəllim

Lənkəran Dövlət Universiteti

reyhan-askerova@mail.ru

n.ahadova85@gmail.com

Azərbaycanın vergi siyasətinin prioritet istiqamətləri və iqtisadi inkişafda rolu

Maliyyə siyasətinin tərkib hissələrindən biri də vergi siyasətidir. Ölkələr öz vergi sistemini yaradarkən dövlətin müəyyən maliyyə siyasətinin məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırlar. Vergi siyasəti bu baxımdan dövlətin maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyacının ödənilməsi, maliyyə ehtiyatlarının yenidən bölüşdürülməsi hesabına ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsinə xidmət edir. Dövlətin vergi siyasəti isə dövlət tərəfindən işlənilib hazırlanmış, vergi sahəsində cəmiyyətin qarşısında duran bu və ya digər vəzifələri həyata keçirməyə yönəlmiş tədbirlər sistemidir.

Vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitlə əlaqəlidir. Məqsəd və vəzifələri müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını tərtib edir. Vergi siyasətinin əsas məqsədi vergilərin mahiyyəti və funksiyalarından irəli gəlir. Ümumiyyətlə, vergilər öz təyinatlarını və funksiyalarını vahid büdcə prosesində həyata keçirirlər.

Vergi siyasəti əhatə etdiyi dövrün uzunluğundan və həll edilən məsələlərin xarakterindən asılı olaraq vergi strategiyası və vergi taktikasına bölünür.

Vergi strategiyası vergi sahəsində dövlətin uzunmüddətli kursunu müəyyən edir və irimiqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Vergi taktikası isə vergi sistemində əlavə və müxtəlifliklər edilməsi yolu ilə konkret bir dövrdə qarşıda duran məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Vergi siyasəti miqyasından və təsir dairəsindən asılı olaraq daxili və xarici vergi siyasətinə bölünür.

Daxili vergi siyasəti bir ölkə və ya ərazi vahidi çərçivəsində həyata keçirilir və daxili məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Xarici vergi siyasəti isə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına, müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərinin yaxınlaşmasına, onların vahid şəkllə salınmasına yönəldilir.

İqtisadiyyatın vəziyyətindən, iqtisadi inkişafın cari mərhələsində dövlətin üstün hesab etdiyi məqsədlərdən asılı olaraq, vergi siyasətinin müxtəlif tiplərindən istifadə olunur. Vergi siyasətinin üç tipi bir-birindən fərqləndirilir:

- maksimal vergilər siyasəti;
- optimal vergilər siyasəti;
- sosial yönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti.

Maksimal vergilər siyasəti zamanı dövlət yüksək vergi dərəcələri tətbiq etməklə, vergilərin sayını artırmaqla, vergi güzəştlərini ixtisar etməklə vətəndaşlardan mümkün qədər çox maliyyə vəsaitləri toplamağa çalışır. Təbiidir ki, belə vergi siyasəti ayrıca götürülmüş, konkret vergi ödəyicisi və ümumiyyətlə, cəmiyyət üçün iqtisadi inkişafa heç bir ümid yeri qoymur. Buna görə də belə siyasət, bir qayda olaraq, fəvqəladə hallarda, məsələn, iqtisadi böhranlar, müharibələr zamanı həyata keçirilir. Belə siyasətin uzun müddət həyata keçirilməsi bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Birincisi, vergilər ödənildikdən sonra vergi ödəyicisinin maliyyə ehtiyatları qalmır, bu isə istehsalın genişləndirilməsini qeyri-mümkün edir. Bunun da nəticəsində iqtisadi artımın səviyyəsi aşağı düşür və iqtisadiyyatda tənəzzül başlayır.

İkincisi, belə siyasət vergidən yayınma hallarının kütləvi şəkllə almasına səbəb olur.

Üçüncüsü isə “gizli iqtisadiyyatın” miqyası genişlənilir.

Optimal vergilər siyasəti zamanı dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri üçün vergi yükünü yüngülləşdirir, onların inkişafına təkan verən əlverişli vergi mühiti yaradır. Bu isə dövlət xərclərinin azalmasına, ilk növbədə sosial proqramların məhdudlaşdırılmasına səbəb olur.

Vergi siyasətinin üçüncü tipi həyata keçirilərkən dövlət kifayət dərəcədə yüksək vergilər tətbiq etməklə nəzərəcərpacaq sosial müdafiə proqramları işləyib hazırlayır. Bu zaman büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi müxtəlif sosial fondların artırılmasına yönəldilir.

Hər bir maliyyə ili üçün büdcə qəbul edilərkən vergi siyasətinin əsası qoyulmuş olur. Onun həyata keçirilməsi isə uyğun qanunvericilik və normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə aparılır. Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması, onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası istiqamətində aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində çevik vergi siyasəti də həyata keçirilir. Bu siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi;

- iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması;

- vergi ödəyiciləri arasında vergitutma rejiminin bərabərləşdirilməsi;

- respublikanın və əhalinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- respublikanın ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi;

- vergi sisteminin vahid uçot-informasiya sisteminin yaradılması;

- vergi və qeyri-vergi ödənişlərinin uyğun səviyyəsinin artırılması;

- vergi ödəyicilərinin gəlirləri üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi;

- vergi intizamına əməl olunması üzərində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi hüquq pozuntusu hallarına görə məsuliyyət sisteminin daha da sərtləşdirilməsi;

- vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə vergi orqanlarının maddi-texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi.

Fikrimizcə Azərbaycan Respublikası gələcəkdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan vergi siyasətində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə, yerli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla çevik vergi sistemini inkişaf etdirilməlidir.

Əsgərova Reyhan
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
reyhan-askerova@mail.ru

Azərbaycanda rəqəmsal bankçılığın inkişaf problemləri və pandemiyanın rəqəmsal bankçılığa təsiri

Rəqəmsal bankçılıq artıq müəyyən müddətdir ki, dünyada olduğu kimi Azərbaycanda aktual mövzulardan biridir. Ölkəmizdə hamının olmasa da, xüsusən gənc nəslin böyük maraqla istifadə etdiyi rəqəmsal bankçılıq son dövrlərdə ənənəvi bankçılığı sıxışdırmağa başlamışdır. Ənənəvi bankçılıqdan istifadənin azalmasının əsas səbəbi rəqəmsal bankçılıq sisteminin vaxt itkisinə yol vermədən, çox uzun növbələr gözləmədən, asan və rahat başa gəlməsidir. Ənənəvi bankçılıqdan fərqli olaraq rəqəmsal bankçılıq bəzi istiqamətlərdə bir qədər də qənaət etmək imkanını yaradır. Rəqəmsal bankçılıq bütün ənənəvi əməliyyatların rəqəmsallaşmasıdır.

Bank industriyasının gələcəyi ilə bağlı vəziyyəti dəqiqləşdirmək və proqnozlar vermək çətin olsa da rəqəmsal bankçılığın sürətli inkişafı yaxın gələcəkdə olmasa da bank filialları və şöbələri köhnəlib keçmişdə qalacaq. Ancaq sürətli banklar rəqabətə davam gətirə biləcəkdir. Çevik olmayan banklar müştərilərini və onlarla olan əlaqələrini itirəcəklər. Çünki müştərilər üçüncü tərəf olan texnologiya şirkətləri (fintex) tərəfindən təqdim olunan rəqəmsal bank sistemlərinə keçəcəklər. Digər tərəfdən isə ATM-lər az istifadə olunacaq. Nağd pul və çek tranzaksiyalarının sayının azalması gələcəkdə ATM-lərə olan ehtiyacı yox edəcək. Artıq yeni funksiyaları əlçatan ağıllı telefonlar müştəri həyatının əsas ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və gələcəkdə smartfonlar əsas bank kanalına çevriləcəkdir. Onlar daha çox məlumat verə bilmək potensialına malik olmaqla rahatlıqla ona lazım olan istifadəçi məlumatını əldə edib və çoxdan bəri tətbiq edilən ödəmə apara bilmək üsulundan istifadə edə bilər. Bu baxımdan gələcəkdə rəqabətə davam gətirən banklar məhz smartfonlar (yəni ağıllı telefonlar) üçün uyğunlaşdırılmış və optimallaşdırılmış bank xidmətləri təklif edən banklar olacaqdır.

Qloballaşan dünyada əksər ölkələrdə, əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə insanlar bank xidmətlərinin çoxunu internet vasitəsi ilə əldə edirlər. Ölkəmizdə də bu istiqamətdə “2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” icra edilmişdir.

Proqramdan irəli gələrək ölkəmizdə daha əlverişli tənzimləyici mühitin yaradılması həyata keçirilmiş, iqtisadiyyatın şəffaflaşdırılması məqsədilə rəqəmsal ödənişlərin inkişafına maneə olan institusional əngəllərin aradan qaldırılması təmin edilmiş, maliyyə inklüzivliyini gücləndirməklə ölkənin bütün regionlarında bank xidmətlərinin əlçatanlığının təmin edilməsi, bank məhsul və xidmətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsini, xərclərin azaldılmasını, rəqəmsal ödənişlər üzrə ictimai məlumatlılığın artırılması əsasən təmin edilmişdir. Lakin bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq aşağıdakı bəzi göstərilən məsələlər də öz həllini tapmalıdır:

- 35 yaşdan yuxarı əhəlinin, müştərilərin xidmət aldığı bankların onlayn xidmət göstərdiklərindən xəbərdar olmaması; Bu problemin həlli daha çox bankların marketoloqlarından asılıdır.

- psixoloji çətinlik;
- banklara etibarın olmaması və ya zəif olması;
- anlaşılmayan interfeys;
- rəqəmsal bankçılıq ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən deyil, böyük şirkətlər tərəfindən daha çox istifadə edilməsi.

Ölkəmizdə bu sahənin inkişafına dair bir sıra çətinliklər olsa belə, bir çox perspektivlər də mövcuddur. Əhəlini məlumatlandıraraq, bu sistemdəki interfeysi daha asan və başa düşülən edərək və bu servislər əldə edilən zaman yaranan xərcləri minimuma endirərək rəqəmsal bankçılığı Azərbaycanda aparıcı xidmət servislərindən birinə çevirmək mümkündür. Xüsusən də bu məsələ

pandemiya şəraiti ilə əlaqədar olaraq karantin rejimini göz önündə bulundurmaqla daha da aktuallaşmış olur.

Mövcud nöqsanların olmasına baxmayaraq Azərbaycan əhalisinin 77%-i internetdən istifadə edir və eyni zamanda mobil operatorlara qoşuludur. Deməli ölkəmizdə rəqəmsal bankçılıq əlçatandır. Fintech müəllifi Chris Skinnerin fikrinə əsasən deyə bilərik ki, rəqəmsal bankçılığın inkişafı məhz bank sisteminin yeni olduğu ölkələrdə daha tez həyata keçirilə bilər. Çünki bu ölkələrdə bankların neçə yüz illik tarixi yoxdur və yeni sistemlə yaranan banklar yeni xidmətləri daha tez tətbiq edə bilərlər, nəinki köhnə üsulla işləyən banklar, Polşa, Türkiyə, Çin kimi ölkələrdə bu arqument öz əksini tapır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ölkəmizdə son dövrlərdə dövlət tərəfindən bu sahəni stimullaşdırmaq məqsədilə yaradılan proqramlar rəqəmsal bankçılığın inkişafını təmin edir. Buna misal “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ni də göstərmək olar. Bankların filial şəbəkələrinin saxlanması xərclərinin azaldılması və həmin vəsaitlərin investisiyaların dəstəklənməsi istiqamətində istifadə edilməsinin daha səmərəli imkanlar yarada biləcəyi də son hadisələrdə bir daha sübut olundu. Mövcud şəraitlə əlaqədar əsas istiqamət müştərilərin istəklərinin təhlil edilməsi və buna uyğun yeni xidmət növlərinin formalaşdırılmasıdır.

Hazırda pandemiya böhranı rəqəmsal xidmətlərə keçidi təmin edən proqramlar ilə işləyən banklar üçün bir sınaq olmağa başlayıb. Pandemiya böhranı rəqəmsal qarşılıqlı əlaqə formasını müştərilərin əsas seçiminə çevirmişdir. Rəqəmsal aktivlərə artan ehtiyac bəzi banklar üçün çətinliklər yaratsa da daha yetkin banklar bu dövrdə bankçılıqda üstünlük əldə edə bilmişlər. Pandemiya ilə bağlı vəziyyət banklardan prioritetlərini yenidən nəzərdən keçirmələrini və müştərilərinin etimadını qorumaq üçün yeni xidmətlərin tətbiqinə başlamağa cəhd etmələrini tələb edir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan bank sektorunda fəaliyyət göstərən bankların çoxu mobil və onlayn bankçılığın müxtəlif çeşidli xidmətlərini artıq müştərilərinə təqdim edir. Mobil bankçılıq üzrə Unibankın xidmətləri, Paşa Bankın rəqəmsal bankçılıqda onlayn sistemində onlayn cərgə, parking ödənişləri, səfirlərdən məktub alma kimi xidmətləri, Rabitəbankın xeyli müddətdir yerinə yetirdiyi, sosial şəbəkələrdən Facebook akkauntu vasitəsilə başqa bir şəxsə banka getmədən pul köçürə bilmə əməliyyatı, pul tranzaksiyaları etməsi təqdirəlayiqdir. Həmçinin Kapital Bankın korporativ müştərilər üçün nəzərdə tutduğu “Müştəri-bank” xidməti, eyni zamanda “Bir Bank” mobil bank xidmətinin tətbiqi bankın müştərilərinə evdən çıxmadan istənilən bank əməliyyatlarını, bir hesabdan digər hesaba pul köçürmələrini, nağdsız hesablaşma əməliyyatlarını, istənilən kommunal və digər ödəmələrini mobil telefonları vasitəsi ilə öz bank kartları ilə həyata keçirmələrinə imkan yaradır. Bu isə, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən bankların rəqəmsal bankçılığı inkişaf etdirməsinin, özəlliklə pandemiya şəraitində daha vacib və prioritet məsələ olmasını bir daha sübut edir.

Həsənov İsmayıl
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
i_hasanov_65@mail.ru

Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərinin bərpasında investisiyaların maliyyələşdirilməsi istiqamətləri

Azərbaycan Ordusunun 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı nəticəsində torpaqlarımız mənfur düşmənin tapdağından azad edildi. 2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın dövlət rəhbərləri tərəfindən imzalanan birgə bəyanatla Silahlı Qüvvələrimizin cəbhədəki böyük qələbəsi tam rəsmiləşdirildi, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpası reallaşdırıldı. Ölkə prezidentinin sərəncamına uyğun olaraq işğaldan azad edilən ərazilərdə infrastrukturun və mənzil

fondunun bərpası işləri üçün böyük həcmdə maliyyə vəsaiti ayrılıb və bu istiqamətdə genişmiqyaslı işlər davam etdirilir.

Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz çıxışlarında bərpa zamanı bütün tədbirlərin əsaslı şəkildə gerçəkləşdiriləcəyini, bunun üçün Baş plan hazırlanacağını, mütəxəssislər cəlb olunacağını, infrastruktur layihələrinin planlı şəkildə icra ediləcəyini, inzibati binalar, sosial, mülki obyektlər, yollar, körpülər və digər lazım olan digər işlərin görülməyini qətiyyətlə bildirmişdir. Onun tapşırığına əsasən bu işlərin sürətli icrası məqsədilə Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılıb və bütün aidiyyəti dövlət strukturları Qarabağın bərpası tədbirlərinə cəlb olunmuşdur. Qarabağ Dirçəliş Fondunun yaradılmasının da xalqımız və ölkəmiz üçün mühüm tarixi hadisə olduğu qeyd olunmalıdır. Bu fond işğaldan azad edilən ərazilərin bərpası və yenidən qurulması, həmçinin güclü iqtisadiyyat və yüksək inkişafa malik regiona çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən layihələrə maliyyə dəstəyi göstərəcək.

Bu ərazilərdə həyata keçiriləcək abadlıq-quruculuq işlərinin miqyası çox böyükdür və bütün bu işlərin reallaşdırılması təbii ki, çox böyük məbləğdə investisiya qoyuluşları tələb edəcək. Bu baxımdan da investisiyaların maliyyələşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusilə aktual məsələ kimi qarşıda durur. Bunu nəzərə alaraq əsas investisiya tələb edən bir sıra sahələri nəzərdən keçirək.

İşğaldan azad edilmiş ərazilər sənaye və tikinti əhəmiyyətli müxtəlif növ materiallarla zəngin olduğu kimi, həm də geniş həcmli su ehtiyatlarına malikdirlər. Mütəxəssislərin fikrincə, bölgədə böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dən yuxarı müxtəlif tərkibli mineral su yataqları mövcuddur. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatlarının təxminən 40%-i işğaldan azad edilən rayonların payına düşür. Regionun enerji resursları (hidroenerji, günəş, külək və termal enerji potensialı) bütün iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən də əhalinin enerjiyə olan gündəlik tələbatının ödənilməsində vacib təminatçı kimi çıxış edəcəkdir. Bütün bu faktlar isə onu göstərir ki, həmin ərazilərdə müxtəlif mülkiyyət formalarında sahibkarlığın geniş şəbəkəsinin yaradılması üçün kifayət qədər xammal və enerji resursları mövcuddur. Göstərilən istiqamətlərdə investisiya layihələri hazırlanarkən daxili investisiyalarla yanaşı xarici investisiyalardan da (bu sahədə təcrübəsi olan şirkətlərin cəlb edilməsi vasitəsilə) istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bunun üçün investorları cəlb edə biləcək strateji aktivlər, zəngin resurslar və xarici bazarlara çıxış imkanları yaradılmalıdır.

İşğaldan azad edilən rayonlarda müasir texnika və texnologiya ilə təchiz edilən, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, yerli xammal, enerji və digər resurslardan səmərəli istifadə etməyə imkanı olan bir çox fəaliyyət sahələri üzrə fərdi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması regionun dinamik sosial-iqtisadi inkişafına, fəal məşğulluğun, eləcə də özünüməşğulluğun yüksək səviyyədə təmin edilməsinə nail olmaqla yanaşı, həm də geniş investisiya imkanları və maliyyələşdirmə mənbələri yaradacaqdır.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə tikinti-quraşdırma və abadlıq işlərinin reallaşdırılması regionda investisiya siyasətinin müvəffəqiyyətlə aparılmasını zəruri edir. Bu baxımdan bu ərazilərdə investisiyaların maliyyələşdirilməsi istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi də əsas məsələlərdən biridir. Bu gün ölkənin iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi idarəetmənin bütün səviyyələrində sosial-iqtisadi problemlərin önündə gədir.

İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində məkan müxtəlifliyi, investisiya aktivliyinin səviyyəsi, investisiya infrastrukturunun inkişafı və investisiya mühitinin vəziyyəti dünya reytinginin vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün ölkələrə, o cümlədən də Azərbaycanın regionlarına praktiki cəhətdən məxsusdur. Ona görə də işğaldan azad edilən rayonlarda vahid investisiya sahəsinin formalaşması proseslərində birləşmiş başlanğıc, ölkənin və regionların investisiyalarının cəlb edilməsi və istifadəsində ən uğurlu təcrübənin təhlili və ümumiləşdirmələr üzrə elmi biliklər və yanaşmalar sisteminin müqayisə edilməsi həyata keçirilməlidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın işğaldan azad edilən bəzi əraziləri güclü investisiya potensialına malikdir, ona görə də qoyulacaq investisiyalara bu ərazilərin uyğunlaşması altında real iqtisadi şərait, qismən investisiya iqliminə iqtisadi sistem kimi regionun qabiliyyəti başa düşülür.

İnvestisiyalara regionun passiv uyğunlaşmasını fərqləndirmək olar, nə vaxt ki, region xarici iqtisadi mühitin dəyişilməsinə reaksiya verir və o vaxt aktiv ola bilər ki, xarici iqtisadi mühitdə (investisiya fəaliyyəti nəticəsi vasitəsilə) regionun investisiya təsiri həyata keçirilsin.

Hüseynova Mələhət
dosent
İsmayılova Nuranə
magistrant
Sumqayıt Dövlət Universiteti
huseynovyusif2003@mail.ru
nura.i1994@mail.ru

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun yaxşılaşdırılması yolları

Biznesin maliyyə vəziyyəti bütün istehsal amillərinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir və birbaşa aktivlərə qoyulmuş vəsaitin pula çevrilməsindən asılıdır. Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili onun səmərəli fəaliyyətinin ayrılmaz mərhələsidir. Maliyyə təhlili qərarlar qəbul etmək və əsaslandırmaq, idarəetmə fəaliyyətinin keyfiyyətini və müəssisənin gəlirliliyini proqnozlaşdırma metodlarını qiymətləndirmək üçün bir vasitə kimi istifadə olunur. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili onun bazar mühitindəki yerini müəyyənləşdirmək üçün vacib bir vasitədir.

Müəssisənin maliyyə idarəetmə sistemindəki maliyyə təhlili daha ümumi formada maliyyə xarakterli məlumatların toplanması, dəyişdirilməsi və istifadəsini nəzərdə tutur. Bunun əsasında müəssisənin əmlakının maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək, maliyyə təhlükəsizliyi baxımından müəssisənin inkişaf dinamikasını, mümkün əlavə vəsait mənbələrinin səfərbər olunma ehtimalını və zəruriliyini qiymətləndirmək, müəssisənin kapital bazarındakı iqtisadi vəziyyəti barədə proqnoz vermək mümkündür.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin düzgün qiymətləndirilməməsi onun iflasına gətirib çıxara bilər. Müəssisələri iflas vəziyyətinə gətirən əsas səbəblər kimi aşağıdakıları göstərə bilərik: kreditlər və borclar üzrə şişirdilmiş faiz dərəcələri, artan vergi dərəcələri və əməkdaşlıq edən müəssisələr arasında qarşılıqlı ödənişlərin edilməməsi, məhsul istehsalı və satışı planının yerinə yetirilməməsi, maya dəyərinin artması, mənfəət planının yerinə yetirilməməsi və nəticədə müəssisənin öz maliyyələşdirmə mənbələrinin olmaması.

Müəssisənin maliyyə fəaliyyətindəki çatışmazlıqların tez bir zamanda aşkarlanması və aradan qaldırılması, onun ödəmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün ehtiyatların axtarılmasında maliyyə təhlilinin xüsusi rolu vardır. İqtisadi təhlilin köməyi ilə bütün problemlərin qarşısını vaxtında almaq və müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağın əsas yollarını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir müəssisənin maliyyə vəziyyəti təşkilatın ödəmə qabiliyyətindən istifadə etməklə müəyyən edilir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti onun ödəmə tələblərini necə yerinə yetirə biləcəyini əks etdirir (məsələn, vergi ödəmək, işçilərə əmək haqqı ödəmək və s.). Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti dedikdə, işgüzar müqavilələrə uyğun olaraq avadanlıq və material tədarükçülərinin ödəmə tələblərini, borcları, işçilərin əmək haqqını ödəmək, büdcəyə vaxtında və tam ödəmələr etmək qabiliyyəti başa düşülür. Borc öhdəliklərini müntəzəm və dərhal ödəmək bacarığı müəssisədəki vəsaitlərin mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Bu da tərəfdaşların müəssisə qarşısında öhdəliklərini nə dərəcədə yerinə yetirməsindən asılıdır.

Ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi müəssisənin ümumi maliyyə idarəetməsi mexanizminin bir hissəsidir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin artırılması cari aktivlərin və öhdəliklərin idarə edilməsi siyasəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. Bu siyasət dövrüvə vəsaitlərinin optimallaşdırılmasını və qısamüddətli borcların minimuma endirilməsini əhatə edir. Qeyd edək ki, maliyyə mənbələrinin effektiv idarə olunması bu gün yerli müəssisələrin həll etməsi lazım olan əsas problemlərdən biridir.

Beləliklə, maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi hər hansı bir müəssisənin fəaliyyətində böyük rol oynayır. Bazar şəraitində maliyyə vəziyyətinin təhlilinin və onu yaxşılaşdırma yollarının araşdırılmasının əhəmiyyəti müəssisə üçün xeyli artır. Çünki maliyyə vəziyyəti yaxşılaşdırmadan müəssisə iqtisadi səmərə əldə edə bilməyəcəkdir. Buna görə də, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yollarını aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Müəssisənin gəlir həcminə və ümumi mənfəətinə təsir göstərmək üçün istehsal xərclərini minimuma endirmək yollarını müəyyənləşdirmək.

2. Müəssisə rəhbərliyinin birbaşa optimallaşdırılması. Bu, müəssisənin özündə baş verən proseslərdə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşma məqsədi daşıyır.

3. Müəssisədə əlavə müştəri axınının cəlb olunmasını stimullaşdırmağa və nəticədə gəlirləri maksimum dərəcədə artırmağa imkan verəcək yeni növ xidmətlərin göstərilməsi. Malların və ya xidmətlərin şaxələndirilməsi üçün müəssisələr həm əmək ehtiyatlarından istifadə edə bilər, həm də konsaltinq müəssisələrinin mütəxəssislərinin xidmətlərinə müraciət edə bilər.

4. Satış həcmlərinin artırılması.

5. Əsas fondların modernləşdirilməsi və müasir texnologiyaların tətbiqi. Müəssisədə əsas fondları işlək vəziyyətdə saxlamaq, yeni əsas fondlar və müasir texnologiyaları tətbiqi lazımdır ki, bu da işçilərin səmərəliliyini və müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

6. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün vaxtı keçmiş borcların toplanması.

7. Maliyyə nəzarətinin səmərəli təşkili. Nəzarət birbaşa müəssisə rəhbərliyini lazımı məlumatlarla təmin edir. Hər bir müəssisədə nəzarət planlaşdırma, məqsədi təyinetmə və qərar qəbul etmə kimi elementləri əhatə edir.

Beləliklə, bugünkü şərtlərdə müəssisənin gəlirliliyinin artırılması böyük əhəmiyyət qazanır. Müəssisə rəhbərliyi mənfəəti artırmaq, maliyyə nəticəsini yaxşılaşdırmaq üçün bütün mümkün yollardan istifadə etməlidir ki, bu da sonradan bütövlükdə təsərrüfat subyektinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə təsir göstərəcəkdir.

İmanov Telman

professor

Cəfərov Zeybək

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

telman.adiu@gmail.com

ceferovzeybek@gmail.com

Turizm məhsulları bazarında marketing strategiyasının formalaşması xüsusiyyətləri

Turizmdə marketingin əmələ gəlməsinə və inkişafına səbəb iqtisadi və rəqabət mühitinin yaranması və turizm məhsuluna olan tələbatın dəyişkənliyidir. Tələbatın dəyişkənliyi marketingin inkişafına təsir göstərən daha güclü faktordur. Turizm məhsuluna olan tələbatın dəyişkənliyi bir çox amillərdən asılıdır ki, bu da potensial turistin davranışında özünü biruzə verir, yəni göstərir. Bununla əlaqədar, turist səfərlərinin motivlərində aktiv istirahət etməyə və səfərlərdən həzz almağa üstünlük verilir. Turist səfərlərində xüsusi maraq doğuran turizm növləri xüsusi yer tutur.

Turizmdə marketingin mahiyyəti də ondadır ki, turist müəssisələri hazırladığı məhsulu hamıya yox, ayrı – ayrı qruplara istiqamətləndirirlər. Məsələn, xaricdə tez – tez fərdi formada təşkil olunmuş ekzotik səfərlərə rast gəlmək olar.

Fərdi turizm pərəstişkarlarının arasında Avropa ölkələrinə velosipedlə səfərə çıxanlar, Arktikaya getmək istəyənlər və Kosmosa uçmaq arzusunda olanlar da var. Lakin bu axırıncı səfər hələ ki, çox bahadır, 10 – 12 mln dollardır. Bu adamlar sakit istirahət əvəzinə ekzotikaya üstünlük verirlər.

Turist səfərlərinin təkrar olunması və müddəti də dəyişir. Məzuniyyətlər bir neçə hissəyə parçalanır. Şənbə - bazar günləri istirahət etməyə və qısa səfərlərə çıxmağa istifadə olunur. Aylıq

məzuniyyət qısa müddətli turist səfərlərinin təşkilinə sərf olunur. Qısa müddətli turist səfəri yaxşı təşkil olunmuş, intensiv və çoxlu da xərc tələb edir.

Müasir turist səfərlərində ölkədən xaricə getmə tələbləri, daxili turist səfərlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Bu hal xüsusən Azərbaycana aiddir. Vətəndaşlarımız xaricdə çox da baha olmayan qiymətə keyfiyyətli turist xidmətlərindən istifadə edə bilirlər. Daxildə isə belə şərait hələ ki, yaranmamışdır. Qiymətlə məhsulun keyfiyyəti arasında böyük uyğunsuzluq var. Ona görə də, hələ ki, valyuta ölkədən xaricə gedən turistlərlə çıxırlar.

Müasir zamanda ekzotikalı ölkələrə (Çinə, Yaponiyaya, Taylanda, İndoneziyaya və s.) səfərlərin sayı artmaqdadır.

Beləliklə, turist xidmətlərində baş verən struktur dəyişmələr, rəqabətin formalarının və turistlərin davranışlarının dəyişilməsi turist müəssisələrini marketing sahəsində yeni tədbirlər axtarıb tapmağa məcbur edir. Bu funksiyalar arasında müştərilərlə təmasda olmaq ön plana keçir. Müştərilərlə uzun müddətli münasibətlərin qurulması marketingə sərf olunan xərclərdən az olsa da daha effektiv olur.

Turizm xidməti elə bir qarşılıqlı sahədir ki, orada təklifin keyfiyyəti xidmətin keyfiyyətindən fərqlənməməlidir, yəni ayrılmazdır. Müştəriyə satıcı qismində firmanın bütün işçiləri iştirak edirlər. Onlar faktiki olaraq təklif olunan turist məhsulunun bir hissəsidirlər. Ona görə də, marketing bütün personalın fəlsəfəsinin ayrılmaz hissəsidir və marketing funksiyasını onların hamısı aparmalıdır. Bu cür şəraitin yaranması marketingə yeni baxışlarla yanaşmağı tələb edir. Bu cür yanaşmanın nəzəri əsasları marketing münasibətlərinin konsepsiyasıdır.

Bu konsepsiya ona əsaslanır ki, marketingin klassik üsulları turist müəssisə qarşısında duran məsələləri həll etməyə qadir deyil. Müəssisənin mədəniyyəti, personalın şəxsi keyfiyyətləri və turistlərlə kontaktı olmadan, turizmdə marketing inkişaf edə bilməz və bu sahədə görülən tədbirlərin səmərəliliyi çox aşağı olar.

Beləliklə, marketing münasibətləri konsepsiyası ağırlıq mərkəzini marketingin texnologiyasından alıcılarla yaradılan və uzun müddət sürən münasibətlərə, yəni sosial münasibətlərə yönəldir. Marketingin burada əsas məqsədi dəyişmiş, əvvəlki kimi alıcıların bütün tələblərinin ödənilməsi kimi qalır. Ancaq bu məqsədə aparan üsullar dəyişir.

Marketing münasibətləri satıcının müştəri ilə hər bir görüşünü şəxsi (səmimi) görüş kimi qiymətləndirməyi təklif edir. Alıcılarla qurulmuş səmimi münasibətlər qiymətli resurs kimi qəbul olunmalıdır, bu cür münasibətlər firmanın sərvəti hesab olunur. Səmini münasibətləri yaradan insanlardır, ona görə də, məhsulun irəliləməsində (satılmasında) əldə olunan nailiyyətlərin səbəbi məhsulun özündən qabaq müştəri ilə səmimi münasibətləri yaratmağı bacaran satıcının intellektindən, bacarığından, personalın xüsusi keyfiyyətlərindən asılıdır.

İmanov Telman
professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
telman.adiu@gmail.com

Preventiv yanaşma əsasında marketingin müasir problemlərinin həlli yolları

Dinamik inkişaf edən müasir iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin sabit inkişafı ilə əlaqədar məsələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitin qeyri-müəyyənliyi şəraitində fəaliyyət göstərən ölkə müəssisələri üçün sabit və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi həllini tələb edən birinci dərəcəli məsələ hesab edilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, müasir bazar iqtisadiyyatı təsərrüfat sub-yektlərindən yeni təsərrüfatçılıq şəraitinə çevik adaptasiyadan daha çox özlərinin inkişaf strategiyalarının müasir tələblər baxımından formalaşması üçün ətraf mühitdə baş verə biləcək dəyişiklikləri əvvəlcədən proqnozlaşdırmağı tələb edir. Bütün bərabər şərtlər daxilində bura məhsul və xidmətlərin seçilməsinə qarşı olduqca həssaslıq nümayiş etdirən istehlakçıların ehtiyaclarını da daxil etmək mümkündür. Öz tələbatlarının tam ödənilməsi arzusu istehlakçıları onun

ödənilməsi üçün yeni imkanların axtarılmasına vadar edir və istehlakçı məhsulda yeni nə isə axtarıb tapmağa səy göstərir. Başqa sözlə, istehlakçı o məhsulu axtarır ki, tapdığı məhsul onun artan tələbatını bu və ya digər dərəcədə ödəmiş olsun. Təbii ki, ətraf mühitin inkişaf ənənələri, istehlakçı məmnunluğu məsələləri kifayət qədər tədqiqat tələb edən məsələlərdəndir:

- vaxtın çatışmaması əldə edilməsi üçün çox vaxt tələb etməyən (məsələn, ərzaq məhsullarının evlərə çatdırılması, «B2B» bazarında sistemli formada tədarük) sadə və əlverişli əşyalara tələbatın artmasına səbəb olur;

- ərzaq və qeyri-ərzaq mallarının istehlak xassələri arasında fərqlərin azaldılması ayrı-ayrı ticarət markalarına münasibətdə istehlakçı loyallığının azalmasına gətirib çıxarır. Daha doğrusu, müxtəlif nomenklaturalara aid edilən geniş məhsul kateqoriyaları içərisindən ehtiyac duyulan çeşidin seçilməsi və istehlakçıların bazar təfəkkürünün yüksəlməsi ilk növbədə bu məhsulların qiymət və dəyərində şüurlu münasibətdə öz əksini tapır;

- məhsul və xidmətlər bazarında funksional rəqiblər arasında rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsi nəticə etibarilə əldə edilən keyfiyyətli məhsul və göstərilən xidmətlərdən gözləntiləri artırır;

- yalnız bahalı və yalnız ucuz məhsulların alınmasına münasibətdə fərqlər minimumlaşır. İmkanlı alıcılar ucuz mağazalarda olan məhsulları, öz ehtiyaclarını ödəməkdə o qədər də xəsis olmayan istehlakçılar isə bahalı ticarət şəbəkələrindən məhsul almağa daha çox üstünlük verirlər. Bu baxımdan orta qiymət əsasında qiymətqoyma özünü doğrultmaya, gəlirlərə görə istehlakçıların segmentləşdirilməsi isə çətinlik yarada bilər;

- gənc nəslin nümayəndələri üçün nəzərdə tutulmuş məhsulları almaqla istehlakçılar yaş səviyyələrinin azaldılmasına daha çox maraq göstərirlər.

İstehlakçı məmnunluğunun dəyişilməsi ənənələrini araşdıran F.Kotler də müasir marketing problemlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır

- istehlakçılar bazara çıxarılan məhsul və xidmətlərin qiymətlərinə olduqca həssasdırlar;
- istehlakçılar vaxt məhdudiyyəti ilə üzləşirlər və onlar əlavə üstünlüklər qazanmaq istəyindədirlər;

- istehlakçılar praktik baxımdan hiss edirlər ki, əksər istehsalçı şirkətlər bazar tərəfindən tələb olunan keyfiyyətdə məhsul istehsal edirlər;

- istehlakçılarda məhsulların keyfiyyətini ciddiyyə almamaq və xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə tələbin artması kimi ənənə formalaşır, eləcə də patentləşməyən məhsulları əldə etməyə daha çox meyil göstərirlər;

- alıcılar vərdiş etdikləri ticarət markasına hörmətlə yanaşırlar.

Marketing imkanlarının effektivliyini aşağı salan səbəbləri təhlil etməklə o nəticəyə gələ bilərik ki, sanki əmtəə bazarında mövcud məhsullar üçün real alıcı çatışmır. İnkişaf baxımından global iqtisadiyyat elə bir səviyyəyə çatıb ki, istehlakçıları əldə edə biləcəklərindən artıq məhsul almağa təhrik edə bilmir. Bununla əlaqədar olaraq İ.Ansoff yazır: «İctimai rifahın artması ilə iqtisadi artımın zəruriliyi şübhə altına düşür. İri müəssisələr istehsalın miqyasını artırmaqla onun səmərəliliyini yüksəltməyin qeyri-mümkünlüyü faktı ilə üzləşirlər. Bunu aradan qaldırmaq üçün alternativ “sıfır artım” variantından istifadə daha məqsədəuyğundur.

Yuxarıda qeyd edilənlərin təhlili ona əsas verir ki, marketingin yeni anlamda başa düşülməsi və onun təşkili ilə bağlı yeni metodların axtarılması kimi məsələlərin qoyuluşu olduqca zəruridir. Odur ki, marketing sisteminin təşkili zamanı istehlakçı məmnunluğunun dinamik dəyişkənliyi ilə əlaqədar marketingin müasir problemlərinin əksəriyyətində istehlakçı tələbinin aşkar edilməsi və onun ödənilməsi yollarının axtarılmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İstehlakçı məmnunluğunun təhlili göstərir ki, istehlakçılarda aşkar tələblə yanaşı gizli tələb də (onu hiss edir, lakin dərk etmir və ödəmək imkanına malik deyil) mövcuddur. Məsələn, X.Merrey tələbi aşkar və gizli (latent) tələbə bölür. Aşkar tələb formada istehlakçıdan kənarında sərbəst təşəkkül tapır və fərdin mürəkkəb davranışları, söhbətləri şəklində özünü təzahür etdirir. Onların diaqnostikası üçün müşahidədən başqa heç bir xüsusi texnika tələb olunmur. Latent tələb isə əksinə, heç vaxt bu və ya digər davranış aktı vasitəsi ilə aşkar edilmir və istehlakçı onun mövcudluğu haqqında belə düşünmür. Əgər istehlakçı gizli tələbi “hiss” etmərsə, təbii ki, onda onun ödənilməsi imkanlarını da

axtarmır. Gizli tələbin ödənilməsinin qeyri-mümkünlüyünün digər səbəbi isə mövcud məhsulların bu tələbin ödənilməsi üçün yetərli olmaması ilə bağlıdır. Onu da nəzərə almalıyıq ki, gizli tələbin standart məhsul və xidmətlərlə ödənilməsi imkanları olduqca məhduddur. Bununla əlaqədar olaraq gizli tələbin kifayət dərəcədə ödənilməsinə nəzərdə tutan innovativ məhsulların yaradılmasına ehtiyac duyulur. Qeyd edilən tələbin aşkar edilməsi üçün bir qayda olaraq adaptiv marketinq alətlərindən istifadə olunur. Bu strategiyadan istifadə əsasən istehlakçı tələbinin aşkar edilməsi və ödənilməsi sahəsində rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır. Lakin bir innovativ yönümlü məhsulun yaradılması rəqiblər tərəfindən onun təkrar istehsalına səbəb olur və bu da nəticə etibarlı ilə innovativ müəssisənin rəqabət imkanlarını ya məhdudlaşdırır, ya da bəzi hallarda aradan qaldırır. Digər problem isə ondan ibarətdir ki, çoxsaylı ticarət markalarının seçilməsi zamanı innovativ məhsulların həyat tsikli qısalır. Bu isə istehlakçıları məcbur edir ki, mütəmadi olaraq yeni intuitiv tələbi aşkar etməklə ona yeni innovasiyalarla cavab versinlər. E.P.Qolubkovun təbirincə desək rəqabət güclənir və onda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Daha sərt xarakter alan rəqabət mübarizəsi şəraitində bazar üstünlükləri əldə etmək çətinləşir. Kapitalın qloballaşması və konsentrasiyası iri istehsalçı şirkətlərin, ticarət vasitəçilərinin, eləcə də ticarət şəbəkələrinin bazar üzərində hakimliyinin gücləndirilməsinə gətirib çıxarır.

Müasir iqtisadiyyatın xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, ticarət markalarının və eyni kateqoriyaya aid edilən məhsul çeşidinin çoxalması fonunda rəqiblərin sayının azalması halları müşahidə edilir. Bazar kiçik seqmentlərə bölünür, məhsulların həyat tsikli qısalır. İstehsalın təkmilləşdirilməsi nəticəsində yeni məhsulun əldə edilməsi onu təmir etməkdən daha asan başa gəlir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təsərrüfat subyektlərinin sabit və dayanıqlı inkişafı onların innovativ aktivliyindən birbaşa asılıdır. Qoyulan məsələnin effektiv həlli üçün marketinqdən istifadə edilməsi məqsəduyğun hesab olunur. Son zamanlar marketinqi ənənəvi və yeni marketinq kimi iki hissəyə bölürlər. Ənənəvi marketinq XX əsrdə alimlər, məsləhətçilər, praktik işçilərin səyi hesabına toplanmış prinsip, konsepsiyalar kompleksini və metodoloji bazanı özündə birləşdirir [1, s.48]:

- marketinq fəaliyyətinin başlanğıc nöqtəsi tələbin aşkar edilməsi hesab edilir;
- bazar potensial istehlakçı məcmusu kimi başa düşülür;
- potensial bazarın və istehlakçıların seçilməsi rəqabətin mövcud olduğu sahəni təyin edir;
- istehlakçıya qərarları qəbul edən rəşional düşüncəli subyekt kimi baxılır;
- əsas diqqət məhsulların xassələri və üstünlüklərinə yönəldilir;
- seqmentləşdirmə və mövqeləşdirməyə daha çox yer verən marketinqin ənənəvi idarə edilməsi prosesindən istifadə olunur və s.

Hesab edilir ki, ənənəvi marketinq məhsul satışının, bazar payının və mənəfət həcmi artırılmasına hədəflənib. Lakin ənənəvi marketinq iri həcmli yeni məhsulların bazar sınağı, bahalı reklam tədbirlərinin aparılması və məhsulların irəlilədilməsi üzrə bu və ya digər metodları nəzərdə tutan izafi məsrəflərə əsaslanır.

Rəqabətin güclənməsi, qloballaşma, məhsul və xidmətlər bazarının kiçik seqmentlərə ayrılması, məhsulların həyat dövrünün qısalması, eləcə də marketinq proqramlarının effektivliyinin azalması “yeni marketinq” adı alan yeni marketinq konsepsiyasının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Yeni marketinq əhəmiyyətli hissəsini qeyri-maddi aktivlər, o cümlədən istehlak kapitalı təşkil edən biznesin dəyərinin artmasına istiqamətlənib.

Yeni marketinq adı altında tələbin və innovasiyanın axtarılmasına, dəyişən bazar şəraitinə, istehsal texnologiyasına və müştəri sifarişlərinə cavab verən uyğun məhsulları vaxtında istehsal etməyə və satmağa, eləcə də məhsul və xidmətləri irəlilədilməsi üzrə effektiv sistemin yaradılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər sistemini özündə birləşdirən adaptiv marketinq başa düşülür. Əgər ənənəvi marketinqin strateji fokusunda “tələbi axtar və onu ödə” durursa, yeni marketinqin əsasını “yeni məhsul yarat və ona tələbat formalaşdır” təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq adaptiv marketinqin fərqləndirici cəhəti dəyişən xarici mühitə adekvat reaksiya vermək imkanından ibarətdir. Bu isə öz növbəsində innovasiya vasitəsi ilə istehlakçıların tələbinin aşkar edilməsi və ödənilməsinə nəzərdə tutur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, innovativ marketinq istehlakçıların tələbinin proqnozlaşdırılması və uyğun olaraq innovasiya (proqnozlaşdırılan tələbi ödəmək)

yaratmaqla preventiv reaksiya məsələlərini qarşısına məqsəd qoymur. Nəticədə istehlakçının intuiativ tələbinin aşkar edilməsi anı ilə yeni məhsulun istehsal edilməsinin nəticəsi kimi innovasiya yaratmağa verilən reaksiya arasında zaman fərqi yaranır.

Beləliklə, hesab edirik ki, ətraf mühitin dəyişkənliyinə preventiv reaksiya vermək və tələbin aşkar edilməsi ilə bu tələbə innovasiya vasitəsi ilə adekvat reaksiyanın verilməsi arasında zaman fərqi aradan qaldırılmasına imkan verən marketing konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına böyük ehtiyac duyulur. Bu məsələni məhz preventiv marketing həll edə bilər.

Qarayev Natiq
dosent
Qasımova Vəsilə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
natiq_qarayev@rambler.ru
vesilegasimmova@gmail.com

Turizmin inkişafında marketingin rolu və informasiya sistemi

Bütün sahələrdə olduğu kimi turizm sahəsində də ulu öndər Heydər Əliyevin rolu çox böyükdür. Azərbaycanda turizmin inkişafı, turizm coğrafiyasının genişlənməsi məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin həmin sahəyə bilavasitə diqqətinin və qayğısının nəticəsində mümkün olmuşdur. Son illər ölkəmizin iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və turizm sahələrində əldə etdiyi nailiyyətlər Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı dahi Heydər Əliyevin və bu gün onun daxili və xarici siyasətini layiqincə davam etdirən möhtərəm Prezident İlham Əliyevin böyük zəhməti hesabına qazanılmışdır.

Müasir dünyada turizm hər bir ölkə üçün iqtisadiyyatın ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biri sayılır. Azərbaycanda da bu sahənin inkişafına ciddi diqqət göstərilməkdədir. Turizm artıq bütün dünyada ən gəlirli sahələrdən birinə, geniş və sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektora çevrilib. Turizm sektorunun davamlı olaraq inkişaf etməsi və genişlənməsi bu sektoru sosial-iqtisadi tərəqqidə əsas aparıcı qüvvəyə çevirib. Bu, özünü yeni iş yerlərinin yaradılması, turizmlə bağlı müəssisələrin və infrastrukturun qurulmasında göstərir.

Azərbaycan kontekstində də iqtisadiyyatın diversifikasiyası, regionların inkişafı üçün məhz bu sənaye həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Turizmdə Azərbaycanın rəqabət imkanları çox yüksəkdir. Təbii sərvətlərimiz, rəngarəng iqlimimiz, zəngin tarixi-mədəni irsimiz cəlbedici turizm məhsulu yaratmaq üçün mühüm zəmindir. Bununla bərabər, Azərbaycan dövləti turizm sahəsinin inkişafını iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru üzrə prioritet istiqamət elan edib. Son illər ərzində ölkədə turizmin təşviqi ilə bağlı görülən işlər, aparılan islahatlar, qəbul edilən dövlət proqramları, normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi bunu bir daha sübut edir. Bu tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda turizm sənayesi yeni mərhələyə qədəm qoyub, ölkəmiz dünyada yeni turizm istiqaməti kimi tanınmağa başlayıb, beynəlxalq turizm bazarına inteqrasiya ilə daha geniş şəkildə təmin olunur.

Bazar iqtisadiyyatında turizmin marketingini etibarlı bir vasitə kimi istifadə etmək üçün turist müəssisələrinin rəhbərləri və mütəxəssisləri marketingin metodologiyasını və konkret şəraitdə yaradıcı şəkildə mənimsəməlidirlər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, marketing turizm sahəsində ortaya çıxan bütün suallara cavab vermək iqtidarında deyil. Bu onunla izah olunur ki, turizm fəaliyyəti çox mürəkkəb və dinamikdir. Marketingin əsas prinsipi isə “tələbatı tapın və ancaq alıcıya lazım olan malları və xidmətləri istehsal edin və tələbatı ödəyin”. Deməli, “marketing” bazarın potensial tərəfləri arasındakı (satıcılar və alıcılar) münasibətləri təkcə mallar və xidmətlər mübadiləsi ilə deyil, eyni zamanda informasiya mübadiləsi ilə də tənzimləyir. Məhsulun istehsalçılara artıqca, marketingə olan tələbat da bir o qədər artır. Bu şəkildə qurulan bazar münasibətləri rəqabətli bazar iqtisadiyyatı adlanır.

Bazar konyunkturunun təhlili turist şirkətinin inkişafının marketinq strategiyasını seçməyə imkan verir. Turizm marketinqinin xüsusiyyətləri ilk növbədə turizm məhsulunun xüsusiyyətlərindən və eləcə də turizm xidmətlərinin istehsalçıları və istehlakçılarınun spesifikliyindən irəli gəlir.

Ekspertlərin fikrinə əsasən: «turizm marketinqi – turizm sahəsində dövlət və özəl siyasətin, turizm müəssisələrinin fəaliyyətinin sisteməlik dəyişməsi və koordinasiya edilməsidir. Bu dəyişikliklərin əsas məqsədi – müvafiq mənfəətin əldə edilməsi imkanlarını nəzərə almaqla müəyyən istehlakçı qruplarının tələbatlarının tam ödənilməsidir». Ümumiyyətlə, turizm məhsulu deyəndə turist gəzintisini (turu) təşkil edən məhsul və xidmətlərin kompleksini nəzərdə tuturlar. Nəzərə alsaq ki, turizm sənayesinin xidmət spektri çox geniş və müxtəlifdir, hər konkret turizm sektoru üçün turizm məhsulu barəsində də bəhs etmək olar.

İnformasiya texnologiyasının turizm biznesində tətbiq olunması müəssisələrarası şəbəkədə birgə istifadə formasında da geniş yayılmışdır. Bu cür informasiya şəbəkəsinin istifadə olunması ilə müəssisədə idarəetmə işlərini xeyli sadələşdirmək, turların təşkili prosesini təkmilləşdirmək, maliyyə əməliyyatlarının sürətli şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Bu cür səviyyəli informasiya şəbəkəsinin yaradılması turizm agentlikləri, turoperatorlar və potensial müştərilər arasındakı əlaqələri sürətləndirib, turistlərin tələbatları ilə turizm müəssisəsinin iqtisadi mənafeələrinin ödənilməsi üçün şərait yaradır.

Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmiş, onun əhatə dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, sosial-iqtisadi sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti, bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yaratdığı üstünlüklərdən lazımı səviyyədə faydalanır, iqtisadi sahədə böyük uğurlara imza atırlar. İnformasiya cəmiyyətinə istiqamətlənmiş yolun bəşəriyyətin gələcəyinə gedən yol olduğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın, demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Dünya bazarında elektron ticarətin rolunun artdığı müşahidə olunur və ümumilikdə, hazırda ölkələrin iqtisadi rəqabət aparmaq qabiliyyəti onların informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Müasir turizm sənayesi də yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı əhəmiyyətli dəyişikliklər keçirmişdir. Turizm biznesi bazarında hər hansı firmanın müvəffəqiyyətli fəaliyyətini praktiki olaraq müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etmədən təsəvvür etmək olmur. Turməhsulun işlənilib hazırlanması və satışı texnologiyasının spesifik xüsusiyyəti elə sistemlər tələb edir ki, qısa vaxt ərzində mümkün olan nəqliyyat vasitələri və turistləri yerləşdirmə imkanları haqda məlumat verə bilsinlər, tez vaxtda yerlərin ehtiyatda saxlanması və bronlaşdırılmasını, həmçinin köməkçi məsələlərin (biletlərin, hesabların rəsmiləşdirilməsi, hesablaşma və məlumat informasiyası və b. təmin edilməsi) avtomatlaşdırılmasını təmin etsinlər. Turizm sənayesi o qədər çoxcəhətli və çoxşaxəlidir ki, xüsusi proqram vasitələrinin işlənilib hazırlanmasından global kompyuter şəbəkələrindən istifadə olunmasına qədər ən müxtəlif informasiya texnologiyalarının tətbiqini tələb edir.

Turizmdə informasiya texnologiyaları sahəsində elmi-texniki tərəqqinin yeni nailiyyətlərinin işlənilib hazırlanması və tətbiqi aşağıdakı əsas prinsiplərin nəzərə alınması ilə tətbiq olunur:

- ən müasir texnologiyalar real on-line zamanı şəraitində “kağızsız ofis” prinsipinə əsasən yerinə yetirilib (və ya layihələşdirilib);
- sistemlərin əsas ideologiyası qapalı texnoloji dövrədir: müştəri-turagent-turoperator-xidmət-təhlil;
- tədqiqatçılar turoperatorlar, turagentlər, tərcüməçilər, marketinq üçün bahalı universal avtomatlaşdırılmış sistemlərin hazırlanmasından imtina edərək, lokal ofis texnologiyalarının tətbiqinə üstünlük verirlər;
- informasiya texnologiyaları bazarında ofis proqramları istər geniş istehlakçı üçün, istərsə də sifarişlə işlənilib hazırlanır.

Quliyev Ülvi
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Nurullayeva Günel
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
guliyev.ulvi@gmail.com
gunelnurullayeva14@gmail.com

Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsasən Holding şirkətlərində mühasibat uçotunun təşkili

Xarici ölkələrin təcrübəsində müəssisələrin müxtəlif növləri vardır. Bunlara təkbaşına sahibkarlıq (xüsusi müəssisə), birgə - xüsusi müəssisə (portnyorluq) və korporasiya (səhmdar cəmiyyət, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət) kimi növlərinə aid etmək olar. Müəssisələrin bütün növləri müxtəlif ölkələrin təsərrüfatlarında öz rolunu oynamaqla iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərməsinin yığcam mexanizmini təmin edirlər. Xaricdə bütün müəssisələrin 70-80% təkbaşına idarə olunur. Yerdə qalan – 20-30%-i isə birgə xüsusi müəssisə və məhdud məsuliyyətli müəssisələr arasında bərabər surətdə bölünür. Aktivlərin, satışın və mənfəətin həcminə görə korporasiyalar bütün hallarda birinci yeri tutur. ABŞ - da korporasiyalar - 80%, təkbaşına müəssisələr - 13%, portnyorlar - 7% təşkil edir. Bu zaman ölkə üzrə bütün mənfəətin 90%-i birincilərin, 4%-i ikincilərin və 6%-i üçüncülərin payına düşür.

Xarici ölkələrin təcrübəsinə əsasən Holdingə iki və daha çox şirkət və ya müəssisənin, gəlir əldə etmək məqsədi ilə birləşməsi kimi baxılır. Digər formada buna Şirkətlər Qrupu da deyilir. Holdinglərə bağlı şirkət və müəssisələr bir mərkəzdən idarə olunur və onlar müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərir. Holdinglər əksər halda bir qrup sahibkar və yaxud bir ailə tərəfindən idarə olunur.

Holding şirkəti (Holding company) - digər şirkətlərin nəzarət səhm paketlərinə sahib olmaqla onlar üzərində nəzarət hüququna malik olan şirkətdir. Adətən, Holding şirkətləri ana şirkətlərdən fərqli olaraq, özləri istehsal prosesi ilə deyil, maliyyə menecmenti və marketing kimi sahələrlə məşğul olurlar

Deməli hər hansı bir firma digər bir şirkətin heç olmazsa kapitalının bir hissəsinin sahibidirsə, o, Holding adlanır. Qaydaya görə Holding firmaları digər şirkətlərin fəaliyyətinə nəzarət edir. İlk Holding - şirkət XIX əsrin sonunda ABŞ-da 1888-1889-cu illərdə meydana gəlmişdir. Nyu-Cersi ştatında qanunvericilik yolu ilə bir firmada bir neçə firmanın kapitalının bir hissəsinə satın almaq mümkün olmuşdur. Holding şirkətlər bəzən ana şirkətlər adlanır. Xarici ölkələrdə Holding şirkətlərlə yanaşı övlad və nəvə şirkətlərə də təsadüf olunur.

ABŞ-da şirkətlər tərəfindən alınmış öz səhmləri mühasibat uçotunda faktiki alış dəyəri ilə qeydə alınır. Bu əməliyyat nəticəsində şirkətin həm aktivləri, həm də xüsusi kapitalı azalır. Əgər şirkət cari bazar dəyəri 10 dollar olan 2000 səhmini alıbsa, 20000 dollarlıq məbləği (2000 x 10) «Alınmış öz səhmləri» hesabının debeti, «Kassa» hesabının krediti üzrə yazılışla uçota alınacaq. Şirkət tərəfindən alınmış öz səhmləri ləğv edildikdə «Adi səhmlər» (nominal dəyər həcmində), «Nominaldan artıq kapital» (səhmlərin satışı zamanı nominaldan artıq əldə edilmiş vəsait həcmində), «Reinvestisiya olunmuş mənfəət» (əvvəlki iki hesaba aid edilmiş məbləğdən artıq hissə həcmində) hesablarının debeti, «Alınmış öz səhmləri» hesabının krediti üzrə yazılış tərtib edilir.

Ölkəmizdə isə Holding şirkəti səhmdardan ona məxsus səhmləri satın alan zaman mühasibat uçotunda 224 N-li hesabın debeti, pul vəsaitlərini uçota alan hesabların krediti üzrə yazılışlar aparır. Təlimata əsasən şirkətin satın aldığı öz səhmlərinin ləğv edilməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş bütün əməliyyatlar onun tərəfindən yerinə yetirildikdən sonra 224 N-li “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları” hesabının kreditində və 301 N-li “Nominal (nizamnamə) kapitalı” hesabının debetində əks etdirilir.

Hazırda Azərbaycanda mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatlar ölkəmizin uçot modelini Beynəlxalq Maliyyə Hesabatlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu uyğunlaşdırma hər şeydən əvvəl beynəlxalq bazarlardan maliyyə resurslarının respublika iqtisadiyyatına cəlb edilməsi zərurətindən irəli gəlir. Eyni zamanda mürəkkəb iqtisadi prosesləri

optimal qaydada idarə edə bilmək üçün etibarlı informasiya resurslarından daha geniş istifadə olunmalıdır. Məlumdur ki, idarəetmənin etibarlı informasiya təminatı mühasibat uçotunun inkişafı konsepsiyasının təmin edilməsindən və onun operativliyinin və analitikliyinin yüksəldilməsindən asılıdır. Bütün bu qeyd edilənlərlə yanaşı, tam əsaslı qaydada göstərmək olar ki, bazar münasibətləri şəraitində maliyyə resurslarının, əmlakın, pul axınlarının və qlobal maliyyə nəticələrinin idarə olunmasında maliyyə uçotunun inkişafı konsepsiyası və onun operativliyinin və analitikliyinin yüksəldilməsi məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilməsi vacibdir. Bu baxımdan Holding şirkətində mühasibat uçotu təşkili istiqamətində praktiki əhəmiyyətli təklif və tövsiyələr kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində Holding şirkətində mühasibat uçotunu və maliyyə hesabatlarını Beynəlxalq Standartlara uyğunlaşdırmaq üçün xarici və daxili mühitin dəyişilməsi barədə dürüst və dolğun informasiyaların toplanması əsas məsələlərdən hesab edilməlidir;

- Holding şirkətində mühasibat uçotunu və maliyyə hesabatlarını Beynəlxalq Standartlara uyğunlaşdırmaq üçün xarici və daxili mühitin dəyişilməsi barədə dürüst və dolğun informasiyalar əsasında effektiv idarəetmə qərarlarının qəbulu vacibdir.

Quliyev Ülvi
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Tağızadə Səriyyə
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
guliyev.ulvi@gmail.com
sariyyatagizade@gmail.com

Mühasibat uçotunda bulud texnologiyasından istifadənin üstünlükləri və çatışmamazlıqları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında informasiya xarici istifadəçilər üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti zamanı informasiyanın toplanması, emalı və ümumiləşdirilməsi məhz mühasibat uçotu vasitəsilə həyata keçirilir. Mühasibat uçotunun vəzifələri bu istiqamətdə daim təkmilləşdirilir. Müəssisənin istehsal daxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onların səmərəli istifadəsində adi informasiyanın 70 faizə qədərini mühasibat uçotu məlumatları təşkil edir. Bu baxımdan mühasibat uçotu hər bir müəssisə üçün vacib və mürəkkəb bir sistemdir. Müəssisələrdə mühasibat uçotunun qurulması əsasən informasiya axınının tənzimlənməsi və sənəd dövriyyəsinin qurulmasından bir başa asılıdır. Digər tərəfdən də müəssisələrdə mühasibat uçotunun düzgün qurulması həm idarəetmə qərarların verilməsində həm də müəssisənin strateji layihələrin həyata keçirilməsində başlıca rola malikdir. İnformasiyaların sənədləşdirilməsi, onların qruplaşdırılması və gələcəkdə tərtib edilmiş sənədlərin əsasında mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanması mühasib işinin əsası kimi də xarakterizə edilir.

Müəssisələrdə sənədlərin saxlanması, onların qruplaşdırılması və arxivləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müəssisələr müxtəlif həll yollarından istifadə etmişlər. Məsələn mühasibatlıq üçün arxiv otaqlarının yaradılması, arxiv işçilərinin təyin olunması və s. Bu da müəssisə üçün əlavə resursların və işçi qüvvəsinin cəlb olunmasına gətirib çıxarır. Müəssisələrdə sənədləşmə işinin qurulmasının bir sıra üstün və mənfi cəhətləri vardır. Onlardan bir neçəsini qeyd edək:

Üstün cəhətləri

- idarəetmə qərarlarının rəsmiləşdirilməsi;
- qeydiyyatların aparılması;
- maliyyə (mühasibat) hesabatları üçün əsas;
- müəssisənin, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün sübut və s.

Mənfi cəhəti

- müəssisə üçün əlavə resursların cəlb edilməsi;
- vaxt itkisi;
- tərtib edilmiş sənədlərin korlanması və ya itkisi;
- sənədlərin saxlanma şəraitinin qurulması və s.

Texnologiyanın inkişafı mühasibatlıqdan da yan keçməmişdir. Hal-hazırda maliyyə (mühasibat) hesabatlarının aparılması üçün müəssisənin fəaliyyət sferasına uyğun olaraq müxtəlif Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması sistemlərindən (ERP) istifadə olunur. Misal üçün 1C (MDB məkanında geniş istifadə olunur), SAP, SAGE, Atlandis, AccPack və s. gösdərmək olar. Mühasibat üçün yazılmış proqram təminatının (ERP) üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, bu proqramlar vasitəsi ilə istənilən an idarəetmə qərarların verilməsi üçün informasiya və ya hesabat əldə etmək olar. Məsələn, anbar qalıqlarının yoxlanması, bank hesabının yoxlanması, müəssisənin debitor kreditor borcları haqqında məlumat, əsas vəsaitlərin amortizasiyası, mal və materialların hərəkəti ilə bağlı hesabat və s.

Müasir ERP-lər daha da təkmilləşərək təkcə mühasibat (maliyyə) hesabatların hazırlanmasında deyil müxtəlif modullar vasitəsi ilə bütöv istehsal, satış, xidmət, satışdan sonrakı xidmət sahələrini əhatə edir. Hal-hazırda ERP mobil tətbiq istiqamətində inkişaf edirlər.

ERP sistemlərin inkişafı sənəd dövriyyəsinin azalmasına gətirib çıxarır və müəssisənin sənədlərin saxlanması üçün əlavə resursların cəlb edilməsindən azad edir. Lakin müəssisənin istehsal/xidmət sferasının genişlənməsi ERP sistemlərində olan informasiyaların təhlükəsiz surətdə saxlanması, emal edilməsini şərtləndirir. Bunun üçündə müəssisələr İnformasiya Texnologiyaları (İT) mütəxəssisləri işə cəlb olunmasında və ya İT xidmətləri göstərən peşəkar müəssisələrlə iş birliyi yaratmaqda maraqlıdırlar.

Peşəkar İT xidmətləri göstərən müəssisələr bu gün İT məsələlərin həllində təşkilatlara müxtəlif həll paketləri təqdim edirlər. Məsələn, informasiyaların təhlükəsiz saxlanması üçün DATA serverlərin icarəsi, bulud (Cloud), kiber təhlükəsizlik və s xidmətlərin göstərmək olar.

Ölkəmizdə İT sahəsi dövlət səviyyəsində diqqət mərkəzindədir. Ölkə vətəndaşlarının internet resurslarına çıxışın sərbəst olması, internet sürətinin yüksəldilməsi dövlətin maraq çərçivəsindədir. Ölkəmizdə 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar nazirliyi nəzdində data mərkəz yaradılmışdır. Data Mərkəzi Azərbaycan və Cənubi Qafqaz regionunda TIER III, ISO 20000 və ISO 27001 sertifikatlarına malik ilk Data Mərkəzidir. Bunları nəzərə alsaq müəssisələr üçündə həm idarə etmə həmdə biznes baxımından geniş imkanlar yaranmış olar.

Müəssisələrdə həm mühasibat məsələlərin həllində həmdə idarəetmə qərarların verilməsində cloud servisindən istifadənin üstünlükləri vardır. Müəssisələr bulud (cloud) servisinə qoşulmaqla bir sıra üstünlüklərə malik olurlar. Bu üstünlüklər vasitəsilə həm idarəetmənin optimallaşdırılmasına, mühasibat hesabatlarının və məlumatlarının anında (life) əldə edilməsini təmin edir.

Nəticə olaraq mühasibat uçotunda Bulud texnologiyasının üstünlükləri və çatışmamazlıqlarını aşağıdakı kimi veririk:

Mühasibatlıqda Bulud texnologiyasının üstünlükləri

- İstənilən vaxt mobil giriş;
- Dəyərə və vaxta təsiri baxımından;
- Yüksək dərəcədə təhlükəsizlik və vaxt aparan daimi yenilənmələr yoxdur;
- Sənəd dövriyyəsinə azaldır.

Mühasibatlıqda Bulud texnologiyasının çatışmamazlıqları

- İnternetdən asılıq;
- Təhlükəsizlik;
- Qiymət.

Hesab edirik ki, son illərdə Azərbaycanda mühasibat uçotunun aparılması sistemində xeyli dəyişikliklər, əlavələr və dəqiqləşdirmələr aparılmışdır. Müasir dövrdə Bulud texnologiyasında istifadəsi baxımından da müəssisənin uçot siyasətini hazırlayarkən xarici ölkələrin təcrübəsindən faydalanmaqla mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununa, digər Respublika Qanununa, Respublika Prezidentinin fərmanlarına, Respublika Hökumətinin qərarlarına və

Respublika Maliyyə Nazirliyinin göstərişlərinə, əmrlərinə, təlimatlarına, məktublarına və digər normativ sənədlərə xüsusi ilə yeni hesablar planına əsaslanmalıdır.

Məcidova Səadət
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
seadet.5@mail.ru

İqtisadi inteqrasiya proseslərində Azərbaycanın mövqeyinin gücləndirilməsi istiqlamətləri

Hazırda beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə Azərbaycanın iştirakı reallığı göstərir ki, milli istehsal mallarının həcmindən və çeşidindən asılı olmayaraq, hələ də ölkəyə xarici məhsulların idxalı həcmi yüksək olaraq qalır. Bu da daxili bazar qiymətlərinin yüksəlməsinə və milli istehsalın səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir.

Təbii və iqtisadi resurslarla zəngin olan Azərbaycan beynəlxalq ticarətdə fəal iştirak etmək üçün güclü ixrac potensialına malikdir. Belə ki, yerli xammal və materiallarla zənginlik ölkənin sərhədləri daxilində hazır məhsulların istehsalının təşkilinə, yerli istehsal məhsullarının xarici bazarlara çıxarılmasına real imkanlar yaradır.

Bir çox hallarda ixracın artırılması, onun yeni istiqamətlərinin axtarılması ixracatçılara əlverişli şəraitin yaradılmasına kompleks yanaşmanı tələb edir. Bu zaman xarici ticarət əlaqələrinin səmərəli təşkili mühüm rol oynayır. Respublikamızın xarici ticarət təcrübəsindən məlum olur ki, ixracın müntəzəm şəkildə dəstəklənməsi, ona himayədarlıq edilməsi ixracyönlü istehsalçıların iqtisadi fəaliyyətinə və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına gətirib çıxarır. Bu baxımdan ixracın stimullaşdırılması sisteminin düzgün seçilməsi və səmərəli yardım tədbirlərinin həyata keçirilməsi dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Araşdırmalar göstərir ki, ixracyönlü milli şirkətlərin ixracının dəstəklənməsi və onlara maliyyə yardımlarının göstərilməsi imkanları artırılmalıdır. Bundan əlavə həmin şirkətlərə konsaltinq xidməti göstərən mərkəzlərin, eləcə də digər istehsal və xidmət infrastrukturalarının yaradılmasına da ehtiyac var. Bu baxımdan idxal-ixraca dəstək olan ixtisaslaşmış banklara, xarici ticarət risklərindən sığortalanmanı həyata keçirən şirkətlərə, beynəlxalq səviyyəli marketinq qurumlarına xüsusi yer tutmalıdır.

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı məqsədilə milli sənayenin və aqrar sahənin ixrac potensialından istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi vacib məsələlərdəndir. Son illərdə Azərbaycanda yerli xammalın emalının genişlənməsi və qeyri-neft sənaye istehsalının yüksəldilməsi ixracın strukturunda hazır sənaye məhsullarının payının tədricən artmasına səbəb olmuşdur.

Buna baxmayaraq, ixracın strukturunda neft və qaz məhsullarının xüsusi çəkisi hələ də 70 faizdən çoxdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasının təhlili göstərir ki, beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə görə Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya dövlətləri arasında 40-cı yerdə olsa da ixracın elastiklik dərəcəsi 1,0 faizdən aşağıdır. Ayrılıqda neft sənayesində ixracın elastiklik dərəcəsi isə 20 faizə yaxındır. Lakin gələcəkdə neft ehtiyatlarının tükənməsi ehtimalı istisna olunmadığından neft ixracının elastiklik dərəcəsinin nisbətən yüksək səviyyəsi hesabına milli valyutanın möhkəmləndirilməsinə ümid etmək əvəzinə, qeyri- neft sektorunun ixrac potensialından faydalanmaq lazımdır.

İnkar olunmaz faktdır ki, ölkə iqtisadiyyatının bir sahənin üstün inkişafı müstəvisində iqtisadiyyatı həmin sahədən asılı vəziyyətə salır və davamlı inkişafa mane olur. Müasir beynəlxalq ticarət şərtlərinə görə Azərbaycanda ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi, iqtisadi potensialın ixrac resursları üzrə çoxsahəli artımı təmin edilməlidir. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında da xüsusilə vurğulanır ki, respublika iqtisadiyyatının struktur baxımından təkmilləşdirilməsi, yeni prioritet sahələrin yaradılması və dünya təsərrüfatına inteqrasiyası istiqamətində nailiyyətlərin qazanılması bilavasitə zamanın tələbidir.

Müasir dövrün reallığı ondan ibarətdir ki, ixracyönümlü məhsulların və xidmətlərin istehsalını həyata keçirmək üçün xarici və daxili investorlar üçün uyğun hüquqi baza yaradılmalı, hər iki tərəfin maraqlarına cavab verən əlverişli açıq iqtisadiyyat formalaşdırılmalı və sosial-iqtisadi imkanlar genişləndirilməlidir.

Bu gün Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin dinamik inkişafı beynəlxalq ticarətdə onun etibarlı tərəfdaş kimi tanınmasını şərtləndirmişdir. Əsas məsələ milli iqtisadiyyatın şaxələnməsinin və moderinləşdirilməsinin uğurla reallaşdırılmasıdır. Bu baxımdan strateji xarici ticarət siyasəti və açıq iqtisadiyyat, milli şirkətlərin beynəlxalq bazarlara çıxışının səmərəli yollarının tapılması məsələləri daha da aktuallaşır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında sabitlik və iqtisadi artımın təmin olunmasından sonra xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasında davamlı artım müşahidə olunmuşdur. Bunu aşağıdakı cədvəl məlumatlarının təhlilindən də görmək olar.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası (mln.doll.)

	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2018/2015 dəfə
Ticarət dövriyyəsi								
mln.doll.	27 960,8	34687,9	31016,3	21 945,8	21 946,7	22 593,6	30923,6	1,4 d.
%-lə	100	100	100	100	100	100	100	
İxrac								
mln.doll.	21 360,2	23975,4	21828,6	12 729,1	13 457,6	13 811,6	19458,6	1,52 d.
%-lə	76,4	69,1	70,4	58,0	61,3	61,1	63,0	
İdxal								
mln.doll.	6 600,6	10712,5	9187,7	9 216,7	8 489,1	8 782,0	11465,0	1,24 d.
%-lə	23,6	30,9	29,6	42,0	38,7	38,9	37,0	
Saldo								
mln.doll.	14 759,6	13 262,9	12 640,9	3 512,4	4 968,5	5 029,6	7993,6	2,27

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, 2015-2018-ci illərdə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi 1,4 dəfə artmaqla 21,95 mlrd. dollardan 30,92 mlrd. dollara çatmışdır. Bu göstəricinin kəmiyyətində 2015-ci ildən sonra davamlı olaraq artımların baş verməsi müşahidə olunur. Bundan əvvəl, daha dəqiq desək, 2014-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin azalmasını bilavasitə ölkənin valyuta gəlirlərinin əsasən xam neftin və neft məhsullarının ixracından əldə olunması ilə əlaqələndirmək olar. Belə ki, neftin dünya qiymətinin azalması milli iqtisadiyyata və ayrı-ayrı sahələrin inkişafına öz mənfi təsirini göstərir.

Son dövrlərdə transmilli korporasiyaların Azərbaycanda çoxşaxəli fəaliyyəti, xüsusilə də xarici investorların neft sektoruna irihəcmli investisiya qoyuluşlarından sonra xarici ticarət dövriyyəsində Avropa Birliyi ölkələrinin payı artmışdır. Bununla bərabər bir sıra Asiya, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin dinamikasında da artım müşahidə olunmaqdadır. Hazırda Azərbaycan inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən olan ABŞ arasında iqtisadi əlaqələr öz yüksəliş dövründədir. Dünya liderinin Xəzər bölgəsində və Cənubi Qafqazda Azərbaycanın həyata keçirdiyi beynəlxalq layihələrdə iştirakını xüsusi qeyd etmək olar. Bu baxımdan Amerika şirkətləri vasitəsilə Xəzər dənizinin təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi və dünya bazarına çıxarılmasının təmin edilməsi məqsədilə Bakı-Tibilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Bakı-Tibilisi-Ərzurum qaz boru kəmərlərinin çəkilməsində fəal iştirakı diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda TRASEKA layihəsinin həyata keçirilməsində Amerikanın xüsusi rolu olduğunu da qeyd etmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanlar Azərbaycanın iqtisadi inteqrasiyasının geniş coğrafi məkanı əhatə etdiyini göstərir. Bu özlüyündə çox əhəmiyyətli olsa da onunla paralel olaraq, idxal və ixracın əmtə

strukturunun da ölkəmizin maraqlarına və mənafeyinə uyğunlaşdırılması üzrə tədbirlər davamlı olmalıdır.

Məmmədov Murad
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
muradmemmedov817@mail.ru

Azərbaycanda logistika sektorunun müasir vəziyyəti və strateji məqsədlər

Logistika və ticarət sektoru iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır, məşğulluq səviyyəsinin və gəlirliliyin artırılmasına imkan yaradır. Respublikamızın coğrafi mövqeyi ticarət potensialının artırılmasında geniş rola malikdir. Azərbaycanın logistika sektorunun daim təkmilləşdirilməsi, onun regional və beynəlxalq bazarlarda rolunun artmasını Şərqi-Qərbi və Şimal-Cənub dəhlizindəki əlverişli coğrafi mövqeyi, respublikanın həm tranzit ticarətinin, həm də idxal-ixrac əməliyyatlarının inkişafını stimullaşdırır. Azərbaycanda liman, dəmir yolları və digər infrastruktur layihələrinin icrası, özəl sektorun iştirak səviyyəsinin artırılması, tranzit ticarətindən gələn gəlirin daha da artırılması və ticarət həcmünün yüksəldilməsi məqsədi ilə bir sıra addımların atılması nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycanı regionun əsas logistika və ticarət mərkəzinə çevirmək və əsas ticarət yollarından istifadə etmək məqsəd ilə ölkənin logistika sektorundakı ticarət həcmünün artırılması istiqamətində özəl investisiya qoyuluşlarının cəlb edilməsi, dövlət investisiyalarının artırılması və dövlət təşkilatlarının fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi kimi hədəflər müəyyən edilmişdir. Azərbaycanda logistika sektorunun inkişafının güclü tərəfləri:

- ölkədə qonşu ölkələrlə yeni dəmir yollarının çəkilməsi və yeni liman kompleksi inşası kimi vacib infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması;

- ölkə qanunvericiliyində logistika sektorunun inkişafı üçün güzəşt mexanizmlərinin mövcud olması;

- logistik sektorun inkişafı üçün əlverişli coğrafi mövqeyin və regionda logistik qovşağa çevrilmə potensialının olması;

- Ələt qəsəbəsində inşa edilmiş yeni Heydər Əliyev Beynəlxalq Aeroportu ərazisində logistika qovşağının və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı ərazisində azad iqtisadi zonanın yaradılması ilə tranzit yük həcmünün artırılması;

- ölkədə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması imkanları;

- logistika sektorunun inkişafına dair dövlət dəstəyinin olması;

- həyata keçirilməsi planlaşdırılan layihələrin dəstəklənməsinə xarici investisiyanın cəlb edilməsi;

- insan resursları, xüsusilə potensial gənc nəslin olması;

- beynəlxalq ticarətin inkişaf etməsilə, ölkələrin həyata keçirdiyi ticarət həcmünün və rəqabətin artması;

- ölkənin regional bazarlara yaxın yerləşməsi;

- sahibkarlıq fəaliyyəti üçün ümumi infrastrukturun mövcudluğu və infrastrukturun yenilənməsi sahəsində işlərin davamlı oların aparılması;

Azərbaycanda logistika sektorunun inkişafı istiqamətində görüləcək işlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- yüksək ixtisaslı kadr hazırlığını təmin etmək;

- əmək məhsuldarlığını yüksəltmək;

- mövcud logistik avadanlıqları yeniləmək, investisiya qoyuluşlarının həcmünün artırmaq;

- marketinq, satış və paylama kimi xidmətləri inkişaf etdirilməsi;

- firmalarda müasir biznes modelinin tətbiq olunmasını sürətləndirmək;

- innovativ fəaliyyətləri artırılmaq;

- Xəzər dənizindəki gəmilərin yükötürmə potensialının yüksəldilmək;

- Avropa ilə Orta Asiya, Çini birləşdirən Şərq-Qərb dəhlizinə alternativ olan marşrutlar arasında ciddi rəqabətin yaranması və bu istiqmətdə görüləcək tədbirlərin hazırlanması.

Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etməliyik ki, Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərində ölkənin rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi üçün idxal-ixrac əməliyyatları və tranzit yüklərin daşınması zamanı sərf olunan vaxt və xərclər optimallaşdırılmalı, gömrüklərdə proseduralar sadələşdirilməli, Azərbaycan ərazisindəki nəqliyyat dəhlizləri boyu yol infrastrukturunu yenilənməli, logistik layihələr, infrastruktur layihələri beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmalıdır. Azərbaycanın strateji coğrafi mövqeyindən istifadə etməklə, region daxilində önəmli logistika mərkəzinə çevrilməsi məqsədilə tranzit yüklərinin ölkə ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərinə cəlb etmək, rayonlarda logistik mərkəzlər yaratmaq, yerli və xarici investisiya qoyuluşlarını təşviq etmək, yeni biznes və iş yerləri imkanları dəyərləndirmək vasitəsilə Azərbaycanın cəlbəediciyini təmin etmək vacibdir.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edək ki, logistika sektorunun problemlərinə qarşı aparılan tədqiqatların, siyasi və hüquqi aktlar ilə dəstəklənməsi lazım olduğu və eyni zamanda da dövlət tərəfindən veriləcək dəstək və stimulların, kiçik ölçülü şirkətlərdən böyük ölçülü şirkətlərə qədər peşəkar məsləhətçilər tərəfindən təlimlərin vacib olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda respublikamızın işğal altında olan torpaqlarının azad edilməsi və Naxçıxan Muxtar Respublikası ilə birbaşa dəhlizin yaradılması logistika sektorunun və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafında çox mühüm rol oynayacaqdır. Türkiyə və Orta Asiya iqtisadi əlaqələrinin ən əlverişli marşrutu üzərində yerləşən bu dəhlizin digər bir böyük faydası odur ki bu yol istər yük, istərsə də sərnişin daşınması sahəsində kifayət qədər vacib əhəmiyyətə sahib olacaq.

Məmmədov Zülfü

dosent

Salahlı Günay

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

xammolu57@mail.ru

gunaysalahli@mail.ru

Üzüm bitkisininə salxım yarpaqbükəninin (*Lobesia botrana* Sh.) bioekoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində cinsi feromon tutucularının istifadəsi

Üzüm bitkisinə zərər vuran zərərvericilərin növ tərkibinin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə fermer və şəxsi həyətyanı sahələrdə yerləşən bağlarda vizual müşahidələr aparılmışdır. Bu zaman rast gəlinən zərərverici nümunələri toplanaraq laboratoriya şəraitində onların taksonomik siyahısı dəqiqləşdirilmiş və müşahidə tezliyi öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, müşahidə tezliyinə və zərərin həcminə görə tənək bitkisinin ən təhlükəli zərərvericisi salxım yarpaqbükənidir (*Lobesia botrana* Sh.). Üzüm bitkisinin sortundan, iqlim şəraitindən, topoqrafik amillərdən, aqrotexniki tədbirlərin səviyyəsindən və s. asılı olaraq məhsul itkisi 25-80 % arasında dəyişir (1. 2). Zərərverici kəpənəklərinin kiçik, günün qaranlıq vaxtlarında uçması və gizli həyat tərzi keçirməsi onun tədqiq edilməsində müəyyən çətinliklər yaratdığından tənək bitkisi üzərində inkişaf dinamikasını öyrənmək məqsədilə sintetik cinsi feromonlu tələlərdən istifadə edilmişdir. Feromonlu tələlərdən həm monitorinq, həm də zərərvericiyə qarşı aparılacaq mübarizə tədbirlərinin vaxtını, miqdarını və təkrarlığını qabaqcadan dəqiqləşdirmək üçün aprel ayının əvvəllərindən başlayaraq sentyabrədək tələlərə düşən kəpənəklərin say dinamikası izlənmişdir. Həmçinin paralel olaraq bitki üzərində zərərvericinin inkişafı öyrənilmişdir ki, tırtıllarla tələlərə düşən erkək fərdlər arasında olan korrelyasiya əlaqəsi müəyyən edilsin. Müşahidələr zamanı məlum olmuşdur ki, cənub bölgəsində kəpənəyin feromonlu tələlərə ilk uçuşu aprelin ortalarında başlayır və bu proses avqust ayının axırlarınadək davam edir. Kəpənəklərin kütləvi uçuşu tənəyin çiçəkləmə dövründə daha da güclənir. 1-ci nəslin dişi kəpənəkləri yumurtaları çiçək salxımları üzərinə qoyurlar. Yumurtadan çıxan tırtıllar

çiçəklərlə qidalanaraq tor qurur və elə oradaca inkişafını başa vurmuş tırtıllar barama hörüb içərisində puplaşır. 2-ci və 3-cü nəsl kəpənəkləri salxımlar üzərində yerləşən gilələrlə qidalanır. Bu zaman hər bir salxım yarpaqbükəni tırtılı 4-7 ədəd giləni zədələyir. Zədələnmiş gilələrdə kütləvi sürətdə boz çürümə (*Botrytis cinerea* Pers.) xəstəliyi inkişaf edərək bütün salxımı bürüyür. Beləliklə, apardığımız müşahidələr zamanı müəyyən etdik ki, zərərverici həm bilavasitə, həm də dolayısı yolla zərər yetirir və mübarizə tədbirləri vaxtında yerinə yetirilmədiyi sahələrdə məhsulu 100 % - dək məhv edir. Lakin zərərverici sayının minimal olduğu sahələrdə qeyd edilən xəstəlik səbəbindən yaranan zərər 15-20 % arasında dəyişmişdir.

Mirzəyev Natiq
dosent
Abdullayev Ruslan
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzoev.n@mail.ru
feridprosto@mail.ru

Ölkəmizdə turizm sənayesinin yaxşılaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi mexanizmi

Azərbaycan meşələr, dağlar, çaylar, bulaqlar, şəlalələr, dəniz, qoruqlar, milli parklar, eləcə də palçıq vulkanları və cəlbedici kənd əraziləri, özünəməxsus adət – ənənələri və kulinariyası kimi zəngin turizm resurslarına malikdir ki, bu da ölkəni turistlər üçün cəlbedici turizm məkanına çevirə bilər. Xüsusən də ölkə ərazisində unikal təbii fenomen olan palçıq vulkanları dünyadakı palçıq vulkanlarının, demək olar ki, yarısını təşkil edir və Azərbaycan dünya üzrə bu cür cəlbedici məkanları olan cəmi 20 ölkədən biridir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan ərazisində çoxlu sayda milli parklar da mövcuddur. Ölkəmizdə milli parkların ərazisinin qonşu Gürcüstanla müqayisədə çox böyük olmasına baxmayaraq, Gürcüstanın ekoloji turizmi müqayisə olunmayacaq dərəcədə çox turist cəlb edir. Statistik göstəricilərə əsasən, 2015-ci ildə Gürcüstanın 0,9 milyon kvadratkilometrlik milli park ərazisinə 518000 ziyarətçi gəldiyi halda, Azərbaycanın 3,1 milyon kvadratkilometrlik milli parkları rəsmi olaraq cəmi 75 min 24 nəfərə yaxın ziyarətçi qəbul etmişdir. Bu fərq, əslində, Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında turizm xidmət sektorunun infrastrukturunun bir-birindən fərqli səviyyəsi ilə də izah edilə bilər. Lakin Gürcüstanın milli parklarına səfər edən turistlərin sayı Azərbaycanın geniş milli park ərazisində də güclü potensialın olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, milli park ərazilərində, o cümlədən dağ, meşə və çaylarda turistlərin gəzintisi məqsədilə ekskursiyalar təşkil edilə bilər.

Bununla yanaşı, dünya turizm sənayesində kənd turizmi də müxtəlif turizm növləri arasında mühüm yer tutur. Belə ki, iri şəhərlərdən uzaqlaşmış sakit yaşıl guşədə istirahəti üstün tutan insanlar bu mühitin fiziki və psixoloji bərpaedici təsirlərindən faydalana bilərlər. Hazırda Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında, o cümlədən kəndlərində turistlərə yerləşdirmə vasitələri və qidalanma növləri üzrə müxtəlif xidmətlər göstərsə də, bu xidmətlər istənilən səviyyədə deyildir. Belə ki, kənd ərazilərində yaşayan ev sahiblərinə turizm vərdişlərinin aşılmasına kənd ərazilərində məşğul olan əhəlinin sayının artırılmasına, kənd turizmi sahəsində xidmət infrastrukturunun gücləndirilməsinə, kənd evlərində turizm xidməti səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, turizmin alternativ növlərinin və regionların iqtisadi inkişafına yardımçı olan amillərdəndir. Kənd turizmini inkişaf etdirməklə fərdi sahibkarlıq vərdişlərinin aşılmasına, kənd yerlərində kommunal xidmətlərin inkişafına, əhəlinin, xüsusilə də qadınların məşğulluğunun artırılmasına nail olmaq mümkündür və bu məqsədlə davamlı turizm potensialından istifadə ilə bağlı bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçiriləcəkdir.

Turizm Agentliyi Nazirliyi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi ilə birlikdə Azərbaycanın ekoloji turizm imkanlarının tədqiqini həyata keçirəcək və bunun əsasında milli parklarda müxtəlif turizm fəaliyyətlərinin təşkili ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayacaqdır.

Milli parklarda alternativ gündəlik-həftəlik gəzinti marşrutlarının yaradılması və bu marşrutlar üzrə əlverişli fəaliyyət cədvəlinin tərtibatı işi təşkil ediləcəkdir. Bu fəaliyyətə milli parklarda potensial turizm kəmpinq yerlərinin müəyyən edilməsi və işlənilib hazırlanması üzrə də təkliflərin irəli sürülməsi daxildir. Təhlil nəticəsində məqsədmüvafiq hesab edilərsə, bu kəmpinq yerlərinin işlədilməsi özəl operatorlara da həvalə oluna bilər. Nəhayət, milli parklar boyunca məlumatlandırıcı işarələrin yerləşdirilməsi və milli parkların Azərbaycan, ingilis, alman, fransız və rus dillərində xəritələrinin hazırlanması imkanları araşdırılacaqdır. “Azərbaycanda ekoturizm” albomu hazırlanaraq nəşr olunacaq və onlayn platformalarda yerləşdiriləcək, eyni zamanda ekoturizm üzrə internet portalının yaradılması məsələsi nəzərdən keçiriləcəkdir.

Həmin tədbirlər planına əsasən, həmçinin həmin kəndlərdə mövcud olan bir sıra ənənələrin təbliğatı (məsələn, çörəkbişirmə, xalçaçılıq və s.) məqsədilə qısamüddətli kurslar təşkil ediləcək, eləcə də ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı məhsullarının brendləşdirilməsi üzrə tədbirlər görülməkdir. Bunun üçün, ehtiyac yaranarsa, bu prosesə yerli və xarici ekspertlərin cəlb olunması da nəzərdə tutula bilər. Turistlərin yerləşdirilməsi məqsədilə müvafiq kənd evləri də müəyyən ediləcək, həmin kənd evlərində təmirbərpa işlərinin aparılması, kənd icmalarında turistlərin qəbulu və xidmətlərin təşkili ilə əlaqədar təlimlərin keçirilməsi, eləcə də həmin kəndlərin sakinlərinə vergi ödəmək vərdişlərinin aşılınması məqsədilə maarifləndirmə işinin aparılması üçün, müvafiq olaraq, dəstək tədbirləri görülməkdir.

Şamaxı Safari Parkının yaradılması ilə bağlı aidiyyəti qurumların iştirakı ilə müvafiq tədbirlər görülməkdir və bu parkın gələcəkdə onlayn platformalar və digər vasitələrlə təşviqi həyata keçiriləcəkdir.

Layihədən, ilk növbədə, kənd evi sahibləri və turistlər faydalanacaqlar. Lakin layihənin reallaşdırılması ilə daha geniş auditoriya kütləsi, o cümlədən turistlərə birbaşa xidmət göstərən (məsələn, bələdcilik, nəqliyyat, ov və s.) digər kənd sakinləri, turistlərin ehtiyaclarını ödəmək üçün ərzaq və suvenir hazırlayan xidmət sahələri də fayda əldə edəcəkdir. Kənd sakinləri arasında mütəşəkkilliyin və sahibkarlıq vərdişlərinin artması ilə onların aktiv həyat tərzinə keçməsi və fəaliyyəti nəticəsində kəndlərdə infrastrukturun yaxşılaşdırılması, kənd sakinləri üçün daimi iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun artmasına nail olunacaq ki, bu da öz növbəsində, kəndlərdə maddi rifah səviyyəsinin yaxşılaşmasına, biznes vərdişlərinin formalaşmasına və insanların sosial vəziyyətinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Bununla bərabər, hər bir şəhər və rayon barədə yerli və xarici turistlərdə müsbət rəy formalaşdırılacaq .

Azərbaycan dünyada qədim mədəniyyətə, ən zəngin bioloji müxtəlifliyə malik olan ölkələrdən biri olaraq fəvqəladə əhəmiyyətli təbii irsə malikdir. Bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasında xüsusi mühafizə olunan ərazilərin rolu əvəzəlməzdir. Məhz xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin fəaliyyəti nəticəsində nadir və nəsli kəsilməkdə olan flora və fauna növlərinin qorunub saxlanılmasına imkan yaranıb. Elə bundan irəli gəlir ki, ölkəmizdə təbiətin qorunması, ona qayğı və diqqət ilbət artır. İndi respublikamızın müxtəlif bölgələrində xüsusi qorunan ərazilər var ki, onlardan biri də milli parklardır. Milli parklar xüsusi ekoloji, tarixi, estetik və digər əhəmiyyət daşıyan təbiət komplekslərinin yerləşdiyi və təbiəti mühafizə, maarifçilik, elmi, mədəni və digər məqsədlər üçün istifadə olunan təbiəti mühafizə və elmi tədqiqat idarələri statusuna malik olan ərazilərdir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yaradılmadan öncə Azərbaycanda milli parklar mövcud deyildi.

Bizim fikrimizcə respublikamızda təbii komplekslər və müasir tipli avadanlıqlarla təchiz olunmuş kurort tipli müəssisələrin sayının artırılması daha arzuolunandır və nəzərə almaq lazımdır ki həmin müəssisələr yüksək səviyyəli ixtisaslaşmış mütəxəssislərlə , həmçinin komplekslərlə əməkdaşlıq təmin olunsun.

Mirzəyev Natiq
dosent
Qasımzadə Aytəkin
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzoev.n@mail.ru
qasimzadeaytekin3@gmail.com

Müasir dövrdə əlillər üçün turizmin təşkili və inkişaf etdirilməsi perspektivləri

Fiziki və ya xəstəlikdən doğan qüsurlar nəticəsində həyat fəaliyyəti məhdudlaşan, sosial yardıma və müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs əlil adlanır. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq əlillər üçün müəyyən təlabat sistemi vardır hansı ki bu təlabatlar müəyyən tibbi – sosial ekspertiza əsasında müəyyən olunur. Müəssisələr, idarələr və təşkilatlar əlillərin problemlərinə dair dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Əlillərin həyat fəaliyyətinin, sosial təminatının yaxşılaşdırılması məqsədi ilə müəssisələr idarə və təşkilatlar öz vəsaitləri hesabına onların həyat sığortasını təmin edirlər. Əlillərin işə düzəldilməsi üçün görülən tədbirlər vardır hansı ki burada xüsusi iş yerləri yaradılır. Yeni iş yerlərinin açılması maliyyə artımı ilə yanaşı turizm sahəsinə də gəlir gətirir. Günümüzdə bütün dünyada turizm ətraf ələmin tanınması, istirahət, sağlamlığın yaxşılaşdırılması, idman vasitəsidir. Hər il on milyonlarla insan turizm tədbirləri sisteminə cəlb olunur. Bir çox ölkədə turizm iqtisadiyyatın əhəmiyyətli bir sahəsinə çevrildi və ümumi dünya ixracatında üçüncü sırada iştirak etdi. Eyni zamanda, turizm hələ də sosial bir qurum olaraq sosioloji baxımdan zəif öyrənilir. Ən az öyrənilən turizm sahələri isə məhdud idman imkanları olan insanlar üçün idman turizmidir. Əlillər üçün turizm sahəsi nisbətən yeni və dinamik inkişaf edən bir sahədir. Əhalinin xüsusi kateqoriyası üçün turizmin sosial əhəmiyyəti, xüsusən də müxtəlif növ əlilliyi olan insanların nisbi və mütləq sayının durmadan artması ilə əlaqədardır. Cəmiyyətin inkişaf etməsinə baxmayaraq əlilləri və sağlamlıq problemləri olan insanlar çox vaxt cəmiyyətdən təcrid olunurlar. Əlillərin bir çox hissəsində sosial laqeydlik və xarici dünya ilə ünsiyyətin məhdudlaşdırılması olan "dörd divar" sindromu inkişaf edir. Bəzi əlillərdə vardır ki ildə yalnız bir neçə dəfə çölə çıxırlar. Belə bir vəziyyətdə əlillərin yaşayış sahəsini genişləndirməyə yönəlmiş yeni sosial reabilitasiya vasitələrinin inkişafı da aktuallaşır. Yaşayış sahəsini genişləndirmək və "xüsusi problemləri" olan insanların sağlamlığını yaxşılaşdırmaq üçün ən təsirli vasitələrdən biridir. Hal-hazırda turizmin inkişaf edən sahəsi idman və sağlamlıq turizmidir və daha çox yaz aylarında ölkənin müxtəlif yerlərində turizm düşərgələri, mitinqlər, yarışlar və yürüyüşlər təşkil olunur. Bununla birlikdə, bu tədbirləri həyata keçirən təşkilatlar, tez-tez xəsarət, xəstəliklərin şiddətlənməsi və daha çox ölümlə nəticələnən xüsusi problemləri olan müxtəlif kateqoriyalı insanlar üçün turizmin xüsusiyyətləri barədə səthi bir anlayışa sahibdirlər. Mövcud vəziyyətin mənfi tərəflərinin səbəblərindən biri də odur ki əlillər üçün turizmin xüsusiyyətləri barədə məlumatlar yetərsizdir. Bu yetərsizliyi nəzərə alaraqdan demək olar ki, əhalinin xüsusi kateqoriyası üçün turizm haqqında kifayət qədər məlumatın olmaması onun turizmin ümumi sosial məkanına inteqrasiyasını, sosial reabilitasiyasını, adaptiv bədən tərbiyəsini və idmanını çətinləşdirir.

Turizm sistemindəki məlumatların təhlili müasir cəmiyyətdə turizmin qlobal miqyaslı bir sosial institut olduğunu göstərir. Yəni, turizm indi yox daha əvvəl formalaşmış bir çox sosial qurumdan daha yüksək bir qurum kimi fəaliyyət göstərən sahəyə çevrilmişdir. Belə bir nüansa diqqət yetirsək görərik ki əlillər üçün turizm nisbətən yeni formalaşmış bir ictimai hərəkət olaraq imkanları haqqında məhdud məlumatların zəif olması əlillərə də mənfi təsir göstərir. Bununla birlikdə, əksər turizm şirkətlərinin sosial turizmin problemləri ilə məşğul olmaq istəklərinin olmaması daha böyük xərc, daha yüksək məsuliyyət tələb edir. Bundan ötrü turların təşkili zamanı otellər, nəqliyyat, infrastrukturun müasir dövrün tələblərinə uyğun olması və əlçatanlığı qabaqcıl şərtlərdəndir. Əlçatan turizm turizm tədqiqatları içərisində az araşdırılmış bir sahədir. Elmi dünyadakı fərqli yanaşmalara görə tərif və anlayışlarında da bir sıra problemlər var. Çox mövzulu bir yanaşma istifadə edərək bu mövzunu başa düşmək vacib məsələlərdəndir. Bu, gələcəkdə bütün maraqlı tərəflərin ortaq həllərinə

gətirib çıxara bilər. Bu işdə davamlı əlçatan turizm (SAT) modeli təqdim ediləcək. Bu model əlil insanların turizm fəaliyyətinə necə intensiv formada qoşula biləcəyini və ən yüksək təcrübəyə sahib olduğunu başa düşməyə kömək edəcək vasitədir. Davamlı turizm yanaşmalarını birləşdirən və universal bir model olan əlçatan turizm modelini tədqiqatçılar müəyyən tədqiqatlardan istifadə edilərək müəyyən təbəqələri təmsil etmək üçün müxtəlif tövsiyələr verərək müzakirə edəcəklər. Əlillərin fərdi və sosial təcriddən çıxması dünyanı görmək, öz qorxu və etibarsızlıqlarına qalib gəlmək istəyi də əsasdır. Səyahət zamanı müəyyən ehtiyac və problemlərlə qarşılaşma halları qaçılmazdır. Xüsusi ehtiyacı olan turistlərin əksəriyyətində ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə təmin edən xidmətlər olmalı və imkanlardan istifadə etmək lazımdır. Yəni “ehtiyac həmişə bir maneə demək deyil”. Xüsusi ehtiyacı olan turistlərin bildirdikləri ehtiyacları detallı təhlil etsək aşağıdakı təsnifatı müəyyənləşdirmək olar:

1. Ən çox ehtiyac xüsusi turistlərin bildirdiyi xüsusi yeməklərdir.
2. Allergiyasız bir mühitə ehtiyacı olan turistlər.
3. Tibbi ziyarətlərə və tibbi yardıma ehtiyaclarını ifadə edənlər.
4. Duyğuların əlilliyi ilə əlaqəli xüsusi ehtiyacları olan turistlər.

Müasir dövrimizdə bütün dünyada əlillər bərabər standartlarda yaşamaq hüququna malikdir. Sağlam yaşamaq hüququ, təhsil hüququ, iş, ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi kimi hüquqlar əlillərin ən əsas hüquqları və ehtiyaclarındandır. Amma əlillərin normal insanlar kimi qəbul olunmaq istəklərindən irəli gələn ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və əlillərin sosiallaşmasını dəstəkləmək bəlkə də onların ən vacib ehtiyaclarıdır.

Mirzəyev Natiq
dosent
Məmmədov Həsən
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzoev.n@mail.ru
hesen.memmedov496@gmail.com

Müəssisələrdə maliyyə sabitliyi və onun əhəmiyyəti

Maliyyə sabitliyi maliyyə resurslarının elə bir vəziyyətidir ki, müəssisə pul vəsaitlərindən sərbəst surətdə, bacarıqla və səmərəli istifadə etməklə məhsul (iş, xidmət) istehsalı və satışı prosesinin fasiləsizliyini, həmçinin minimum və ya sabit məsrəflərlə istehsalın genişləndirilməsini təmin edir. Bazar şəraitində müəssisənin maliyyə sabitliyinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi ən mühüm iqtisadi problemlərdən biri sayılır. Çünki tam olmayan maliyyə sabitliyi müəssisədə istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün vəsaitin çatışmazlığına, ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinə, son nəticədə, müəssisənin iflasa uğramasına səbəb ola bilər, ”Artıq “ maliyyə sabitliyi isə müəssisənin inkişafına mane olur və lüzumsuz ehtiyatların yaradılmasına, artıq məsrəflərə səbəb olur.

Müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi ilk növbədə onun maliyyə vəziyyətinin sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinə müxtəlif amillər təsir göstərir:

- əmtə bazarında müəssisənin vəziyyəti;
- geniş tələbata malik ucuz mallar istehsal etməsi;
- işgüzar əməkdaşlıqda müəssisənin potensialı;
- xarici investor və kreditorlardan maliyyə asılılığı səviyyəsi;
- ödəmə qabiliyyəti olmayan debitorların mövcudluğu;
- təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi və i.a.

Müəssisənin ümumi maliyyə sabitliyi dedikdə, onun vəsaitinin (gəlirinin) daxil olma sürətinin həmin vəsaitin istifadəsi (məsrəflərdən) sürətindən üstün artımını təmin edən pul axınının hərəkəti başa düşülür. Maliyyə sabitliyi - stabil olaraq gəlirlərin xərclərdən yüksək olmasını, müəssisənin pul

vəsaitlərinin sərbəst maneərliliyini və fasiləsiz məhsul (is,xidmət) istehsalı və satışı prosesində onlardan səmərəli istifadə olunmasını əks etdirir. Buna görə də müəssisənin maliyyə sabitliyi bütün istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti prosesində formalaşır və müəssisənin ümumi sabitliyinin əsas komponenti hesab edilir. Maliyyə vəziyyətinin sabitliyinin bu və ya digər dövr üçün təhlili həmin dövr ərzində müəssisədə maliyyə resurslarının nə dərəcədə səmərəli idarə olunmasını göstərir. Burada əsas şərt ondan ibarətdir ki, maliyyə resursları bazarın tələblərinə cavab versin və müəssisənin inkişafını təmin etsin. Belə ki, maliyyə vəziyyətinin qeyri sabitliyi müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin aşağı düşməsinə və onun inkişafı üçün vəsaitin çatışmamasına səbəb olur. Beləliklə, maliyyə sabitliyinin mahiyyəti maliyyə resurslarının səmərəli formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə olunması ilə səciyyələnir.

Maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün müəssisədə kapitalın çevik strukturunun yaradılması, onun ödəmə qabiliyyətinin saxlanması, özünümaliyyətləşdirmə üçün şərait yaratmaq məqsədilə gəlirlərin xərclərdən daima üstün artımı və bu aspektdə maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunması bacarığı təmin olunmalıdır. Deməli, müəssisənin maliyyə sabitliyi təsərrüfat subyektinin fəaliyyət göstərmək, inkişaf etmək, dəyişən daxili və xarici mühitdə daimi ödəmə qabiliyyətini və mümkün risk səviyyəsinin məqbul hesab olunan çərçivəsində investisiya cəlb ediciliyini təmin edən aktiv və passivlərinin tarazlığını saxlamaq qabiliyyətini xarakterizə edir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, maliyyə sabitliyi onun istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Fasiləsiz keyfiyyətli məhsul buraxılışı və satışı müəssisənin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. İstehsal prosesində fasilələr, məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, onun satışı ilə bağlı çətinliklər müəssisənin hesabına daxil olan vəsaitlərin azalmasına və nəticədə onun ödəmə qabiliyyətinin pisləşməsinə səbəb olacaqdır. Burada əks əlaqə də mövcuddur. Belə ki, pul vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması material resursları ilə təmin olunmada fasilələrə gətirib çıxarır ki, nəticədə, istehsal prosesində boşdayanmalar baş verir.

Bazar münasibətləri şəraitində istənilən müəssisədə həyata keçirilən hər bir əməliyyat sahibkar üçün riskli hesab olunur. Sahibkar tərəfindən avans edilən kapitalın müddət və nəticə (mənfəət və ya zərər) etibarlı ilə geri qayıdacağını qabaqcadan təyin etmək mümkün deyildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkar gözlənilmədən müflisləşə bilər, yəni maliyyə çətinliyinə düşə bilər. Buna görə də nəinki maliyyə vəziyyəti çətin olan, maliyyə resursları çatışmayan müəssisələrdə, eyni zamanda kifayət qədər pul vəsaiti olan, tədiyyə öhdəliklərini vaxtılıvaxtında yerinə yetirən təsərrüfat subyektlərində də maliyyə vəziyyətini təhlil etməklə yaxın və ya uzaq gələcəkdə gözlənilən maliyyə vəziyyətini təyin etmək tələb olunur. Müəssisənin sabitliyinin yüksək forması onun daxili və xarici mühitdə inkişaf etməsi bacarığı hesab edilir. Bunun üçün təsərrüfat subyektlərində maliyyə resurslarının çevik strukturu yaradılmalı və zəruri olduqda borc vəsaitindən istifadə olunmalıdır, daha doğrusu, müəssisə krediti ödəmək qabiliyyətinə (faizlər nəzərə alınmaqla) malik olmalıdır. Müəssisə o zaman kredit üzrə ödəmə qabiliyyətli hesab edilir ki, krediti almaq və mənfəət və ya digər maliyyə resursları hesabına faizləri ödəmək şərti ilə həmin kredit məbləğini vaxtında qaytarmaq üçün vəsaitə malik olsun. Müəssisə mənfəət hesabına yalnız banklar, büdcə, sığorta şirkətləri və digər müəssisələr qarşısında öz öhdəliklərini ödəmir, eləcə də əsaslı vəsait qoyuluşlarını maliyyələşdirir. Maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamaq üçün yalnız mənfəətin həcminin mütləq artımına nail olmaq kifayət deyildir, müəssisənin rentabelliyyətinin də yüksəldilməsi təmin edilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək rentabellik daha yüksək risklə bağlıdır. Bu, o deməkdir ki, müəssisə gəlir əldə etməklə yanaşı zərərə də düşə bilər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə sabitliyi kompleks anlayışdır. Beləliklə, müəssisənin maliyyə sabitliyi dedikdə, mənfəət və kapitalın artması hesabına riskin ehtimal olunan səviyyəsində, ödəmə qabiliyyətinin və krediti ödəmə bacarığının saxlanması şəraitində müəssisənin inkişafını təmin edən maliyyə resurslarının mövcudluğu, onların bölüşdürülməsi və istifadəsi başa düşülür.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinə müxtəlif amillər təsir göstərir ki, onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: a) yaranma yerinə görə - xarici və daxili; b) nəticənin vacibliyinə görə - əsas və ikinci dərəcəli; c) quruluşuna görə - sadə və mürəkkəb; d) təsir müddətinə görə - daimi və dəyişkən.

Yuxarıda sadalanan amillərin təsiri müəssisənin menecerinin səriştəsi və peşəkarlığı, onun daxili və xarici mühitin dəyişilməsini nəzərə almaq bacarığından çox asılıdır.

Mirzəyev Ruslan
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ruslan.mirzeyev01@mail.ru

Aqroparkların ərazi təşkilinin səmərəliliyi

Aqroparkların ərazi təşkili yerləşdirilməsi haqqında empirik məlumatlardan məlumdur ki, parklar şəhər rayonlarına yaxın yerləşdirilməlidir. Bu cazibə onların “Sənaye” impulsu ilə bağlıdır. Əsasən, bol kənd təsərrüfatı xammalından asılılıq, həmçinin istehlakçı və sıx əhali kütləsi ilə müşayiət olunan mərkəzlərə meyillilik parkların xammal və bazar arasında incə tarazlığına gətirib çıxarır.

Parkların əlverişli mövqeyə malik kənd və ya yarımşəhra ərazilərdə, lakin, şəhər aqlomerasiyalarından aralı məsafədə yerləşdirilməsi, torpağın səmərəli qiymətlərlə əldə edilməsinə imkan yaradır. Əhali sıxlığı yüksək olan ölkələrdə bunu etmək çox vaxt mümkün olmur. Bu zaman parkların aqrar bazalı klasterlərə yaxın yerləşməsi də mütləq nəzərdən keçirilməlidir.

Parkın yerləşməsi bir neçə amildən asılıdır:

- Sənaye məqsədli istifadə üçün yararlı torpaqların (məsələn, səs-küydən və digər pozuntulardan qorunması ilə əlaqədar yaşayış qaydalarından təsirlənməməsi) və müvafiq istehsal fəaliyyətləri ilə əlaqəli torpaqları (park icarədarlarını təmin etmək üçün xammal istehsalı) mövcudluğu.

- Fəaliyyətin xarakteri. Effektiv aqropark üçün əsas tələb istehsal prosesində xammal materiallarını ardıcıl və qənaətli şəkildə təmin edən sahələrə əlverişli giriş imkanı.

- Şlüz (gateway) infrastrukturuna giriş. Mümkün olduğu hallarda, agro-sənaye parkları əsas Gateway infrastrukturunun (məsələn, əsas ticarət marşrutları üzrə hava limanları və limanlar) yaxınlığında strateji mövqe tapır.

- Digər parametrlər. Yaxşı təbii sərvət; müvəffəqiyyətli istehsal və başqa proseslər üçün lazım olan utilitlərin mövcudluğu; mallar və insanlar üçün hamar trafik və nəqliyyat axını; bir çox kritik istehlakçılar, təchizatçılar, insan resursları və maarifləndirici mərkəzlər; nəhəng bazarların mövcudluğu; sədaqətli yerli hakimiyyət və s.

İdeal olaraq, parkın salınmasının məqsədə müvafiqliyi və strategiyası siyasi fikirlərə deyil, biznes plana uyğun olmalıdır. Parkın yerləşəcəyi ərazinin təyini parkın strateji hədəflərinə uyğun olaraq iqtisadi və işgüzar əsaslandırılmalara və effektivliyə tam ciddiyyəti və şəffaflığı ilə cavab verməlidir. Siyasi motivlər üzərində qurulan və iqtisadi cəhətdən səmərəsizliyi ilə seçilən parkların reallaşdırılmasından uzaq olmaq lazımdır. İqtisadi potensialından asılı olmayaraq zəif inkişaf etmiş rayonlarda aqrar sənayenin sürətləndirilməsi üçün aqroparkların yaradılmasından siyasi alət kimi istifadə olunması ümumi səhvlərə aiddir. Yalnız ərazinin seçilməsi istehsal xərclərinin və aqro sənaye parkında yerləşəcək şirkətlərin müqavilə xərclərinin artımına səbəb olacaqdır.

Aqroparkların yaradılması üzrə dünya təcrübəsindən məlumdur ki, parkların yaradılması üçün ərazi seçiminə rayonda artıq mövcud olan və fəaliyyət göstərən şirkətlər, həmçinin universitet və tədqiqat mərkəzlərinin olması təsir göstərə bilər.

Parkın təyini onun ərazi seçimi qədər vacibdir. Park qənaət etmək baxımından ərazisinə görə nə çox kiçik olmalı, nə də icarədar şirkətlərin əlavə xərclər və məşğulluğa gətirib çıxaran böyük ölçülərə malik olmamalıdır. Bu element həll edici səviyyədə parkın maliyyə sabitliyinə təsir edəcək. Bundan əlavə böyük parklar ilə yerli əhali və biznes cəmiyyəti arasında münafişələr yarana bilər. Bu zaman mərhələli tikintidən istifadə etmək daha məqsədə uyğundur.

Parkın ölçülərinin düzgün seçimi bir sıra faktorlardan asılıdır:

- Ölkənin siyasi iqtisadiyyatı;
- Tələbat, investisiya və iş yerləri üzrə proqnozlar;
- Əlavə edilmiş dəyər, sənaye sahələrinin sayı və inkişaf səviyyəsi;
- Gözlənilən bazarın ölçüsü (miqyası);

- Yeni parkların yaradılması və mövcud olanların genişləndirilməsi üçün torpaq bazarlarının dəyərində təsir edən kənd/sənaye torpaq bazarlarının dinamikası;
- Sənaye və logistik platformalar, tədqiqat, həmçinin, yaşıl və yaşayış sahələrinin daxil olduğu parkların funksiyaları və onlarla bağlı ixtisaslaşdırılmış zonaların miqdarı.
- Dövlət tərəfindən maliyyələşdirilmə üzrə təşəbbüslər;
- Ərazinin standart ölçülərinin dizayn və ya təcrübə proqramına uyğunluğu.

Aqropark üçün ərazi seçimi - aqropark layihəsinin uzunmüddətli perspektivdə kompleks, çox istifadəçili və çox səviyyəli yanaşmanı dəstəkləmək üçün əsas strateji qərardır.

Ərazi klasterləşməsi (qruplaşma) aqropark konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Təcrübədə qruplaşmanın müxtəlif formaları ola bilər. Həmçinin k/t və qeyri k/t fəaliyyətinin müxtəlif kombinasiyalarına rast gəlinə bilər. Aqroparkların və klasterləşmənin yeddi üstünlüyünü qeyd etmək olar:

- qapalı dövr,
- nəqliyyat tələblərinin azaldılması,
- şəhər ətrafının qorunması,
- canlıların "rifah" halının yaxşılaşdırılması,
- xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması,
- istehsalçı və istehlakçı arasında kəsilməzliyin yaradılması,
- iqtisadi və sosial səmərənin formalaşdırılması.

Bütün yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq aqroparkların aşağıdakı məsələləri həll etmək üçün nəzərdə tutulduğunu qeyd etmək olar:

1. K/t məhsulları istehsalı, emalı, satışı ilə məşğul olan müəssisələrin və sahibkarların ənənəvi iqtisadiyyatdan şəbəkə iqtisadiyyatına keçidin və müəssisələr arasındakı inteqrasiyanın təmin olunması.
2. İqtisadiyyatın aqro-sənaye sektorunda innovativ sahibkarlığın yeni formalarının inkişafı.
3. Aqrar, istehsal və ərzaq sənayesi sferasında fundamental və tətbiqi elmi tədqiqatların nəticələrindən, yüksək səviyyəli müasir texnologiyalardan istifadə şəraitində rəqabətli məhsul istehsalı.
4. Aqro-sənaye kompleksində innovasiyaların təşviqinin ən mobil formaları kimi orta və kiçik müəssisələr əsasında yeniliklərin inkişafının genişləndirilməsi;
5. Kənd təsərrüfatı elmi müəssisələrinin elmi inkişaflarının kommersiyalaşdırılması yolu ilə regionun təhsil müəssisələrinin, dövlət elmi qurumlarının, elmi təşkilatların inkişafının təmin edilməsi.
6. Regionun ümumi məhsul strukturunda yüksək texnologiyalı məhsulun payının artması, bölgənin iqtisadiyyatının inkişafı, ixrac potensialının stimullaşdırılması və bir sıra digər vəzifələr və s.

Mustafayev Vüqar
dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
vuqar.mustafayev@mdu.edu.az

Azərbaycanın metallurgiya sənayesinin inkişafında Heydər Əliyevin rolu

Hər kəsə məlum olan bir faktır ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsasını ümummilli lider Heydər Əliyev qoymuşdur. Bu müdrik siyasətin bilavasitə davamı olaraq, bu gün ölkə iqtisadiyyatı sürətli inkişaf yolundadır, iri infrastruktur layihələri icra edilir, böyük tikililər ərsəyə gətirilir. İstər mülki, istərsə də sənaye obyektləri, iri həcmli konstruksiyalar, körpülər və s. metaldan olan inşaat materiallarına tələbatı da artırır. Yaxın keçmişdə ölkənin inşaat materialları bazarını ancaq xaric ölkələrdə istehsal edilən məhsullar təmin olunurdu, indi isə yerli bazarda müasir standartlara cavab verən, keyfiyyətə yüksək, Azərbaycan istehsalı olan məhsullara tələbat çoxalmaqdadır. Ölkəmizdə zəngin xammal resurslarının, çeşidli metal

tullantılarının, lokal enerji ehtiyatlarının, metala tələbatı olan sənaye və inşaat sahələrinin, bilikli və təcrübəli kadrların mövcudluğu ağır sənayenin, onun mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsinin – metallurgiya sənayesinin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır.

Heydər Əliyev öz parlaq istedadı, dərin zəkası ilə digər sahələr ilə yanaşı, ağır sənayenin də inkişaf xəttini müəyyən etmişdir. Azərbaycanın daxilində və xaricində – çox çətin bir siyasi və iqtisadi vəziyyətdə, SSRİ-nin ən yüksək idarəetmə orqanında çalışdığı müddətdə H.Əliyev Azərbaycanın sənayesinin, onun özəyini təşkil edən metallurgiyanın inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. Ölkəmizin metallurgiya sənayesinin yenidən qurulmasında misilsiz xidmətləri olan ulu öndər öz uzaqgörən siyasətinə arxalanaraq, respublikamızın inkişafı üçün bu sənaye sahəsinin vacibliyini həmişə qeyd etmişdir.

Ulu öndər xalqına, vətəninə xidmət etməkdə fədakarlıq nümunəsi olub. Hələ SSRİ dövründə o zamanlar respublikaya rəhbərlik edən H.Əliyevin uzaqgörən siyasəti və təkidi sayəsində Moskvanın “1976-1980-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə dair Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi haqqında” qərarı Azərbaycanın iqtisadi inkişafında yeni mərhələ açdı. Qara metallurgiya müəssisələrində, əsasən də, Azərbaycan Boruyayma zavodunda əsaslı təşkilati-texniki tədbirlərin görülməsi polad boru istehsalını artırdı. Əlvan metallurgiya sənayesi üzrə yeni müəssisə və istehsal sahəsi yaradıldı. Ölkə sənayesinin ən iri müəssisələrindən hesab edilən Sumqayıt Alüminium zavodunun təchizat baxımından müasirləşdirilməsi, texnoloji proseslərin sürətləndirilməsi sahəsində mühüm addımlar atıldı, alüminiumdan və digər əlvan metallardan yeni növ məhsullar istehsal olunmağa başladı. Metallurgiya sənayesi üzrə ardıcıl siyasət aparmaq üçün ölkəmizin kifayət qədər xammal, texnika və peşəkar elmi-mühəndis kadrları potensialı vardı. Daşkəsəndə dəmir, Filizçay, Katex, Kasdağ, Mehmanlı, Naxçıvanda əlvan metal – alüminium, mis, sink, kobalt, qurğuşun, Daşsalahlıda – filiz hesab edilməyən bentonit gilinin mövcudluğu, respublikamıza fasiləsiz gətirilən texniki avadanlıqlar, 20-dən artıq sayda, bu və ya digər şəkildə metallurgiya sənayesi ilə əlaqəsi olan maşınqayırma zavodları, Azərbaycan maşınqayırma texnologiyası və neft maşınqayırması kimi elmi-tədqiqat institutları, metallurgiya sahəsində 9 ixtisas üzrə mühəndis kadrları yetişdirən 3 kafedrası, 4 elmi-tədqiqat laboratoriyası olan və 30 ildən artıq müddət ərzində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Texniki Universitetinin Metallurgiya fakültəsi, metallurgiya sahələri üzrə 8 elmlər doktoru, 50-dən artıq elmlər namizədi ölkəmizin metallurgiya potensialının əsas hissəsi kimi qiymətləndirilirdi.

Metallurgiya sənayesi qara və əlvan metallurgiya kimi 2 böyük sektordan ibarətdir. Əsas əhəmiyyət kəsb edən qara metallurgiyaya – dəmir filizinin çıxarılması, saflaşdırılması, polad və çuqunun əridilməsi, prokat və ferroərintilərin istehsal edilməsi aiddir. Sumqayıt, Bakı və Daşkəsən tarixən respublikanın ən böyük qara metallurgiya mərkəzləri olmuşdur. Daşkəsən respublikamızın ən böyük dağ-mədən sənayesi mərkəzidir. SSRİ vaxtında Daşkəsəndəki filiz saflaşdırma kombinatının istehsal etdiyi filiz qonşu Gürcüstana – Rustavidəki metallurgiya zavoduna yola salınırdı. Sumqayıtda fəaliyyət göstərən boru-prokat zavodunda isə qara metallurgiyanın axırıncı məhsulu olan boru və prokat istehsal edilirdi. Respublikada boru-prokat istehsalının formalaşması bilavasitə neft-qaz sənayesi ilə bağlı olmuşdur. Maşınqayırmanın inkişaf etməsi və metal tullantılarının bolluğu Abşeronda təkrar metal emalı zavodlarının və kiçik metallurgiya sexlərinin qurulmasına və inkişafına təkan verdi.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın inkişaf tarixində keçən əsrin 70-80-ci illəri dönüş illəri sayılır. Bu da ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə geniş quruculuq işlərinin, kənd təsərrüfatının və sənayenin sürətli inkişafı ilə xarakterizə edilir. Məhz bu dövrdə adambaşına düşən milli gəlirin 2 dəfə, sənaye istehsalının 3 dəfə artması, respublikada 250-dən artıq müəssisənin müasir texnika və texnologiya əsasında qurulub istifadəyə verilməsi bölgələrin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə ölkədə 40-dan artıq maşınqayırma və metal emalı müəssisəsi yaradılmışdır.

Ancaq SSRİ dağıldıqdan sonra sənayenin digər sahələri kimi, metallurgiyamız da çox acınacaqlı vəziyyətə düşdü. Yalnız H.Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra bu sahədə də canlanma yarandı. Ulu öndərin yenidən hakimiyyətə gəlişi göstərdi ki, o, respublikamızın ağır

sənayesinin, o cümlədən metallurjiya sənayesinin inkişafına hədəflənmiş böyük siyasətini davam etdirir, bu işin vacibliyini dəfələrlə qeyd edir və beləliklə, ölkəmizin güclənməsini sənaye sahələrinin intensiv inkişafında görür. “Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması ilə müstəqil Azərbaycanın tarixində milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başladı. Bu müqavilədən sonra dövlətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına marağı əhəmiyyətli şəkildə artdı, ölkəmizin beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə böyük təkan verildi. Məhz ulu öndərin ölkəyə rəhbərlik etdiyi illərdə Azərbaycanda özəl sektor sahəsində ilk və ən müasir metallurjiya zavodu olan “Baku Steel Company” MMC yaradıldı. 2001-ci il iyunun 23-də H.Əliyevin iştirakı ilə açılışı keçirilən bu müəssisə milli metallurjiyaya təzə “nəfəs verdi”. Qısa müddət ərzində müəssisədə aparılan məqsədyönlü fəaliyyət, həyata keçirilən yenidənqurma işləri və qoyulan böyük sərmayələr “Baku Steel Company” MMC-ni Cənubi Qafqaz regionunda birinci və ən böyük poladətimə müəssisəsinə çevirdi, Avropanın qabaqcıl metallurjiya zavodları ilə eyni səviyyəyə qaldırdı.

Qara metallurjiya sənayesi qeyri-neft sektorunda strateji əhəmiyyət daşıyan bir sahə hesab edilir. Statistika görə ölkəmizin polad və polad məhsullarına olan illik tələbatı 1,3 milyard ABŞ dollarına ekvivalent həcmdədir. Buna görə də bu sahənin müasir texnologiyaların tətbiqi ilə inkişaf etdirilməsi, dünya bazarında rəqabət apara biləcək məhsul istehsal edən müəssisələrin yaradılması, yenidən qurulması mühüm məsələdir. Prezident İlham Əliyev metallurjiyanın inkişafının əhəmiyyətinə diqqət çəkərək demişdir: “Metallurjiya sənayesinin inkişafına böyük diqqət göstərilməlidir. Bu sahədə də böyük imkanlar vardır. Nəzərə alsaq ki, bizdə kifayət qədər metal qırıntıları var, onlardan səmərəli istifadə edilməlidir.” Doğrudan da, respublikamızın qara metallurjiya sahəsində böyük imkanları var. Bircə faktı qeyd edək ki, Daşkəsəndəki filiz ehtiyatlarının həcmi ilkin hesablamalara görə 350 milyon ton civarındadır. Bu qədər bol xammalın mövcudluğu şəraitində və innovasiyaların, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində yaxın gələcəkdə Yaxın Şərqdə və Xəzəryanı ölkələr içərisində Azərbaycanın güclü metallurjiya sənayesinə malik dövlət kimi tanınması realdır.

Çağdaş dövrdə sənayemizin bütün sahələrində olduğu kimi, metallurjiya sahəsində də irimiqyaslı yenidənqurma və intensiv quruculuq işləri aparılır. Bunun nəticəsidir ki, hazırda bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən müəssisələrin istehsal etdiyi bir sıra məhsullar Azərbaycan brendi kimi hətta inkişaf etmiş ölkələrdə öz yüksək keyfiyyət parametrlərinə görə tanınmaqdadır. Bu isə, Heydər Əliyev uzaqgörənliyinin daha bir bariz ifadəsi, Heydər Əliyev dühasının daha bir parlaq qələbəsidir.

Mürsəliyev Oqtay
dosent
Eynullayev Fərid
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
oqtay.mursaliyev@mail.ru
farideynullayev98@gmail.com

İntellektual ölçü vericilərin neft emalı və aqrar sənayedə tətbiqi

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında neft emalı və aqrar sənayenin əhəmiyyətli rolu vardır. Bu sahələrdə müasir avtomatlaşdırılmış idarəetmə vasitələrindən istifadə etməklə aparılan proseslərin effektivliyinin, etibarlılığının və iqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi məsələləri aktual hesab edilir.

Neft emalı sənayesinin avtomatlaşdırılmasında intellektual ölçü vericilərin tətbiqi, alınan neft məhsullarının keyfiyyətinin xeyli yaxşılaşmasına, təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılmasına, xidmətçi heyətin çox zəhmət tələb edən işlərdən azad olunmasına imkan verir. Bundan başqa, neft emalı proseslərinin avtomatlaşdırılması, neft məhsullarının maya dəyərini xeyli aşağı salınmasını, əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsini təmin edir.

Neft emalı sənayesində neftin ilkin emalı (rektifikasiya prosesi) rektifikasiya kalonlarında aparılır. Rektifikasiya prosesində nəzarət edilən, tənzimlənən və optimallaşdırılan əsas texnoloji parametrlər təzyiq, temperatur, axın sürəti və səviyyədir. Bu parametrlərin avtomatlaşdırılması rektifikasiya prosesinin daha dəqiq yerinə yetirilməsinə və iqtisadi göstəricilərin artmasına imkan verir. Rektifikasiya prosesinin avtomatlaşdırılması intellektual ölçü vericilərin tətbiqi ilə həyata keçirilir.

Əsas texnoloji parametrlərin ölçülməsində tətbiq edilən intellektual ölçü vericilərini nəzərdən keçirək:

- **Təzyiq.** Rektifikasiya prosesində təzyiqin avtomatik tənzimlənməsi və nəzarəti üçün “Метран” firmasının istehsalı olan “Метран-150” intellektual ölçü vericilərdən istifadə edilir. Bu vericilər kompaktlıq, yüksək etibarlılıq, partlayışa davamlılıq, fasiləsiz özünü diaqnostik etmə və digər təkmilləşdirilmiş imkanlara malikdirlər.

- **Temperatur.** Müasir avtomatlaşdırılmış idarəetmə vasitələrindən istifadə etməklə rektifikasiya prosesində temperaturun avtomatik tənzimlənməsi, ölçülməsi və nəzarəti üçün “Метран” firmasının istehsalı olan “Метран-2000” termoelektrik vericilərdən istifadə edilir. Bu vericilər partlayışa davamlılıq, sudan və tozdan qorunma, özünü diaqnostik etmə və s. imkanlara malikdirlər.

- **Axın sürəti.** Rektifikasiya prosesində axın sürətinin avtomatik tənzimlənməsi və ölçülməsi üçün “Метран” firmasının istehsalı olan “Rosemount 8800D” burulğanlı axınölçmə vericilərdən istifadə edilir. Bu vericilərin iş prinsipi axında əmələ gələn burulğanların tezliyinin təyin edilməsinə əsaslanır. Burulğanın tezliyi axının həcmi ilə mütənasibdir. “Rosemount 8800D” vericisi vibrasiyaya yüksək davamlı olduğundan ölçmədə ən yaxşı nəticələri əldə etməyə imkan verir. Vericidə istismar prosesi zamanı tıxana biləcək heç bir dəlik və boşluqlar mövcud deyil.

- **Səviyyə.** Rektifikasiya prosesində səviyyə sabitliyə, maddi tarazlığa riayət edilməsini göstərən texnoloji prosesdir. Bu prosesin avtomatik tənzimlənməsi üçün ultrasəs tipli “Rosemount 3100” vericilərdən istifadə edilir. Vericinin vasitəsilə mayenin səviyyəsini və onun səthinə qədər olan məsafəsini ölçürlər. “Rosemount 3105” modelindən istifadə etməklə, həmçinin mayenin həcmi və axınını hesablamaq mümkündür. Vericilər yüksək etibarlılıq, partlayışa davamlılıq (Rosemount3105), istifadə sadəliyi, avtomatik temperatur kompensasiyası və digər təkmilləşdirilmiş imkanlara malikdirlər.

Beləliklə, neft emalı sənayesində rektifikasiya prosesinin əsas texnoloji parametrlərinin intellektual ölçü vericiləri vasitəsilə avtomatlaşdırılması, neft məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşmasını, maya dəyərinin isə xeyli aşağı salınmasını, işçi heyətin çox zəhmət tələb edən işlərdən azad olunmasını və əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsini təmin edir.

Aqrar sənayedə müasir avtomatlaşdırılmış idarəetmədə istifadə olunan maşın və mexanizmlərdə intellektual ölçü vericilərin tətbiqi, məhsuldarlığın yüksəlməsinə, işçi heyəti üçün sərf edilən maliyyə xərclərinin azalmasına, heyətin çox zəhmət tələb edən işlərdən azad olunmasına, burada aparılan texnoloji proseslərin avtomatik ölçülməsi və tənzimlənməsi, sənayenin maliyyə və iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına imkan verir.

Aqrar sənayesində aşağıdakı texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılması üçün tətbiq edilən intellektual ölçü vericilərini nəzərdən keçirək:

- **Torpaq sıxlığının təyini.** Aqrar sənayesində torpaq sıxlığının təyin edilməsi üçün mobil penetrometr vericilərindən istifadə edilir. Bu vericilər ölçmə proseslərini asanlaşdırır.

- **Elektrik keçiriciliyinə görə torpaq toxumasının və torpaqda olan duz miqdarının təyin edilməsi.** Sənayedə “Sentek sensor technologies” firmasının istehsalı olan “Triscan” tipli vericilərdən istifadə edilir. “IrriMax” xüsusi proqram təminatı (“IrriMax” sistemi) torpaq şoranlığının inkişafını, suvarma və gübrələmə zamanı duzların “hərəkətini” və s. izləməyə imkan verir. Uyğun interfeyslərdən istifadə etməklə vericiləri müxtəlif sistemlərə inteqrasiya etmək mümkündür.

- **Azot miqdarının təyin edilməsi.** Aqrar sənayesində azot miqdarının təyin edilməsi üçün istifadə edilən vericilərin (N-vericiləri) iş prinsipi işıq və lazer şüalarının yansımalarına əsaslanır. Bunlara misal olaraq, “YARA N-verici” (“AgriCon” firması), “MiniVeg N” (“Georg Fritzmeier

GmbH & Co.KG” firması), “Crop Circle Sensor” (“Holland Scientific” firması) və “Green-Seeker” vericilərini və vericilər sistemlərini göstərmək olar. Adı çəkilən vericilər məhsuldarlığın yüksəlməsinə, azot gübrələri üçün sərf edilən xərclərin azalmasına və s. imkan verir.

- **Alaq otlarının təyini.** Məhsuldarlığın azalması səbəblərindən biri alaq otları olduğundan alaqaların vaxtında təyini və məhv edilməsi vacib məsələdir. Bunun üçün “Detectsprey” və “Weed-Seeker” optik vericilərdən istifadə edilir. Bu vericilər alaqaların yüksək dəqiqliklə təyin edilməsi və sürətli işləməsi ilə fərqlənirlər.

Beləliklə, aqrar sənayesində texnoloji proseslərin intellektual ölçü vericiləri vasitəsilə avtomatlaşdırılması, məhsuldarlığın yüksəlməsini, proseslərin qısa müddət ərzində daha dəqiq yerinə yetirilməsini, işçi heyətin çox zəhmət tələb edən işlərdən azad olunmasını və xərclərin azalmasını təmin edir.

Tezisdə neft emalı və aqrar sənayedə tətbiq oluna bilən intellektual ölçü vericilərinin təhlili aparılmışdır. İntellektual vericilərin neft emalı sənayesində tətbiqi məhsulun keyfiyyətinin, idarəetmə prosesinin dəqiqliyinin yüksəldilməsinə və aqrar sənayedə insan əməyinin yüngülləşdirilməsinə, məhsulların keyfiyyətinin emalı texnologiyasının tələblərinə uyğun qurulmasına imkan verir.

Mürsəliyev Oqtay

dosent

Əlizadə İbrahim

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

oqtay.mursaliyev@mail.ru

elizadeibrahim1998@gmail.com

İntellektual kommunikasiya sistemlərinin aqrar sənaye kompleksində tətbiqi

Hal–hazırda aqrar sənaye kompleksinin inkişafında vacib olan məsələlərdən biri aqrosənaye istehsalının intensivləşdirilməsidir, bu kənd təsərrüfatı sahələrinin kompleks mexanizmləşməsinə və avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu baxımdan bölgə sahibkarlıq subyektlərinin bazar şəraitində daha effektiv və davamlı işləməsi üçün qabaqcıl informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə edilməsi vacibdir.

İntellektual kommunikasiya sistemlərinin tətbiqi kənd təsərrüfatı bölgələrində elektrik enerjisi istehsalına və elektroötürücü xətlərin genişlənməsinə imkan verir. Burada paylanmış məlumatın emalı və verilənlərin saxlanması bulud texnologiyaları yüksək potensiala malik ola bilər. Əsas üstünlük daha mürəkkəb məsələlərin həlli və hazırkı ehtiyaclardan asılı olaraq aqrosənaye kompleksində müasir yüksək effektivli informasiya sistemlərinin tətbiqindən ibarətdir. Aqrosənaye texnologiyalarının tədqiqatını və analizini apararkən empirik verilənlərinin toplanmasının, saxlanılmasının və emalının effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır.

“Elektron kənd təsərrüfatı” –nın yaradılması üçün ölkədə kənd təsərrüfatının tam monitorinqini və effektiv analiz təhlilini aparmağa imkan verən intellektual kommunikasiya sistemləri yaradılması vacibdir. Bu sistem kənd təsərrüfatı istehsalçıları (fermerlərin) qeydiyyatı, kənd təsərrüfatı işləri üçün ayrılmış torpaq sahələrinin identifikasiyası, heyvanların qeydiyyatı və identifikasiyası, onların sağlamlığı və məhsuldarlığı və s. üçün istifadə edilən altsistemləri birləşdirir. Sistem fermerlərin kredit sistemi ilə aqrar lahiyələrinin maliyyələşdirilməsi üçün müraciətləri, lizinq əməliyyatlarını və kənd təsərrüfatı texnikalarının qeydiyyatını özündə birləşdirir. Bütün bu məlumatlar aqrar sənayedə problemləri qısa müddətdə müəyyənləşdirməyə və ölkənin kənd təsərrüfatının effektivliyinin artırılması üçün dərhal optimal qərarlar qəbul etməyə imkan verən vahid prosesinq mərkəzinə onlayın rejimdə ötürülür.

Bitkiçilikdə coğrafi informasiya sistemlərinin istifadəsi torpaq, toxumların əkin xüsusiyyətləri və lazımı gübrə miqdarı haqqında məlumatları öyrənməyə imkan verərək

məhsuldarlığın yüksəlməsini təmin edir. Məsələn, bəzi məhsulların yetişdirilməsi prosesində sahəyə lazımı miqdarda toxumun əkilməsini müşahidə etmək son dərəcə vacibdir. Bu prosesə sahənin müxtəlif ərazilərində yerləşərək və bu ərazilərdə əvvəlki illərin məhsuldarlığı haqqında məlumat verən xüsusi qurğunun (İT monitorunun) vasitəsi ilə nəzarət etmək olar. Məhsulun yığılması başa çatdıqdan sonra İT monitoru həmin hər bir ərazinin göstəricilərini qeyd edir. Daha sonra bu göstəricilər növbəti əkin prosesinin planlaşdırılması və analizi üçün avtomatik olaraq coğrafi informasiya sistemlərinə ötürülür. Coğrafi informasiya sistemləri bitkiçilikdə demək olar ki, istənilən hesablamaları tənzimləməyə imkan verir: Torpaq xəritələrinin qurulması və yenilənməsi, kənd təsərrüfatı texnikasının hərəkətinə nəzarət edilməsi, məlumatların emalı və texnoloji əməliyyatların hesablanması.

İntellektual kommunikasiya sistemləri və vasitələri ilə kənd təsərrüfatı torpaqlarının mövcud vəziyyəti, quraqlıq və daşqınların miqyası, fəlakət bölgələrindəki insanlar və s. haqqında məlumatlar ötürülməsi təmin edilir. Mobil texnologiyalarının çoxalması istehlakçılar və istehsalçılar arasında birbaşa dialoqu asanlaşdırır. Məsələn, Cənubi Koreyada bir fermerlər birliyi, məhsulların mənsəyi, istehsal mərhələləri, alıcılara istifadə olunan texnologiyalar haqqında birbaşa məlumat verən özlərinə məxsus “K–Farmers” mobil tətbiq etməni yaradıblar. Platforma fermerlər, emal şirkətləri və potensial istehlakçılar arasında etibar yaratmağa imkan verir. Fermerlər vasitəçi olmadan öz məhsullarını sərbəst satışa çıxarmaq imkanı əldə edirlər. Bununla da onlar məhsul yığımı vaxtı satış bazarını genişləndirirlər.

İntellektual kommunikasiya vasitələrin istifadəsi aqrar sənaye kompleksinin inkişafında vacib şərtlərdən biridir. Elektron kənd təsərrüfatının inkişafı, kənd təsərrüfatı sahəsində yüksək ixtisaslı İT mütəxəssislərinin hazırlanması, kiçik və orta kənd təsərrüfatının istehsalçıların bilik və bacarıqlarının artırılması imkan verir.

Tezisdə aqrar sənayedə intellektual kommunikasiya vasitələrin müasir tələblərə cavab verən səviyyədə qurulmasının təhlili aparılmışdır. İntellektual kommunikasiya sistemlərinin aqrar sənayedə tətbiqi məhsuldarlığın yüksəlməsinə, kənd təsərrüfatı texnikasının hərəkətinə nəzarət edilməsinə, texnoloji əməliyyatların hesablanmasına, fermerlərin satış imkanlarının genişlənməsinə və elektron kənd təsərrüfatının sistemi vasitəsi ilə real vaxt rejimində proseslərin izlənməsinə imkan verir.

Mürsəliyev Oqtay
dosent

Lələyeva Fəxriyyə
magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

oqtay.mursaliyev@mail.ru

fexriyyelalayeva@gmail.com

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində intellektual mikrokontrollerlərin tətbiqi

Müxtəlif texnoloji proses və ya texnoloji sistemdə avtomatlaşdırılmış idarə sistemini informasiyanın yığımını, avtomatik emalını və emal nəticələrinin saxlanması və nəzarəti kimi məlumatların idarəedilməsini nəzərdə tutur.

Texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılmış idarə etməsində kompüter texnologiyalarından geniş istifadə edilir. Hal-hazırda texnoloji proseslərin idarəedilməsində müasir yanaşmaların hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu əsasən idarəetmə prosesində müxtəlif formatlı verilənlərin əlaqələndirilməsi, informasiya sıxlığının yoxlanılmasını, yeni aparat-proqram vasitələrinin təkmilləşdirilməsini və operativ-dispetçer nəzarət fəaliyyətinin genişləndirilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, mikrokontroller kiçik ölçü mikrosxem adlanır, hansının ki, kristalında kiçik kompüter quraşdırılmışdır. Bu kiçik mikrosxem daxilində prosessor, daimi yaddaş qurğusu, əməli

yaddaş qurğusu ilə qarşılıqlı əlaqədə olan periferik qurğuları və işini təmin etmək üçün mikrosxema proqramın yüklənməsi kifayətdir.

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində intellektual mikrokontrollerlərin tətbiqi aktual sayılır və aşağıdakı mümkün sahələrdə məsələlərin həllində istifadə edilir:

- informasiyanın daxil edilməsi və ya çıxarılmasına sazlanmış universal rəqəmli kompüter portlarında;

- giriş-çıxışın müxtəlif interfeyslərində: UART, SPI, CAN, IEEE 1394, USB, Ethernet;

- rəqəmli-analoq və analoq-rəqəm çeviricilərində;

- komparatorlar; taymerlər;

- geniş-impuls modulyatorlar (GİM-kontrollerləri);

- kollektorsuz addımlı mühərriklərin kontrollerləri;

- klaviaturaların və displeylərin kontrollerləri;

- radio tezlikli ötürücü və qəbuledici aparatlarda;

- birləşdirilmiş fleş-yaddaşın massivlərində və s.

Texnoloji proseslərin idarəedilməsində müasir yanaşmaların tətbiqi istiqamətləri göstərilmişdir. Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərində intellektual mikrokontrollerlərin tətbiqi sahələrdə yerinə yetirilən məsələlər verilmişdir.

Rəhimli Həsən

dissertant

Lənkəran Dövlət Universiteti

rahimli.h@hotmail.com

Davranış iqtisadiyyatında pul illüziyası fenomeninin monetar və fiskal siyasətdə rolunun dəyərləndirilməsi

Son illər davranış iqtisadiyyatı sahəsində tədqiq edilən məsələlərdən biri də "pul illüziyası" problemdir. Con Meynard Keyns pul illüziyası məfhumundan istifadə etmədən ilk iqtisadçı olsa da, ilk dəfə amerikalı iqtisadçı İrvinq Fişer "Pul illüziyası" adlı böyük həcmli əsər yazmışdır. Pul illüziyası iqtisad elmində ən qarmaşlıq və ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biri hesab edilir. Bu problemin tədqiqi ilə İ.Fişerdən əlavə, bir çox davranış iqtisadçıları, xüsusən P.Diamond, D.Kahneman, A.Tverski, E.Şafir, C.Akerlof və R.Şiller məşğul olmuşdur. "Pul illüziyası" termini ingilis iqtisadi ədəbiyyatlarında "money illusion", türk elmi mənbələrində isə "para yanılsaması" kimi ifadə edilir. Fişərə görə pul illüziyası iqtisadi subyektlərin "dolların və ya hər hansısa bir pul vahidinin dəyərinin artması ya da azalmasını qavramasındakı yalnışlıq, uğursuzluq"dur.

Bilirik ki, qiymətlərin yüksəlməsi insanların mövcud gəlirlə ala biləcəyi əmtəə və xidmətlərin miqdarını azaldır. Bu hal real gəlirin və yaxud pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması hesab edilir. Real gəlir nominal gəlirdən, yəni pul ifadəsində göstərilən gəlirdən fərqlənir. Real gəlir pulla alına biləcək məhsul və xidmətlərin həcmi ilə ölçülür. Bu halda aydındır ki, qiymətlərin artması insanların real gəlirini azaldır. Bəzi hallarda insanlar bunun fərqləndirilmədən iqtisadi qərarlar qəbul edirlər. Bunun səbəbi isə "pul illüziyası" hesab edilir. Bəzən fərdlər qiymət dəyişikliklərinin real olaraq aldıkları əmtəələrin həcminə olan təsirini hiss etməzlər və əvvəlki faydalarını eyni qədər pul xərcləməklə əldə edəcəklərini düşünürlər. Məsələn, alıcı hər ay filan məhsuldan filan qədər almağı düşünmək əvəzinə ay ərzində 500 manat xərcləməklə həyat standartını saxladığını düşünür. Bu fenomenə iqtisadiyyatda pul illüziyası deyilir. Bu halda insanlar yalnız olaraq gəlirinin inflyasiyadan əvvəlki kimi dəyərli olduğunu düşünərək cari inflyasiya dərəcəsini nəzərə almır və gəlirin real alıcılıq qabiliyyətinə deyil, nominal tərəfinə diqqət yetirir. Təsvir edilən bu hal ölkənin makroiqtisadi siyasətinə də ciddi təsir edir. Pul illüziyası istər monetar, istərsə də fiskal siyasətə ciddi təsir edir. Məlumdur ki, monetar siyasət zamanı iqtisadiyyat pul və onun alətləri vasitəsilə idarə edilir və tənzimlənir. Monetar siyasət faiz dərəcəsinin iqtisadiyyata təsirinə əsaslanır. Monetar siyasətdə müxtəlif alətlərdən istifadə edir ki, bu da iqtisadi artıma, inflyasiyaya, işsizliyə və məzənnəyə təsir

göstərir. İqtisadiyyatda pul illüziyasının mövcud olması səbəbindən qiymətlər qalxdıqda eyni məbləğə real olaraq daha az məhsul alan alıcılar məcmu tələbi azaltmaqla qiymətlərin artım tempini aşağı salmış olur. Əksinə deflyasiya zamanı əhalinin pulun real alış gücünü nəzərə almadan yenə əvvəlki qədər xərcləmələr etməsi səbəbindən real ifadədə daha çox məhsul istehlak edilir və bununla da məcmu tələbin artması son nəticədə deflyasiya şokunu zəiflədir. Beləliklə, deyə bilərik ki, insanların psixologiyasında olan bu "xəstəlik" ölkədə inflyasiyanı azaldır və makroiqtisadi sabitliyə təsir edir. İ.Fişer qeyd edir ki, deflyasiya zamanı qiymətlərin ümumi səviyyəsinin enməsinə baxmayaraq pul bazarının iştirakçıları faiz dərəcələrinin enmədiyi müddətcə borc almaq istəməyəcəkdir. Bu halda borclanma ilə bağlı istəksizlik pul bazarında faiz dərəcələrini aşağı endirəcəkdir (pula olan tələbin azalması səbəbindən). Amma inflyasiya gözləntilərinin olduğu halda bazar iştirakçıları faizlərin yüksələcəyi müddətə qədər borc almaq istəyəcəklər ki, bu da iqtisadiyyatda faiz dərəcələrini artıracaqdır (pula olan tələbin artması səbəbindən).

İrvinq Fişerin "Pul illüziyası" fenomeninin nəzəri əsaslarını təhlil edəndə görürük ki, bu nəzəriyyə iqtisadi davranışların rasionallığı hipotezi ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu səbəbdən də qeyd olunan nəzəriyyə bir çox ortodoks iqtisadçılar tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdır. Məlumdur ki, klassik qiymət nəzəriyyəsinə görə pul kütləsi ilə qiymətlərin ümumi səviyyəsi arasında eyni istiqamətli olmaqla funksional bir əlaqə mövcuddur. Buna görə pul təklifində bir artım olarsa, iqtisadiyyatda həyata keçirilən xərclərin miqdarı artacaq. İqtisadiyyat isə daim tam məşğulluq və eyni zəmanədə tarazlılıq vəziyyətində olduğuna görə istehsal artımı olmayacağı üçün yalnız qiymətlərin ümumi səviyyəsində artım baş verəcək. Yəni pul real iqtisadi göstəricilərə təsir etmir. Bu klassik dixotomiya da adlanır. Amma Keynşçilər bu fikrin əksinə olaraq qeyd edirdi ki, qiymətlər yapışqandır (yəni, tələb və ya təklifdəki dəyişikliyə gec reaksiya göstərir), həmçinin pul real iqtisadi göstəricilərə təsir edir, klassik dixotomiyanın əksinə olaraq pulun həcmi artdıqca, istehsalın həcmi də arta bilər. Pul illüziyasının əleyhinə əsas alternativ baxışlardan olan rasionallıq gözləmələr nəzəriyyəsinin davamçısı Milton Fridmenə görə pul təklifi gözlənilmədiyi halda artırılarsa qiymətlərin ümumi səviyyəsi artar, real gəlirlər azalar. Bu halda əmək haqqı xərcləri real olaraq azaldığı üçün işverənlər daha çox işçi çalışdırmaq istəyirlər. İşçilər isə nominal əmək haqqına fokuslanaraq daha çox çalışmaqla qiymət artımının real gəlirlərə təsirini nəzərə almazlar. Beləliklə də, Fridmen qısamüddətli dönmədə işsizliklə inflyasiya arasındakı tərs əlaqəni açıqlayan Filips əyrisinin əsasında qeyd olunan amilləri görürdü. Amma Fridmenə görə uzunmüddətli dövrdə Fillips əyrisi şaqulidir (yəni əlaqə yoxdur). Əgər işsizliyin faktik səviyyəsi təbii səviyyəyə yaxındırsa, əmək bazarı tarazlılıq vəziyyətə gəlir və inflyasiyanın faktik səviyyəsi gözlənilənə yaxın olur. Qısamüddətli əlaqənin nə qədər tez yox olması da, gözləmələrin nə qədər tez uyğunlaşmasından asılıdır. Beləliklə, Fridmen qısamüddətli dövrdə pul illüziyasının mövcudluğunu qəbul edir.

Davranış iqtisadçılarının tədqiqatları göstərir ki, insanların öz gəlirlərindən məmnun olma dərəcəsi onların əldə etdikləri pulun alıcılıq qabiliyyəti, yəni real dəyəri ilə əlaqədar deyil. İnsanlar adətən indiki gəlirlərini əvvəlki gəlirləri ilə yaxud şəxsi gəlir səviyyəsini yaxın çevrəsindəki digər insanların gəlir səviyyəsi ilə qarşılaşdırır. Bu halda indiki gəlirləri nominal ifadədə keçmiş gəlirlərindən yüksək olarsa insanlar özlərini daha məmnun hiss edirlər. Bundan əlavə insanlar adətən mütləq olaraq varlı olmaq istəyirlər, onlar çevrələrindəki insanlara nisbətə daha varlı (nisbi tələbatlar) olmaq istəyirlər. Əgər kimsə qiymətlərin və gəlirinin 2 qat artdığı təqdirdə, özünü daha da zənginləşmiş hiss edərsə, bu onun pul illüziyası "xəstəliyi"ni tutulduğunu göstərir. Çünki, əlaqə biləcəyi əmtəə və xidmətlərin miqdarı eyni səviyyədə qalıb, lakin özünü daha varlı hiss edir. Ən təhlükəli məqam isə bu cür insanların yavaş-yavaş lüks həyata üstünlük vermələridir. Belə halda isə insan irrasional həyat tərzi üçün girmiş olur.

D.Kahneman və başqaları eksperimentlə iştirakçılara müəyyən bir hadisədən bəhs edərək, bu hadisənin ədalətli olub – olmadığı istiqamətində göstəriciləri aşkarlamışdır. Qiymətləndirilməsi istənilən hadisələr isə belədir:

A. Bir firma az miqdarda mənfəət əldə edir. Bu firma əhəmiyyətli dərəcədə işsizlik və durğunluq yaşanan, ancaq inflyasiyanın olmadığı bir durumda fəaliyyət göstərir. Firmada işləməkdən narazı çoxlu işçi vardır. Firma bu il əmək haqlarını 7 % azaltmağı qərara almışdır.

B. Bir firma az miqdarda mənfəət əldə etmişdir. Bu firma əhəmiyyətli dərəcədə işsizlik və durğunluğun yaşandığı və 12 % inflyasiya olan bir durumda fəaliyyət göstərir. Firma, bu il işçilərin maaşlarını 5 % artırmağı qərara almışdır. Hər iki hadisənin nəticəsi iqtisadi baxımdan eyni olmasına baxmayaraq, 125 iştirakçının 62 %-i A-nı, 129 iştirakçının 22 %-i B-ni ədalətli hesab etməmişdir.

Deməli, bəzən işə götürənlər pul illüziyası fəvqadünya faydalanır. Əmək haqqını nominal baxımdan yüksəldir, amma bu yüksəliş inflyasiya dərəcəsindən daha aşağı olur. Pul illüziyası çox vaxt inflyasiyanın illik 1% -dən 2% -ə qədər olması iqtisadiyyat üçün arzuolunan bir səbəb kimi göstərilir. Aşağı inflyasiya işəgötürənlərə, məsələn, real şəkildə daha çox ödəmədən əmək haqqını nominal olaraq artırmağa imkan verir. Nəticədə, maaş alan bir çox insan, inflyasiyanın faktiki dərəcəsindən asılı olmayaraq gəlirlərinin artdığına inanır.

Pul illüziyasının səbəbləri kimi iqtisadçılar müxtəlif amilləri qeyd edirlər. Diamond və Tverski kimi davranış iqtisadçıları qeyd edir ki, pul illüziyasının meydana çıxmasının əsas səbəbi insanlar üçün nominal şərtlər altında düşünməyin real şərtlər altında düşünməkdən daha təbii və daha asan olmasıdır. Bundan əlavə əhalinin maliyyə savadlılığı da onların davranışlarında pul illüziyasının olub-olmamasına təsir edir. Belə ki, maliyyə savadlılığı yüksək olan insanların iqtisadi qərarlarının əsasında yalnız önyarğılar, illüziyalar və ya sadələşmiş gözləmələrin əvəzinə dəqiq əsaslandırılmış iqtisadi analizlər durduğu üçün bu qərarlar daha rəşional xarakter daşıyır. Pul illüziyası üzrə tanınmış türk iqtisadçılarından olan Volkan Hacıoğlu qeyd edir ki, Türkiyə kimi ölkələrdə uzun illərdir davam edən yüksək inflyasiya səbəbindən iqtisadi subyektlər nominal və real dəyərlər arasındakı fərqi digər ölkələrə nisbətə daha çox nəzərə almağı bacarır və bununla da onların qiymət dəyişikliklərinə reaksiyaları daha rəşional olur.

**Şahbazov Balayar
dosent**

**Xalıqzadə Vəfa
magistrant**

**Lənkəran Dövlət Universiteti
balayar.shahbazov @58 mail.ru
vefaxaliq@mail.ru**

Torpaq eroziyası və ona qarşı mübarizə tədbirləri

Torpaq ehtiyatlarından istifadə edərkən elmi tələblərə və sınaqdan çıxarılmış əkinçilik təcrübəsi qaydalarına riayət edilmədikdə onun üst, məhsuldar qatı səth, suvarma suları və küləyin dağıdıcı təsiri ilə daşınaraq eroziyaya uğrayır. Torpağın bütün digər deqradasiya növlərinə nisbətən ən zərərli torpaq eroziyasıdır. O, həqiqi mənada torpağı fəaliyyətsiz edir, torpağı münbitliyi olan üst humus horizontundan məhrum edir. Turş torpağı neytrallaşdırmaq, şoran torpağı duzsuzlaşdırmaq, şorakəti şorakətsizləşdirmək, bərk torpağı yumşaltmaq olar. Lakin eroziyaya uğramış torpağı bərpa etmək qeyri-mümkündür. Torpaq eroziyasının başlanması və inkişafı bir qrup təbii amillərlə, habelə insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində təbii bitki örtüyünün məhv edilməsi, Yer səthi ilə hərəkət edən su axımının dağıdıcı fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır. Nəticədə isə torpaq eroziyaya məruz qalır. Eroziya prosesinin əmələ gəlməsinin və inkişafının əsas səbəbi kənd təsərrüfatı hesab olunur. İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq yamacların kənd təsərrüfatı bitkiləri altında istifadə olunması, otlaq və öruşlərin intensiv otarılması, meşələrin məhv edilməsi, torpağın yamac boyu şumlanması eroziya prosesinin güclənməsinə səbəb olur. Yamaclarda səthi eroziya prosesinin inkişafı nəticəsində torpağın münbitliyi aşağı düşür, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı azalır. Məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür. Eroziya prosesi zamanı bəzən torpağın şum qatı tamamilə yuyulub aparılır. Bir sıra əlverişli münbitlik göstəricilərlə yanaşı, Lənkəran vilayətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların bir qismi eroziyaya, şorlaşmaya və şorakətləşmə proseslərinə məruz qalmışdır. Onun təsirindən torpağın əksər xassə və rejimləri əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır, torpağın kimyəvi, fiziki, su-fiziki göstəriciləri pisləşir. Eroziya prosesi həm təbii amillərin, həm də insanların düzgün

olmayan təsərrüfat fəaliyyətinin təsirindən yaranır. Eroziyanın başlama təhlükəsi insanın təbii bitki örtüyünə məhvəddici təsiri ilə başlayır. İnsan təbii bitki örtüyünü, torpaqdan istifadə məqsədilə istifadə üçün məhv edir. Tədqiqatçılar torpaqları eroziyaya uğrama dərəcəsinə görə dörd qrupa bölürlər: zəif, orta, şiddətli, çox şiddətli. İnzibati rayonlar üzrə aparılmış araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Lənkəran vilayətində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 15,4%-i və ya 43261,3 hektarı bu və ya digər dərəcədə eroziyaya uğramışdır.

Torpaq eroziyası ilə mübarizə aparmaq, hazırda eroziya yayılan sahələrdə onun qarşısını almaq, torpaqları eroziyadan qorumaq ümumdövlət əhəmiyyətli problem olub, təbiətdən səmərəli istifadənin başlıca məsələlərindən biridir. Bu tədbirlər üç istiqamətdə aparılır. 1)Eroziyanı törədən səbəbləri aradan qaldırmaqla, 2)Eroziya proseslərinə qarşı bilavasitə mübarizə tədbirləri və vasitələri tətbiq etməklə, 3)Eroziyanın xalq təsərrüfatına təsirinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmaqla. Eroziyaya qarşı mübarizə tədbirləri kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu tədbirləri işləyib hazırladıqda və həyata keçirdikdə torpaq-iqlim şəraiti, eroziyanın inkişafına səbəb olan amillər, torpağın eroziyaya uğrama dərəcəsi, təsərrüfatın istiqaməti mütləq nəzərə alınmalıdır. Eroziyaya qarşı görülən bütün tədbirlər torpaq örtüyünü yuyulmadan, dağılmaqdan, sovrulmaqdan mühafizə etməklə onun münbitliyini yaxşılaşdırmağa yönəldilməlidir. Bu tədbirlərə aqrotexniki, meşə-meliorasiyası və hidrotexniki tədbirlər aiddir. Aqrotexniki tədbirlərə birillik və çoxillik ot bitkilərinin tarlaqoruyucu xassələrindən istifadə etmək, torpaqların eroziya əleyhinə becərmə qaydalarının tətbiqi, qarın süni sürətdə tarlada saxlanması və qarərimənin tənzimlənməsi, eroziyaya məruz qalmış torpaqların münbitliyinin artırılmasının aqrokimyəvi vasitələri daxildir. Meşə-meliorasiya tədbirləri kimi yamac boyunca meşə zolaqlarının salınması işləri nəzərdə tutulur, başqa sözlə müxtəlif təyinatlı meşə əkmələrinin yaradılması nəzərdə tutulur. Hidrotexniki tədbirlər isə aqrotexniki və meşə-meliorasiyası tədbirlərinin birgə tətbiqi nəticəsində həyata keçirilir. Hidrotexniki tədbirlər eroziya əleyhinə başqa tədbirlərin eroziya proseslərinin qarşısını almaq imkanı olmayan zaman tətbiq edilir. Bura yamac axınlarının qarşısını alan və tənzimləyən hidrotexniki qurğuların tikilməsi, terrasların, bəndlərin salınması, xəndəklərin çəkilməsi və.s aid edilir. Bitki örtüyü eroziyaya qarşı ən əhəmiyyətli vasitə hesab olunur. Bitki örtüyü nə qədər sıx və məhsuldar olarsa, eroziya bir o qədər zəif olar. Bitki kökləri torpaq hissəciklərini bir birinə möhkəm bağlamaqla onların yuyulmasının və ya sovrulmasının qarşısını alır. Bundan başqa eroziya prosesinə qarşı mübarizə tədbirləri olaraq çəmən və otlaq sahələri sistemli şəkildə istifadə edilməli, otarma norması və vahid sahədə otarılan mal-qaranın sayı normadan artıq olmamalı, meşəqırma norması və meşənin torpaqoruyucu funksiyası zəiflədilməməli, meşədən istifadə zamanı meşənin doluluğu 0,5-0.6 dan aşağı düşməsinə yol verilməməli, dəmyə əkinçiliyi bölgələrdə dik yamaqların başdan-başa tam şumlanmasına yol verilməməlidir və.s. Eroziya prosesinin qarşısının alınması məqsədilə bu kimi tədbirlərin görünməsi zəruridir.

Şahbazov Balayar

dosent

Quliyevə Afət

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

balayar.shahbazov @58 mail.ru

afetq@bk.ru

Meşələrin torpaq münbitliyinə təsiri

Meşə özlüyündə təbii sistem olmaqla bütün komponentlərin (meşəni təşkil edən komponentlər) qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri altında dinamik inkişaf edən, özünün bərpasını və yeniləşməsinə təmin edən bitki qruplaşması olub ətraf mühitə kompleks təsir göstərir və insanların yaşaması, işləməsi və yaradıcılığı üçün əlverişli şərait yaradır. Meşələr insanların həyat fəaliyyəti üçün lazım olan hava, su, torpaq, fauna və s. təsir etməklə ətraf mühitin saflaşmasına, təbiətin

gözəlliyinə, komfort şəraitin yaranmasına bilavasitə təsir göstərir. Ümumiyyətlə, meşələr mühafizəedici əhəmiyyətə malikdir. Lakin meşələrin bitdiyi şərait müxtəlif olduğu kimi onların mühafizəedici rolu, xarakteri və dərəcəsi də eyni deyildir. Dağ meşələri, çay vadilərində və sutoplayıcı sahələrdə, müxtəlif təbii zonalarla sərhədlənən meşələr, yaşayış məntəqələrinə yaxın sahələrdə bitən və kurort meşələri öz təyinatlarına görə ətraf mühiti qoruyucu funksiyasını yerinə yetirir. Eyni zamanda təbiətdə öz nadirliyi ilə seçilən ağacların xüsusi mühafizəyə ehtiyacı vardır. Meşələr mühafizəedici kateqoriyalara ayrılarkən onların yuxarıda qeyd etdiyimiz xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Meşələr həm də torpaq proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən amillərdəndir. Meşədə ağaclar bitdiyi ərazidə kökləri vasitəsilə torpağı hörür, bərkidir, meşə döşənəyi vasitəsilə sel sularının dağıntısının qarşısını alır. Atmosfer çöküntülərinin torpağa hopmasını tənzimləyir və torpağı eroziyadan qoruyur, eyni zamanda bulaqların, çayların bol sulu olmasına şərait yaradır. Xüsusən dağlıq ərazilərdə ağacların gövdəsi leysan yağışların törətdiyi sel dağıntılarının qarşısının alınmasında mexaniki sədd rolunu oynayır, eləcə də qış və yaz aylarında qar uçqunlarının səngiməsinə, azalmasına bilavasitə təsir edir. Dəniz sahili meşələr isə soyuq hava kütləsinin cənub rayonlara axınının qarşısını alır və ya bu axının nisbətən yumşalmasına səbəb olur.

Torpaq səthinə düşən meşə töküntüləri (xırda və iri budaqlar, qabıq, çiçək və meyvələr) tədricən çürüyüb parçalanır və qalın üzvü kütlə əmələ gətirir ki, buna meşə döşənəyi deyilir. Meşə döşənəyi isə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, yağış sularını pambıq kimi özünə çəkir və uzun müddət saxlaya bilir. Çox yağışlar olduqda meşə döşənəyi suyu tədricən torpağa ötürür. Bu səbəbdən də leysan yağışları zamanı meşədə torpağın yuyulması müşahidə olunmur. Meşəsiz yamaclara düşən yağışlar isə səthi axım əmələ gətirərək torpağın üst münbit məhsuldar qatını yuyub dərələrə, çaylara axıdaraq torpaq eroziyasına səbəb olur. Meşə döşənəyi həm də torpağın donmasının qarşısını alır. Bununla da meşələr torpaq örtüyünü yuyulub dağılmaqdan mühafizə edir, dağlıq ərazinin və çayların su rejimini nizama salır, yaşayış məntəqələrini, əkin sahələrini, sellərdən və daşqınlardan qoruyur.

Meşə rütubətin etibarlı toplayıcısı, qoruyucusu və ədalətli paylayıcısıdır. Bildiyimiz kimi yağış suları əvvəlcə ağacların budaqlarına düşür, sonra onlardan yavaş-yavaş meşə döşənəyinin səthinə axır, oradan da tədricən torpağa keçir. Ona görə də meşədə səthi axım əmələ gəlmir. Hətta güclü leysanlar zamanı meşəyə düşən yağışın ancaq 10-15%-i səthi axım yarada bilər. Açıq çəməndə isə yağışın yarısından çoxu səthə axıb gedir.

Meşə üzərinə düşən yay və yaz yağışlarının 20-30%-ə qədəri, ümumiyyətlə torpağa çatmır, ağacların yarpaqlarını isladaraq buxarlanır və bulud əmələ gətirir.

Qışda ağacların çətirlərində yağıntıların 3-5%-i saxlanılır. Meşə altına düşən qar orada davamlı yumşaq örtük əmələ gətirir, külək onu dərələrə apara bilmir. Qar örtüyü meşə altında açıq sahəyə nisbətən qalın olur. Bununla yanaşı çətir və budaqların mühafizəsi nəticəsində meşədə qar örtüyü 20-30 gün artıq qalır. Bu isə rütubətin daha çox hissəsinin torpağın dərin qatlarına hopmasına imkan yaradır.

Meşədə qar örtüyünün əriməsinin gec başlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, çaylarda yaz daşqınlarının çoxalmasının qarşısı alınır. Meşənin mühafizəsi altında torpaq rütubətlə tədricən və tam doymuş hala gəlir.

Dağlarda və dərə-təpəli relyef şəraitində su axımının nizama salınmasında da meşə, xüsusilə böyük rol oynayır. Meşələrin özbaşına və qaydasız qırıldığı yerlərdə meşə örtüyü məhv olur, əhali seldən ziyan çəkir, çayların, bulaqların suyu quruyur, məhsuldar torpaqlar yararsızlaşır, yamaclar çılpaqlaşır və uçuruma çevrilir.

Meşələrin məhv edilməsi, həddindən artıq qırılması, meşə altında olan torpaqların şuma çevrilməsi, meşədə normadan artıq mal-qara otarılması təbiətdə gedən təbii proseslərlə elə bir ziddiyət törədib dağıdıcı qüvvəyə çevirmişdir ki, bu, bir çox dağ rayonlarının xalq təsərrüfatının inkişafını böyük qorxu altına almışdır. Tez-tez baş verən sel axınları xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə keyli ziyan verməklə bərabər milyon tonlarla məhsuldar torpaq qatlarını yuyub dağıdır.

Beləliklə, meşə torpaqda su balansının tənzimlənməsi üçün yağıntıları ləngidir, yağış damcılarının torpağa dağıdıcı təsirini zəiflədir, suyun səth axımını və lil hissəciklərini saxlayır,

nəticədə rütubətin torpaqda toplanmasına, qorunmasına və fəsilələr üzrə paylanmasına əlverişli şərait yaradır və eyni zamanda torpağın münbitləşməsində mühüm rol oynayır.

Şahbazov Balayar
dosent
Mahmudov Murad
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
balayar.shahbazov58@mail.ru
muradmahmudov5@gmail.com

Fosfor gübrəsi normalarının torpaqda qida maddələrinin dinamikasına təsiri

Torpağın başqa istehsal vasitələrindən ən böyük üstünlüyü ondadır ki, başqa istehsal vasitələri işləndikcə köhnəlir və nəhayət istehsal prosesindən çıxdığı halda, torpaq daim istehsal prosesində qala bilir və ondan səmərəli istifadə olunduqda isə hətta daha da münbitləşir. Bunun üçün torpağın münbitliyini qorumaq ən başlıca şərtlərdən biridir. Systemsiz olaraq suvarılma isə torpaqda humusun miqdarının azalmasına, nəticədə torpaq münbitliyinə öz mənfi təsirini göstərir. Bitkilərin məhsuldarlığı torpaqda və bitkidə gedən biokimyəvi və fizioloji proseslərin nəticəsi olub bitkilərin bioloji xüsusiyyətlərindən və ətraf mühit amillərindən asılıdır. Ona görə də kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək və keyfiyyətli məhsul alınmasından ötrü digər aqrotexniki tədbirlərlə yanaşı üzvi və mineral gübrələrdən düzgün və səmərəli istifadə etmək zəruriyyətini də yaradır.

Lənkəran-Astara bölgəsinin çəmən-bataqlıq suvarılan torpaqlarında pomidor NNbitkisindən bol və yüksək məhsul almaq üçün fosfor gübrəsinin müxtəlif normalarından istifadə etməklə 20t/ha üzvi gübrə fonunda təcrübə qoyulmuşdur. Apardığımız təcrübədən aydın olmuşdur ki, fosfor gübrəsinin müxtəlif normaları torpaqda qida elementlərinin miqdarına əsaslı təsir göstərir (Cədvəl №1).

Fosfor gübrəsinin müxtəlif normalarının çəmən bataqlıq-suvarılan torpaqlarda qida maddələrinin dinamikasına təsiri

Cədvəl №1

Variantlar	Dərnlük (sm)	Çiçəklənmənin başlanğıc dövrü						Meyvə əmələgəlmə dövrü						Vegetasiyanın sonunda					
		N/ NH ₄		N/NO ₃	P ₂ O ₅		K ₂ O mübadiləli	N/ NH ₄		N/NO ₃	P ₂ O ₅		K ₂ O mübadiləli	N/ NH ₄		N/NO ₃	P ₂ O ₅		K ₂ O mübadiləli
		suda həll olan	udulmuş		suda həll olan	mütehərrik		suda həll olan	udulmuş		suda həll olan	mütehərrik		suda həll olan	udulmuş		suda həll olan	mütehərrik	
1	0 - 20	2,9	19,2	10,1	2,8	26,4	162,7	2,4	17,6	9,0	2,4	23,0	157,8	1,3	9,3	8,0	1,1	17,5	147,1
	20 - 40	1,8	17,6	9,4	2,3	23,8	105,6	1,5	11,0	8,1	1,7	20,7	98,2	1,0	8,0	5,9	0,7	12,9	91,4
2	0 - 20	3,4	20,9	12,1	3,2	29,8	168,9	2,8	18,9	9,4	3,0	24,5	163,7	2,0	10,5	7,7	1,3	19,5	151,2
	20 - 40	1,7	17,0	8,6	2,4	26,3	124,7	1,7	16,2	8,0	1,8	21,2	109,4	0,9	8,5	6,1	1,0	14,3	102,0
3	0 - 20	3,6	21,2	12,7	3,8	29,7	171,0	3,0	19,7	9,8	3,1	26,4	163,9	2,1	11,6	7,8	1,6	21,8	154,1
	20 - 40	1,9	17,3	9,0	2,4	25,2	102,3	1,4	16,4	8,1	2,1	23,0	111,3	1,0	8,7	6,0	1,1	17,0	93,4
4	0 - 20	3,9	18,6	13,6	4,0	28,9	167,4	3,3	18,0	10,4	2,9	26,0	160,5	2,4	12,9	8,2	1,4	22,3	151,7
	20 - 40	2,2	16,5	8,5	2,7	24,8	106,7	1,5	16,1	7,8	2,0	23,1	108,6	1,5	8,7	6,2	0,8	16,8	94,0
5	0 - 20	4,0	19,8	12,4	4,1	29,1	170,4	3,2	19,0	10,0	3,2	27,1	161,7	2,3	11,8	9,0	1,6	23,4	148,6
	20 - 40	2,1	17,1	8,0	2,5	26,3	105,8	1,4	16,3	7,1	1,9	23,4	107,0	1,4	7,9	6,0	1,1	17,1	94,5

Variantlar	Dərnlk (sm)	Çiçəklənmənin başlanğıc dövrü						Meyvə əmələgəlmə dövrü						Vegetasiyanın sonunda					
		N/ NH ₃		N/NO ₃	P ₂ O ₅		K ₂ O mübadiləli	N/ NH ₃		N/NO ₃	P ₂ O ₅		K ₂ O mübadiləli	N/ NH ₃		N/NO ₃	P ₂ O ₅		K ₂ O mübadiləli
		suda həll olan	udulmuş		suda həll olan	mütehərrik		suda həll olan	udulmuş		suda həll olan	mütehərrik		suda həll olan	udulmuş		suda həll olan	mütehərrik	
I _x	0 - 20	2,7	20,1	II,4	3,1	27,8	I67,1	3,4	18,2	10,6	2,0	22,4	159,4	2,3	II,0	7,0	I,0	20,9	148,1
	20 - 40	1,8	17,2	9,6	2,9	24,5	II2,6	1,6	12,0	6,1	1,6	20,6	105,8	1,2	8,9	5,7	0,6	15,2	95,7
	0 - 20	3,3	25,9	13,6	3,6	29,6	I70,2	3,2	23,3	10,7	2,6	28,5	165,5	2,9	12,4	8,0	1,2	22,9	160,2
2	20 - 40	2,8	19,8	10,8	3,1	26,4	II3,4	1,7	16,2	6,7	1,4	25,7	106,2	1,1	9,1	5,9	0,9	19,3	102,1
	0 - 20	3,6	23,4	13,1	3,8	30,3	I70,3	3,1	20,4	10,4	3,2	28,6	164,8	2,3	12,0	8,7	1,8	22,3	159,5
	20 - 40	1,8	19,2	8,4	2,7	26,0	III,6	1,5	18,0	8,0	1,8	26,4	101,7	1,4	8,8	6,8	1,2	19,4	97,0
3	0 - 20	3,8	21,3	13,5	4,1	31,1	I68,4	3,0	19,3	10,7	3,4	29,4	163,7	2,4	II,5	8,5	1,7	23,1	159,0
	20 - 40	2,1	17,0	8,1	3,0	26,7	109,0	1,6	16,0	8,4	1,7	26,0	102,7	1,3	8,0	7,3	1,3	19,5	98,1
	0 - 20	3,7	20,3	12,7	4,2	31,5	I71,0	2,8	19,0	II,2	3,5	30,5	168,5	2,3	II,8	8,4	1,9	24,2	162,4
5	20 - 40	1,8	18,0	8,6	2,9	26,0	106,5	1,4	17,2	8,0	1,9	25,1	100,7	1,0	9,4	7,0	0,9	19,0	97,0

Aparılan tədqiqata əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Lənkəran-Astara bölgəsinin suvarılan bataqlıq torpaqlarında torpaqda və bitkidə qida elementlərinin miqdarının dəyişilmə dinamikasını yaxşılaşdırmaq üçün hektara N₁₅₀P₁₈₀K₁₂₀ +20t/ha peyin verilməsi məsləhətdir.

Zamanov Fizuli
dosent
Əliyev Sərdar
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
fizuliz@list.ru
aliyevsardar96@gmail.com

Regional turizmin formalaşması xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər

Turizmin formalaşmasının regional xüsusiyyətləri dedikdə, onun yerləşməsi və planlaşması istiqamətində hər bir regionun iqtisadi potensialının dövrüyyəyə cəlb etmək imkanları başa düşülür. Regional turizmin coğrafi-iqtisadi mahiyyəti onun ərazi xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Hər bir regionun müəyyən resursları, onlardan istifadənin qaydaları, əhalisi və məskunlaşma problemləri mövcuddur. Buna görə də regionların turizm fəaliyyətinin formalaşdırılması üçün onların resurs potensialını qiymətləndirmək, yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək və səmərəli iqtisadi təsərrüfat sahələri qurmaq bazar iqtisadiyyatının prinsipləri nəzərə alınmaqla əsaslandırılmalıdır. Regionların iqtisadiyyatı ölkə iqtisadiyyatının tərkibidir. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən inkişaf, regionların iqtisadi imkanlarına təsir edir. Regionlarda turizmin iqtisadiyyatı məhəlli maraqlar üzərində qurulduğu halda ölkə turizminin iqtisadiyyatı ümumi mənafeələr üzərində qurulur. Turizmin regional maraqları ilə dövlət maraqlarının uyğunluğu resursların istifadəsilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında iqlim şəraiti dünyada olan iqlim şəraitinin çoxunu əhatə edir. Uyğun olaraq dağ turizminin, qış turizminin, dini abidələrin səyahətini təşkil etmək üçün turist obyektlərinin tikilməsini əsaslandırır. Regionların təbii şəraitində olan kəskin fərqlər, lakin yaxın məsafələr region turizmində müxtəliflik yaradır. Bu baxımdan turizmin regional ixtisaslaşması mövsümi amildən xeyli asılıdır. Mövsümi amil həmçinin əhalinin məşğulluğunda baş verən dəyişiklikləri nəzərə alır. Təhsil sistemində yay ayları turist tələbinin ən yüksək səviyyəsi ilə ifadə olunur. Qış aylarında müalicə turizmi daha çox səmərəlidir. Kənd təsərrüfatı istehsalı daha çox qış aylarında işçilərin istirahətini təşkil edə bilər. İnzibati idarə orqanları işə istirahət vaxtlarını şənbə, bazar günlərində 2-3 günlük turist səfərləri təşkil edilir.

Turizm ehtiyatlarının formalaşması və rayonlaşdırılmasında qiymətləndirmə kriteriyaları 3 qrupa bölünür.

- turizm fəaliyyətində istifadə olunan təbii amillərin qiymətləndirilməsi. Buraya turizm fəaliyyətində istifadə olunan təbii və antropogen amillərin bal qiymətləndirilməsi daxildir;

- turizm obyektlərinin tikilməsi üçün ərazidən istifadənin xarakterinə görə iqtisadi qiymətləndirmə;

- təbii ehtiyatlardan birgə istifadə olunmasına görə qiymətləndirmənin aparılması.

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, regional turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi ən çox ətraf mühitlə bağlı olmuşdur. Turizm ehtiyatların öyrənilməsində regionun tarixi – memarlıq abidələrinin tədqiq olunması da üstünlük təşkil etmişdir.

Regionların turizm resurslarının öyrənilməsinin təhlili göstərir ki, ehtiyatların yayılma arealı, turizm məqsədilə istifadə imkanları, mənimsənilmə səviyyəsi əsas götürülmüşdür. Turizm ehtiyatlarının istismar göstəriciləri onun yayıldığı ərazidən və kapital tutumundan asılıdır.

Turizm ehtiyatlarının ərazi amilləri əsas olduğuna görə mövcud resurs potensialı, turist cəlb olunma imkanı və bölgələr üzrə yayılmasının da öyrənilməsi vacibdir. Regionun turizm ehtiyatlarının istismar müddəti aşağıdakı amillərdən asılıdır:

-Regionun turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsindən və turistlərin cəlb olunma imkanlarından;

-Bəzi turizm ehtiyatlarının xüsusi qorunması və ərazi üzrə yayılma səviyyəsindən;

-Turizm ehtiyatlarının yığcam yerləşməsindən, həmçinin müəyyən ərazi vahidi çərçivəsində miqdarından;

-Turizm ehtiyatlarına olan tələbat və mövcud infrastrukturun inkişaf səviyyəsindən.

Region üçün turizm ehtiyatlarının uzunmüddətli istifadəsi onun yerləşdiyi ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Belə ki, turizm ehtiyatları müəyyən bir ərazidə yığcam cəmlənirsə bunlar rekreasiya təsərrüfatın inkişafı ilə yanaşı onun uzunmüddətli istifadəsinin də təmin olunmasına xidmət edir. Bununla yanaşı turizm ehtiyatlarından istifadənin uzunmüddətliyi onun orijinallığından, yerləşdiyi ərazinin coğrafi mühitindən və ona yönəldilən kapitalla birbaşa əlaqəli olur.

Zamanov Fizuli

dosent

Vəliyev Nurlan

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

fizuliz@list.ru

velinurlan12@gmail.com

Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının turizm resurs imkanlarının onun dayanıqlılığına və innovativ inkişafına təsiri

Azərbaycan Respublikasının ərazisi dünyanın inkişaf etmiş turizm sektoruna malik ölkələrin ərazisindən xeyli balaca olsa da, sahib olduğu turizm resurs imkanlarına görə onlardan heç də geridə qalmır. Respublikamızın ərazisində olduqca zəngin təbii, mədəni, tarixi və s. turizm resurs imkanları var ki bu da ölkəmizi regionda turizm nöqtəyi-nəzərdən cəlb edici vəziyyətə gətirir. Bundan başqa, ölkəmizin relyefi, relyefindən irəli gələn iqlim və təbii landşaft şəraiti buranı dünyanın "kiçik modeli" edir.

Tədqiqatçılar Azərbaycan respublikasının ərazisini müxtəlif iqtisadi rayonlara bölürlər. Bu rayonların hər biri spesifik turizm potensialına malikdir və ölkəyə gələn hər bir turist qısa zaman ərzində isti iqlim tipinin hakim olduğu ərazidən tutmuş, soyuq iqlimin hakim olduğu əraziyə, çöldən meşəliyə, dağdan düzənliyə kimi istədiyi təbii kompleksləri müşahidə edə bilər.

Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının resurs imkanları onun dayanıqlılığına və innovativ inkişafına təsirsiz ötürmüşür. Son dövrlərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində və eləcə də turizmdə "dayanıqlılıq" və "innovativ inkişaf" terminləri tez-tez istifadə olunmağa başladı. Turizmin istifadə etdiyi resurslar tükənən sərvətlər kateqoriyasına daxildir. Elə buna görə də resurs imkanlarını kortəbii istifadə etmək əvəzinə sektoru elmi əsaslarla yenidən təşkil edərək, var olan resursları

qoruyub uzunmüddətli istifadəsini təmin etmək lazımdır. Yəni, turizm sektoru resurslarını tam istismar edən zaman yarana biləcək ekoloji problemləri və resursların məhv olma ehtimalını gözönündə saxlamaq tələb olunur.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları və onların ixtisaslaşdığı turizm növləri

İqtisadi rayonlar	İxtisaslaşdığı turizm növləri
1. Abşeron	Dərketmə, müalicə-sağlamlıq, idman, işgüzar
2. Quba-Xaçmaz	Dərketmə, istirahət-əyləncə, idman
3. Dağlıq Şirvan	Dərketmə, istirahət-əyləncə
4. Şəki-Zaqatala	Dərketmə, istirahət-əyləncə, məqsədli
5. Aran	İstirahət-əyləncə, transit, müalicə
6. Gəncə-Qazax	Dərketmə, istirahət-müalicə, dini
7. Yuxarı Qarabağ	Dərketmə, müalicə-sağlamlıq istiqamətində olmuşdur. Hazırda dondurulub
8. Kəlbəcər-Laçın	Dərketmə, müalicə-sağlamlıq istiqamətində olmuşdur. Hazırda dondurulub
9. Lənkəran	Dərketmə, istirahət-əyləncə, ekoturizm, müalicə
10. Naxçıvan	Dərketmə, istirahət-müalicə, dini

Cədvəldən aydın olur ki Azərbaycanda turizm ən çox dərketmə və müalicə yönündə inkişaf edib. Lakin turizmin digər növlərinin ölkəmizdə yüksək inkişafı üçün kifayət qədər şərait var. Məsələn, Azərbaycanın Xəzər dənizinin sahilində yerləşməsi burada çimərlik, əksər hissəsinin dağlıq olması burada dağ-macəra turizminin inkişafına şərait yaradır. Azərbaycanın əksər hissəsinin mülayim iqlim qurşağında yerləşməsi buranın ilboyu daha çox günəş görməsinə səbəb olur. Bu isə çimərlik mövsümünün daha uzun olmasına və daha çox xidmət göstərməsinə şərait yaradır. Təəssüf ki Azərbaycanda heç bir çimərlik mavi bayraq nişanına sahib deyil. Böyük İpək Yolunun 500 km kimi hissəsinin ölkəmizdən keçməsi motel biznesinin müstəqil inkişafına şərait yaradır. Bundan başqa ölkəmizdə hər il keçirilən beynəlxalq idman yarışları gələn turistlərin sayına müsbət mənada təsir edir.

Turizm birbaşa insan sövqləri ilə bağlı inkişaf edən sahə olduğu üçün burada uzun müddət var olan monotonluq regionun turizm iqtisadiyyatına mənfi təsir edir. Turistləri növbəti dəfə cəlb etmək, hətta dost-tanışlarını da bərabərində gətirməsi bölgənin digər turizm növlərinin inkişafına zəmin yaradır. Daim eyni xidmətlərin göstərilməsi innovativ inkişaf prinsiplərinə uyğun deyil. Azərbaycanda kifayət qədər resurs potensialı var və inkişafı üçün yetəri imkanlar mövcuddur. Bu imkanlar istər dövlət proqramları, istərsə də özəl sektor səviyyəsində mövcuddur. Bu kimi resurs imkanlarından tam istifadə etmək rayonların iqtisadi-sosial səviyyəsinə müsbət təsirlər göstərəcək. Beləki, gələn turistlərin sayında olan artım yeni iş yerlərinin açılmasına və məşğulluq probleminin həllində tövə sahibi olur. Azərbaycanın timsalında da ölkənin diversifikasiyası, etibarlı valyuta mənbələrinin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması, regionların inkişafı üçün turizm sənayesinin gücündən istifadə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan hazırkı iqtisadi durumunu, coğrafi mövqeyi və siyasi vəziyyətini nəzərə alsaq, demək olar ki Azərbaycan turizminin rəqabət qabiliyyəti kifayət qədər yaxşıdır. Turizmin inkişafı üçün bəzi şərtlər tələb olunur ki bu şərtlərin böyük əksəriyyəti ölkəmizdə mövcuddur. Bu şərtlər istər təbii sərvətlər, rəngarəng iqlim, qədim tarixi-mədəni irs nümunələrimiz, istərsə siyasi sabitlik, hüquqi təminat və s. səviyyəsində ödənilib. Azərbaycanda turizm inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq xüsusi diqqət mərkəzindədir. Son dövrlərdə ölkədə turizm fəaliyyətinin təşviqi ilə əlaqədar olaraq aparılan islahatlar, icra edilən dövlət proqramları, normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi bunu bir daha sübut edir.

Azərbaycanda daxili turizm modelinin formalaşması xüsusiyyətləri

Müasir dünyada baş verən iqtisadi hadisələrin hərəkət dinamikası hər bir ölkənin qarşısında duran mövcud problemlərin həllinə yanaşmanın yeni müstəvidə baxılmasını obyektiv zərurətə çevirir. Bu ilk növbədə ölkənin iqtisadi inkişafına daha çox fayda verən və prioritet hesab edilən sahələrin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ölkə iqtisadiyyatının yüksək inkişaf tempinə malik olması xidmət sahəsinin mühüm tərkib hissəsi kimi turizmin iqtisadi artımda oynadığı rolla ifadə edilir. Məhz bu baxımdan daxili turizmin modelləşdirilməsi onun müasir dövrün tələbləri səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasını şərtləndirən cəhət hesab edilir.

Bütövlükdə hər bir ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyası onun malik olduğu resurs potensialına uyğun olaraq müəyyənləşir və bundan asılı olaraq modelləşdirilir. Sahənin spesifik xüsusiyyətlərinə və resurs potensialına əsaslanmaqla ölkəmizdə daxili turizmin modelləşdirilməsi hər şeydən əvvəl, mövcud ehtiyatların dövrüyyəyə cəlb edilməsi və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsini, eləcə də, əhalinin gəlirlərinin səviyyəsinin artırılması və məşğulluğun yüksəldilməsini nəzərdə tutur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, turizm bazarının xarakterik xüsusiyyətlərindən funksional asılı olan daxili turizmin inkişaf modeli turistlərin təlabatı əsasında qurulur. Bu prosesin həyata keçirilməsində turoperatorlar müstəsna xidmətə malikdirlər. Təbii ki, turoperator fəaliyyətinin genişləndirilməsi daxili turizmdə rəqabət mühitinin yaradılmasını, qiymətlərin stabilləşməsini və kadr potensialının artırılmasını tələb edir. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, turizmdə azad rəqabət mühitinin yaradılması məqsədilə bu sahədə inhisarçılıq meyillərinin qarşısını almağa bilavasitə köməklik göstərən səyahətlər və turagentliklər birliyi yaradılır. Fikrimizcə, ölkəmizdə daxili turizm bazarının inkişafı məqsədilə turizm sənayesinə daxil olan sahələrin müvafiq birliklərinin və ya assosiasiyalarının yaradılması məqsəduyğun olardı. Belə olduğu təqdirdə onsuzda ləng olan və bazara çevik reaksiya verə bilməyən turoperatorların fəaliyyətində müəyyən canlanma yarana bilər. Qeyd edək ki, yerləşmə müəssisələri üzrə belə assosiasiya artıq fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə turizm bazarını hərəkətə gətirən turoperatorların coğrafi baxımdan çox böyük bir hissəsi Bakı şəhərinin payına düşür. Bölgələrdə onların sayının azlığı (məsələn: Lənkəran iqtisadi rayonu turizmin inkişafı baxımından geniş resurs potensialına malik olmasına baxmayaraq bölgədə turoperator fəaliyyəti yoxdur) və mövcud olanlarının da öz fəaliyyətlərini daha çox xarici turizm bazarına yönəltməsi daxili turizmin inkişafına ciddi təsir göstərir. Yerli turoperatorlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin çeşidinin azlığı və fəaliyyətinin əsasən formalaşmış turların satışından ibarət olması, həmçinin turagentlərin aviabilet satışı funksiyalarını yerinə yetirməsi ölkənin daxili turizm bazarının inkişafına birbaşa təsir göstərir.

Ölkədə daxili turizm modelinin formalaşmasının zəruri xüsusiyyətlərindən biri də turizm informasiya mərkəzlərinin formalaşdırılmasıdır. Hal-hazırda ölkənin Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Lənkəran, Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Şəki şəhərlərində informasiya mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Belə informasiya mərkəzlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridə ölkənin turizm imicinin formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu məqsədlə müəyyən reklam çarxlarının hazırlanması, turizm sənayesi haqqında məlumatların beynəlxalq və yerli turoperatorlara ötürülməsi, bukletlərin yayılması, simpozium və konfransların keçirilməsi və s. ölkənin turizmi haqqında məlumatların çatdırılmasına xidmət edir. Lakin ölkədə turoperator və turagentlərin sayının azlığı və fəaliyyətlərini lazımı qaydada qura bilməməsi turizm informasiya mərkəzlərinin işini də çətinləşdirir.

Beləliklə, mövcud reallıqları nəzərə alaraq Azərbaycanda daxili turizm bazarının formalaşdırılması məqsədi ilə aşağıdakıların nəzərə alınması məqsədə-uyğun hesab edilir:

-ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına nail olmaq məqsədi turizmin mövcud potensialından səmərəli istifadə edilməsi;

- daxili turizmdə rəqabət mühitinin yaradılması, turoperator və turagentlərin fəaliyyətinin genişlənməsi;
- turizm sahəsində kiçik və orta biznes sahibkarlığının inkişafının stimullaşdırılması;
- turizmin sosial-iqtisadi əhəmiyyətini artırmaq üçün regionların rekreasiya potensialının dövrüyyəyə cəlb edilməsi və bu sahədə fəaliyyətin gücləndirilməsi;
- daxili turizmdə marketinq fəaliyyətinin genişləndirilməsi və turizm bazarının konyukturasının öyrənilməsi;
- turizm sənayesində fəaliyyət göstərən və onunla əlaqəli olan xidmət sahələri arasında səmərəli əlaqələrin təşkili;
- daxili turizmin inkişafında dövlətin maliyyə-kredit imkanlarından istifadə olunması, həmçinin xarici investisiyanın (Azərbaycanın turizm bazarında xarici investisiyaların payı 15% - dir.) cəlb edilməsinin təmin edilməsi;
- sahənin idarə edilməsində bürokratik əngəlliklərin aradan qaldırılması;
- hazırkı dövrün mövcud çətinliklərini nəzərə alaraq turizm sənayesində olan kiçik müəssisələrin vergi yükünün azaldılması və.s.

Zeynalova Zəhra
doktorant
Məmmədov Ramil
doktorant
Azərbaycan Dövlət Aqrar universiteti
zehrazeynalovaz.z@gmail.com
m.ramil201979@gmail.com

Azərbaycanda mineral yem əlavələrinin bildirçinlərə tətbiqi zamanı ətin kimyəvi tərkibinin öyrənilməsi

Son illərdə respublikamızın əhalisinin heyvandarlıq və quşçuluq məhsullarına olan tələbatını nəzərə alaraq quşçuluğun bir sahəsi olan bildirçinçilik sahəsi də geniş surətdə inkişaf etdirilir. Bildirçinlərin mineral maddələrə olan tələbatını ödəmək üçün son vaxtlara qədər başqa ölkələrdən valyuta ilə ölkəmizə mineral yem əlavələri gətirilirdi ki, bu da şəxsi təsərrüfatlara maddi cəhətdən çox baha başa gəlirdi.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qarşımıza məqsəd qoyduq ki, Azərbaycanda mənbələri olan mineral yem əlavələrini xaricdən gətirilən mineral yem əlavələri ilə əvəz edək. Respublikamızda bu sahədə tanınmış alimlər və tədqiqatçılar çoxlu araşdırmalar aparmış, heyvandarlıqda əsasən də broyler quşçuluğunda tətbiq etmişlər. Digər qrup alimlər isə mineral yem əlavələrini quşçuluğa tətbiq etməklə onların homeostazına və məhsuldarlığına müsbət təsir göstərdiyini müəyyənləşdirmişlər.

Tədqiqatın aparılmasının material və metodikası. Tədqiqat yumurtalıq istiqamətli bildirçinlər üzərində ADAU-nun vivarumunda aparılmışdır. Tədqiqat zamanı istifadə edilən işlərin bir hissəsi Bakı şəhəri 5 saylı Baytarlıq Sanitar Ekspertizası laboratoriyasında və HETİ-da ümumi müayinə qaydaları əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqat zamanı əsasən bud sümüyünün ətrafında olan əzələlərin kimyəvi tərkibi araşdırıldı. Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Bud sümüyündən alınan əzələlərin kimyəvi tərkibi, (%-lə)

Qruplar	Göstəricilər				
	Su	Quru maddə	Zülal	Yağ	Kül
Nəzarət	76,89	23,11	20,37	2,03	0,71

I- təcrübə qrupu	73,09	26,91	23,26	2,26	1,39
II- təcrübə qrupu	73,06	26,94	23,19	2,29	1,46
III-təcrübə qrupu	74,42	25,58	22,15	2,19	1,24
IV- təcrübə qrupu	73,04	26,96	23,15	2,33	1.48

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, bud sümüyünün ətrafında yerləşən əzələ toxumasının miqdarı anac bildirçinlərinin yaşından və yemləndirilməsindən aydın hiss olunur. Bildirçinlərdə daha ətli əzələ, bud və baldır ətrafında toplanır. Bundan başqa, döş əzələsi də yaxşı inkişaf etmiş olur. Bildirçinlərin bud əzələsinin rəngi tərkibində mioqlobin çox olduğu üçün çox tünd rənglidir və əzələlərin uzunluğu bildirçinlərdə qısadır. Nəzarət qrupundan olan anac bildirçinlərin bud sümüyündən alınan əzələlərin tərkibində 76,89% su, 23,11% quru maddə, zülalın miqdarı 20,37, yağ 2,03, külün miqdarı isə 0,71% olduğu halda, 1-ci təcrübə qrupunda əsas rasiona əlavə edilmiş 4% Aydağ seoliti olan bildirçinlərin bud sümüyünün ətrafında olan əzələlərdə suyun miqdarı 73,09, quru maddə 26,91, zülal 23,26, yağ 2,26, kül 1,39, 2-ci təcrübə qrupunda Daşkəsən mərməri ovuntusu almış bildirçinlərin əzələsində suyun miqdarı 73,06, quru maddə 26,94, zülal 23,19, yağ 2,29, kül 1,46, 4-cü təcrübə qrupunda isə Xəzər dənizi sahillərindən yığılmış balıqqulağı qırıntıları tətbiq edilən bildirçinlərin əzələsində isə müvafiq olaraq bu göstəricilər 73,04 ; 26,96; 23,15; 2,33 və 1,48% təşkil etdiyi halda , 3-cü qrupu nəzərə almaq şərti ilə nəzarət qrupunda təsərrüfatda istifadə olunan yemlərlə yemləndirilmiş bildirçinlərin bud sümüyündə olan əzələlərin tərkibində suyun miqdarı 79,89% təşkil etmişdir ki, bu da təcrübə qruplarında olan bildirçinlərin bud əzələsində olan suyun miqdarından 3,44% az , quru maddənin miqdarı 3,48%, zülalın miqdarı 2,56% , yağ 0,23 çox, kül miqdarı isə 0,68% az olduğu məlum olmuşdur. Cədvəl 1-dən aydın olur ki, suyun miqdarının çox, quru maddənin çox olmasına səbəb bildirçinlərin təcrübə qruplarında yerli yem əlavələrinin alması ilə əlaqələndirilir.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, təcrübə zamanı anac bildirçinlərin cəmdəyinin morfoloji göstəriciləri müəyyən edilmişdir. Alınan nəticələr 2 sayılı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2

Cəmdəyin morfolojiyası

Qruplar	Cəmdəyin morfoloji tərkibi			
	Cəmdək	Sümük	Əzələ	Yağ (dəri örtüyü yağla birlikdə)
Nəzarət, q %	149,4±0,91	30,8±1,33 26,6	88,7±1.23 59,4	29,9±0,91 20,0
I- təcrübə qrupu, q %	176,20±1,86	38,3±1,12 23,0	103,29±1,17 56,1	34,61±1,21 20,8
II- təcrübə qrupu, q %	183,96±1,78	42,7±0,77 23,2	106,3±1,06 57,8	34,96±0,47 19,0
III- təcrübə qrupu, q %	171,66±1,59	37,8±0,94 23,4	99,90±1,49 55,6	33,96±1,76 21,0
IV- təcrübə qrupu, q %	187,11±1,33	43,9±0,75 23,5	108,33±1.81 57,9	34,87±1,26 18,64

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, nəzarət qrupunda sümüklərin çəkisinin aşağı olmasına səbəb ətraflarda əmələ gələn deformatsiyalar, çatlar, əyilmələr, hərəkətsizlik səbəb olmuş və bildirçin anacları yemi və suyu qəbul edə bilmədiyi üçün təcrübə qrupundakı anacları nisbətən çəkirlərini müvafiq olaraq 26, 8, 34,56, 22,26 və 37,1 qr itirmiş, bu da cəmdəkdə əzələ və yağ itkisinə səbəb olmuşdur. Xəstəlik uzun müddət davam edən bildirçinlərdə əksinə olaraq sümüyün çəkisi təcrübənin əvvəlində 30,8 qr olduğu halda, əzələ itkisi olduğu üçün sümüyün çəkisi artıq olmuşdur. Təcrübə qruplarında yuxarıda alınan nəticələr cəmdəkdə olan əzələlərin miqdarının yüksək olmasında özünü

göstərmişdir. Cəmdəkdə əzələlərin çəkisi nəzarət qrupuna nisbətən 14,59; 17,6; 11,2; 19,63 qr olmuşdur. Cəmdəyin tərkibində olan yağların miqdarı da yenə təcrübə qruplarında, xüsusən 2-ci təcrübə qruplarında əldə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı Azərbaycanda çoxlu miqdarda mənbələri olan mineral yem əlavələrindən Aydağ seoliti, Daşkəsən mərməri, aqlay və balıqqulağının bildirçinlərin yem rasionuna əlavə edilməsi təkcə onların sümük toxumasına təsir etməsi ilə özünü göstərməmiş, eyni zamanda, mineralların tərkibində olan müxtəlif makro və mikroelementlərin təsiri altında maddələr mübadiləsinə təsir edərək bildirçinlərin cəmdəyinin və burada olan əzələlərin keyfiyyətinə də öz təsirini göstərmiş, onlara verilən yemin səmərəliliyini yüksəltmiş və həzm gediciyini artırmışdır. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, fərdi və fermer təsərrüfatlarında bildirçin saxlamaqla məşğul olan sahibkarlar Azərbaycanda mənbələri olan mineral yem əlavələrindən geniş istifadə edə bilər.

“DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ” BÖLMƏSİ

Abdullayev Əfqan
professor
Babanlı Süsən
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru
susanbabanli@gmail.com

Mədəniyyətlərarası əlaqələrin ingilis dilinin leksik sisteminin zənginləşməsində rolu

Ümumilikdə qəbul edilmişdir ki, dil mədəniyyətin bir hissəsidir. Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, dilsiz mədəniyyətin mövcudluğu mümkünsüzdür. Dil mədəniyyəti əks etdirir və ona təsir edərək formalaşdırır. Bəzi dilçi alimlər qeyd edirlər ki, dil mədəniyyətin, mədəniyyət də dilin bir hissəsidir. Onların bir-birindən ayrılması mümkün deyil.

Bəzi insanlar deyirlər ki, dil hər bir xalqın mədəniyyətinin güzgüsüdür, bu mənada insanlar hər hansı bir xalqın mədəniyyətini onun dilinə istinadən görə bilirlər. Qədim zamanlardan xalqların, ölkələrin bir-birinin mədəniyyəti ilə tanış olması, yeni mədəniyyət amillərinin digər ölkələrə ötürülməsinə gətirib çıxarmış və günümüzdə də bu proses sürətli şəkildə davam edir. Təbii ki, mədəniyyətlərarası bu əlaqə dilə təsirsiz ötüşmür. Mədəniyyətin bu sahələri dilin leksik tərkibində yer alır. İngilis dilinin leksik tərkibində yer alan sözlərin də əksəriyyəti belə mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsiri nəticəsində formalaşmışdır.

Mədəniyyətlərarası əlaqələr nəticəsində hər bir xalqın milli kulinariyası, bayramları, gündəlik həyat tərzi, dəyişikliklərə uğrayır. Mədəniyyətə daxil olan yeniliklər isə dildə yeni sözlərin istifadəsinə və bununla da dilin zənginləşməsinə səbəb olur.

Ölkələrin qarşılıqlı ünsiyyəti, müxtəlif xalqların müxtəlif ölkələrdə bir-birinin mədəniyyətlərini tanımasını və bir-birinə qarışmasını, oxşarlıqların onların dilində də özünü biruzə verdiyini görmək olar.

Biz qərbi mədəniyyəti ilə daha çox Amerika vasitəsi ilə tanış olmuşuq. Əslində isə Amerika mədəniyyətinin formalaşmasında bir çox millətlər iştirak edib. Bu ölkəyə köç edən hər mühacir öz ölkə mədəniyyətindən ümumi Amerika mədəniyyətinə nələrisə qatmışdır və beləliklə Amerika mədəniyyəti, adət-ənənələri “qərbi mədəniyyəti” adı altında bütün dünyada yayılıb və təbii ki, yayıldığı ölkələrə də öz təsirini göstərmiş və göstərməkdədir. İngilis dilində öz yerini tutan, bu qəbildən olan, mədəni aləmi əks etdirən sözlər digər dünya dillərində də işlək sözlər olaraq öz əksini tapırlar: “Sneakers”, “Denim”, boots və s.

Yemək-mətbəx mədəniyyəti ilə bağlı olan sözlər də çoxluq təşkil edir. Amerika mətbəxinə tarix boyu avropalılar və yerli amerikalılar təsir etmiş olsa da, hazırda əks əlaqə olaraq dünya mətbəxində, eləcə də Azərbaycanda sırf amerikalı ingilis dilinə xas olan sözləri görürük: hamburger, hotdog, cheeseburger, sandwich və s.

Xalqların milli mədəniyyətlərinin tərkib hissəsi olan adətlər, bayramlar, folklor nümunələri, kulinariya mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsirləri nəticəsində başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilinin leksik tərkibinə də nüfuz edərək onun zənginləşdirmişdir.

Misalları bir qədər də genişləndirmək olar: chips, grill, croissant, bandana, clutch, shake, truffle və s.

Mədəniyyətin ən zəngin amillərindən biri musiqidir ki, onun da caz janrının ingilis dilinə gətirdiyi söz zənginliyinə diqqət yetirək.

Caz musiqi sahəsində zəncilərin xalq yaradıcılığı nümunəsi idi. Əsasən Amerikada məskunlaşmış və “Black English” dialektinin daşıyıcıları olan zəncilərin yaratdığı caz musiqi və onların işlətdiyi sözlər təkcə Amerika, İngiltərə, Kanada mədəniyyətinə deyil, hətta avropa mədəniyyətinə də siraət etmişdir. “Black English” caz musiqisi ilə xüsusi sözlər yaratmışdır ki, bu sözlər də ingilis dilinin inkişafına və zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır:

Swing-caz musiqi aləti
Licorice-klarnet
Blowing-hər hansı bir musiqi alətində ifa etmək
Fake-improvizə etmək və s.

Gördüyümüz kimi mədəniyyətlərarası əlaqələrin təsiri nəticəsində adət-ənənələr, bayramlar, mərasimlər, geyimlər, musiqi kulturoloji amil olaraq, ingilis dilinin söz ehtiyatının zənginləşməsində önəmli rol oynayır.

Abdullayev Əfqan
professor
Həbibzadə Şabəyim
magistrant
Lənkəran Dövlət Univeriteti
aynour13@mail.ru
habibzade1998@gmail.com

İngilis frazeoloji vahidinin Azərbaycan ekvivalenti ilə tərcüməsi

Frazeologiya dilçilik sahəsində önəmli sahələrdən biridir. Frazeologiya nitqimizi təsirli və emosional etməsi cəhətdən daha da önəmli faktora sahibdir. Frazeoloji birləşmələr hər zaman dilçilikdə daim tədqiqat obyektinə olmuşdur. Müasir ingilis dilinin tərkibində olan frazeoloji birləşmələrin həm klassik elmi təsnifatlar, həm də müasir ingilis dili əsas xüsusiyyətləri əsasında aparılır.

Frazeologizmlərin dəqiq və qüsursuz formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə Azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsiindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqtəyi-nəzərdən iki qrupa bölünür:

1. ekvivalent frazeologizmlər
2. ekvivalentsiz frazeologizmlər
3. Ekvivalent frazeologizmlər

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var:

1. tam frazeoloji ekvivalentlər
2. natamam frazeoloji ekvivalentlər

Tam frazeoloji ekvivalentlər-bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatika, quruluş və üslubi cəhətdən tərcümə olunduğu dilə uyğun olan və üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə istifadə olunan frazeologizmlərə aiddir. Bunlara aid bir neçə misal olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. To show somebody the door- bir kəsə qapını göstərmək
2. As cold as- buz kimi soyuq
3. The iron heel- dəmir daban
4. In the sweat of one's brow- alnın təri ilə
5. In the seventh heaven - göyün yeddinci qatında
6. To dig a pit for someone- bir kəsə quyruq qazmaq

Natamam frazeoloji ekvivalentlər- bunların tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu növ frazeologizmləri tərcümə edilən dilə tərcümə edərkən onun emosionallığına, ifadəliliyinə də diqqət yetirməlidir. Natamam frazeologizmlərə bir neçə misal göstərə bilərik:

1. To be in black book - qara siyahıda olmaq
2. Golden opportunity - gözəl fürsət
3. To be in pins and needles - tikan üstündə oturmaq
4. To have pity on (smb) - bir kəsə ürəyi yanmaq

5. To catch somebody red-handed - bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq

İngilis frazeoloji vahidinin Azərbaycan ekvivalenti ilə tərcüməsi mövzusu üzrə apardığım nəticə belədir ki, aydın olur ki, hər hansı bir dilə tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər ola bilər. Bu da dillər arasında olan məna fərqi ortaya qoyur. Lakin frazeoloji vahidlərin ekvivalent yolu ilə tərcümə olunan dilə tərcümə zamanı dildə heç bir çətinlik, maneə yaranmır. Ekvivalentsiz tərcümə zamanı isə müəyyən bədiilik, emosianallıq gözlənilməlidir.

Abdullayev Əfqan
professor
Quluzadə Gülnar
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru
gulnarguluzadeh@gmail.com

Metafora anlayışı, onun məzmunu və funksiyaları

Bildiyimiz kimi, metafora qədim yunan sözü olan “metaferin” sözündən götürülüb, mənası “köçürmə” deməkdir. Metafora sözü etimoloji baxımdan müəyyən əlamət və keyfiyyətlərin bir obyektədən başqa bir obyektə köçürülməsini ifadə edir və dildə işlənən sözlərin əlavə məna çalarları qazanmasını təmin edir. Şifahi nitqdə və ya danışq dilində müxtəlif metaforalardan istifadə olunmasında əsas məqsəd dildə emosionallıq, ifadəlilik və bədii yaradıcılıqda obrazlılıq yaratmaqdan ibarətdir.

Metafora termininə e.ə.İV əsrdə yaşamış qədim yunan alimi Aristotelin “Poetika” əsərində rast gəlinir. Buradan belə bir nəticəyə gəlik ki, metafora yeni yaranmış bir termin deyil, sadəcə ona həmişə ədəbiyyatşünaslıq termini və ya bir üslubi vasitə kimi yanaşılmış və həmin istiqamətdə də təhlil olunmuşdur. “Poetika” əsərində Aristotel metaforanın semasioloji bir hadisə olduğunu göstərmiş, onun əmələ gəlməsini müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin mövcudluğu və adları olmayan əşyaların adlandırılması kimi qiymətləndirmişdir. Həmin əsərdə Aristotel metaforaya belə bir tərif vermişdir: “Metafora qeyri-adi-bir ismi ya cinsdən növə, ya növdən cinsə, yada növdən növə keçirmək və ya bənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaqdır”.

Üslubi priyom və leksik ifadə vasitəsi kimi metafora üslubiyyatın tədqiqat sahəsinə daxildir və o eyni zamanda məcazi mənada işlənən söz və söz birləşmələrinin yaranmasına zəmin yaratdığına görə mənəni xüsusi məfhum kimi öyrənən və leksikologiyanın bir bölməsi olan semasiologiyanın predmetlərindən biridir.

Metaforaların dildəki rolu və zamanla əlaqəli olan ifadələrlə çulğalaşması müasir dövrdə dilçilik tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin əsas diqqət mərkəzindədir. Fikrimizcə, onların tədqiqatının yalnız nəzəri cəhətdən deyil, eyni zamanda praktik cəhətdən də dilçilik üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Metaforanı tədqiq edən alimlərdən G.Lakoff, V.N.Teliya və M.Johnson kimi alimləri göstərə bilərik.

Metaforalar müxtəlif məna qruplarına aid olan iki fərqli, amma müqayisə edilə bilən koqnitiv imkanlar yaratma qabiliyyətinə malik olan adlandırmalardır. Dildə işlənən metaforik konstruksiyalar məlumata cazibəlilik və parlaqlıq bəxş edərək onu daha da cəlbedici və obrazlı edir. Mənə görə dinləyicinin diqqətini çəkərək ona təsir etmək və nitqi emosional çalarlarla zənginləşdirmək üçün metaforadan istifadə ən təsirli bir vasitədir. Dildəki hər bir metafora individual və ümumi mənaya sahibdir. Məsələn zamanla əlaqəli olan metaforalardan aşağıdakı nümunələrə diqqət edək:

You are wasting my time-Sən mənim vaxtımı boşa verirsən.

I lost a lot of time when I got sick - Mən xəstələndə çox vaxt itirdim.

This gadget will save your hours - Bu cihaz sən vaxtına qənaət edəcək.

Biz bu nümunələrdən görə bilərik ki, zamanla əlaqəli olaraq işlənən hər bir metafora fərqli və xüsusi mənə çalarına malikdir.

Sonda müxtəlif materialların təhlili əsasında deyə bilərik ki, istənilən dildə tez-tez istifadə olunan ifadə vasitəsi elə məhz metaforadır.

Ağazadə Yədulla
professor
Bahadurzadə Rəna
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
y.ağazade@mail.ru
bahadurzade.rena@mail.ru

A.Bakıxanovun “Miratül-cəmal” (Xəyalın uçuşu) poemasında Şərq və Qərb əxlaqının müqayisəli təhlili

Abbasqulu ağa Bakıxanov (Qüdsi) Azərbaycan xalqının ensiklopedik biliyə malik olan mütəfəkkir simalarından biridir. O, tarix, fəlsəfə, nücum, sərf-nəhv, ilahiyyat və etikaya dair qiymətli əsərlər müəllifi, aktiv maarifçi, eyni zamanda klassik Azərbaycan poeziyasının bütün sirlərinə bələd olan qüdrətli şairdir. Bakıxanov Mirzə Fətəli Axundov kimi böyük mütəfəkkirimizin sələfi olmaq etibarilə Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində çox mühüm mövqeyə malikdir.

Bakıxanovun yaradıcılığına nəzər yetirdikdə onun dünyagörüşündə bəzi ziddiyyətlərin mövcud olduğu da nəzərə çarpır. Bu ziddiyyətlər, şübhəsiz ki, məhz onu əhatə edən ictimai mühitin sarsılmaqda olan feodalizm ilə yaranmaqda olan kapitalizm arasında baş verən ziddiyyətlərin inikasından və şairin öz bilik dairəsi genişləndikcə patriarxal dini baxışlarla realist, hətta bəzən materialist görüşlərin çarpışması nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu ziddiyyətli fikirləri özündə əks etdirən əsərlərdən biri də “Miratül-cəmal”dır. Burada müəllif şərq-qərb mədəniyyətini qarşılıqlı müqayisəyə cəlb edir. Şərq oxucusunda Qərb, Qərb oxucusunda isə Şərq mədəniyyəti, yaşam tərzi haqda fikir yaratmağa cəhd etmişdir.

“Miratül-cəmal” (“Surətin güzgüsü”) əsərində toplanan şeirləri həm də A.Bakıxanovun şəxsi həyatını və tərcümeyi-halını aydınlaşdırmaq baxımından da əhəmiyyətlidir. “Xəyalın uçuşu”, “Avropa məclisi”, “Ərzi-əhval” və sair şeirlərdən ibarət olan bu əsərdə biz səadəti uzaqlarda deyil, ancaq doğma vətəndə axtarmağın lazım gəldiyini oxuyur və ömrünü, bəxtəvərliyini xalqa xidmətdə, yaradıcı əməkdə görən müəllifin duyğu və düşüncələri, işıqlı fikirləri ilə tanış oluruq.

A.Bakıxanovun yaradıcılığı göstərir ki, o, klassik şairlərin ədəbi ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, həm də yeni demokratik ədəbiyyatın banilərindən biri olmuşdur. Ədibin ədəbi irsini ciddi öyrənməklə biz M.F. Axundzadə, H.B.Zərdabi, Zakir, Seyid Əzim, Sabir, Mirzə Cəlil kimi mütəfəkkir yazıçı və şairləri aydın dərk edə bilərik. A.Bakıxanovun yaradıcılığı sübut edir ki, o, Şərq ədəbiyyatına dərinləndən belə olmaqla yanaşı, rus və dünya ədəbiyyatını da yaxşı öyrənmiş, yeri gəldikcə bu ədəbiyyatdan da bəhrələnmişdir.

“Miratül-cəmal” (“Surətin güzgüsü”) şairin öz surətinin güzgüsü hesab edilir. Burada Şərq və Qərb mədəniyyəti qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilir. İstər həyat tərzi, istər insanların dünyagörüşü, istərsə də şəhərin təsviri böyük ustalıqla Bakıxanov qələminə xas tərzdə təsvir edilmişdir.

Əsərin “Xəyalın uçuşu” hissəsində bu müqayisələrə daha çox rast gəlmək mümkündür. Bir neçə ay Polşada qalan müəllif qadınların eys-ışrət məclislərində cəlvələnərək, nazlanaraq oturduğunu, qarşı cinsi bir baxışla özünə aşıq etməyi bacardığını təsvir etmişdir. Onları “yüngül əxlaqlı” qadın olaraq təsvirə çalışmışdır. Eyni zamanda Polşa gözəllərinə tay olmadığını da söyləmişdir. Bu gözəlliyin fonunda Bakıxanov şəhərin də sözlərlə təsvirində acizlik çəkdiyini vurğulamış, hətta şəhərin bağını cənnət bağı adlandırmışdır.

Reallığı əks etdirdikdən sonra isə o, xəstəlikdən məclislərdən uzaq düşdüyünü səbəb gətirərək xəyalı ilə dialoqa keçir. Abbasqulu ağa məclislərin insanın əhval-ruhiyyəsinə müsbət təsir

etdiyini söyləsə də, ona aludəçiliyin boş olduğunu vurğulamışdır. Fikrini məclislərdə aşıq olunan qadınların hiyləgər, kələkbaz olduğu ilə, sədaqətsizliyi ilə əsaslandırmışdır. Bəzək-düzəkli qadınların nöqsansız olmadığını vurğulayan Bakıxanov “hər gözəlin bir eybi var” fikrini özünəməxsus şəkildə oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Hətta bunu dost kimi görünən düşmənlərlə müqayisə etmişdir. Öz xeyrini güdən insanlara mənfi münasibətini bildirmişdir. Bütün bunlardan sonra Bakıxanov Vətəndən ayrı keçən günlərinin peşmanlığını təsvir etmişdir.

Eyni zamanda səyahətin insanın dünyagörüşünə etdiyi müsbət təsiri də vurğulamağı unutmamışdır. Lakin bu yolda olsa belə, insan haqqını, Allahını unutmamalıdır.

Səfər sənə tanıdır bu dünyanı,
Öyrədir o sənə elmi, ürfanı.
Yadıdamı Rum elində, İranda,
Bir düşkünlük görmüşdün hər insanda.

Növbəti misralarda Rum elində İranda olan yaşam tərzini təsvir edilir. Polşanın təsvirində insanların cəhalətdən uzaq olduğunu söyləyən müəllif İranda insanların cahil, təhsildən, elmdən uzaq olduğunu, yalnız var-dövlət yığıb boş-boşuna xərclədiyini, bununla bir-biri ilə rəqabət apardığını təsvirə çalışmışdır. İranda Polşadan fərqli olaraq (Şərqdə Qərbdən fərqli olaraq) zümrə fərqi, tabe olan və tabe edən tərəflər hələ də mövcuddur. Əsərlərində həmişə maarifçi ideyaları təsvir edən Bakıxanov bu cəhaləti gördükcə kədərlənir. Şərq ölkələrinin təsvirində Qərbdən fərqli olaraq təbiət gözəllikləri qabardılır. Qərb ölkələrində isə elm, texnikanın inkişafı ilə bağlı ucaldılan ağ mermər binalar təsvir edilir.

Əsərin sonuna doğru bu iki mədəniyyətin, başqa sözlə desək, İslam və Firəngin arasında qalan müəllif xəyalından doğru yol göstərməsini istəyir. Xəyal isə öz həyat tərzini pisləkdən, nəfəsdən, kin-küdurətdən uzaq şəkildə təsvir edir. Əsl xoşbəxt və firavan həyatın açarını göstərməyə çalışır.

Heyrət etmə cəhalətlə sən buna,
İp bağlamış nəfsin bil öz boynuna.
Pislik edən pislik görər, bu bişək,
Buna nə xalq müqəssirdir, nə fələk.

Kiçik bir evdə söz-söhbətsiz, mehribanlıqla, xoş rəftarla keçən hər günün bolluq, bərəkət, hüzur gətirdiyini təsvirini vermişdir. Allaha şükür etmənin, minnətdar olmanın dəyəri son misralarda təsvir edilmişdir.

Qüdsi xoşdur Əmsar adlı məskənin.

Şəhərlərdən xoşdur sən öz kəndin - misraları ilə isə Bakıxanov “gəzməyə qərib ölkə, ölməyə Vətən yaxşı” misalının doğruluğunu təsdiqləmişdir.

“Miratül-cəmal” müasir dövrümüzzlə də səsləşir. Hələ də elmi, texniki yeniliklərə baxmayaraq Şərq qadını əxlaqı, davranışı Qərb qadınından fərqlənir. Nə qədər “avropalaşsaq”da, əxlaq çərçivəsi bizim üçün əsas meyardır. Allaha ibadət və itaət də müsəlmanların hər zaman əsas qayəsi olmuş və indi də olmaqdadır. Şərq ölkələrində də təhsil, elm, maarif demək olar ki, Qərb qədər inkişaf etmişdir və hələ də inkişaf etməkdədir. Artıq Şərq qadını beynəlxalq arenalarda sərbəst şəkildə öz düşüncələrini söyləyir və hətta özünə tərəfdarlar toplayır. Fikrimcə, biz bu yeniliklər, maarifçilik baxımından irəliləyişlər üçün Abbasqulu ağa Bakıxanov kimi müəlliflərə borcluuyuq.

Ağazadə Yədulla
professor
Süleymanova Məhsəti
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
y.ağazade@ mail.ru
suleymanova.mehseti@mail.ru

Uşaqların əqli tərbiyəsində folklorun rolu

Folklorun yaşı xalqın özünün tarixi qədər qədimdir. Hələ məktəblərin, tərbiyə müəssisələrinin olmadığı dövrdə folklor həm də tərbiyəçi rolunda olmuşdur. Yaşlı insanlar folklor nümunələrindən istifadə edərək evdəki kiçikyaşlıları bir növ tərbiyələndirməyə, eləcə də maarifləndirməyə çalışmışlar. Bu baxımdan, laylanın, yanılmacın, tapmacanın, nağılın rolu xüsusilə fərqlənir.

Körpənin ilk ünsiyyətdə olduğu folklor janrı layladır. Layla körpənin anası ilə ilk ünsiyyət vasitəsidir. İlk baxışda layla mətnləri uşağı sadəcə sakitləşdirmək və yuxuya getməsinə təmin etmək üçün istifadə edilən janr kimi dəyərləndirilə bilər. Ancaq diqqət yetirdiyimizdə laylanın funksiyasının bununla tamamlanmadığını görürük. Layla körpənin ana dili, xalq ədəbiyyatı, xalq musiqisi ilə də ilk tanışlığı, körpəni mənsub olduğu xalqa bağlayan bir vasitədir. Hətta araşdırmaçılar bir az da irəli gedərək ana laylası ilə böyüyən körpələrin riyazi təfəkkürünün digərləri ilə müqayisədə daha yaxşı inkişaf etdiyini söyləyir, layla ilə böyüyən uşaqlarda hiperaktivliyin nisbətən az olduğunu qeyd edirlər.

Layla vasitəsilə anası, nənəsi ilə ilk ünsiyyətdə olan uşağın yaşı artdıqca çevrəsi də böyüməyə başlayır. Bu zaman o, evdən kənara çıxır, qonşu uşaqları, məhəllə sakinlərini görür və s. Çevrə genişləndikcə uşağın müxtəlif folklor janrları ilə təması da artmağa başlayır.

Kiçikyaşlı uşaqların inkişafında yanılmacların xüsusi rolu vardır. Bu rolu iki istiqamətdə daha çox dəyərləndirə bilərik. Bunlardan biri və birincisi, bu janrın uşağın söz bazasının gücləndirilməsindəki köməyidir. Uşaq yanılmaclar sayəsində xeyli təzə söz öyrənir ki, bu da onun dilinin inkişafına yardım edir. Digər tərəfdən yanılmac uşağa sözlərin düzgün tələffüzünü, fikrini daha dəqiq ifadə etməyi öyrədir.

Tapmacaların uşaqların yetişməsində özünəxas rolu vardır. Son dövr araşdırmaları onu göstərdi ki, tapmacadan yalnız uşaqlar deyil, böyüklər də uzun qış gecələrində bir yerə toplaşarkən əylənmək üçün istifadə edirlərmiş. Tapmacalar insanı düşünməyə məcbur edən, onun məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirən folklor janrıdır. Görünür, bunları nəzərə alan yaşlılar tapmacalar vasitəsilə uşaqları daha yaxşı yetişdirməyə səy göstərmişlər. Tapmacaların bir qisminin mətninə baxarkən insan sanki riyazi məsələ ilə üzləşir. Şəkinin Aşağı Göynük kəndindən qeydə alınmış bir tapmaca buna bariz nümunə ola bilər: “Göydən gidiy qazdar. Yerdə də oluy bi dənə axsax qaz. Yerdəki axsax qaz diyi ki, eheyyyy... göynən gidən 100 qaz, məni də götür, ol düz qaz. Göydeyi qazdar diyi ki, biz 100 döyülux, bi bizi qədər, bi bizim yarımız qədər, bi də yarımızın yarısı qədər, bi də sən axsax qaz olanda 100 qaz bitiy. Di görüm, göydən gidən neçə qaz oluy?” Tapmacanın cavabı 36 qazdır. Hesablama apardıqda cavabın düz olduğunu görürük: $36+36+18+9+1=100$

Tapmacaların bir qisminə bircə söz dəyişməklə məna dəyişə bilər. Bu söz oyunu isə uşağın məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyə xidmət edir: “Mən gidiyəm, özü də gidiy”. Bu tapmacanın cavabı kölgədir. “Mən gidiyəm, özü qalıy”. Bu tapmacanın cavabı isə ayaq izi, ləpirdir.

Uşaqların əylənməsində və əqli inkişafında nağıl janrının da xüsusi rolu vardır. Nağılın uşağın dilinin inkişafında, ədəbiyyatla bağlı müəyyən təsəvvürlərinin yaranmasında, xəyal aləminin genişlənməsində özünəməxsus yeri olmaqla bərabər, onun xarakterinin formalaşmasına da yardım edir. Demək olar ki, bütün nağıllarımızın sonu xeyirin şər üzərində qələbəsi ilə bitir.

Nağıl dinləməklə böyüyən uşaqlarda istər-istəməz belə bir düşüncə yaranır ki, gec də olsa, güc də olsa, sonunda haqq qalib gələcək.

Çox təəssüf ki, son zamanlarda dünyada getdikcə güclənən qloballaşma xalqın həyatında folklorun yerini daraltmaqdadır. Artıq beşik başında layla deyən nənələrin sayı azalmış, layla çalan analara isə heç rast gəlmirik. Yanılımac janrından istifadə isə müəyyən qisim loqoped həkimləri çıxmaq şərtilə heç kəs tərəfindən deyilmir. Tapmaca və nağıllar da artıq repertuarlardan çıxmaqdadır. Bütün bunlar gələcək nəsillərin əqli baxımdan normal inkişafına, şəxsiyyət kimi formalaşmasına xələl gətirən amillər kimi dəyərləndirilə bilər.

Folklor yalnız insanı inkişaf etdirməklə, onu tərbiyə etməklə, xalqı üçün, həmçinin bəşəriyyət üçün lazımlı bir şəxsiyyət kimi yetişdirməklə qalmır, həmçinin onun əylənməsinə də xidmət edir. Folklordan uzaq düşən, bütün vaxtını sosial şəbəkələrdə keçirən gənc nəsil həm də asosiallaşır, getdikcə özünə qapanır. Bunlar da onun depressiyaya düşməsinə, intihara kimi aparan amillərə çevirilir.

Bünyadova Aynur
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru

Azərbaycan və ingilis dillərində “su” komponentli feili frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətləri

Feillər mənalarına görə üç əsas qrupa bölünərək hərəkət, hal və prosesləri ifadə edirlər. Bu bölgü ümumi bölgüdür və feillərin maddilik mənalarının əsas xüsusiyyətlərini əhatə etmir. Bu baxımdan feillərin əhatə etdiyi semantik sahələri başqa şəkildə ayırmaq cəhdləri olmuşdur.

Fikrimizcə, “su” komponenti feili frazeoloji vahidləri “fəaliyyət” və “hal” semantik sahələrinə ayırmaq və bu sahələrə daxil olan mikrosahələri tədqiq etmək daha məqsədəuyğundur.

“Fəaliyyət” sahəsinə fiziki fəaliyyət, psixi və emosional fəaliyyət, qarşılıqlı təsir mikrosahələrini daxil edirik.

Spend money like water. Pulu su kimi xərcləmək, bədxərc olmaq, necə gəldi xərcləmək. Bu frazeoloji vahiddə motivləşmə suyun çoxluğu, axıb getməsi ilə verilməmişdir. İnsan sudan istifadə edərkən qənaətlə yol verməmişdir. Buna görə suya münasibətdə onun həmişə varlılığı, zənginliyi düşünülmüşdür. Təbii ki, müasir dövrdə suya olan tələbat artır, içməli suyun tükənməsi, azalması təhlükəsi yaranır. Frazeoloji vahid tarixən keçmişdə formalaşmışdır. İnsanlar su ilə bağlı hansısa çatışmazlığın ola biləcəyi haqqında məlumatla malik olmamışlar. Bu frazeoloji vahid müxtəlif dillərin frazeoloji sistemlərində qeydə alınır.

Flow like water. Bu frazeoloji vahidin tərkibində *like water* birləşməsi istifadə olunmuşdur. Frazeologizmdə motivləşmə yenə də çoxluq, izafilik, arasıkəsilməzlik xüsusiyyəti əsasında getmişdir. İngilis dilində şərab və ya spirtli içki ilə bağlı *çay kimi axmaq* mənasında işlənir. Feili frazeoloji vahid pulun çay kimi axması, daha doğrusu, pulun çay kimi kiminsə cibinə axması, kiminsə əlinə gəlməsi anlamında işlənilir: *“Money is going to flow like water and the lobs are going to be asked very nicely to work for the military”* (M.Wison) – Pul su kimi onların cibinə axacaq, laboratoriyaya yalnız hərbi məqsədlər üçün çalışmaq hörmətlə təklif olunacaq.

Like water birləşməsinin daxil olduğu feili frazeoloji birləşmələrdə əsas mənə suya oxşatmaq, suya bənzətmək, suyun malik olduğu keyfiyyət və xüsusiyyətləri qabartmaq üzərində qurulur. Azərbaycan dilində də eyni xətt üzrə motivləşmə müşahidə olunur. *Su kimi axmaq* frazeologizmində suyun iki xüsusiyyəti üzrə mənalandırma fəaldır. Bir halda *su* axan çay kimi nəzərdə tutulur bu zaman hansısa istiqamətdə gedən suyun ardı-arası kəsilmir. Suyun axması “ötüb keçmək”, “getmək” anlamlarını verir və bu frazeoloji vahidlər zamanın keçməsi, bir hadisədən sonra çox şeylərin dəyişməsi semantikasını qazanır. *Aradan çox sular axıb, aradan çox sular keçib* feili frazeologizmi iki şəxs, iki dövr, ümumiyyətlə, iki hadisə arasında müxtəlif hadisələrin baş verməsi mənasını verir. Bu frazeologizmdə həm zaman seması, həm də hadisə dəyişmələri seması vardır. Axıb gedən su

daim dəyişir. Bu, Sokratın *eyni suya iki dəfə girmək olmaz* fikri ilə də səsleşir. Suyun axın istiqamətinin dəyişməsi də Azərbaycan dilində frazeologizm yaranmasında istifadə edilir. *Suyun axarı dəyişib, suların axarı dəyişib* kimi birləşmələr şəxsə və ya şəxslərə aid edildikdə mövqe və münasibətin dəyişməsi anlamını verir. Bu frazeoloji birləşmə predmetə aid edildikdə hadisələrin, fikirlərin, qiymətləndirmənin və s. dəyişməsi semantikasını qazanır.

Su içmək kimi, su kimi içmək frazeologizmlərindən ikincisi feili frazeoloji vahid strukturundadır. Birinci frazeologizmin *su içim kimi, su içmək kimi asan, su içmək, su içmək kimi sadə şey* variantları qeydə alınır. Həmçinin, *bir içim su olmaq* frazeologizmi də işləkdir.

Be in deep water(s) – ağır vəziyyətdə olmaq, çətinlik içində olmaq, ciddi narahatçılıq keçirmək. Etimoloji cəhətdən bibleizm sayılır. Feili frazeologizmin hərfi tərcüməsi *dərin suda olmaq, suyun dibində olmaq* kimi verilə bilər. Hər iki halda boğulmaq təhlükəsi aktuallaşır. Nəfəsi çatmamaq, əl-qol atıb çabalamaq, suyun üzünə çıxmağa çalışmaq assosiasiyası verir. Bütün hallarda vəziyyətin çox gərgin və təhlükəlilyi semantikasını verir.

In deep water(s) və *got into deep water* sinonim cüt əmələ gətirir. *Be in hot water* və *get into hot water* frazeologizmləri də sinonim cütlərdir. Dörd frazeologizmin hər biri digəri ilə sinonim mövqedə işləyə bilər.

Metaforik mənalandırma zamanı frazeologizm özündə iki planda mənanı birləşdirir. Bunlardan birincisi obrazsız ilkin, ikincisi obrazlı dərk olunandır. İdiomun prototipiki olan söz birləşməsi ilə idiomun özü semantik cəhətdən bir-birindən nə qədər uzaq olsalar, obrazlılıq bir o qədər güclənir. Frazeologizm ilkin sərbəst söz birləşməsinin semantikasının mücərrədləşdirilməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Qeyd edilən xüsusiyyəti *hold water – to be or seem true, reasonable or believable* və *pour oil on troubled waters – to try to stop trouble, a quarrel* “su” komponentli feili frazeologizmlərinin kontekstdə işlənməsində müşahidə etmək mümkündür. Kristina Ammerin *The American Heritage Dictionary of Idioms* lüğətində *hold water* feili frazeoloji vahidinin semantikasi dənizdə üzən gəminin su buraxmadığı halda öz funksiyasını yerinə yetirməsi ilə assosiasiya yaradır. Etibarlılıq seması sərbəst birləşmədən alınaraq sabit birləşməyə köçürülmüşdür.

Come hell and (or) high water frazeologizmində *water hell* sözü ilə sinonim kimi işlənərək “böyük təhlükə” diferensiallaşdırıcı semini əmələ gətirir.

Oddan-sudan keçmək feili frazeoloji vahidində “su” komponenti çətinlikləri, sınaqları keçmək, bərkdən-boşdan çıxmaq mənalılarında işləyir və müxtəlif xalqların frazeoloji fondunda yer alır. Həyatın bütün çətinliklərini keçmək anlamında hərfi tərcüməsi *oddan, sudan və mis borulardan keçmək* olan feili frazeoloji vahid də müxtəlif dillərdə işləkdir. *Mis borular* məhsulların, qalıbların şərəfinə çalışan şeypurları ifadə edir. Həyatda daim mübarizliyini saxlamaq, dəyişməmək yolunda ən çətin sınaq şöhrət qazandırandan sonra da əvvəlki kimi olmağı nəzərdə tutur. Yəni bu üç çətinliyi keçən adamlar ən güclülər seçilmişlər və sədaqətli hesab olunmuşdur.

O vaxtdan çox sular axıb feili frazeoloji vahidi də tarixən qədim dövrlərə aiddir. İnsanlar zamanı ölçmək üçün qum və su saatlarından istifadə etmişlər. Ən qədim su saatının bizim eradan 1600 il əvvəl Misirdə mövcudluğu qeyd olunur. *Su* komponentli bu feili frazeoloji vahiddə zaman mənasının belə saatla və ya su ilə zamanın ölçülməsi ilə bağlı yarana bilərdi.

Göründüyü kimi, müxtəlif dillərdə *su* komponentli frazeoloji vahidlərin işlənməsində, onların ifadə etdikləri mənada oxşarlıq az deyildir. Zənnimizcə, belə oxşarlıq və semantik zəminlik təbiət ünsürlərinin, bu halda suyun qədim dövrlərdən bu yana fərqli şəkillərdə simvollaşdırılması ilə əlaqələndirilə bilər. *Hava* komponenti ilə yaranan həm substantiv, həm də feili frazeoloji vahidlərin eyni aspektlərdən tədqiqi və alınan nəticələrin müqayisəsi, şübhəsiz ki, əhəmiyyətli və maraqlı doğuran məsələlərdəndir.

Cavadova Vüsalə
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
vusala_h@mail.ru

Milli ədəbi-nəzəri fikrin totalitar təfəkkür dövründəki problemləri
(1940-50-ci illər)

1940-50-ci illərdə nəsr və dramaturgiya ilə yanaşı, poetik sənət əsərləri də ciddi sınaq qarşısında qalmışdı. Şairlərin intim-mənəvi duyğuları ədəbiyyata gətirməsi şəxsi bədbin hissləri tərənnüm etmək kimi qiymətləndirilir, qəzəl və nəğmələr yazan şairlər müasirliyə laqeyd münasibət bəsləməkdə günahlandırılırdı. Beləliklə, neftdən, pambıqdan, sovet gerçəkliyindən yazmayan sənətkarlar çox kəskin ittihamlar eşitməli olur, onlara müxtəlif təzyiqlər edilirdi.

Ü.İ.K. (b) P MK-nın ideoloji məsələlərlə bağlı qərarları, o cümlədən “Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” qərarı tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın milli və demokratik əsaslarla öz işini qurmasına imkan vermirdi. Xüsusən Azərbaycan bolşeviklərinin rəhbəri M.C.Bağirovun müridizmi, Şamil hərəkatını pisləyən çıxışlarından sonra Azərbaycanda da söz, sənət adamlarının sərbəst, azad söz söyləmək imkanları məhdudlaşdı. İş o dərəcəyə çatdı ki, hətta “Dədə Qorqud” dastanı millətçi xalq yaradıcılığı nümunəsi hesab edildi. Azərbaycan tarixi və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin həmin əsaslarla yazılması ciddi şəkildə tənqid olundu. Ədəbiyyatşünaslığın müstəqil sahəsi olan ədəbi tənqidin üzərinə ciddi və siyasi vəzifələr qoyuldu.

M.C.Bağirov 1949-cu il Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVII qurultayındakı hesabat məruzəsində qeyd edirdi ki, ədəbi tənqid ideya və ədəbi cəhətdən lazımı yüksəkliyə qalxmamış və yazıçılarımızın yaradıcılığında olan səhv və nöqsanları vaxtında açıb göstərməmişdir. Partiyanın XVIII qurultayında M.C.Bağirov bir qədər də irəli gedərək ədəbi tənqidin fəaliyyətini kəskin tənqiddə məruz qoymuşdu: “Bizdə demək olar ki, ədəbi tənqid yoxdur. Ədəbi tənqidimiz yalnız ideya cəhətdən deyil, tənqidçilik sənəti cəhətdən də kəsərsiz olmuşdur”.

M.C.Bağirovun professional tənqidçilərin ədəbiyyatın mühüm nəzəri məsələləriylə daim, müntəzəm məşğul olmamaları, ədəbi proseslə bağlı ciddi, faydalı fikirlər söyləməmələri haqqında fikirləri 40-cı illərin sonunda daha çox humanitar elm sahələrində totalitar təfəkkürün formalaşmasına imkan yaradırdı. Ədəbiyyatın, ədəbi tənqidin üzərinə düşən basqılarda məqsəd aydın idi. Marksist ideoloqlar sovet cəmiyyətinin ideologiya aparatını gücləndirmək, qeyri-marksist ideologiyaları humanitar elm sahəsinə yaxın buraxmamaq məqsədi güdürdü.

Marksist estetikanın ifrat və sərt tələbkarlığından ən çox əziyyət çəkənlər milli mədəniyyətlə, milli mənəviyyətlə bağlı sənətkarlar və ədəbi tənqidçilər idi. Bu cür baxışlar bir qayda olaraq “millətçilik”, “şovinizm”, “burjua millətçiliyi” adı ilə damğalanırdı. Ədəbi tənqidimizin və ədəbiyyatşünaslıq elmimizin surətlə inkişafı üçün ən mühüm şərt tənqiddə və ədəbiyyatşünaslıqda milli məhdudiyət və burjua millətçiliyi qalıqları ilə amansız mübarizə aparmaqdır. Stalin yoldaş öyrədir ki, “...ancaq nəzəriyyədə burjua mövhumatı ilə mübarizədə marksizm-leninizm mövqelərini möhkəmləndirməyə nail olmaq olar”.

1940-50-ci illərdə humanitar elm sahələrinə olan total hücumlar, xüsusən ədəbi tənqid üzərinə qoyulan ifrat tələbkarlıq ədəbi prosesin normal inkişafına imkan vermirdi. Həyat həqiqətlərini, cəmiyyətin ictimai nöqsanlarını bədii yaradıcılığa gətirən şair və yazıçılarımız siyasi, ideoloji basqılara məruz qalırdı. Azərbaycan sovet yazıçılarının II qurultayındakı çıxışında S.Rəhimov deyirdi: “Partiyamızın Mərkəzi Komitəsinin 1946-cı il tarixli “Zvezda” və “Leninqrad” jurnalları haqqında qərarı ilə əlaqədar olaraq bizim Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən Azərbaycan sovet nəsrində olan yanlış bir yanlış meyli ortalığa çıxartdı. Bizim bir sıra yazıçılarımız, o cümlədən, məruzəçi Süleyman Rəhimov, Mir Cəlal, Mehdi Hüseyn, Sabit Rəhman ayrı-ayrı əsərlərində sovet həyatı və həqiqətini təhrif edir, bəzi həyatımızın qalib gələn tendensiyalarını, yəni onun müsbət cəhətlərini nəzərə almadan mənfiliklərə məftun olurdular”.

Bədii ədəbiyyata, incəsənətin başqa növlərinə sinfi yanaşma metodologiyasının nəticəsində sovet hakimiyyətinin mövcud olduğu 70 il müddətində ədəbi prosesdə mənfi meyl və təmayüllərin baş verdiyini görürük. Məsələn, 20-30-cu illərdə milli tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda klassik irsə və müasir ədəbi prosesə münasibətdə vulqar sosiologizm meydana çıxmışdı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir çox böyük şəxsiyyətlərini bu və ya başqa istismarçı sinfin məfkurəsi ilə bağlamağa, bu yolla onları ədəbiyyat tariximizdən silməyə çalışırdılar. Vulqar sosiologizmin təsiri ilə yazılan tənqidi əsərlərdə bir qayda olaraq M.Füzuli “saray aristokratı şairi”, “Vaqif “ saray şairi”, “Zakir “iflas etmiş mülkədarlıq şairi”, M.F.Axundzadə “kapitalistləşmiş olan varlı təbəqənin “ideoloqu”, S.Ə.Şirvani - “ruhani şairi”, C.Məmmədquluzadə “maarifçi xırda burjua yazıçısı”, N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyev liberal-mülkədar yazıçı, Abbas Səhhət “böyük burjua təsiri altında qalan xırda burjua şairi” kimi qələmə verilir.

Marksizmin davamçıları olan Lenin və Stalin bir çox çıxışlarında ədəbiyyatın sinfi olduğunu unutmamağa çağırırdılar. Ədəbiyyatın sinfi xarakterini, ideologiyaya xidmət etdiyini İ.Stalin dönə-dönə qeyd edirdi.

Cavadova Yeganə
dosent
Ağazadə Şəfa
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
shafaagazadeh@gmail.com
yegames@mail.ru

İngilis dilçiliyində “a” prefiksli hal-vəziyyət bildirən sözlərin tədqiqi tarixi

İngilis dilçiliyində mövcud olan “hal-vəziyyət bildirən sözlər” və yaxud da digər bir adı ilə desək “stativlər” uzun illər müxtəlif ölkələrdən olan dilçilərin maraq dairəsində olmuşdur. Bu kateqoriyada olan sözləri ingilis dilçiləri tərəfindən müstəqil nitq hissəsi hesab edilməyərək zərflərin və sifətlərin tərkibində araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu haqqında ətraflı araşdırmanı Oruc Musayev etmişdir. Oruc Musayevin fikrincə bu qrupa daxil olan sözlər həm qrammatik həm də nominativ səciyyə baxımından xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar şəxs və əşyaların müvəqqəti xüsusiyyətini bildirib “a”-prefiksə malik olur.

Asleep, afraid, awake, alive, alone, aflame, afoot və s.

Oruc Musayev öz kitabında hal-vəziyyət bildirən sözləri vəziyyət bildirən sözlər adlandırmış və onları aşağıdakı sintaktik xüsusiyyətlərinə görə müstəqil nitq hissəsi hesab etmişdir.

1) Cümlədə əsasən predikativ funksiyasında işləndiyi üçün.

They kill me because they are afraid of me.

2) Zərflə təyin olunduğuna görə.

The child was fast asleep.

3) Təyin funksiyasında olduğuna görə.

She left the child asleep.

4) Özündən sonra sözünü qəbul edildiyinə görə.

I am ashamed of you.

Bu mövzu haqqında rus dilçiləri də geniş araşdırma etmişlər. L.V.Shcherba və V.V. Vinogradov tərəfindən bu kateqoriyadan olan sözlər ayrı nitq hissəsi hesab edilmişdir. Rus tədqiqatçılarına görə sleep, afraid, aware, afloat və s. tipli “a” prefiksli sözlər stativ sözlər yada qısacası stativlər adlandırılmışdır. Araşdırma ilk dəfə B.A. Ilyish tərəfindən başlanmış və B. S. Khaimovich, B. I. Rogovskaya tərəfindən davam etdirilmişdir.

Rus tədqiqatçılarının bu kateqoriyadan olan sözləri sifətlərdən ayıraraq ayrı bir nitq hissəsi hesab etmələrinin səbəbləri bunlardır

- 1) "A" prefiksi sözlər sifətlərdən fərqli olaraq dərəcəyə sahib deyillər.
- 2) Sifətlər keyfiyyət bildirdiyi halda stativlər vəziyyət bildirir.
- 3) Stativ birləşmələr sifətlərdən fərqli olaraq atributiv funksiya daşımır və cümlədə predikativ kimi çıxış edir.

L. S. Barkhudarov stativin qrammatik statusu barəsində yeni bir araşdırmanı öz üzərinə götürmüşdür və onun düşüncələri M. Y. Blokh və I. P. Ivanova tərəfindən dəstəklənmişdir. Onlar aşağıdakı əks arqumentləri irəli sürmüşdürlər: Stativlər tərəfindən ifadə edilən əsas mənə "stativ özəllik" kimi mənalanır. Bu səbəblə stativlər klassik sifətlərdən fərqli deyillər. Məsələn, hər ikisi bir insanın ruhi vəziyyətini (afraid, aware, curious, happy) və ya bir insanın fiziki vəziyyətini (afoot, astir, sound, healthy, hungry) əks etdirir. "A" prefiksli sözlər demək olar ki, nitq hissəsi kimi götürülə bilməz, çünki qeyri məhsuldardır və kök morfem ilə birləşmişlər. Stativlər müqayisə dərəcəsi şəkilçisi qəbul etməzlər, lakin bir çox sifətlər kimi müqayisəni çoxaltmasının göstəricisi kimi cümlədə rol oynaya bilirlər. Məsələn: Ally was the one most aware of the delicate situation.

Funksional olaraq stativlər atributiv sözlərdə istifadə olunmur, lakin sifətlər kimi əlaqəli feillərlə və isimlərlə pospozisiya funksiyasında işlənir. Bu fikirin tərəfdarları stativləri sifətin müəyyən bir qrupuna aid olduğu fikirini irəli sürmüşdürlər.

Cavadova Yeganə
dosent
Əliyeva Səidə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
saidabayramova9@gmail.com
yegames@gmail.ru

İngilis dilinin tədrisində omonimlərin yeri

Çağdaş ingilis dilində "omonimlik" geniş yayılmış mürəkkəb leksik-semantik hadisə olub, bir çox dilçiləri bu hadisəni və onun təsnifatını verməyə sövq etmişdir. Omonimlik hadisəsinin uzun illər araşdırılmasına baxmayaraq, bu sahədə yekdil fikir birliyi yoxdur.

Yazılış və deyilişcə eyni olan, leksik-semantik mənə baxımından fərqli olan, eləcə də müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərə omonimlər adlanır. O özünü həm leksik, həm də qrammatik formada göstərir. Leksik omonimlər müxtəlif semantik mənalar ifadə etsə də, qrammatik omonimlərin mənalarından biri əsas, digəri isə köməkçi nitq hissəsi olur. Qrammatik omonimlər leksik omonimlər kimi eyni cür yazılıb tələffüz olunur. Dildə həm sözlər, həm də şəkilçilər qrammatik omonim ola bilər. Məs., "let" həm söz, həm də şəkilçi kimi çıxış edir. *Let* sözü - icazə vermək, *outlet* - çıxış, çarə sözündə "let" şəkilçi kimi çıxış edir, *out* - çöldə, *outstanding*- məşhur sözündə isə *out* prefiks kimi işlənir.

İngilis dili dərslərində omonimliyin tədrisi zamanı xeyli çoxdur və bu sözləri bilmədən, maneləri aşaraq ünsiyyət qurmaq çox çətindir. müxtəlif suallar ortaya çıxır. Belə ki, tədris zamanı həmin sözlərin hansı nitq hissəsi olması, tələffüzü, daşdığı mənənin araşdırılması və s. bəzən anlaşılmaqlıq yaradır. Bu cür sualların təhlili və tədqiqi onların tədrisini qismən yüngülləşdirir.

Müasir təhsil sistemində qarşıda duran ən ümdə məsələlərdən biri şagirdlərin dünyagörüşünü inkişaf etdirmək, onların dərslərində fəallığını artırmaqdan ibarətdir. İngilis dilində omonimlərin tədrisi həmişə çətin qavranılan mövzulardan olub və onlar haqqında bilikləri şagirdlər aşağı siniflərdən əldə etsələr də, tədqiqatlar göstərir ki, onlara tərkibində omonim olan cümlələr təqdim edildikdə, onlar heç də həmin sözlərin mənəsini müstəqil aydınlaşdırma bilmir və fikirlərini dürüst şəkildə müəllimə ifadə edə bilmirlər. Məhz buna görə omonimlərin izahı zamanı bir sıra metodik tövsiyələrə riayət etmək onların anlaşılmasında yardımçı ola bilər.

Bu metodik tövsiyələrin həyata keçirilməsində şagirdlərin yaş dövrü də nəzərə alınmalıdır. Yaş dövrünə əsasən dildən kənar faktorlardan (məsələn, əşya və onun şəkillərindən istifadə, sözün

yazılışı və tələffüzü) da istifadə etmək olar. Bu faktorlar omonimlərin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsinə əhəmiyyətli rol oynayır.

Bir çox hallarda omonimlər müxtəlif mənşəli sözlər kimi çıxış edir. Məsələn, "plain" və "plane" latın mənşəli sözlər olub "planus"- "düz, hamar" mənasını bildirir.

İngilis dilində eyni səs tərkibinə aid olub, müxtəlif cür yazılan sözlər də anlaşmada problemlər yaradır. Məsələn, *whig* (n) - vıqlar (İngiltərədə indiki liberallar partiyasının səlfi olmuş siyasi partiya) - *wig* (n) - parik, süni saç

weather (n) - hava, *wether* (n) - buruq, *whether* - ki (bağlayıcı)

baize (n) (yun və ya pambıq parça) - *bays* (n) - (dəfnə yarpağı) - *beys* (n) - (bəylər).

Eyni cür yazılıb, müxtəlif tələffüz və məna bildirən sözlərə nümunə kimi aşağıdakı sözləri göstərə bilərik: *down* [daun] (n) - narın tük, *down* [daun] (v) - bir stəkan pivəni başına çəkmək, *down* [daun] (adv) - aşağıda, *down* [daun] (prep) - aşağıya.

Tədqiqat olunan dildə qrammatik omonimlərin başa düşülməsində bir sıra çətinliklər ortaya çıxır. Aşağıdakı bölmələr onların qavranılıb anlanmasında şagirdlərə yardımçı ola bilər:

1. "Sees" - görmək feili "to see" feilinin indiki zaman III şəxsin təkində işlənən formasıdır. "Seize" - tutmaq, "seas" isə "sea" dəniz isminin cəm formasıdır. Bu nümunələrin sayı bu dildə çoxluq təşkil edir. "Knows" (v.) (bilmək "know" feilinin III şəxs təkinin göstəricisidir) - nose (n.) burun, brews (bişirmək) - braise (göyərmək), means (mənası olmaq) - means (vasitə) və s.

2. Keçmiş sadə zamanda işlənən elə sözlər var ki, onlar da omonimlik əmələ gətirir. Məsələn, *ate* (yedi - "eat" - feilinin keçmiş zamanı göstərir) - *eight* (8, rəqəm ifadə edir), *died* - ("die" - ölmək feilinin keçmiş zaman formasıdır) - *died* - rənglənmiş, boyanmış mənalarını ifadə edir.

3. İngilis dilində üçüncü forma feillər də omonim söz kimi çıxış edə bilər. Məsələn, *days* (günlər) - *daze* (qız çiçəyi), *rays* - *raise* (qalxmaq), *rows* (sıralar) - *rose* (qızılgül) - *rose* (qalxdı).

4. Bir sıra əvəzliliklər məsələn, *him* (ona, onu) - *hymn* (himn), *mine* (mənimki) - *mine* (mədən), *our* (bizim) - *hour* (vaxt, saat) müxtəlif cür yazılır, eyni cür tələffüz olunur.

5. Bir sıra qısaltmalar, məsələn, *who's* (*who is birləşməsinin qısa forması* - kimdi) - *whose* (kimin), *it's* (budur) - *its* (onun), *there's* (orada var) - *theirs* (onların), *I'll* (mən olacağam) - *aisle* (keçid), *he'll* (o olacaq) - *heal* (daban), *we'll* (biz olacağıq) - *wheel* (təkər), *we'd* (biz istərdik) - *weed* (alaq) və s. omonimlik əmələ gətirir.

6. Şəkilçi ilə düzələn sözlər, məsələn: *fourth* (dördüncü) - *forth* (irəli), *higher* (daha yüksək) - *hire* (tutmaq), *miner* (şaxtaçı) - *minor* (kiçik, böyük olmayan), *chilly* (soyuq) - *chili* (çili istiotu), *wholly* (bütövlükdə) - *holy* (müqəddəs).

7. İki sözdən ibarət birləşmənin bir söz kimi işlənərək omonimlik əmələ gətirməsi. Məs., *All ready* (hamı hazırdır) - *already* (artıq), *all together* (bir yerdə) - *altogether* (bütövlükdə), *mean time* (bu anda) - *meantime* (bu vaxt)

M. Məmmədovaya görə "söz omonimlərin seçilməsi danışan (natiq) üçün də çətin, çünki o, (natiq) ünsiyyət zamanı elə söz seçməlidir ki, o ambiqüvlik yaratmasın". İngilis dilinin tarixi inkişaf dövründə dildə gedən dəyişikliklər, yeni omonimlərin əmələ gəlməsinə zəmin yaradır

A. İ. Qolovnya qeyd edir ki, "omonimlik 1- dilin nəzəri və elmi problemi, 2-tətbiqi problem (avtomatik tərcümə), 3 - metodik problemdir"

Sadalanın özəlliklər onun nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli kateqoriya olmasını göstərir. Bu çətin dil prosesinin hərtərəfli və lazımınca öyrənilməsi tədris prosesində şagirdlərin kommunikativ sərişələrinin yaranmasına kömək olur

Azərbaycan folklor materiallarında ümumi şəxslı cümlə strukturları

Azərbaycan folklor materialları geniş xalq kütləsi tərəfindən yaradılan və yaşadılan şifahi dil nümunələridir. Bu şifahi dil nümunələri müxtəlif cümlə strukturları ilə ifadə olunur. Folklor materiallarımızdakı cümlə strukturları milli mədəniyyətimizi əks etdirən tonik, ritmik, melodik ahəngdarlığa malik nitq parçalarıdır. Nitq prosesində bu parçalardan əsaslı şəkildə istifadə etməklə nitqin emosionallığını, ahəngdarlığını, ifadəliliyini təmin etmək olur.

Milli folklorumuzun mahiyyətini, məzmununu, semantikasını üslubunu əks etdirən cümlə strukturlarından biri də təktərkibli cümlə strukturlarıdır. Təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən biri əsasında qurulan sadə cümlələrdir. Belə cümlələr qurularkən digər baş üzvə ehtiyac olmur.

Təktərkibli cümlələrdə subyekt ayrıca mübtədə, predikat isə ayrıca xəbər şəklində ifadə oluna bilmir. Subyekt və predikat baş üzvlərdən biri ətrafında cəmlənmiş olur. Baş üzvlərdən biri mövcud olmadığı üçün bu cür cümlələr təktərkibli cümlələr adlanır.

Təktərkibli cümlə strukturlarının bir qisminə mübtədə, digər qisminə isə xəbər iştirak etmir. Bu baxımdan mübtədasız təktərkibli cümlələr və xəbərsiz təktərkibli cümlələr olmaqla iki qrupa bölünür. Mübtədasız təktərkibli cümlələrdən biri də ümumi şəxslı cümlə strukturlarıdır. Ümumi şəxslı cümlələr iş və hərəkətin hamıya aid olduğunu bildiren təktərkibli cümlə strukturlarıdır. Ümumi şəxslı cümlələr hamıya aid olan, hər yerdə, həmişə müşahidə edilən, bir qayda şəklini almış iş, hərəkət və hadisəni, ümumiləşmiş şəxsi bildirir.

Bu xüsusiyyətləri daşdığına görə belə cümlə tiplərinə folklor materiallarında geniş rast gəlinir. Ümumi şəxslı cümlələrdə hamı tərəfindən qəbul edilmiş hökmlər ifadə olunduğundan çox vaxt folklor nümunələri olan atalar sözləri və məsəllər bu cümlə strukturları formasında olur. Məsələn: Yıxılana balta çalmazlar (Məsəl). İlanın quyruğunu yox, başını əzərlər. (Atalar sözü) Paydan pay ummazlar. (Atalar sözü) və s.

Atalar sözləri və nəsihətlərdən ibarət ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri feilin əmr, şərt şəkilləri, bütün zaman və şəxslərlə ifadə oluna bilər. Demək, ümumi şəxslı cümlələrin xəbəri feilin müxtəlif formalarında olan sözlərlə ifadə olunur. Belə cümlələrin bir qisminin xəbəri feilin əmr şəklində olur. Məsələn: Adımı sənə qoyum, özgəni yana-yana qoyum! (Atalar sözü) Adını tut, qulağın bur. (Atalar sözü) Özünə baxma, sözünə bax. (Atalar sözü)

Folklor materiallarında işlənən bir qism ümumi şəxslı cümlə strukturlarının xəbəri feilin xəbər formasının II şəxsinin təkində olur və hamıya aid hərəkət, hökmü ifadə edir. Məsələn: Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan dağ olar. (Atalar sözü) Aşpaz dükanıdır: Az verərsən – az yeyərsən, çox verərsən – çox yeyərsən. (Atalar sözü) Bıgı buraxmısan, saqqala salam vermirsən. (Məsəl) Üz verərsən, astar da istər. (Atalar sözü) Yeməklə doymayan, yalamaqla doymaz. (Atalar sözü)

Nümunələrdən görüldüyü kimi bu tipli cümlələrin əksəriyyətinin xəbəri feilin xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zaman, üçüncü cümlənin birinci xəbəri nəqli keçmiş zaman, ikinci xəbəri indiki zaman, beşinci cümlənin ikinci xəbəri isə qəti-gələcək zamanda olan feillərlə ifadə olunmuşdur.

Folklor materiallarında təsadüf olunan ümumi şəxslı cümlə strukturlarının böyük əksəriyyətinin xəbəri feilin xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanının təsdiq və inkarının III şəxsin cəmində olan feillərdən ibarətdir. Xalq zəkasının, müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi sayılan atalar sözü və məsəllərin çox hissəsi bu forma əsasında yaranmışdır. Məsələn: Yeməyən malını yeyərlər, özünü də söyərlər. (Atalar sözü) Yer var danışarlar, yer var sözü udarlar. (Atalar sözü) Qaranlıq quyuya daş atmazlar. (Məsəl) Acizə toxunmazlar. (Atalar sözü) Varlılığa güvənməzlər. (Atalar sözü) Qaranı ağa, ağı qaraya qatmazlar. (Atalar sözü) Keçənə güzəşt deyərlər. (Atalar sözü)

Atalar sözləri və məsəllər üçün daha çox səciyyəvi olan bu tipli cümlə strukturlarının bir qismini elliptik cümlələr təşkil edir. Məsələn: Malı malla ölçərlər, canı-canla. (Atalar sözü) Toya toy deyiblər, yasa yas. (Atalar sözü) Heyvanı budundan dağlarlar, insanı ürəyindən. (Məsəl) və s. İkinci komponenti natamam olan belə ümumi şəxslə cümlə strukturları prosodiya vasitələrinin köməyi ilə yaranır və buraxılmış üzvü cümlənin öz məzmununa görə müəyyənləşdirilir.

Qeyd edək ki, folklor materialları şifahi dil əsasında yarandığından elliptik cümlələrlə çox zəngindir. Bunu tədqiqata cəlb etdiyimiz təktərkipli cümlə strukturlarında da müşahidə etmək olur. Bu baxımdan xəbəri feilin xəbər formasının qeyri-qəti gələcək zamanının təsdiq və və inkarının III şəxsinin cəmində olan sözlərlə ifadə olunan ümumi şəxslə cümlə strukturları üstünlük təşkil edir: Heyvanın dişinə baxarlar, insanın işinə. (Atalar sözü) Atın arığına qarı deyərler, igidin yoxsuluna dəli. (Atalar sözü) və s.

Xəbəri III şəxsin cəmində işlənən sözlərdən ibarət ümumi şəxslə cümlə strukturlarına bayatılarda da rast gəlinir. Məsələn:

Əzizim ağlamazlar,
Gülərlər, ağlamazlar.
Qürbətdən ölən kəsin,
Gözlərin bağlamazlar. (bayatı)

Nümunədə feilin xəbər şəklinin qeyri-qəti gələcək zamanının həm təsdiq, həm də inkarının III şəxsinin cəmində olan sözlərlə ifadə olunmuş ümumi şəxslə cümlə strukturları işlənmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan folklor materialları ümumi şəxslə cümlə strukturları ilə zəngindir. Bu cümlə strukturları fikrin qısa, yığcam, emosional ifadəsinə xidmət göstərir. Bunların toplanılıb araşdırılması tarixi sintaksisə zəngin material verəcəkdir.

Əliyev Ayəddin
dosent
Babayeva Nərmin
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ayeddin59@mail.ru
narmin.babayeva.9696@mail.ru

İbtidai siniflərdə şagirdlərin rəhbərli nitqinin inkişaf etdirilməsi

Müasir dövrdə məktəbin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə dil və təfəkkürün vəhdəti nəticəsində inkişaf edir. Dil nitqi formalaşdırıcı vasitədir, nitq isə dili ehtiva etməklə onu canlandırır və yaşadır. Dil nitqə çevrilməklə fəaliyyət göstərir.

Məlumdur ki, uşaq məktəbə gələndə qədər müəyyən nitq vərdişlərinə yiyələnmiş olur. Lakin onun nitqinin inkişafı üzərində məktəbdə məqsədəuyğun iş aparılmalıdır.

İbtidai siniflərdə şagirdlərə sözdən istifadə etməyi öyrətmək, onlara həyatda zəruri olan nitq vərdişləri vermək lazımdır. İbtidai siniflər üçün proqram (kurikulum) və dərsliklərdə şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinin inkişafına ciddi diqqət yetirilir. Ana dili üzrə hər bir dərstdə nitq inkişafı üzrə iş mühüm yer tutur və nəticə etibarilə, hər bir məşğələ nitq inkişafı dərsidir. İbtidai sinif müəllimi elə etməlidir ki, şagird orfoqrafik və qrammatik nəzəriyyəni mənimsəməklə yanaşı, onu müstəqil şəkildə tətbiq etməyi də bacarsın. Bunun üçün müəllim şagirdə sözləri düzgün tələffüz etmək, cümlədə işlətmək, cümlə qurmaq, müstəqil şəkildə fikirlərini ifadə edə bilmək bacarığını aşılamalıdır. Vahid nitq prosesinin bir-birilə əlaqədar olan iki növü vardır ki, bunlar da şifahi və yazılı nitqdır. Məktəbdə şifahi və yazılı nitqin məqsədəuyğun inkişafı təmin olunmalıdır. Çünki hər ikisi bir-birilə sıx bağlıdır və bir növ nitq inkişafının əkiz övladları rolunu oynayır. Bunun üçün də müəllim təkcə yazılı nitq üzrə iş aparmamalı, eyni zamanda şifahi nitqin də inkişafına diqqət yetirməlidir. İlk növbədə

müəllim şagirdin şifahi nitqindəki nöqsanları aradan qaldırmalı, daha sonra şəkillər üzərində iş aparmalıdır. Yalnız nitqin hər iki növünə yiyələnmiş şəxsin yüksək nitq inkişafından danışmaq olar.

İbtidai siniflərdə nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin nəticəsi şagirdlərin öz fikirlərini rəbitəli şəkildə necə ifadə etmələri ilə müəyyənləşdirilir. Rəbitəli nitq inkişafı dedikdə, birinci növbədə, şagirdin öz fikrini səlis, aydın, ardıcıl, yığcam və təsirli şəkildə ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Rəbitəli nitq şagirdin öz bilik və yaş səviyyəsinə görə xarici aləmi düzgün dərk etməsi və dərk etdiyini qrammatik, üslubi cəhətdən düzgün ifadə etməsidir. Şagird ilk növbədə ifadə edəcəyi fikri yaxşı mənimsəməli, daha sonra isə onu dil cəhətdən doğru ifadə edə bilməlidir. Bunun üçün də rəbitəli nitq üzərində iş şagirdin məktəbə gəldiyi ilk gündən başlanmalıdır.

Şagirdin lüğət ehtiyatının zəngin olması da rəbitəli nitqin inkişafı üçün vacib faktorlardandır. Əlifba təlimi dövründə ayrı-ayrı söz, cümlə və mətnlərin məzmunu ilə əlaqədar olaraq şəkillər əsasında cümlələr qurur, danışır, mətnin məzmununa əlavələr edirlər. Rəbitəli nitqin inkişafı üçün əsas göstəricilərdən biri də odur ki, şagird hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin, fikrini müstəqil ifadə edə bilsin. Onun danışığında və yazısında öz ruhu, öz nəfəsi hiss olunsun. Bütün bunlar da şagirdləri müstəqil yazılara, rəbitəli nitqin əsas növləri olan ifadə və inşa yazmağa hazırlayır. İfadə və inşa şagirdlərin müstəqilliyini və fəallığını artırmaqla yanaşı, onları sözlərin düzgün şəkildə seçilməsi, rəbitəli mətn qurma, təfəkkür və nitqinin inkişafında mühüm rol oynayır.

İbtidai siniflərdə tətbiq olunan yeni məzmun – Kurikulum təlimi şagirdlərin rəbitəli nitqinin inkişafı işində ifadə və inşalarla yanaşı, esse təliminə də geniş yer verilir. Esse qurub danışmaq və ya yazmağa verilən tələblər əslində inşalara verilən tələblərə uyğundur. Lakin esselər xarakterinə görə inşadan bir qədər fərqlidir. Bəzi linqvistlərə görə, esselər inşanın xüsusi bir növüdür. İnşa və esse bir-birinə yaxın yazı fəaliyyətidir. II-IV siniflərdə həm oxu materiallarının, həm də dil qaydaları ilə əlaqəli mövzuların tədrisi prosesində qruplarla tədqiqatın aparılması, yaradıcı işlərin tətbiqi, refleksiya mərhələlərində 3-5 dəqiqə ərzində esse yazırlar. Esselər şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin, təfəkkürünün, nitqinin, o cümlədən rəbitəli nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir.

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, rəbitəli nitq şagirdin müstəqilliyini, yaradıcılıq meylini inkişaf etdirməlidir.

Əliyev Ayəddin
dosent
İsmayılova İlahə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ayeddin59@mail.ru
ilahe.huseynova82@mail.ru

Uşaq ədəbiyyatının uşaqların nitqinin inkişafında rolu

Bildiyimiz kimi, nitq ünsiyyət prosesidir. Nitq insanların həyatında ən mühüm hadisə olub misilsiz bir nemətdir. Belə ki, insanlar məhz nitqin vasitəsilə bir-birini başa düşür, öz fikirlərini, istəklərini bildirirlər. Nitq kamil, aydın, məntiqli olanda qarşı tərəfin qəlbinə yol tapa bilir, eyni zamanda qarşı tərəfi ram edərək rahat ünsiyyət qurmağa sövq edir. Mükəmməl nitqə sahib olmaq isə heç də asan deyil və unutmayaq ki, gözəl, səlis nitq insana anadangəlmə verilmir, həmçinin burada irsi və ya genetik faktorlar da rol oynamır. İnsanın gözəl, səlis nitqə sahib olması üçün çalışmaq lazımdır ki, uşaqlıqdan nitq inkişaf etdirəcək üsul və vasitələrdən istifadə edilsin.

Kiçik yaşlı uşaqların nitqinin inkişafı, nitq səslərinin tələffüzü nəinki ətraf aləmdə gördükləri əşya və hadisələri adlandırmalarının, eyni zamanda şeir parçalarının əzbərlənməsi, dinləyərək yaddaşlarına hopdurub nitqinə axıtdıqları nağılların, yanıltmacların, tapmacaların da böyük rolu vardır. Ümumiyyətlə, uşaq folkloru nümunələri poetik, cazibədar olduğu qədər də bədii cəhətdən kamil və dolğundur. Folklor nümunələrindən istifadə etməklə uşaqların dünyagörüşü, təfəkkürü

formalaşır, lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, rəbitəli nitqini inkişaf etdirir. Təmsillər, alleqoriya üsulunda yazılan əsərlər, nağıllar onların nitqinin zəngin, səlis, obrazlı olmasına imkan yaradır. Nitqin inkişafına, düzgün tələffüz vərdişlərinə yiyələnməyə kömək edən yanılmacları xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, yanılmaclar uşaqlarda dil səlisliyi yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Çünki burada sadədən mürəkkəbə doğru eyni səslər təkrarlanır. Cümlələrdə assonans və alliterasiyalardan istifadə olunur ki, bu da uşaqların şifahi nitqinin bərpasına və inkişafına şərait yaradır. Məsələn: “İpi sarı sapla, sapsarı sapla, dümsarı sapla. Yorğana yoğrul yorğun. Cücüləri cücülərə tapşırdılar cücülər, Cücüləri bircə-bircə aşırıdılar cücülər.”

Uşaq ədəbiyyatının əsası uşaq folkloruna söykəndiyi məlumdur, lakin bundan əlavə Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında da uşaq ədəbiyyatı bədii nümunələrinə rast gəlinir. Məhz bunların sayəsində uşaqlarda söz ehtiyatı artır, düzgün dil vərdişləri, mədəni danışmaq adəti formalaşır. Azərbaycan ədəbiyyatının hər bir dövrünə nəzər salsaq, görürük ki, şairlərimiz, yazıçılarımız, görkəmli simalarımız uşaqların təfəkkürünə, düşüncə tərzinə, onların marağına uyğun olan, diləyatımlı, poetik və nitqi formalaşdırıcı ifadələrdən ibarət şeirlər, təmsillər, hekayələr yazmışlar.

M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz”, “Gəl, gəl a yaz günləri” şeirlərini əzbər bilməyən Azərbaycan uşağı tapmaq qeyri-mümkündür. Araşdırmalar göstərir ki, yeddi yaşa qədər öyrənilənlər insan yaddaşında daha çox qalır və hifz olunur. Ümumiyyətlə, Sabirin nəinki uşaq şeirləri təmsilləri də sadə, aydın dili, məzmunu, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bunlarla neçə-neçə nəslin təlim-tərbiyəsində, nitqinin, təfəkkürünün inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Uşaq ədəbiyyatının inkişafında Abbas Səhhət və Abdulla Şaiqin də xüsusi xidmətləri vardır. Biz “Dovşan”, “Keçi”, “Xoruz”, “Bənövşə”, “Quşlar”, “Tıq-tıq xanım” və s. şeirlərlə və əsərlərlə böyüdük. Bu əsərlərin dili o qədər sadə, aydındır ki, uşaq bir dəfə oxuyan kimi yadında saxlayır. Uşaq psixologiyasına bələd olan şairlər onlara bitki və heyvanlar haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də onların nitqini inkişaf etdirməyə çalışmışlar. Bu cür şeirlərdə uşaqlar öz suallarına sanki cavab tapır və bununla da bilik səviyyələrini artırmış olur, məlumatlandırılırlar və beləliklə, nitq formalaşır.

Müasir uşaq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Hikmət Ziya, İlyas Tapdıq, Mirvarid Dilbazi, Zeynal Cabbarzadə, Teymur Elçin, Tofiq Mütəllibov, Fikrət Sadıq və başqalarının da yaradıcılığında uşaqlar üçün tərbiyəvi əhəmiyyətə malik, mənalı, yığcam, yadda qalan, balacaların rəğbətini qazanan şeirlərə rast gəlmək mümkündür.

Uşaq şeirlərinin qafiyələrinin sadəliyi, tələffüzü şeiri xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırır. Bu yaxınlıq uşaqlara şeiri mənimsəməkdə rahatlıq yaradır. Bu şeirlərdə əsas cəhətlərdən biri də budur ki, sözün ecazkarlığı öyrədilir. Eyni sözü müxtəlif mənalarda işlətməklə uşaqlar hər bir sözün mənasını bilmiş olur, lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirirlər. Məsələn, Teymur Elçinin “Diz-dizlik”, “Göz-gözlük”, “Əl-əlcək” şeirlərində sözlərin müqayisəli izahı verilir. Bəzi şeirlərdə isə bir-birinə yaxın müxtəlif mənaları bildirən sözlərdən istifadə edilir ki, uşaqlara sözlərin çoxmənalılığı agah olsun.

Beləliklə, bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, dilimizin zəngin çalarlarını uşaqlara anlatmaqda yardımçı olan, onlarda ana dilində təmiz danışmaq vərdişləri aşılayan, hər bir sözdən işlənmə məqamlarına görə istifadə etməyi öyrədən uşaq ədəbiyyatının uşaqların nitqinin inkişafında danılmaz rola malikdir.

Əliyev Ayəddin
dosent
Rzayeva Aytac
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ayeddin59@mail.ru
rzayevaaytac106@gmail.com

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bədii-estetik fəaliyyətin təşkili

Estetik tərbiyə şəxsiyyətin hərtərəfli tərbiyəsində böyük rol oynayır. Bildiyimiz kimi, estetik tərbiyə dedikdə ətrafdakı gözəlliklərin qavranılması, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlər nəzərdə tutulur.

Kiçik yaşlı uşaqları fəal həyat tərzinə hazırlamaqda, əməyə, ətraf mühitə, adamlara xüsusi zövqlə münasibət bəsləmək qabiliyyətində estetik tərbiyə müstəsna rol oynayır. Estetik tərbiyə məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq uşaqlarda estetik hisslər yaratmalı və tədricən həmin hissləri inkişaf etdirməlidir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar müşahidə etdikləri gözəlliklər haqqında mühakimə yürütməyi və nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu söyləməyi bacarmalıdırlar. Uşaqlar gördükləri gözəl şeylər haqqında "gözəldir", çirkin şeylər haqqında "pisdir" kimi məfhumları işlətmək qabiliyyətinə yiyələnmişdirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün tərbiyənin tərkib hissələri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır. Belə ki, estetik tərbiyə əqli, əmək, fiziki tərbiyə ilə vəhdət təşkil edir. Uşaqlar düşünərək dərk etməyi, əməklə məşğul olmağın insanın mənəvi gözəlliyində əvəz olunmaz rolunu dərk etməlidirlər. Fiziki tərbiyə ilə məşğul olmaq gözəl qamətə, yeriyə, musiqi ifaları altında sırada hərəkət, rəqs uşaqların həm fiziki sağlamlığına, həm də estetik tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Uşaqların estetik tərbiyəsində bədii ədəbiyyat xüsusi rol oynayır. Əlbəttə, kiçikyaşlılar musiqinin ritmini, əşyaların rəngini asanlıqla fərqləndirirlər. Bədii əsəri dərk etmə qabiliyyəti isə, tədricən, qismən yüksəlir. Orta və böyük qruplarda isə bədii qavrayış xeyli inkişaf edir. Bu yaşda uşaqlar bədii obrazları, yaş və anlaq səviyyəsinə müvafiq musiqini, rəsmləri qiymətləndirmə qabiliyyətinə malik olurlar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsində inkişafı üçün ailə ilə məktəbəqədər müəssisə, yəni tərbiyəçi arasında qarşılıqlı əlaqə olmalıdır. Bağçada estetik tərbiyə ilə əlaqədar ayrıca otaq təşkil edilir. Orada musiqi alətləri, təsviri incəsənət, bədii oyun vasitələri qoyulur. Bu əyani vəsaitlər uşaqların estetik və bədii tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, bağçada incəsənətə aid əsərlər - şəkillər, hekayələr, dekorativ xalq sənət nümunələri, ədəbiyyat, musiqi əsərləri və s. saxlanılır.

Uşaq bağçasında estetik tərbiyə baxımından incəsənət əsərlərindən, musiqidən də geniş istifadə olunur. Musiqi yalnız musiqi məşğələsində deyil, məişətdə, uşaqların oyunlarında, fəaliyyətin digər sahələrində də səslənməli, uşaqların əyləncəsini, istirahətini təmin etməlidir. Estetik tərbiyənin vasitələrindən biri kimi bayramların keçirilməsini göstərə bilərik. Bundan əlavə, bağçada teatr və tamaşaların keçirilməsi, həmçinin həmin tamaşalarda uşaqların özlərinə rollar verilməsi onlarda estetik hisslərin formalaşması ilə yanaşı, əxlaqi keyfiyyətlərin, mənfi və müsbət hadisələr haqqında düşüncələrin formalaşmasında da mühüm rol oynayır.

Uşağın ilk tərbiyə ocağı onun ailəsidir. Bu baxımdan uşaqlarda estetik tərbiyənin formalaşmasında ailənin yeri əvəzilməzdir. Ananın öz körpəsinə bəslədiyi sevgi və məhəbbəti heç kəsin sevgisi ilə əvəz etmək olmaz. Laylalarımız, oxşamalarımız, nazlamalarımız bu sevgini hiss etdirən ən gözəl vasitədir. Laylalar anaların uşağın beşiyi başında oxuduğu nəğmələrdir. "Laylalar uşaq ruhu üçün qidadır" - deyib atalar. Uşağın sevinci, gülüşü isə ananın ən böyük mükafatıdır. Bir laylanın mətninə diqqət edək:

Lay-lay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan.

Qızıl güllər içində,
Şirin yuxu tapasan
Bu laylada ana öz balasının qızıl güllərin içərisində uyumasını arzu edir.
Dağların lalasına,
Gözlərin qarasına,
Analar qurban olsun,
Öz körpə balasına.

Göründüyü kimi, analar laylalarda uşaqlarını əzizləyir, balalarına öz sonsuz məhəbbətlərini, gələcəkləri üçün ən yaxşı arzularını, xeyir-dualarını ifadə edirlər.

Laylalar uşaqlarda estetik hisslərin cücərməsinə də səbəb olur. İnsanın eşitdiyi ilk şeir, ilk melodiya laylalar və nazlamalardır. Hər kəs ilk dəfə anasının laylasını, beşik mahnısını eşidir, həmin mahnının həzinliyi və ifadə etdiyi məzmunla fərəhlənir, valideynin arzusu, fikri, diləyi ilə tanış olur və şadlanır. İnsan böyüyüb kamala çatanda da, saçlarına dən düşəndə də ana laylasını unuda bilmir. Ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, laylalar yalnız körpələri yuxuya vermək üçün deyil, həm də onların estetik tərbiyəsi üçün ən təsirli vasitələrdən biridir.

Əliyev Ayəddin
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
Ayeddin59@mail.ru

Dövləti dövlət edən onun xalqa söykənən liderinin qətiyyəti, əzmkarlığıdır

Azərbaycan iqtidarı birmənalı olaraq öz mesajını dünyaya belə bəyan etmişdir: Ermənistan və onun havadarları öz çürük iddialarından əl çəkməsələr, Azərbaycan əsgəri Zəngəzurda da, İrəvanda da mətin addımlarla addımlayaraq hərbi parad keçirəcək, Hərbi Qənimətlər Parkı yaradacaq!

Maraqlıdır ki, beynəlxalq hüquq normalarını pozan bir para dövlətlər nədənsə Azərbaycanı ciddi rəqib saymırlar. Məsələn, Fransa.

Amma həmin Fransa Azərbaycan əsgərinin dəyanətini, gücünü, erməni və ermənipərəst qüvvələrin, o cümlədən Fransanın başına vurduğu dəmir yumruğu nə tez unutdu?

Bəs nə olub görəsən? Paşinyan deyilmi idi ki, Putinin ayaqlarına düşüb müharibənin dayandırılması naminə hər cür şərtlərə razı olduğunu rəsmi imzası ilə etiraf edən?

Fransa səfiri Jonatan Lakot Ermənistanın məğlubiyyətini “ləyaqətli məğlubiyyət” adlandırır, Azərbaycanın Hərbi Qənimətlər Parkını “tamaşa” sanır.

Görəsən Fransa indiyədək bilmir ki, işğal faktorunun özü ləyaqətsizlik üçün əsl nümunədir? Erməni xalqında ləyaqət axtarmaq əbəsdir! Biabırcasına qaçan əsgər, general ləyaqətli ola bilərmi?

Görəsən Rable, Jül Vern, Molyer, Hüqo, Lafonten, Mopassan, Volter, Didro, Balzak və onlarla nəhəngləri olan Fransa niyə belə cığallıq edir? Axı həmin şəxsiyyətlər fransız xalqının elitesinin iç üzünü məharətlə açmaqla yanaşı, həm erməni rəzalətini, həm də azərbaycanlı saflığını çox aydın əks etdiriblər.

Elə məsələn, Ata Alaksandr Düma “Qafqaz səfəri” əsərində görün erməni və azərbaycanlılar haqqında nə yazır: “Ermənilər öz fikir, niyyət və duyğularını gizli saxlayan, hiyləgər və kələkbaz adamlara çevrilmişlər. Dünən onlara həyan olan, kömək edən bir adam bu gün gözdən, etibardan düşəndə ona kömək etmirlər, boyunlarının vurulacağından qorxub nankora çevriliblər. O ki qaldı azərbaycanlılara, mənə - Avropanın uzaq diyarından gəlmiş qonağa göstərilən ehtiram və hörməti ifadə etmək üçün söz tapmaqda çətinlik çəkirəm. Bu xalq vaxtilə müzəffər olmuş, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır. Azərbaycanlı ilə bir şey barədə sövdələşəndə ondan imzalanmış sənəd tələb etməyə ehtiyac yoxdur. Söz verdi, qurtardı.”

İndi isə gəlin Fransa elitesinin “ləyaqət” anlamını açıq-aydın göstərən faktlara baxaq:

Parisdəki muzeylərdə əlcəzairli partizanların kəllələri hərbi qənimətlər kimi nümayiş etdirilir. Bir neçə il əvvəl Əlcəzair Fransaya muzeydə sərgilənən kəllələri və milli arxivin qaytarılması üçün müraciət etmişdi ki, sonda 37 kəllə sümüyünü geri ala bildi. Düz iki əsr Parisin İnsan Muzeyində nümayiş olunan hərbi kəllələri müharibələr tarixini əks etdirən ən utançverici eksponat sayılırdı. Bu kəllə sümükləri XIX əsrdə Əlcəzairi işğal edən Fransa əsgərləri tərəfindən öldürüldükdən sonra başları kəsilən əlcəzairli müqavimət liderlərinə aid idi. Əlcəzairi işğal altında saxladığı müddətdə burada 1 milyon 500 mindən çox insanı qətlə yetiriblər.

1994-cü ildə 800 min dinc sakinin ölümüylə nəticələnən məşhur Ruanda soyqırımının - əsas günahkarı da fransızlar idi. Qabon, Seneqal, Benin, Tunis, Burkina Faso, Çad, Kamerun, Cibuti kimi Afrika ölkələrində insanları yalnız qətlə yetirməklə kifayətlənməyən fransızlar sağ qalanların dinlərini və dillərini dəyişməsinə məcbur etmişdilər.

Fransanın "ləyaqətli" müstəmləkəçilik siyasəti Vyetnama qədər də gedib çıxıb. Fransızlar bu ölkədə 1872-1954 illərarası 500 mindən çox vyetnamlıyı qətlə yetiriblər.

Fransa elitasının ləyaqətsizliyindən, manyaklığından, şərəfsizliyindən elə fransızların özləri dünyaya bəyan ediblər:

Fransız qızı Fantinanı öz qızını yedirmək üçün bədənini, saçını, dişlərini satmağa vadar edən Sizin millət deyildi?

Qorxulu, qaranlıq gecədə 6-7 yaşlı körpə Kozettanı su gətirmək üçün vahiməli meşəyə göndərən Siz deyildiniz?

Yüzlərlə Qavroşları şəxsi keyfinizə, şoudan ləzzət almaq üçün köpək balıqlarına yem edən görəsən kim idi?

İstidən dodaqları çatlayan Qvazidomanı rüsvayçılıq dirəyinə bağlayan, günün istisində əzablara məhkum eləyən Siz deyildiniz?

Bir yoxsul qızı zabit qucağına atmaqla olmayan ləyaqətinizi, murdar guya kübar canınızı qurtaran Siz deyildiniz?

Bu faktlar yüzlərlədir. Onları saymaqla qurtarmır ki...

Sözün əsl mənasında, manyak Balayanların, Sarkiysanların, Köçəryanların Xocalıda heç bir əxlaqa sığmayan hərəkətlərini unutmaq olar? Uşaqları borulara doldurub yandıranda, onları diri-diri divarlara mıxlayanda, qız-qadınlarımızın bədənələrinə şprislə solyarka yeridib od vuranda, qondarma erməni soyqırımını günündə azərbaycanlıların başını qurbanlıq qoyun kimi kəsdirəndə və s. bəs o ləyaqət harada idi? Özlərinin də etiraf etdikləri o dəhşətli, müdhiş qətlərə niyə reaksiya vermədilər və yenə də vermirlər? Bəs ləyaqət harada qaldı? Əksinə erməniyə yazıqlıq donu geyindirirlər.

Biz ölümə açıq gözlə gedən, şəhidliyi vətən qarşısında bircə bilən Azərbaycan əsgərinə mənsub xalqıq. Hansı ki, erməni ayağını Azərbaycandan kəsdi və yenə kəsəcək.

Çox keçməz biz yenə də Xanımımızın kəndində olacağıq, Xocalıda olacağıq, Xocavənddə olacağıq. Biz buna varlığımız qədər inanırıq.

Necə ki savaşıq gününün ilk günündən biz qələbəmizə inanırıdıq. Çünki o qətiyyəti və inamı verən Prezidentimiz idi, xalqımızdakı ruh yüksəkliyi, düşməne nifrət idi. Həmin xətt bu gün də davam edir.

Biz bu gün də Prezidentimizin savaşı dövründəki qətiyyətini, dönməzliyini açıq, bəlkə də əvvəldəkindən daha üstün görürük. İnanırıq ki, biz yeni savaşıdan da qalib gələcəyik.

Dövləti dövlət edən onun xalqa söykənən liderinin qətiyyəti, əzmkarlığıdır. Biz Prezidentimizdə bu qətiyyəti görür, dəyərləndirir, həmişə olduğu kimi yenə də onun ətrafında sıx birləşib dəmir yumruğa çevrilərək istənilən rəqibin başını əzməyə hazırıq!

Əliyev Əlirza
dosent
Muradlı Rüşqəyya
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
alirza1946@mail.ru
mmuradlı 732@gmail.com

Ümumtəhsil məktəblərin “V siniflərində sözün tərkibinin təhlili”

Mövzu ilə əlaqədar motivasiya məqsədi ilə şagirdləri qruplara ayırıram. Dörd dairənin daxilinə ayrı-ayrılıqda kök, şəkilçi, sözün başlanğıc forması və eyniköklü sözlərə dair nümunələr qeyd edirəm. Ortadakı dairəyə də sual işarəsi yazıram. Qruplara dairədəki nümunələr üzrə düşünməyi və müəyyən nəticəyə gəlməyini tapşırıram. Qruplara mövzunun adını sual işarəsi olan dairəyə yazmaqlarını istəyirəm. Qruplardan biri mövzunun adını dəqiq yazmağı bacarır.

Müəllim: -Bəli, mövzumuz sözün tərkibidir. Mənə deyin görək, sözün tərkibi nədən ibarətdir?

Günəş qrupu: -Sözün tərkibi deyəndə kök və şəkilçi başa düşürük.

Müəllim: -Bəs kök nədir?

Ay qrupu: -Kök ayrılıqda işləyə bilər. Kök əsasdır.

Müəllim: -Bəli, bunlar ilə yanaşı kök mənaya malik olur. Şəkilçi nədir?

Ulduz qrupu: -Şəkilçi ayrılıqda mənə ifadə etmir, həm də köklə birlikdə işləyir.

Müəllim: -Doğrudur. Bunlardan əlavə şəkilçi nitqdə tək işləyə bilər.

Müəllim: -Kök və şəkilçiyə aid nümunə kim söyləyər? Yaratdığım qruplardan hamısı cavab vermək istəyir. Buyurun, Günəş qrupu.

Günəş qrupu: -Kitab, dəftər-kök; -çı, -lıq-şəkilçi

Müəllim: -Ulduz qrupu sizin əlavəniz var?

Ulduz qrupu: -Bəli, stol, qələm-kök; -çı-lı-şəkilçi. Biz başqa kök və şəkilçilərdə yazmışıq. Zəhmət olmasa, baxardınız.

Müəllim: -Yaxşı, baxaram. Ay qrupu, Siz deyin ”Gözlük”, “kitabça”, “qapıçı” sözlərində hansı hissə kök, hansı hissə şəkilçidir?

Ay qrupu: -Göz, kitab, qapı-kök; -ça, lük, çı-şəkilçidir.

Müəllim: -Doğrudur, şagirdlərim kök və şəkilçiyə bərabər sözün tərkibi mövzusunda bəzi qaydaları da bilməlisiniz. Bunlardan biri sözün başlanğıc formasıdır.

Şagird: -Müəllim, mən keçən il qardaşımın dərində onu gözlədiyim üçün iştirak etmişdim. Müəllim onlara izah etdi ancaq unutmuşam.

Müəllim: -Öyrəndiyiniz mövzuları unutmamaq üçün təkrarlamaq lazımdır. Sözün başlanğıc forması qrammatik şəkilçiyə qədər olan hissədir. Məsələn, “çəmənlikdə” sözünü götürsək -çəmən-kök; -lıq-leksik şəkilçi, -da-qrammatik şəkilçidir.

Şagird: -Onda başlanğıc forma çəmənlikdir?

Müəllim: -Bəli, hansı qrup düzgün deyər bilər, “yazıçılıq” sözündə başlanğıc forma hansı hissədir?

Günəş qrupu: -Yazıçı

Ay qrupu: -Yazı

Ulduz qrupu: -Yazıçılıq

Müəllim: Ulduz qrupunu alqışlayaq onların cavabı daha düzgündür. Çünki başlanğıc forma deyəndə sözdə olan bütün leksik şəkilçilər götürülür. Bu gün bu qrup daha aktivdir. Uşaqlar, bir məsələni də sizin yadınıza salmaqdan ötrü deyim ki, biləsiniz. Leksik şəkilçilər sözün mənasını, qrammatik şəkilçilər isə yalnız formasını dəyişir.

Məsələn: -“Dülgərlik” və “dülgərin” sözlərinə diqqət yetirək. Sizcə bunlardan hansı leksik, hansı qrammatik şəkilçilidir?

Günəş qrupu: -Bircə, dülgərlik sözündəki “lik” leksik şəkilçidir, dülgərin sözündə isə “in” qrammatik şəkilçidir.

Müəllim: -Doğrudur, çünki dülgər ismindən -lik şəkilçi vasitəsi ilə peşə-sənət mənalı yeni söz yarandığı üçün bu şəkilçi leksikdir. Digər sözdə -ı şəkilçisi vasitəsi ilə yeni mənalı söz yaranmadığı üçün qrammatik şəkilçidir. Eyni bir sözə müxtəlif şəkilçilər artırıla bilər. Hər bir artırılmış şəkilçi sözdə müxtəlif yeni mənalı söz yaratmaq imkanına malikdir.

Məsələn “Otlı-otluq-otlamaq” hansı dəyişikliklər görürsünüz?

Ulduz qrupu: -“Ot” kökü isimdir, ondan “otlu” sifəti yaranmışdır, otlu yol ifadəsi nümunə ola bilər, otluq yer mənasını ifadə edərək isimdən isim yaratmışdır. “Otlamaq” isə isimdən yaranan feildir.

Müəllim: -Bəli, tamamilə doğru fikirdir. İndi isə ədəbiyyat kitablarınızı açın və “Alim və Quldur” hekayəsi olan səhifəni tapın.

Ulduz qrupu: -Hekayədə başlanğıc formada olan sözləri yazın.

Günəş qrupu: -Oradan elə sözlər götürün ki, tərkibində şəkilçi olsun və həmin şəkilçilərin hansı növdə olduğunu qeyd edin.

Ay qrupu: -Hekayədən bir neçə söz götürüb onlardan eyniköklü sözlər düzəldin.

Sizə 5 dəqiqə vaxt ayırıram. Mən isə qiymət cədvəlini asıram. Daha sonra şagirdlərə nəzarət edərək onlara istiqamət verirəm.

Ulduz qrupunun cavabı: -Dərdli, dərmansız, korluq, qabaqdakı və. s

Günəş qrupunun cavabı: -Dəvənin, yükü kimi sözlərdə dəvə, yük, -kök; -in, -ü isə qrammatik şəkilçidir, çünki məna dəyişməyib. Qumlu, gülüstan, güclü kimi sözlərdə qum, gül, güc kök; -lü, -üstan, -lü leksik şəkilçidir çünki yeni mənalı söz yaranmışdır.

Ay qrupunun cavabı; “Dağ” sözündən dağlı, dağlıq; “yol” sözündən-yolçu, yoldakı; “çay” sözündən-çayxana, çaydan və.s

Sonra mən yazı taxtasında ekranlaşdırmaqla izah edirəm. Daha sonra cavabları yoxlayıb qiymətləndirirəm. Evə tapşırıq olaraq bu mövzuda kitabda verilən mətn üzrə tapşırıqları yazarsınız

Əliyev Əlirza

dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

alirza1946@mail.ru

Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunlu sözlərin leksik-semantik xüsusiyyəti

Dilimizdə digər nitq hissələri ilə yanaşı, qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunlu sözlər də müəyyən kontekst daxilində və müxtəlif məqamlarda rəngarəng, ekspressiv-emosional üslubi çalarlıqlar ifadə edir. Bu, hər şeydən öncə, həmin sözlərin bilavasitə semantik universallığından irəli gəlir. Belə universallıq ən çox bədii üslubda özünü daha geniş aspektdə göstərir. Bu hal xalq şairimiz B. Vahabzadənin poetik üslubunda da nəzərə çarpacaq dərəcədə özünün ifadəsini tapmışdır. Ümumilikdə şairin poetik dilində təkcə qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunlu sözlər deyil, həm də bütövlükdə geniş say sistemi mövcuddur ki, bu da tamamilə başqa tədqiqatın mövzudur. Biz isə, bu yazıda əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, şairin şeirlərində ən çox qeyri-müəyyən kəmiyyət və digər məzmunlar ifadə edən “qədər”, “xeyli”, “neçə”, “neçə-neçə”, “az”, “çox” və s. kimi sözlərin üslubi imkanlarından söz açmağı qarşımızda məqsəd qoymuşuq.

Şairin şeirlərində bu növ sözlərin əvvəlinə çox vaxt “bir”, “nə”, “axı” və digər elementlərə qoşulub yanaşı işlənməsi yolu ilə müxtəlif leksik-semantik mənalı və üslubi keyfiyyətlər qazanmışdır. Bunu daha əyani şəkildə görmək üçün həmin nümunələrindən bir neçəsini şairin şeirləri kontekstində nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Məsələn: Çalıb çağırmışlar, şeir oxusunlar, açılıns **bir qədər** ürəklərimiz. Göründüyü kimi burada “bir qədər” ifadəsi hərəkətə aid kəmiyyətin mübaliğə şəklində semantik mənasını ifadə edir. Şairin digər misralarında isə “nə” ədatının “qədər” sözü ilə birlikdə qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadə etməsi halına da təsadüf edirik: Təzə dil gətirdik cavan bir adam **Nə qədər** soruşduq cavab vermədi. Başqa misrada: Zəhra! **Nə qədər** qocalıb yazıq.

Bu nümunələrin birincisində “nə qədər” ifadəsi əşyanın qeyri-müəyyən kəmiyyətini, ikincisində isə hərəkətin kəmiyyətinin qeyri-müəyyən göstəricisini mübaliğə formasında leksik-semantik ifadəsini tapmışdır. Bundan əlavə, həmin misralarda da “nə” ədatının “qədər” sözü ilə birlikdə yaratdığı yüksək emosionallıq aydın hiss olunmaqdadır.

Dildə kəmiyyət ifadə etmə baxımından “xeyli” sözünün semantik tutumu “çox” sözünün semantik tutumundan aşağı dərəcədədir. Buna görə də şair çox vaxt “bir” sözünü “xeyli” sözünün önündə “bir xeyli” şəklində verməklə kontekstdə işlənmə yerindən asılı olmayaraq qeyri-müəyyən kəmiyyətin semantik rəngarəngliyini daha da genişləndirmiş olur. Məsələn: 1. Götürüb əyləşdilər **bir xeyli** dartışdılar. 2. Pulomiyot dalında yatan Pərvizə **bir xeyli** baxdı. 3. **Bir xeyli** gözlədim. O da qalmaq bilmir?.. 4. **Bir xeyli** siqaret tüstülətdilər. Nə o danışdı, nə bu dindi.

Görkəmli sənətkarın poeziyasında “çox” sözünün müxtəlif məqam və şəkildə üslubi mənalar kəsb etdiyinə şahidi oluruq. Kontekstə nəzər yetirək: 1. “Çox” sözü qeyri-müəyyən kəmiyyət anlamında: Atası təqibdən yayınmaq üçün Gəzmiş **çox** elləri illərdən bəri. 2. Çox sözünün –lar, -i və ya –lar, -a şəkilçiləri ilə birlikdə tamamilə başqa nitq hissəsi mənasında: **Çoxları** bu dərdi gətirdi dilə, **Çoxlara** bu dərd çox tələ oldu.

Şairin şeirlərində müxtəlif ədatların “neçə” sözünə qoşulub işlənməsi nəticəsində də hərəkətin qeyri-müəyyən kəmiyyət ifadəsi emosional variantlarla özünü göstərir. Məsələn, “gör” ədatının “neçə” sözünə qoşulması ilə hərəkətin qeyri-müəyyən kəmiyyəti anlamında: Gör **neçə** satdılar özünü sənin

“Axı” ədatının “neçə” sözünə qoşulması ilə emosional çalarlıqda: **Axı neçə** yol qaytardı, Neçə yol bu kafir geri

“Ey” nidasının “neçə” sözünə qoşulması ilə digər anlam və intonasiya emosionallığında: **Ey neçə** dahinin yurdu, məskəni, Tanıya bilmədi əcdadları da

B.Vahabzadə şeirlərində “neçə” sözü “neçə-neçə” şəklində təkrar olunaraq qeyri-müəyyən sayın mübaliğə şəkildə ifadə edir: 1. **Neçə-neçə** ölkənin tozlarına bulaşdı çəkmələri. 2. **Neçə-neçə** arzu var. Cəmaləni tutdular, Camalı öldürdülər, **Neçə-neçə** ərəbi uzaqlara sürdülər.

Şair bəzən eyni mənəli miqdar saylarını kontekstdə təkrar etməklə qeyri-müəyyən kəmiyyəti mübaliğə anlamında və semantik çalarlıqda ifadə edir. 1. Düşməni **bir-bir** dağılır 2. Yolumuz üstündəki dəmir körpü dağıldı **min-min** qurban bahasına **milyon** insanların eyni dərd-səri

3.**Tək-tək** dağılanları cəbhə **yüz-yüz** öldürür. 4.**Min-min** ölümü gördük bir ildən bəri Ölüm bizim üçün adılşibdir. Analar bu dərdə de necə dözsün, 5.**Min-min** arzusunun çırağı yandı. 6.İnsan nalələri, insan anları **min-min** faciələr **min-min** qurbanlar. Yolunda can verdi **min-min** tarlanın Hər kəlməsi bir körpüdür ürəyində **milyon-milyon** ürəklərə

B.Vahabzadənin poeziyasında külli miqdarda, müxtəlif növlərdə və ayrı-ayrı üslub çalarlıqlarda qeyri-müəyyən semantik məzmun ifadə edən sözlər vardır ki, bunların hamısı geniş bir araşdırma mövzusu olub özünün tədqiqatçısını gözləyir.

Əliyev İlqar
dissertant

Lənkəran Dövlət Universiteti
ilqar-500@mail.ru

Müasir Azərbaycan nəsrində müəllif təxəyyülünün mifologizmi **(M. Süleymanlının “Köç” romanı əsasında)**

XX əsr Azərbaycan nəsrində bütövlükdə xalq yaradıcılığına, o cümlədən mifoloji mətnlərə, əfsanə, rəvayət, piriça və sair bu kimi janrlara müraciət səciyyəvi xüsusiyyət olmuş və müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Keçən yüzillikdə milli ədəbiyyatımızda mif və folklordan istifadəni aşağıdakı dövrlərə bölə bilərik: xalq yaradıcılığının milli mənlik əsrin əvvəllərindən 30-cu illərin təxminən ortalarına qədərki dövr – bu dövrdə şifahi ənənə C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev, Y.V. Çəmənəminli, C. Cabbarlı, H. Cavid, M.S. Ordubadi kimi yazıçılarda milli kimliyi ifadə edən

vasitə idi; artıq “məzmunca sosialist, formaca milli” sovet yaradıcılıq meyarının bərqərar olduğu 30-50-ci illərdə isə xalq ənənəsi milli formanı ifadə edən etnoqrafik detallara çevrilir.

Keçən əsrin 60-cı illərində meydana çıxmış altmışıncılar nəslində folklor və mifologiya milli mənlili və dəyərləri, şəxsiyyətin ideologiyadan azadlığını ifadə edən, müəyyən məzmun daşıyan anlayış kimi aktuallaşır; nəhayət, postsovet mərhələsində artıq “çoxmetodlu” ədəbi dövrün yeni yaradıcılıq axtarışlarını ifadə edən üslubi-poetik meyillərdən birini səciyyələndirir.

Bu baxımdan, görkəmli yazıçılar Yusif Səmədoğlu və Mövlud Süleymanlının yaradıcılığı xüsusi maraq kəsb edir.

Mövlud Süleymanlının “Köç” və Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanlarında mifoloji çalar ilk növbədə müəlliflərin və mətnlərdəki təhkiyəçi – müəllif obrazının dünyabaxışında, həyatı qavrama üsulunda aşkar olunur. Hər iki əsərdə müəllif tarixin, zamanın obyektiv, məntiqi ardıcılığa uyğun düzxətli, əvvəldən sona, keçmişdən gələcəyə gedən dərkini deyil, sintetik, bir-birinə qarışmış, indiki zamandan keçmişə yönəlmiş, bir-birinə qarışmış mənzərəsini verir. Hadisələri, məkan və zamanı ilk növbədə detallarda, gerçək faktlarda görən və sonra bunları ümumiləşdirən realizmdən fərqli olaraq, bu əsərlərdə müəllif baxışı ümumidən xüsusiyyətdir. “Köç” də bir çox fərqli personajlar var, onların çoxu cəmiyyətdə mövqeyi olan, hadisələrə təsir edən, fəaliyyətdə olan personajlardır. Lakin müəllifin mövqe və ideyasını ifadə edən, onun mifopoetik dünya baxışına uyğun əsas qəhrəmanlardan biri patoloji psixikası və dünya duyumu ilə fərqlənən altı yaşlı İmir obrazıdır. İmirin yuxuları ilə gerçək bir-birinə qarışır və baş verəcək faciələri öncədən görən qəhrəman “hansının yuxu, hansının gerçək olduğunu bilmirdi. İmirin yuxularında ona çox əvvəllərin, heç kimdən haqqında heç nə eşitmədiyi keçmişlərin hadisələri, qəhrəmanları canlanır.

İmir yalnız uzaq keçmiş deyil, gələcəyi, baş verəcəkləri, “dünyanın bu rəngindən də gözəl bir rəng içində bütün bunları qabaqcadan-olmamışdan görürdü”. Lakin olacaqları öncədən görməsi gerçək həyatda insanları çətin duruma salır və İmirə qarşı qəzəb oyadır. İmir bu dar, tədricən meşşanlaşmış, gözəllik hissini mənfəət hərisliyinə, igidliyi hiyləgərliyə dəyişmiş toplumun özünəməxsus ittihamçısına çevrilir. Təbiət və cəmiyyət, sakral və adi, müdrik və profan, xəyal və gerçək bir-birinə qarışır, İmirin xəstəhal daxili aləmində birləşir.

Bu mifopoetik aləmə tarixi dinamikanı verən amil iki nəsil – İmirin atasının axırıncı nümayəndəsi olduğu Qarakəllələr və Qanıqoğulları arasında düşmənçilik idi.

İmir haqqın tənənəsinə, iki yüz il əvvəl obadan getmiş ərənlərin qayıdıb ədaləti bərpa edəcəyinə inanın və bu amalla yaşayır. Lakin faciə bundadır ki, bu gözləntinin, bu inamın doğrulması insanların mənen ədalətə, haqqa hazır olmalarından asılıdır. Lakin yeni zəmanədə bir çox dəyərlərini itirmiş, mənəviyyəti sərvət hərisliyinə dəyişmiş toplum haqq, insaf, gözəllik kəlmələrinin özündən diksindir.

Sonda gerçək qəhrəmanlar, İmirin həsrətlə gözlədiyi, iki yüz il əvvəl obadan getmiş əcdadların qayıtması əsərdəki konfliktə həm sakral-mifopoetik, həm də tarixi-sosial müstəvidə həll edir. Beləliklə arxaik mif və klassik epos ənənəsi və üslubu müasir cəmiyyətin ziddiyyətli proseslərini anlayıb çözməyə, çağdaş gerçəkliyi əbədi dəyərlər və əqli-mənəvi modellər zəminində qavramağa imkan verir.

Əliyev Mehman
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
mehman.aliyev57@gmail.com

Müstəqillik dövrü nəsrimizdə müharibə mövzusu

Müharibə bəşəriyyətə qarşı ən böyük cinayətdir. Onun qəddar təbiəti haqqında nə qədər danışsaq da az olar. Amma tarixdə elə zaman kəsikləri olur ki, müharibə qaçılmaz olur. Xüsusən, dövlətlərin suverenlik və müstəqillik əldə etməsi çabaları çox zaman müharibələrlə müşayiət olunur.

İmperiya dağıldandan, Azərbaycan öz dövlət Müstəqilliyini elan edəndən sonra ayrı-ayrı dövlətlərin əlində siyasi alətə çevrilən məkrli bədnam qonşularımız əzəli torpaqlarımız olan Dağlıq Qarabağı işğal etmək, çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün səfərbər oldular. Zorla cəlb olunduğumuz müharibə xalqımız üçün şərəf və namus məsələsinə çevrildi.

I və II Qarabağ müharibəsi artıq tarixə qovuşmuşdur. Ordu, xalq və rəhbər birliyinin simvoluna çevrilmiş “Dəmir yumruğ”umuz düşməni darmadağın edib rəzil günə qoymuşdur.

Məlum həqiqətdir ki, müharibənin ilk əks-sədası “tarixdən daha çox fəlsəfi olan” (Aristotel) ədəbiyyatda hiss olunur. Şair və yazıçılarımız müharibə dəhşətləri fonunda xalqımızın sarsılmaz əzmini, azğın düşməne qarşı sonsuz nifrət və qəzəbini yüksək sənətkarlıqla əks etdirirlər. Fikrimizcə, Müstəqillik dövrü nəsrimizi müharibə mövzusu müstəvisindən aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

1. Milli ruh, birlik, vətənpərvərlik, azadlıq, istiqlal və azərbaycançılıq məfkurəsinin bütünləşməsi, tamlaşması və bunların küll halında nəsrə əks olunması mərhələsi. Bu mərhələdə poeziya öncül sıraya çıxsa da, bədii nəsr nümunələri də onunla paralel addımlamağa başladı. Yazıçı Hidayətın hazırladığı “Qara yanvar”, “Didərginlər” toplusu, Sabir Əhmədlinin “Qara yanvar hekayələri”, “Kütlə” romanı, İsi Məlikzadənin “Məndən nigaran qalmayın”, Əlabbasın “Halal qan”, Xəlidə Hasilovanın “Yollara yağan qanlı qərəfillər” hekayələrində müharibə kateklizmləri, insanın iç dünyasında yaratdığı miqyassız ağrı-acılar öz əksini tapır.

2. Müharibə dövrü Azərbaycan nəsrində Xocalı ayrıca bir mərhələdir. Çünki əsrlər boyu ermənilərin xalqımıza qarşı apardığı etnik təmizlənmə siyasətinin ən amansız cəhətlərini təzahür etdirən Xocalı faciəsi bütün bəşəriyyətə qarşı törədilmiş bir cinayətdir. Ümummilliyet liderimiz Heydər Əliyev demişdir: “Tarixdə insanın insana qarşı vəhşilik etməsi halları dəfələrlə qeyd olunub. Azərbaycana qarşı Ermənistan qəsbkarları, təcavüzkarları tərəfindən edilən Xocalı soyqırımı bunların ən dəhşətlilərindən biridir”. Xocalı faciəsi coğrafi, strateji bir müharibə obrazı deyil, bütövlükdə erməni adlanan vəhşi qövmin quduz təbiətini göstərən hərbi-siyasi bir soyqırım hadisəsidir. Yazıçılar faciənin məhz sözügedən mahiyyətini açıb xalqımıza və o cümlədən, bütün mütərəqqi bəşəriyyətə göstərir. Ulduz Qasımın “Xocalı şikəstəsi”, Elçin Hüseynbəylinin “Balıq adam”, Şəmil Sadıqovun “Ümidlərin izi ilə” romanları, Vahid Mustafayevin “Xoca” filmi qətləmin miqyassız dəhşətlərini əks etdirir.

3. Müharibə alovları içərisində yaranan nəsr nümunələri. Torpaqlarımız işğal altında idi. Cəbhədən hər gün ölüm xəbərləri gəlirdi. Paradoksal olayların içərisində olan qələm adamlarında istər-istəməz müəyyən tərəddüdlər, daxili-mənəvi böhran, depressiv situasiyaların yaratdığı nevrozlu hallar, psixoloji sarsıntılar baş verirdi. Bu hallar eyni zamanda onların təsvir etdiyi qəhrəmanlarda da özünü göstərirdi. I Qarabağ müharibəsində hərbi jurnalist işləyən Elçin Hüseynbəylinin Qarabağ mövzusunda yazdığı silsilə hekayələri, “Qurdun şərqisi” povestində realistik təsvirlər bəzi hallarda magik realizmə xas olan təzahürlərlə üzvi şəkildə birləşir, müharibənin insan psixologiyasında buraxdığı ağır travmatik izlər təsvir olunur. Aqil Abbasın “Dolu” romanı da hadisələrin qaynar nöqtəsindən müharibə və onun ağrı-acılarını yüksək sənətkarlıqla canlandırır.

4. Nəsrə qaçqınlıq mövzusu. Müharibə, qaçqınlıq mövzusunda yazmaq ayrı şeydir, müharibənin, qaçqınlığın əsl simasını açıb göstərmək tamamilə ayrı bir şey. Müəlliflər ikinci yolla gedirlər. Onlar müharibənin – bu planetar iblisin kainata “dağıtdığı” kateklizmlər fonunda insan psixologiyasındakı ağırlı “keyfiyyət” dəyişmələrini, travmanı, bütövlükdə bir kəndi, qəsəbəni örtə biləcək simvolik qaçqın çadırı altında insanların bir-birindən uzaqlaşmış özgüləşməsinin dərin sosial-psixoloji səbəblərini arayıb-axtarıb üzə çıxarmağa can atırlar. Sahilə İbrahimovanın “Qaçırlar” hekayəsi çox ciddi və ağırlı bir problemə - döyüşdə şəhid olduğuna baxmayaraq, üç il qapı-qapı düşüb oğluna şəhid adı ala bilməyən havalanmış bir ananın daxili-mənəvi sarsıntılarının ağ-qara profildə şəkillənməsinə həsr olunmuşdur. Nüvəsində qəddar və depressiv müharibə faktı olan bu mövzunun sərhədlərini müəllif bir qədər də genişləndirərək buraya ictimai-siyasi və sosial problemləri də daxil edir. Hekayənin çox uğurlu tapılmış adı hadisələrin dinamikasına uyğundur.

5. Arxa cəbhədə müharibə ağrıların təsviri. Şərif Ağın “Arıların səssizliyi”, “Şəkil”, “Cəfər əminin yolları”, Ataqaşın “Nənəli konfet”, Elçin Hüseynbəylinin “Sükutda hiçqırtı”, “Kənddə gün çıxanda qayıdacaq”, Seymur Baycanın “Qab-qacaq səsi”, Yaşar Bünyadın “Atanın nemesski ayaqları”, Həmid Piriyevin “Məryəm xalanın oğlu”, Rəşid Bərgüşadlının “Namus dağı”, Kəramət

Böyükçölün “Qapıcı”, Samirə Əşrəfin “Soyuducumun kölgəsi və s. hekayələrdə də məhz müharibə vardır. Lakin burada top və güllə səsləri eşidilmir. Müharibə insanın iç dünyasında davam edir.

Müharibə və ədəbiyyat... Bunlar daban-dabana zidd anlayışlardır. Müharibə xaos yaradır, ədəbiyyat isə yarandığı gündən harmoniyaya can atır.

Əliyev Nəsimi
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
qarashoglu@mail.ru

Tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsində ellipsis

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə ellipsis faktı müxtəlif formalarda təzahür edir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, tabeli mürəkkəb cümlədə ellipsis hadisəsindən danışdıqda hər hansı cümlə üzvünün, ayrı-ayrı söz və ifadələrin ixtisarından deyil, bütövlükdə baş və ya budaq cümlənin ellipsisə uğraması faktından danışılır. Bu isə tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında qrammatik bağlılıqla yanaşı semantik əlaqənin hansı şəkildə təzahür etməsi haqqında da fikir yürütməyə imkan verir. Başqa sözlə elliptik tabeli mürəkkəb cümlələrin formalaşmasını hansısa qrammatik çatışmazlığın nəticəsi kimi deyil, semantik əlaqənin təbii təzahürü kimi dəyərləndirilməsi bu istiqamətdə daha düzgün nəticə çıxarmağa imkan yaradır.

Dildə elə tabeli mürəkkəb cümlələr və ya çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr var ki, sonda gələn budaq cümlə əvvəldə gələn baş cümlənin ardıcıl yerləşən xəbərlərindən birinə aid olur, onu bu və ya digər cəhətdən izah edir, konkretləşdirir. Bu konstruksiyalarda budaq cümlənin bilavasitə əlaqələndiyi komponentin işlədilməməsi nəticəsində elliptik forma yaranır.

Baş cümləsi ellipsisə uğrayan tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən bir qisminə bu fakt feilin müxtəlif zaman və formalarında təzahür edən **demək** feili vasitəsilə özünü göstərir:

A bala sür, (...) sür də.(Elçin) ; Çölə çıxma, heç kimin gözüna görünmə, (...) yaxşı, çıxmaram (S.Rəhimov);

Bir məsəl qalıbdır ata-babadan,(...)

Uçarda turacdır, qaçarda ceyran. (S.Vurğun)

Hər üç nümunənin baş cümləsinin xəbəri ellipsisə uğramış və postpozitiv budaq cümlə baş cümlənin ellipsisə uğramış xəbərini bu və ya digər cəhətdən izah etmişdir. Həmin cümlələrin baş cümləsindəki ellipsisə uğramış xəbərini aşağıdakı şəkildə bərpa etmək mümkündür:

Birinci nümunənin baş cümləsini *deyir* sözü vasitəsilə (*A bala sür deyir, sür də*), ikinci cümlədə *deyirsən* sözü (*Çölə çıxma, heç kimin gözüna görünmə deyirsən, yaxşı nə deyirəm, çıxmaram*), şeir parçasında isə *deyirlər və ya deyərlər* sözləri ilə (*Bir məsəl qalıbdır ata-babadan, deyərlər// deyirlər, Uçarda turacdır, qaçarda ceyran*) bərpa etmək olar.

Baş cümləsində **“demək”** feilinin ellipsisə uğradığı elliptik konstruksiyalar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində daha kütləvidir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini qrammatik süzğəcdən keçirdikdə istər sadə cümlələrdə, istərsə də, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdə ellipsis faktının intensivliyi diqqət çəkən hadisələrdən biridir.

Aldığını verməyən qohumlardan biri Mollanın yanına gəlir: (və deyir)

- Qohum, bir həftəliyə mənə əlli manat ver, bir alverim var, iyirmi manat qazanc eyləyəcəyəm, sonra sənə əlli manatını qaytararam; Bir gün qonşulardan biri gəlir Mollanın yanına (deyir) ki, molla sizdə qırx illik sirkə olmaya? (Molla Nəsrəddin lətifələri); Bi gün çovuş gəldi (və dedi) ki, hər kim Məkkəyə gedir, gəlsin (Azərbaycan dastanları)

Ellipsis hadisəsi xəbəri **“görmək”** feili ilə ifadə olunmuş baş cümlələrdə də sıx şəkildə özünü göstərir. Bu feilin ellipsisə uğradığı cümlələr həm şifahi xalq ədəbiyyatında, həm də yazılı ədəbiyyatda kifayət qədər işləkdir. Nümunələrə diqqət edək:

Elə ki, qırxıncı otağa gəldi, nə gördü, (...) mərmər hovuz içində süd, hər tərəf gül, çiçək, gül gülü çağırır, bülbül bülbülü;

O biri tərəfdən Qara vəzir durub getdi zindana ki, (...) bu Qurbani deyilən necə aşıqdır?(Azərbaycan dastanları);

Şifahi xalq ədəbiyyatından gətirilən bu nümunələrin birincisində sonda gələn budaq cümlənin baş cümləsini **gördü// gördü** ki sözü vasitəsi ilə, ikinci cümlədə isə **görsün** sözü vasitəsi ilə bərpa etmək mümkündür.

Bəzi elliptik tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində təfəkkür feilləri ellipsis hadisəsi ilə üzləşir ki, həmin cümlələri **düşünmək, fikirləşmək** feilləri vasitəsi ilə bərpa etmək mümkündür:

O baxışlarını uzaq bir nöqtəyə dikdi: (...) bu işi kim görmüş olar?

Onun insanlığa sığmayan vəhşiyana təbiətindən irəli gələn bu dəhşətli hərəkətinə baxdım ki, (...) ilahi necə olur, adına insan deyilən belə məxluqlar dünyaya gələ bilir?

Baş cümləsi ellipsisə uğramış hər iki cümləyə **düşündüm, fikirləşdim ki** ifadələrini artırısaq, budaq cümlə ilə baş cümlə arasında semantik əlaqə möhkəmlənmiş olar.

Beləliklə, Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin elliptik formaları geniş yayılma arealına malikdir. Çox zaman ellipsis hadisəsi belə konstruksiyalı mürəkkəb cümlələrin böyük bir qisminin baş cümləsində müşahidə edilir. Fikrin bu şəkildə ifadə olunması onu daha canlı, daha ifadəli etməyə xidmət edir.

Feyziyeva Ruxsara

dosent

Mövlanverdiyeva Sübhənə

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

movlanverdiyeva97@mail.ru

İbtidai sinifdə sifətin tədrisi

Orta məktəbdə ana dilinin tədrisinin iki başlıca təlim məqsədi var:

- 1.Şagirdlərə düzgün yazı savadı aşılmaq
- 2.Şagirdlərdə aydın və səlis nitq qabiliyyəti formalaşdırmaq

Bunları həyata keçirmək üçün ana dilinin tədrisi sadə formada olsa da, ibtidai sinifdən başlanır.

İbtidai siniflərdə ana dilinin öyrədilməsində nitq hissələri haqqında anlayışların formalaşdırılmasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu iş sistemli şəkildə aparılmalı, istər ana dili istərsə də, oxu dərslərində yeri gəldikcə təkrarlanmalı, əlaqələndirilməlidir. Nitq hissələrinin tədrisi sadədən mürəkkəbə doğru aparılmalıdır. Bildiyimiz kimi, hər bir söz müəyyən nitq hissəsinə aid olur. Nitq hissələri iki yerə bölünür: əsas və köməkçi. Altı əsas nitq hissəmiz vardır: isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf.

Əsas nitq hissələrindən biri də sifətdir. Sifət əşyanın əlamətini, keyfiyyətini bildirir və necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab verir. Sifət həmişə isimə aid olur, isimdən əvvəl gəlir, cümlədə ən çox təyin və xəbər vəzifəsində işlənir. Ancaq isimləşdikdə mübtədə və tamamlıq vəzifəsində də işlənir.

Sifətin məna növlərinə bunlar aiddir: əlamət və keyfiyyət bildirənlər, forma və həcm bildirənlər, dad və rəng bildirənlər.

Sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri onun dərəcələridir. Sifətin müqayisə dərəcələri aşağıdakılardır:

1.Adi dərəcə - əlamətin normada olduğunu bildirən dərəcə adi dərəcə adlanır.O,bütün dərəcələrə meyar hesab olunur.Məsələn:böyük,enli,çalışqan.

2. Azaltma dərəcəsi - əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədən nisbətən az olduğunu bildiren dərəcədir. Məsələn: ağımtıl, uzunsov. İki üsulla əmələ gəlir: morfoloji və sintaktik.

3. Çoxaltma dərəcəsi - əlamətin və keyfiyyətin normadan çox olduğunu bildirir. İki üsulla əmələ gəlir: morfoloji və sintaktik. Məsələn: ağappaq, bapbalaca, xırdaca. Sifət quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

İbtidai sinifdə şagirdlərə sifəti tədris edən zaman müəllim mövzu haqqında ümumi məlumat verməlidir. Kiçik yaşlı məktəbliləri 1-ci sinifdə əşyanın necə və nə cürliyünü bildiren sözlərlə tanış etmək lazımdır. Əsas nitq hissəsi olan sifətin şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilməsi üçün intekrativ metodlardan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur. Bu zaman müəllim əvvəlcə problemlə situasiya yaradır. Məsələn, sifətin tədrisi başa çatdıqdan sonra şagirdlərin həmin nitq hissəsi ilə bağlı aldıkları bilikləri möhkəmləndirmək məqsədilə müəyyən praktik çalışmalar tərtib edilir. Burada auksion üsulundan istifadə etmək daha əlverişli olur. Bu zaman şagirdlərin cavabları sinifdə müzakirə olunur və səhvlər şagirdlər tərəfindən düzəldilsə, bu daha effektiv olur. Artıq ikinci nitq hissəsi öyrənildikdən sonra isə müəllim həmin nitq hissəsini əvvəl keçdiyi ilə müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyi tapşırı bilər. Bunun üçün Venn diaqramı üsulundan istifadə etmək səmərəli nəticə verir. Digər tərəfdən isə mövzu şagirdlər tərəfindən daha yaxşı mənimsənilir.

Beləliklə düşünürəm ki, şagirdlərin tədris edilən mövzunu daha yaxşı mənimsəmələri üçün müəllim həm də, yaradıcı olmalı, dilimizi yaxşı öyrənmələri üçün ilk növbədə onu sevdirməli, ana dilimizin gözəlliyini, səlisliyini yeri gəldikcə xatırlatmalıdır. Azərbaycan dilini hər bir azərbaycanlı sevməli, qorumalı və öyrənməlidir.

Heydərov Rəfail
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
heyderovrafael@gmail.com

İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində idiomların rolu

Məlumdur ki, dildə olan sözlərin hamısı o dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında dilin lüğət tərkibindən danışarkən, onu lüğət tərkibi və əsas lüğət fondu kimi iki hissəyə ayırırlar.

Sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi nəticəsində söz birləşmələri və cümlələr əmələ gəlir ki, bunun nəticəsində də insan fikirləri maddi dil şəklinə düşür.

Söz birləşmələrindən danışarkən, qeyd etmək lazımdır ki, onların sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri kimi iki növü var.

Tərkib hissələrinə parçalandıqda mənasını saxlayan söz birləşməsinə sərbəst söz birləşməsi deyilir. Məsələn: *a green leaf – yaşıl yarpaq*.

Bildiyimiz kimi, sərbəst söz birləşmələrini təşkil edən sözləri hər vaxt dəyişdirmək olur və bununla yeni söz birləşməsi yaranır. Məsələn: *a dry leaf - quru yarpaq*.

Tərkib hissələrinə parçalandıqda mənasını itirən söz birləşməsinə sabit söz birləşməsi deyilir. Məsələn: *to put off – təxirə salmaq*.

Sabit söz birləşmələrində isə tərəflərin heç birini dəyişdirmək olmaz. Dəyişdirdikdə isə, birləşmənin mənası tamamilə dəyişir. Məsələn: *to put on – geyinmək*.

Məlum olduğu kimi, idiomlar sabit söz birləşmələrinin bir növüdür.

Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi mənə ilə bildiren sabit söz birləşməsinə idiom deyilir.

Başqa sözlə, idiomlar sözün lüğəti mənasından fərqli işlənən variantıdır. İdiomlar idiomatik vahidlər də adlanır. İdiomlar söz və ya cümlə şəklində işləyə bilər.

İdiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan ən maraqlı və həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu təşkil edir.

İdiomlar bir çox cəhətdən sabit söz birləşmələrinin başqa qruplarına oxşasalar da, onlardan özünəməxsus bir xüsusiyyəti ilə fərqlənir.

İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən konkret olur. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır.

Məsələn: *to pick out – seçmək, to take one's time – tələsməmək, to get along (with) – xasiyyəti düz gəlmək, yola getmək, to take part in – iştirak etmək, to go on – davam etmək, to break up - əlaqəni (münasibəti) kəsmək, üzülüşmək. in no time – çox tezliklə, sürətlə, to give up – tərk etmək, to catch up – ayaqlaşmaq.*

İdiomlar bizə fikrimizi daha ifadəli və aydın çatdırmaqda kömək edir. İngilis dilində bir sıra məfhumlarla bağlı çoxlu idiomlar vardır. Bu idiomların bəzilərinə açıqlama versək, aydın olar ki, Azərbaycan dilində də bu idiomların qarşılığı vardır.

Bu idiomların Azərbaycan dilinə tərcüməsini üç qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa daxil olan idiomların Azərbaycan dilində eyni sözlərdən ibarət qarşılığı vardır. Məsələn: *an act of God* idiomunda *act – hərəkət, iş* və *God – Allah* sözləri dilimizə “Allahın işidir” kimi tərcümə olunur ki, hər iki dildə bu idiom eyni mənada işlənir. Bu idiom insanın gücü, qüdrəti xaricində olan hadisələr barədə - zəlzələ, yağış, qar, tufan kimi təbiət hadisələrində və ya təsadüflər barədə işlədilir.

Məsələn: *It will rain or not. I can't say. It is an act of God – Yağış yağacaq, ya yox. Deyə bilmərəm. Allahın işidir.*

Başqa bir idiom yaranmış xoşagəlməz vəziyyəti bir qədər də pisləşdirməyə çalışanlar barəsində işlənir. Məsələn: *to add fuel to the fire – odun üstünə yanacaq tökmək.*

İkinci qrupa daxil olan idiomlar eyni sözlərdən təşkil olunmuş, eyni mənaları verən, müxtəlif dillərdə işlənən idiomlardır. Məsələn: *to zip one's lip – ağızını qıfıllamaq, sirr saxlamaq.* Yenicə deyilmiş, yenicə eşidilmiş bir fikrin başqasına deyilməsinə söz vermək mənasında işlənən bu idiom *zip – qıfıl, lip – dodaq* sözlərindən qurulub. Eyni mənada Azərbaycan dilində *Ağızını qıfılla* idiomu işlənir ki, hər iki dildə eyni sözlərdən ibarət idiomun şahidi olur.

Üçüncü qrupa daxil olan idiomlar adlandırdığımız, yəni mənalarına görə eyni, söz tərkiblərinə görə isə tamamilə fərqlənən idiomların bəzilərinə müraciət edərək, fikrimizi təsdiqləməyə çalışaq.

İngilis dilində elə idiomlar vardır ki, onların işləndiyi mənalarda Azərbaycan dilində də idiomlar var. Amma mənaca tam eyni olan belə idiomlar tamamilə ayrı – ayrı sözlərdən yaranmışdır.

Məsələn:

1. *Keep the ball rolling – İşində ol.*
2. *To do on a shoestring – Sıfırdan başlamaq.*
3. *It is raining cats and dogs – Şıdırğı yağış yağır.*

Qeyd etdiyimiz kimi, idiomlardan bütün üslublarda istifadə olunur, lakin idiomların ən çox və hərtərəfli istifadə meydanı bədii üslubdur.

İdiomların üslubi imkanları, hər şeydən əvvəl, onların ayrı-ayrı sözlərə, ifadələrə sinonim ola bilməsi ilə izah edilir və məhz sinonimliklə də onların üslubi məqamları müəyyənləşir.

İdiomların xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, onlar milli formanın əlamətdar cəhətlərindəndir, hətta bəzi idiomlar bu və ya digər tarixi hadisə, etnik ənənə, təfəkkür tərzini və dünyagörüşünün tipik izini saxlayan, əks etdirən vahidlərdir. Elə buna görə də idiomlar, əsasən, başqa dilə kəlmə - kəlmə tərcümə edilməz. Məsələn: *to be at one – razılaşmaq, kiminsə fikrini bölüşmək. I am at one with you – Mən sənənlə razıyam.*

Əgər idiomları başqa bir dilə kəlmə - kəlmə tərcümə etsək, bu idiomlarda ifadə olunan mənə təhrif edilir, hətta çox əcaib ifadələr yaranar. Buna görə də idiomlar hər bir dilin xüsusi milli rəngi hesab olunur.

Deməli, idiomlar milli kolorit vahidləri kimi də bu və ya digər üslubda, xüsusən bədii üslubda istifadə edilə bilər.

Belə bir faktı da qeyd etməliyik ki, bəzən eyni mənbə ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan bu və ya digər anlayış müxtəlif dildə ya eyni lüğəvi tərkiblə, ya oxşar halda idiomlaşmış olur; bəzən isə müxtəlif dildə olan belə eyni lüğəvi tərkibli idiomlar kalka əsasında tərcümə nəticəsində də yaranmış olur.

İdiomların üslubi məqsədəuyğunluq əsasında istifadəsi onların həm quruluş, həm də ekspressivlik cəhətləri ilə üzvi surətdə bağlı olur. Belə cəhətlər isə, ümumiyyətlə, sözlərin üslubi cəhətlərinə görə təbəqələşdirilməsində nəzərə alınan əlamətlərə az-çox müvafiq gəlir; buna görə də idiomların üslubi qrupları sözlərin üslubi qruplarından az fərqlənir.

İdiomların quruluşundan bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, ümumiləşmiş halda onları üç qrupa bölmək olar:

- 1) İdiomatik sözlər,
- 2) İdiomatik ifadələr,
- 3) İdiomatik cümlələr.

İdiomatik sözlər müasir ingilis dilində çox məhdud miqdardadır, həm də belə sözlər daha çox məcazi mənalı sözlərin müxtəlif çalarlıq növlərinə mənsub olduqlarından, üslubi məqsədlə istifadə xüsusiyyətləri də məcazi mənalı bu və ya digər sözə müvafiqdir.

İdiomatik ifadələrin quruluşu ilə əlaqədar bir sıra əlamətdar cəhətlər var ki, bunlar idiomatik ifadələrin üslubi məqsədəuyğun istifadəsində mütləq nəzərə alınmalıdır. Belə əlamətdar cəhətlər isə aşağıdakılardan ibarətdir:

İdiomatik ifadələr ya iki söz, ya üç söz, bəzən dörd və daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olur. Belə birləşmələrdəki sözlərin (xüsusən iki və ya üç sözdən ibarət olan ifadələrdə) hamısı, yaxud bir qismi müstəqilliyini ya tamamilə, ya da qismən itirmiş olur. Buna görə də idiomatik ifadələrin bəzisi öz lüğəvi müstəqilliyini itirmiş olan sözlərdən düzəlir və üzvlərinə ayrılmayan vahid halında sabitləşmiş olur.

İdiomatik cümlələr idiomatik vahidlərin quruluşca üçüncü qrupunu təşkil edir.

İsmayılova Esmira
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
esmira.ans@mail.ru

M. Şəhriyarın ana dili yaradıcılığında məhəbbət mövzusu

Azərbaycan ədəbiyyatının ustad sənətkarlarından biri, yaratdığı sənət inciləri ilə əbədiyaşarlılıq qazanan Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın (1906-1988) ana dilli yaradıcılığı mövzucu rəngarəngdir. Ustad sənətkar məhəbbət mövzusunda yazdığı əsərlərdə heç kimi təkrarlamır, yaradıcı dəst-xətti ilə seçilir. Şairin ana dilində məhəbbət mövzusunda qələmə aldığı “Behcətabad xatirəsi”, “Naz eyləmişən”, “Getmə tərsa balası”, “Yar qasidi”, “Məcnun”, “Fasilə düşdü” şeirlərini səciyyələndirən əsas cəhət, onların həyatiliyində, lirik hislərin səmimi, təsirli və kövrək dillə təsvir olunmasındadır. Şairin nakam eşq hekayəsi məhəbbət mövzusunda yazdığı əsərlərinə təbiilik, təsirlilik qatmaqla yanaşı, həyati olduğundan oxucular üçün də böyük maraq kəsb edir.

M. Şəhriyarın hələ tibb institutunda oxuduğu illərdə Sürəyya adlı bir qızı ürəkdən sevməsi, amma ilk məhəbbətinin daşa dəyməsi səmimi və təsirli məhəbbət dastanı kimi bu gün də dillərdə dolaşır. Tehranda çıxan “Etelaat” qəzetinin müxbiri Cavad Məcabiyə verdiyi müsahibəsində Şəhriyar özü ilk eşqinin uğursuzluğu ilə bağlı bəzi məqamlara açıqlıq gətirib. Müxbir Şəhriyara istinadən yazır : “O, tibb institunun tələbəsi olduğu vaxt bir qıza vurulur. Eşqin qızgın çağlarında sevdalı Şəhriyar adını və vəzifəsini demək istəmədiyi güclü şəxslə üz-üzə gəldiyini görür. O, gənc tələbəni tutduraraq zindana saldırır, “günahlarından” bir şərtlə-Şəhriyarın Tehrandan çıxıb getməsilə keçəcəyini bildirir. Beləliklə, o, Nişapura sürgün olunur, orada yaşayan məşhur İran rəssamı Kəmalümülkün yanına gedir. Onun işə qarışmasını xahiş edir. Kəmalümülk şairə deyir: “Keçəl çarə bilsə idi, öz başına qıldadı”

Dünya ədəbiyyatı tarixinə nəzər yetirəndə görürük ki, həqiqi, saf məhəbbətlər, ilahi eşq barədə minlərlə əsərlər yazılıb. “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Yusif və Züleyxa”, “Romeo və Cülyetta” və s. eşq hekayələri məkan-zaman tanımadan dillərdə dastan olaraq bu günümüze qədər gəlib çatıb. Ürəkdən sevsə də, vüsəlinə çatmayan nakam Şəhriyar da dövrünün Məcnunudur. Amma onun məhəbbəti platonik deyil, ictimai bərabərsizliyin səbəb olduğu real, acı eşq hekayəsidir. Uğursuz olsa belə, Şəhriyarın ilk gənclik dövründə yaşadığı bu nakam məhəbbət onu daim duyğulandırır, yaradıcılığını zənginləşdirir. Real eşq hekayəsinin təsviri olan “Behcətəbad xatirəsi” məhəbbət lirikasının ən gözəl nümunələrindən sayılır. Şeirdə bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla istifadə, güclü şeiriyyət, səmimi deyim tərz, forma-məzmun vəhdəti o dərəcədə mükəmməldir ki, oxucu o hissləri sanki şairlə birgə yaşayır, onunla həyəcanlanır, onunla kədərlənir:

Gözlər asılı, yox nə qaraltı, nə də bir səs,
Batmış qulağım, gör nə düşürməkdədi dəri.
Bir quş: “Ayığam!”-söyləyərək, gahdan inildər,
Gahdan onu da yel deyər laylay, huş aparı.
Yatmış hamı, bir Allah oyaqdı, daha bir mən,
Məndən aşağı kimsə yox, ondan da yuxarı...

Şair təbiətlə insanın hisslərini vəhdətdə verir, çəkdiyi ağrıları, intizarı müqayisəli dildə, bədii təsvir vasitələrinin gücü ilə sənətkarlıqla təsvir edir:

Dan ulduzu istər çıxsa, göz yalvarı çıxma!...
O çıxmasa da, ulduzumun yoxdu çıxarı.
Gəlməz, tanıram bəxtimi, indi ağarar sübh,
Qaş böylə ağardıqca, daha baş da ağarı.

Şairin “Behcətəbad xatirəsi” şeiri Azərbaycan və Yaxın Şərq ədəbiyyatında N.Gəncəvinin “Sənsiz”, “Sevgili canan”, M.Füzulinin “Məni candan usandırdı”, “Yarəb, bəlayı eşq ilə qıl aşına məni”, “Könlüm” qəzəlləri qədər populyar və oxunaqlı olmaqla klassik ədəbiyyatımızın nadir söz inciləri sırasına daxildir.

M.Şəhriyarın ana dillində yazdığı məhəbbət şeirlərinin içərisində “Getmə, tərsa balası” özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Şəhriyarın dostu bu şeir haqqında belə rəvayət edir: “Bu qəzəli anam şikəstə-bəstə halda oxuyardı. Yadımda qalan beytlər bunlar idi:

Getmə tərsa balası, mən də sənə sayə gəlim,
Yapışib damənüvə sənə kəlisaya gəlim.
Öyrədib ya ki, sən et dini-müsəlmanı qəbul,
Ya ki təlim elə mən məzhəbi – İsayə gəlim.

Günlərin birində beytləri ahənglə Şəhriyara oxudum. Ehsası təhrik olunmuş ustad şeirin kimdən olduğunu soruşdu. Lakin müəllif mənə məlum deyildi. Şəhriyar bu şeiri çox sevərdi və nəhayət onu istiqbal etdi və ona “Getmə tərsa balası” ünvanı verdi”.

M.Şəhriyar bu şeirində aşıqın hisslərinin təsvirində bədii təsvir vasitələrindən bacarıqla, böyük sənətkarlıqla istifadə etməklə gözəl bir aşılıq dastanı yarada bilib. Bu əsər Şəhriyarı həm də tolerant bir şair kimi səciyyələndirir:

Mənə də baxdın o şəhla göz ilə, mən qaragün
Cürətim olmadı bir kəlmə təmannayə gəlim.
Mən cəhənnəmdə də baş yastığa qoysam sən ilə,
Heç ayılmam ki, durub cənnəti –məvayə gəlim.
Nənə qarnında da sənə əkiz olsaydım əgər,
İstəməzdim doğulub bir də bu dünyaya gəlim.
Allahından sən əgər qorxmayıb olsan tərsa,
Qorxuram mən də dönüb dini-Məsihayə gəlim.

M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı məhəbbət şeirləri göstərir ki, ustad sənətkar kamil aşıq olduğu qədər də kamil bir sənətkardır. Şairin əsərlərini sərf-nəzər edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün yazarların zaman-zaman müraciət etdiyi məhəbbət mövzusu M.Şəhriyar üçün də doğmadır.

M.Şəhriyarı xələflərindən, sələflərindən fərqləndirən əsas məqamsa şairin bu ilahi , bəşəri mövzuya özünəməxsus yanaşması, həyat həqiqətlərinə sadıqlığı,səmimi deyim tərzı, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etməklə gözəl sənət əsərini ortaya qoymaq bacarığıdır.Ustad sənətkara bütün zamanlarda oxucu sevgisi qazandıran da elə bu xüsusiyyətlərdir.Zaman-məkan sərhədi tanımayan M.Şəhriyar yaradıcılığına məhəbbət , maraq heç vaxt tükənməyəcək!

Kazımov Kamran
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
kkamran@mail.ru

Rus ədəbiyyatşünaslığında Nizami obrazı

Dahi Azərbaycan şairi, Şərqi ən böyük mütəfəkkirlərindən biri sayılan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı təkcə Şərqi deyil, həm də bir çox Qərb ölkələrinin alimləri tərəfindən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Dünya ədəbiyyatının görkəmli simaları ilə bir cərgədə duran ölməz əsərlər müəllifi Nizami dühasına Qərbi Avropa, həmçinin rus alimləri və ədibləri də ayrı-ayrı dövrlərdə müraciət etmişlər. Lakin XX əsr rus ədəbiyyatşünaslığı ilə bərabər rus bədii ədəbiyyatında da Nizami obrazı yaradılmış və onun dünya ədəbiyyatında misilsiz xidmətləri vurğulanmışdır.

Nizami obrazı rus sovet şairi və nasiri Nikolay Tixonov yaradıcılığında da öz parlaq əksini tapmışdır.

Nikolay Tixonov Nizami Gəncəvi haqqında yazdığı hekayə və məqalələrdə Azərbaycan mütəfəkkirindən böyük ruh yüksəkliyi ilə danışır, onun şəxsiyyətini və yaradıcılığını yüksək dəyərləndirir, Nizami haqqında yazılara böyük önəm verirdi. O, ilk dəfə 1942-ci ildə müharibənin şiddətli vaxtında Nizami mövzusunda müraciət edərək, Şərqi dahi şəxsiyyətlərindən biri olan azərbaycanlı şairin hələ 1941-ci ildə mühasirədə olan Leninqradda yubileyini xatırladır. Bu barədə Nikolay Tixonov 1964-cü ildə yazdığı «Dünyanın insanları» («Люди света») məqaləsində mühasirədə olan Leninqradda Ermitajın direktoru İosif Aqbaroviç Orbelinin təşəbbüsü və Nikolay Tixonovun fəal iştirakı ilə «ağır bombardmanlar zamanı» Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinin qeyd edilməsindən yazır. Bu görkəmli şəxsiyyətlərin səyi nəticəsində mühasirədə olan Leninqradın Ermitajında Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi keçirildi. Nikolay Tixonov yubileyə bağlı yazırdı: *«Ermitajın qəzəbli sahibi İ.Orbeli alovlu nitq söylədi. Mən isə İ.Orbelinin nitqindən həyəcanlanaraq bacardığım kimi çıxış etdim. Sonra isə Ermitaja səngərdən şineldə və əleyhqazlarda gələn məruzəçi-alimlər Nizaminin həyat və fəaliyyətindən məruzə etdilər. 800 il bundan əvvəl yazılan şeirlər səsləndi».*

Bu mövzu Nikolay Tixonovun «Bir həyəcanlı hadisənin tarixi» adlı yazısında da müəyyən yeni təfərrüatları ilə davam etdirilmişdir.

1941-ci il oktyabrın 17-də Ermitajın salonlarının birinin dəhlizində Nizami yubileyin təntənəli iclası baş tutur. İ.Orbelinin xahişi ilə tədbirdə iştirak üçün Ermitajın şöbələrindən birinin mühafizəçisi olan M.M.Dyakonov cəbhədən buraxılır və səngərdən gəlib məruzə oxuyur.

Qızgın döyüş gedən Leninqradda ulu Nizaminin yubileyinin keçirilməsini xalqların və mədəniyyətin mənəvi birliyində mühüm faktor kimi qiymətləndirən tənqidçi-alim, professor S.Q.Əsədullayev yazır: *«Dostluq nəğməsi ilə ilham verən dahi Azərbaycan şairi mühasirədə olan şəhərin müdafiəçiləri cərgəsində duraraq öz yüksək poetik sözü ilə faşizm əleyhinə mübarizəyə, süllün və əqlin təntənəsinə mühüm bir töhfə etdi».*

Humanist mədəniyyətin faşizmin vəhşi əxlaqı ilə gedən amansız mübarizədə XII əsr Azərbaycan intibahının ümumbəşəri ideyalarını XX əsrin milli-azadlıq ideyaları ilə birləşdirən Nizaminin müdrik poetik şeirləri səsləndi. Nizaminin poetik sözü faşizmə qarşı Leninqrad vuruşunun «iştirakçısı» oldu. Bu söz Azərbaycan xalqının mənəvi ruhunu mühasirədə olan şəhərdə simvollaşdırdı. Nizami qəhrəman Leninqrad müdafiəçilərilə birgə öz dövrünün sultan və cəlladları kimi alman işğalçıları üzərində qələbə çaldı.

Nikolay Tixonov «Nizami» hekayəsinin əsas ideyasını 1947-ci ildə yazdığı «Nizami və Nəvai» məqaləsində inkişaf etdirir və təsdiq edir ki, *Nizaminin şeirləri bu gün xalqın malına çevrilmiş və öz ölkəsinin sərhədlərini aşmışdır*».

Şərhin iki dahi mütəfəkkirindən söhbət açan, onların yaradıcılıqlarında oxşar və fərqli xüsusiyyətləri açmağa çalışan Nikolay Tixonov azərbaycanlı şair haqqında iftiralara bir növ son qoyur. Nizaminin fars dilində yazmağından istifadə etmək istəyən burjua tarixçiləri və İran millətçilərinə kəskin cavab verən rus şairi onun guya İran şairi olmasını təkzib edir. «*Bu tələm-tələsik yalan heç kəsi aldada bilməz. Gəncədə doğulan, öz istedadını doğma zəmində inkişaf etdirən, xalq rəvayətləri mənbəyindən bəhrələnən, xalq qəhrəmanlarının xüsusiyyətlərini göstərən Nizamini onu həyata bəxş edən torpaqdan, Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının dərin əlaqələrindən ayırmaq olmaz*». Bəlkə, elə bu qətiyyətdən sonra digər rus tədqiqatçısı Y.Bertels Nizaminin məhz Azərbaycan şairi olduğunu etiraf etmişdir

Nizamini «dahi ustad» adlandıran Nikolay Tixonov şairin «dəbdəbəli üslubunu», «qüsursuz nəzmini», «zəngin obrazlığını», «şeyrin təsviri tərəfini» yüksək qiymətləndirmiş, onun poemalarını isə «hadisə və xarakterlərlə zəngin olan süjetli hekayənin klassik nümunələri» adlandırmışdır

Beləliklə, mühasirədə olan Leninqradda, ağır bombardmanlar altında Azərbaycan ədəbiyyatı intibahının görkəmli nümayəndəsi, ulu Nizaminin yubileyinin keçirilməsi, onun yaradıcılığına yüksək qiymət verilməsi bir daha göstərir ki, rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Azərbaycan ədəbiyyatına və onun mütəfəkkirinə böyük rəğbətlə yanaşmış, Nizaminin gah fars, gah da üzdənirəq erməni şairi olduğunu iddia edənlərə haqlı olaraq onun Azərbaycan şairi olduğunu bütün dünyaya qətiyyətlə bəyan etmişlər. Nizami yaradıcılığının qəddar və müharibə tərəfdarları olan hökmdarlara qarşı mübarizə nümunəsi olduğunu bildirmişlər.

Kazımova Mələhət
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
k.malahat58@gmail.com

İngilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin ümumi semantik cəhətləri

Tədqiqatlar göstərir ki, ingilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin əsas yükü şəkilçilərin üzərinə düşür. Sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər “er”, “or”, “ist”, “-man” şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir. Bundan əlavə bir qisim leksik vahidlər vardır ki, heç bir şəkilçi qəbul etmədən leksik vahidlər olaraq sənət və peşə adları ifadə edirlər. Biz tədqiqat işində hər bir şəkilçi ilə yaranan leksik vahid haqqında söhbət açmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Bu məqsədlə xidmət edən yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçilər arasında “er” şəkilçisi ən məhsuldar şəkilçi hesab edilir. Qədim ingilis dilində bu şəkilçinin köməyi ilə feillərdən isim yaranmış və həmin feillərin ifadə etdiyi işlə məşğul olan, fəaliyyət göstərən şəxslərin adları bildirilmişdir.

Orta əsr ingilis dili dövründə “er” şəkilçisi sənət və peşə adları bildirən isimlər yaratmışdır.

Sonrakı dövrlərdə “er” şəkilçisinin əhatə dairəsi daha da genişlənmiş, elmin, texnikanın meydana gəlməsi ilə yeni sənət və peşələr yaranmış, sənət və peşə ilə məşğul olan adamları, peşə sahiblərini ifadə etmək üçün “er” şəkilçisi öz məhsuldarlığını daha da artıraraq yeni leksik vahidlər əmələ gətirmişdir.

Sənət və peşə adları bildirən “er” şəkilçisi bir sıra fəllərə artırılaraq həmin sənət və peşələrlə məşğul olan şəxsləri ifadə etmişlər, lakin onun yaratdığı sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər arasında müəyyən semantik məna çalarlıqları vardır.

Bu məna çalarlıqlarını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar:

- a) Şəkilçinin artırıldığı sözün ifadə etdiyi hərəkətlə daima məşğul olan şəxslər.
- b) Müəyyən bir dövr üçün fəaliyyət növü ilə məşğul olan bir şəxs.

c) “er”şəkilçisi o sənət sahibləri ilə məşğul olan şəxsləri ifadə edir ki, həmin şəxslər sözünün kökündə göstərilmiş felin mənasına uyğun sənət və peşə ilə məşğul olurlar.

İngilis dilinin orta əsrlər dövründə lüğət tərkibində “or” şəkilçisi ilə düzəlmiş çoxlu sayda isim roman dillərindən ingilis dilinə keçmişdir. Bununla belə müasir dövrdə “or” şəkilçisi ilə alınmış sözlərin kökünü, fel formalarını asanlıqla araşdırmaq mümkündür. Müasir Azərbaycan dilində “or” şəkilçisi bir söz yaradıcı element kimi özünü tanıdaraq, fel köklərindən isim yaratmışdır. Baxmayaraq ki, ingilis dilində “or” şəkilçisi ilə düzələn isimlər başlıca olaraq sənət və peşə adları bildirirlər, roman dillərinin təsiri və ingilis dilindəki “er” şəkilçisinin təsiri altında “or” şəkilçisi sənət-peşə mənalarından savayı digər mənalarda da kəsb etmişdir. Lakin biz öz tədqiq etdiyimiz mövzuya müvafiq olaraq yalnız onun kəsb etdiyi sənət və peşə mənalarından bəhs edəcəyik.

“Or” şəkilçisi ilkin mərhələdə “or”, “our” formalarında olmuşdur və o bu formalarda işlənərək “er” şəkilçisi ilə düzələn sözlərə müştərək mənalar kəşf etmişlər.

Müəyyən bir tarixi dövr ərzində “or” şəkilçisi “er” şəkilçisindən ayrılaraq müəyyən bir işi, fəaliyyət növünü yerinə yetirən elmi, texniki avadanlıqların adlarını düzəltməyə xidmət etmişdir.

Bütün bu qeyd edilən mənalarla yanaşı müasir ingilis dilində “or” şəkilçisi ilə ingilis dili lüğətçiliyində küllü miqdarda leksik vahidlər vardır.

İngilis dilində “ist” şəkilçisi söz yaradıcı bir element kimi qəbul edilmişdir.

“İst” şəkilçisi ilə yaradılan söz aktiv fəaliyyətlə məşğul olan şəxsin mənalarını bildirir. Lakin o hansı kökdən söz yaradırsa, həmin kökün özünün verdiyi mənalarından aslı olaraq “ist” şəkilçisi ilə yaranmış söz müxtəlif mənə çalarlıqları ifadə edir və bu mənalar çox genişdir. Biz bu işimizdə tədqiq etdiyimiz mövzudan yayınmayaraq deyə əsas diqqətimizi “ist” şəkilçisinin köməyi ilə düzəlmiş sənət və peşə mənalarına üstünlük verəcəyik.

Tədqiqat zamanı bizə aydın olmuşdur ki, texnika, musiqi alətləri və bir sıra digər əşyaların adlarını bildirən isimlər “ist” şəkilçisi qəbul etməklə həmin alətləri idarə edən sənət və peşə sahiblərini ifadə edir.

Bir sıra elm adlarının sonuna “ist” şəkilçisi artırılaraq həmin elm sahələrində fəaliyyət göstərən sənət və peşə adamlarını bildərən leksik vahidlər yaranır.

Müasir ingilis dilində “man” şəkilçisi ilə yaranmış çox saylı leksik vahidlər vardır.

“Man” şəkilçisi bir söz yaradıcı element kimi tam şəkildə öyrənilməlidir. İngilis elmi ədəbiyyatında söz yaradıcı şəkilçi olan “man” sözünün rolundan az bəhs edilmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, bir sıra ingilis dilinin leksikologiyası ilə məşğul olan alimlər belə hesab etmişlər ki, “man” sözü şəkilçidən daha çox mürəkkəb sözün komponentidir.

“Man” sözünün analizi göstərir ki, müxtəlif nitq hissələrinə qoşularaq müxtəlif mənalar kəsb edir.

İngilis lüğətçiliyində “man” şəkilçisi ilə düzələn sözlərin orfoqrafik analizini apardığımız zaman aşkar edilmişdir ki, həmin şəkilçi ilə yaranmış sözlərdən seçilmiş 300 leksik vahidin 22%-i daxili şəkilçi olan “s” şəkilçisi ilə yazılmışdır.

Bu da göstərir ki, müasir ingilis dilində “man”şəkilçisinin kökə bitişik yazılmağa meyl daha böyükdür.

Beləliklə ingilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin tədqiqi ilə bağlı yuxarıda apardığımız araşdırmaları əsas tutaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. İngilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin yaranmasında ayrı-ayrı dil aspektlərinə bir tərəfli yanaşmaq olmaz. Həmin leksik vahidlər yaranarkən həm semantik, həm də qramatik cəhətlər bir-biri ilə üzv şəkildə əlaqələnərək fəaliyyət göstərir. Leksik vahidlərin yaranmasında həm qramatik, həm leksik, həm də semantik elementlər xeyli dərəcədə fəaliyyət göstərir.

Başqa sözlə desək sözlər bütün qramatik forma rəngarəngliyinə baxmayaraq öz ilkin mənasından tamamilə ayrı düşə bilməz.

2. İngilis dilində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər əsasən “er”, “or”, “ist”, “man” şəkilçilərinin hesabına formalaşmışdır. Bu şəkilçilərdən hər birisi sənət və peşə adları bildirmələrinə baxmayaraq, onların hər birinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu özünə məxsusluq həm semantik, həm də qrammatik cəhətlərdə qabarıq şəkildə əks olunmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlər şəkilçilər hesabına yaranmaqla ingilis dili lüğət tərkibin 90%-ni təşkil edir. Digər 10%-i isə şəkilçisiz kök sözlər hesabına ifadə edilmişdir. Ona görə də, bu və ya digər şəkilçilərin sənət və peşə adları bildirən leksik vahidlərin yaranmasındakı rolundan ayrı-ayrılıqda bəhs etməyi və həmin şəkilçilərlə yaranmış leksik vahidlərin ingilis dili lüğətindən aşkar edib, qeyd etmək, onların Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını verməyi tədqiqat işində bir məqsəd kimi qarşıya qoymuşuq.

Fikrimcə tədqiqat işində sənət və peşə adları bildirən leksik vahidləri bütün söz formalarında axtarıb tapmaq və onları əlifba sırası ilə işdə qeyd etmək işin praktik dəyərini daha da artırır, ingilis dilini öyrənənlərə köməklik edərdi.

Manafova Tünzalə
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
tunzala.manafova@mail.ru

İngilis dilində “Allah” komponentli frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik modelləri

Frazeologiyanın struktur-qrammatik aspektdə müqayisəli tədqiqi müasir dövrdə daha çox modelləşdirməyə əsaslanır. Müxtəlif dillərin frazeoloji birləşmələrinin mümkün modellərinin qurulması frazeologiyaya aid məsələlərin həllində mühüm nəticələrin əldə olunmasına imkan verə bilər. Müasir frazeoloji tədqiqatları frazeoloji vahidlərin struktur modellərini müəyyənləşdirməkdən kənar təsəvvür etmək olmaz. Bu tezisdə A.V.Kuninin frazeoloji lüğəti (A.B.Кунин. Англо-русский фразеологический словарь. М., 1984) əsasında ingilis dilində “Allah” komponentli frazeologizmlərin struktur-qrammatik modellərini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Lüğətdə tərkibində God və ya Heaven sözü olan 25 ikikomponentli, 9 üçkomponentli, 17 çoxkomponentli frazeoloji vahid verilmişdir. Onların ümumi sayı 51-dir.

İkikomponentli birləşmələrin 14-ü God, 11-i Heaven sözünün iştirakı ilə düzəlmişdir. God sözü olan ikikomponentli birləşmələrin 7-də birinci mövqedə, 7-də isə ikinci mövqedə işlənmişdir. 4 frazeoloji vahiddə Heaven birinci mövqeni tutur. God və Heaven komponentlərinin iştirakı ilə düzələn eynimənalı, eyni quruluşlu frazeologizmlər vardır: by God – by Heaven, good God – good heavens, great God – great Heaven, thank God – thank Heaven, God knows – Heaven – knows, God forbid – Heaven forbid.

Heaven – 1) Allahın və mələklərin olduğu yer; 2) Allah, ilahi qüvvə; 3) səma, asiman. Bu sözün ikinci mənası God ilə eynidir. Bu mənada işləndikdə böyük hərflə yazılır.

Birinci komponenti “Allah” sözü olan ikikomponentli frazeoloji vahidlərdə ikinci komponent də isim olduqda N+N (noun+noun) modeli formalaşır: God grant; God damn. Bu iki birləşmənin ikinci komponentləri isim kimi qəbul etdikdə, “Allah hədiyyəsi”, “Allah sovgatı”, “Allah lənəti”, “Allah bəlası” qarşılıqları əmələ gəlir.

Həmin birləşmələrdə ikinci komponentin feil kimi işlənməsi halında frazeoloji vahid əmələ gəlir. Lüğətdəki tərcümələrdə də “grant” və “damn” feil olaraq verilir. God grant “Allah eləsin”; God damn (it) “Allah lənət eləsin”. İkinci komponentin isim deyil, feil olduğunu qəbul etsək, bizim ikikomponentli vahidlərimiz arasında N+N modelinə aid nümunə olmadığını deməliyik.

N+V (noun+verb): God damn; God grant; God forbid; God knows!; God wot!; God willing!

God willing! frazeologizmi semantikasına görə struktur forması ilə tam uzlaşmır. Forma ilə məzmun uyğunluğunda qırılma var. Əgər willing forması götürülsə, onda ikinci komponent feili sifət olacaqdır. Lakin birləşmənin məzmunu, ümumi mənası bu formaya uyğun gəlmir. Frazeoloji vahid Azərbaycan dilindəki Allah qoysa birləşməsinə ekvivalentdir. Fikrimizcə, God willing sabit birləşməsi “If God is willing” konstruksiyasından törəmişdir. Niteqə bu konstruksiyanın məhsuldar işlənməsi onun God willing kimi sadə forma alması və bu şəkildə sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

Adj+N (adjective+noun) modeli: Good God!; great God, good Heavens! great Heavens, God Almighty. Sonuncu frazeoloji birləşmədəki “almighty” sözü “qadir, qüdrətli, hökmran” mənası verir. “Allah” qadir və qüdrətli olduğuna görə the Almighty “Allah” mənasında da işlənir. Birləşmə rəhmlı Allah, qüdrətli Allah mənalərını verir. Bu modeldən olan ilk iki frazeoloji vahidin komponentləri müstəqil mənalərında işlənmişdir. Birləşmə sabit forma almış, mənası da sabitləşmişdir. Nitqdə təəccüb, həyəcan, təəssüf və s. ifadə edən nidalar kimi işlənir, sinonim variantlar olur. Variativlik mənanın saxlanması və birinci komponentin başqa sifətlə əvəzlənməsində özünü göstərir. Hissə-emosional keyfiyyətdə tələffüz bu frazeoloji vahidlərin spesifik səciyyəsidir. Onların lüğətlərdə sonda nida işarəsi qoyulmaqla verilməsi də bu səbəbdən irəli gəlir.

Əslində, good God!, great God! ingilis dilində vokativ cümlə tipi sayılmalıdır. Əlbəttə, burada cümlənin təyini zamanı ingilis dilində subyekt və predikatın zəruriliyi belə konstruksiyalara bir qədər fərqli aspektdən yanaşmağı tələb edir.

İngilis dilindəki “my God” frazeoloji birləşməsində birinci komponent yiyəlik bildirən əvəzlilikdir. Bu frazeoloji vahid **Pron+N** modelinə uyğun gəlir.

V+N (verb+noun) modeli please God, than God, thank Heaven frazeoloji vahidləri ilə təsdiqini tapır.

İngilis dilində qeydə alınan Heavens alwel frazeoloji vahidi **N+A** (noun+adjective) modelinə uyğun gəlir, böyük Allah və ya Azərbaycan dilində Allah böyükdür sabit birləşməsinə uyğun gəlir.

“Heavens above” frazeoloji vahidi **N+Adv** (noun+adverb) modelinə uyğundur.

Heavens alwel, Heavens above, by heaven, good heaven, great Heavens!, Heavens to Betsy! frazeoloji vahidləri Aman Allah, Ay Allah, böyük Allah, qüdrətli Allah, ulu tanrı, Allah haqqı və s. mənalərını verir. Bu mənalardan hansının işlənməsi kontekstdən asılıdır.

Tərkibində “Allah” mənasında “lord” sözü olan aşağıdakı frazeoloji vahidlər vardır: Good Lord; Lord have mercy, Lord bless me!, Lord bless my heart, Lord bless us, Lord bless my soul!, The Lord knows.

Bu vahidləri tərkibində “God” sözü olan frazeoloji birləşmələrlə müqayisə etdikdə variativliyin God=Lord səviyyəsində özünü göstərdiyini aşkara çıxarmaq olur.

Üçkomponentli frazeoloji vahidlərin sayı ikikomponentli frazeologizmlərdən azdır. Üçkomponentli birləşmələrin də bir hissəsində “God” sözü birləşmənin əvvəlində işlənir. Məsələn, God bless me, God damn it, God be thanked, God bless us, Heaven on earth, Heavens to Betsy, Lord have mersy, Lord bless me, Lord bless us. Ümumi model **N+V+Pron** (noun+verb+pronoun) şəklindədir.

Tərkibində “Allah” sözü olan çoxkomponentli frazeologizmlərin aşağıdakı struktur modelləri vardır:

N+V+Pron+N, məsələn, God bless my life!, God bless my soul!, God bless your heart.

N+V+Art+N, məsələn, God bless the mark, God save the mark.

Art+N+Prep+Art+N, məsələn, A god from the machine.

Art+N+Prep+Prep+Art+N, məsələn, A god out of the machine.

Pron+V+Prep+N, məsələn, I hope to God, I (we) wish to God

Art+A+N+N, məsələn, A little tin god

Conj+V+Pron+N, məsələn, So help me God

Pron+N+Conj+A+N, məsələn, Ye gods and little fishes

V+N+Conj+N, məsələn, Serve God and Mammer

“Allah” komponentli iki, üç və çoxkomponentli frazeoloji vahidlərin ümumi sayı çox olmadığına görə hansı modellərin çox işlənməsi haqqında dəqiq nəticə əldə etmək olmur.

Beləliklə, tərkibindəki komponentə görə frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik xüsusiyyətləri ayrı-ayrı komponentlər üzrə mümkün qrammatik-struktur modelləri qurmağa imkan verir. Təbii ki, bu modellərin bütün mümkün variantlarını təyin etmək üçün mövcud frazeoloji vahidlərin hamısını, yaxud heç olmasa, əksəriyyətini tədqiqata cəlb etmək tələb olunur. Müvafiq frazeoloji vahidlərin sayı artdıqca, qurulmuş modellərin fərqli formalarının üzə çıxması mümkündür.

Mehdiyeva Aysel
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ayselmediyevalsu@gmail.com

Məkanın üfüqi formada metaforikləşməsi haqqında

Metaforaların tədqiqi uzun müddətdir ki, müasir dilçilikdə dəyişkənliyinə və qeyri-müəyyənliyinə görə aktual olaraq qalır. Metafora ətraf mühit reallığını dərk etmək üçün bir ipucudur. Metaforik köçürmə metaforanın təbiətini xarakterizə edən iki mühüm əlaməti göstərir: mövcud dil mənalarına əsaslanaraq yeni anlayışlar və dil mənaları formalaşdırma qabiliyyətindən ibarət olan yaradıcılıq və duyğusal-mədəni mənaları ilə dilin leksik və frazeoloji vahidlərində gizlənmiş şəxsin təcrübəsi, mədəniyyət və dil birliyi ilə əlaqə.

Həndəsi metaforaların araşdırılması, obyektə koqnitiv, habelə kommunikasiya xüsusiyyətləri kimi nəzərə alın bilən maksimum tam və hərtərəfli təsvir verməyə imkan verən idraki-diskursiv yanaşmadan istifadə etməyi tələb edir. Görkəmli dilçilər C. Lakof və M. Conson “məkan kateqoriyalarımızın quruluşu kosmosla davamlı qarşılıqlı təcrübədən, yəni maddi dünya ilə qarşılıqlı əlaqəmizdən yaranır” deyirlər.

İngilis dilinin metaforik lüğəti, orijinal mənasında "həndəsi fiqur", "həndəsi konsepsiya", "həndəsi münasibət", "həndəsi ölçü" birləşmələrinə sahib olmaqla tədqiqat obyektidir.

Tədqiqatın aktuallığı, həndəsi məkan xüsusiyyətləri, xüsusən həndəsi fiqurların forma və xüsusiyyətlərini yenidən düşünmək əsasında yaradılan metaforik modellər sisteminin dünyanın və zehni yerli dil mənzərəsinin vacib bir hissəsi olması ilə izah olunur.

Müasir İngilis dilində şaquli-vertikal və üfüqi-horizantal xətlərin düzülüş forması ilə müqayisəyə əsaslanan bir sıra metaforalar təqdim olunur. Üfüqi metaforalar ümumi metaforalara əsaslanır, üfüqi ölçü dünyəvi məfhumların işlənməsində məkan-zaman metaforalarının dominant ölçüsü kimi başa düşülür. XVI əsrin ortalarında İngilis dilinin leksik quruluşuna əlavə edilmiş *horizontal* sifəti, Latın dilindən “üfüqlə əlaqəli və ya yaxın” mənasında götürülmüşdür. Bu dəyərde “üfüq müstəvisinə paralel” xüsusiyyətinin yeniləndiyi tamamilə aydındır. Doğma İngilis dilində danışanlar, iştirak edən bütün tərəflərin bir-birinin maraqlarını eyni dərəcədə nəzərə aldığı müəyyən bir birgə fəaliyyətin iştirakçıları arasındakı əlaqəni eyni səviyyədə yerləşən nöqtələr ardıcılığını əks etdirən üfüqi bir xətt ilə müqayisə edirlər:

Horizontal collaboration among teachers, students, and parents-rather than vertical hierarchies-will characterize school governance. (Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında üfüqi əməkdaşlıq-şaquli iyerarxiyalardan çox-məktəb idarəetməsini xarakterizə edəcəkdir.)

İngilis dilində üfüqi xətt əsasən vaxtı və istiqaməti göstərmək üçün istifadə olunur. Biz ingilis dilində sola sağ (left to right) və ya sağa sol(right to left) deyə bilərik. Horizontal ox kitabdakı fikir axınıyla birlikdə soldan sağa (left to right) ardıcıl olaraq axan xəttlə təmsil olunur. Praktik olaraq soldan sağa və ya sağdan sola insanlar cədvəli geri çəkə və ya görüş vaxtını dəyişib irəli çəkməyi təyin edə bilərlər (the schedule back or move an appointment forward).

Bu işin məqsədi müasir ingilis dilində həndəsi metaforanın daha da araşdırılması, meydana gəlməsi mexanizminin müəyyənləşdirilməsi, metaforik köçürmə mənbəyinin sferasının təhlili və həndəsi konseptual metaforanın üfüqi formada funksiyalarının müəyyənləşdirilməsidir.

Elmi işin praktik dəyəri müasir metafora nəzəriyyəsi, leksikologiya, koqnitiv dilçilik, diskurs dilçiliyi, mədəniyyətlərə ünsiyyət mövzularında mühazirə kurslarının hazırlanmasında əsas müddəalardan istifadə edilə bilməsindədir.

Məmmədova Rəhilə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
rahila.mammadova@mdu.edu.az

Heydər Əliyev və milli-mənəvi mədəniyyətimiz

*Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasını həyata keçirmiş bir dövlət xadimi olaraq
Azərbaycan tarixində yaşayır*

Hər bir xalqın varlığını təsdiq edən əsas amil onun ana dilidir. Millət olaraq onun formalaşmasında vacib şərtlərdən biri millətin dili və əlifbasıdır. Millətin varlığının yaşadılması üçün ana dili əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi ki, xalqımız nə qədər çətinliklər görsə də öz mənliliyini, milliliyini, öz dilini hər zaman qoruyub saxlamışdır.

“Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən ulu öndərimiz Heydər Əliyev zəmanəmizin görkəmli nətiqlərindən olmuşdur.

“Həyatın mənası çox və yaxud az yaşamaqdan ibarət deyil. Onun əsas mənası bu həyatda öz yerini tutmaq, mövqeyini müəyyən etmək, ləyaqət göstərmək və başqaları üçün nümunə olmaqdır”. Ulu öndər Heydər Əliyev nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında xüsusi rol oynamışdır. Zəngin söz ehtiyatına malik olan ulu öndər cümlələrdə sözlərin, ifadələrin işlədilməsində orijinallıq, özünəməxsusluq daim nəzərə çarpırdı. Heydər Əliyev üçün Azərbaycan dili müqəddəs dil idi. Ulu öndər hər zaman öz çıxışlarında “Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz.” Hər bir gəncimiz vətəninə, torpağına bağlı olmalıdır deyirdi. Gənclərimizin lider kimi, şəxsiyyət kimi formalaşmasında nitq mədəniyyətinin böyük rolu var. Təcrübə sübut edir ki, milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Xalqımızın gələcəyi sayılan uşaqlar bizə bir əmanətdir, bu əmanətin hərtərəfli şəxsiyyət kimi yetişməsi, gələcək həyat yolunda vüqarla addımlaması, müxtəlif nailiyyətlərə yiyələnməsi ilk növbədə onun düzgün tərbiyəsindən, sonra da təlimindən asılıdır.

Hər bir ailədə valideynlər heç bir bəhanəyə əl atmadan övladlarına qarşı həssas və diqqətli olmalıdır. Onlar övladlarının tərbiyəli, ədalətli, xeyirxah, həssas, uğurlu və namuslu insan kimi həyata qədəm qoyması, layiqli vətəndaş kimi formalaşması üçün əllərindən gələni əsirgəməməlidirlər. Çalışmaq lazımdır ki, cəmiyyətimizin sabahı hesab edilən uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, yüksək mənəvi və əxlaqi dəyərlərə nail olmasında həlledici rol kompüter, internet, televiziya deyil, ata və analar oynasın.

Ailə mürəkkəb insan münasibətləri aləmi olduğundan bu aləmdə böyük bir mərifət, qanacaq, nəzakət, həssaslıq, şəxsiyyətin ləyaqət və mənafeyinə dərin hörmət və ehtiram hissi bəsləmək olduqca vacibdir. “Ailə tarixən ən mühüm tərbiyə ocağı olub və olacaqdır.

Azərbaycan xalqı mədəni, mənəvi və əxlaqi dəyərlərə yüksək qiymət verir, bu baxımdan, böyüklərimizin və valideynlərin övladlarına təsiri olduqca güclüdür. Buna görə də onlar övladlarının asudə vaxtlarının televiziya qarşısında keçməsinə göz yummamalıdırlar. Professor Milton Çenin dediyi kimi: “Valideynlər övladlarına daha çox diqqət və qayğı göstərib, onları başa düşməyə çalışmalıdırlar”. Əlbəttə, ailədə ananın rolu çox böyük və əvəzolunmazdır, onun sevgisi səmalar qədər zəngin, şəfqəti günəş kimi parlaq, səbri dəryalar qədər genişdir.

Azərbaycan xalqının adət-ənənələri, milli xüsusiyyətləri özünəməxsus yer tutur. Qədim köklərə malik Azərbaycan əsrlər boyu maddi və mənəvi xəzinəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Adət-ənənələr yaşayaraq bu günə qədər gəlib çatmışdır. Novruz mərasimləri, yas mərasimləri, toy-büsat mərasimi, düzlük, təmizlik, insanlıq kimi ali hissləri tərbiyə edən milli-mənəvi dəyərləri özündə yaşadır. Milli-mənəvi dəyərlər hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün doğma, əziz və müqəddəsdir. Ulu öndər zəngin bədii irsini, mədəniyyətini, incəsənətini, adət-ənənələrini yaşatmaq, onu öz şanlı keçmişinə, soy-kökünə qaytarmaq üçün bir sıra gizli-aşkar tədbirlər həyata keçirmişdir. Dini-mərasim və adətlərin layiqincə keçirilməsi, müqəddəs Kəbəni ziyarət etməsi, din xadimləri və

möminlərlə görüşməsi ulu öndərin müdrik bir şəxsiyyət olduğunu, Allahını və peyğəmbərini sevən imanlı bir insan olmasının real təsdiqi idi. “Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik”, deyən ümummilli liderin işıqlı ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçirilir.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz xalqın milli düşüncəsinə, bir vətəndaş kimi formalaşmasına öz təsirini göstərir. Ulularımızdan bizə gəlib çatan müqəddəs irsin göz bəbəyimiz kimi qorunması gələcək nəsillərə əmanət edilməsi məqsədyönlü olmalıdır. Xalqımızın böyük tarixi, zəngin mədəniyyəti var. Xalqımızın ürəyində əbədi iz buraxmış muğam, nəsillərdən-nəsillərə keçərək Azərbaycan xalqının yaddaşında qalıb. Milli mənsubiyyətimizin formal surətdə deyil, məzmun baxımından təsbit olunması, bu gün adət-ənənələrin, milli-mənəvi dəyərlərin kökə qayıdış istiqamətində aparılan mübarizə elmi-nəzəri əsaslara söykənməlidir.

İnsanın mənəviyyəti, genetik əsaslara malik olsa da, sosial-mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşır. Adət və ənənələr hər bir xalqın əsas göstəricisi, ən qiymətli sərvətidir. Tariximiz, dilimiz, dinimiz, ədəbiyyatımız bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir.

Mirzəyev Elman
dosent
Həsənova Firuzə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Mirzayev_or@mail.ru
salamlarazercell@gmail.com

Orta ümumtəhsil məktəblərində orfoepiya məsələlərinin öyrədilməsi metodikası

Məlum olduğu kimi, dilçilik elmi tədqiqatın miqyası və istiqaməti baxımından ümumi, xüsusi, nəzəri, tətbiqi dilçilik kimi sahələrə bölünür. Bir çox dilçilik sahələri yalnız mütəxəssislərin maraq dairəsində olduğu halda, dilin təcrübi məsələlərini bilmək və ona riayət etmək peşəsindən asılı olmayaraq hamı üçün vacibdir. Bu baxımdan, dil dərslərinin tədrisi zamanı ədəbi dil, üslubiyyat, yazı, orfoqrafiya, orfoepiya bəhslərinin öyrədilməsinə xüsusi olaraq fikir verilməlidir. Bu məqsədlə, tezisdə ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflərində tətbiqi dilçiliyin bəzi problemlərinin tədrisinə yer verilmiş fəal (interaktiv) metodlarının tətbiqi əsasında orfoepiya məsələlərinin öyrədilməsi yollarından bəhs edilmişdir.

Orfoepiya yunan sözü olub mənası *orthos-düzgün, doğru, eqos isə nitq* deməkdir. Orfoepiya sözünün mənası düzgün, doğru tələffüz deməkdir. Azərbaycan dilinin orfoepiyası dilimizin səs sistemə uyğun olaraq, şifahi ədəbi dilimizdə öz yerini tutmuş tələffüz qaydalarıdır. X-XI dərslərində “Şollar su kəməri”, “Xəzər dənizi”, “Harvard Universiteti” adlı mətnlər verilmiş və şagirdlərdən məndəki sözlərin düzgün tələffüzünə dair tapşırıq verilmişdir. Nümunə üçün: geoloji [giyaloji], geodeziya [giyadeziya], bakterialoji [bakteriyaloji]. Təbii ki, Azərbaycan dili dərslərinin tədrisində düzgün tələffüz qaydalarının mənimsəməsi işinin həyata keçirilməsi davamlı olmalı və şagirdlər aşağıdakı qaydalarla tanış olmalıdır:

1) Şagirdlərdə müxtəlif və eyni zamanda bir-birinə keyfiyyətə və əmələgəlmə yerinə görə yaxın olan səslərin fərqi duymaq bacarığının formalaşdırılması;

2. Müəyyən səsləri yanlış tələffüz edilməməsi üçün tədris prosesində hər bir səsin xüsusiyyətləri diqqətlə izah olunmalıdır;

3) Şagirdlərdə söz daxilində müəyyən səsləri və onların birləşməsini cəld hiss edə bilmək vərdişi aşılmalıdır. Bunun üçün səslərin fizioloji xüsusiyyətləri yanaşı işlənməkdə dəyişikliyə uğrayan səslərin qayda-qanunları diqqətli şəkildə tədris olunmalıdır. Beləliklə, şagirdlərdə sözü fonetik cəhətdən düzgün təhlil etmək və lazım olan səsləri zehində ayırmaq bacarıq qabiliyyəti formalaşır;

4) Şagird öz nitqində ayrı-ayrı səslərin bu və ya digər tələffüz xüsusiyyətlərini qeyd etməklə, özü başqasının nitqini dinləməyi də bacarmalıdır;

5) Şagird nitqində səhv buraxmamaq, sözü düzgün tələffüz etmək və lazım olduqda, nitqi dayandıra bilmək məqsədi ilə öz diqqət və iradəsini nizama salmağı bacarmalı və bütün işlərdə özünü idarə etməyi, fikrini cəmləməyi bacarmalıdır.

Orfoqrafiya yazıları düzgün yazı təlimi üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə, orfoepik normalar da aydın, dəqiq, səlis, anlaşılıq, düzgün nitq üçün bir o dərəcədə əhəmiyyətlidir. Təəssüflər olsun ki, məktəblərimizdə orfoqrafiyaya olan “doğma” münasibət orfoqrafiyaya bir o qədər də göstərilir. Bunun əsas səbəbi orfoepiya qaydalarının dəqiqləşdirilməməsidir. Bununla belə, son illərdə təlimdə yeni metodların tətbiqində düzgün nitq vərdişlərinin formalaşması diqqətdə saxlanılır və bu məqsədlə müxtəlif rəngarəng vasitədən istifadə edilir. Məsələn, müxtəsər cümlə verib, bunu geniş cümləyə çevirmək və ya pərakəndə sözlər verilib bunlardan cümlə qurmaq tapşırılmalıdır. Yaxud da, mətndən götürülmüş ifadə və sözlərin yeni mətndə işlədilməsi üsulunu tətbiq etmək olar.

Fikrimizcə, şagird nitqinin formalaşmasında və qismən də ədəbi tələffüz vərdişlərinin əmələgəlməsində mühitin təsiri də həlledici bir rol malikdir. Şagirdlər nitqi ədəbi və qeyri-ədəbi qurmağın fərqlərini aydın təsəvvür etməyi bacarmalıdırlar. Müəllim bu məsələ ilə əlaqədar olaraq şagirdin nitqindəki nöqsanları, onların islah edilməsi yollarını göstərməli, ədəbi tələffüzün üstünlüklərini nümayiş etdirməlidir. Şagirdləri ədəbi tələffüz qaydalarına yiyələndirmək üçün onlarda bir sıra keyfiyyətlər tərbiyələndirməli, müxtəlif qayda-qanunlar illər boyu aşılmalıdır.

Mirzəyev Elman
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
Mirzayev_or@mail.ru

Azərbaycan dili şivələrində ul//ül//ol//öl praformalı hidroqrafik apelyativlərin leksik-semantik inkişafı (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)

Dildə ilkin formaların təkamülündə baş vermiş dəyişikliklərin izlənməsi, arxetiplərin bərpa edilməsində tarixi-dialektoloji tədqiqatlar xüsusi rola malikdir. Akad.A.Axundova görə, “... qohum dillərin faktları müqayisə üçün nə qədər böyük əhəmiyyətə malikdirsə, dialekt faktlarının müqayisəsinin də müqayisəli-tarixi dilçilik üçün o qədər böyük əhəmiyyəti vardır”. Müəllif daha sonra yazır: “Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə müqayisəsinin əsasını da məhs Azərbaycan dialektləri təşkil edir. Eyni sözləri müxtəlif türk dilləri, ümumiyyətlə, bütün dillər haqqında söyləmək mümkündür”.

Ul//ül//ol//öl semantik baxımdan “su” anlamına malik olmaqla, müxtəlif sistemli dillərdə izlənilən qədim kök morfemlərdən biridir. Hansı ki, arxetipi və derivatları türk, fin-üqor, hind-Avropa, İber-Qafqaz, tunquz-mancur, Yenisey dillərində geniş yayılmışdır. Müxtəlif dilçilik mənbələrində etimoloji izahı daha çox konkret dil qrupu kontekstində, bəzən də müxtəlif sistemli dillərin nümunələri əsasında kök dildən qaynaqlanan nostratik vahid olaraq izah edilir. Apardığımız tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən mühüm cəhət kimi isə, onu göstərə bilirik ki, qeyd olunan morfemi özündə ehtiva edən hidroqrafik apelyativlər Azərbaycan dilinin şivə leksikasında yaxşı mühafizə olunduğu halda, indiyə qədər üzə çıxarılmamış və müqayisələrdən kənarda qalmışdır.

Tanınmış toponimist E.Murzaevin müqayisələrində Yenisey dillərindən olan ket dilində *ul* “su, çay”, tunquz-mancur dilləri qrupuna daxil olan even dilində *ul* “çayın dərin yeri, çökək” sözləri yer almışdır. Oxşar paralelliyi həmin qrupda yer alan oroçi dilində *uli* “çay”, ulç dilində *ula* “su”, mancurca *ula* “böyük çay” sözlərində də müşahidə etmək mümkündür. Fin qrupunun komi-ziryan dilində isə *ul* “nəm, yağ, rütübətli” deməkdir.

Azərbaycan dilçisi B.Məhərrəmli belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qeyd olunan morfem müasir türk ədəbi dillərində, əsasən, asemantikləşmiş, “su” mənasında müstəqil şəkildə, demək olar ki, işlənmir. Bununla belə, praformada müstəqil olaraq semantik cəhətdən “su” anlayışının mühafizə olunduğunu müasir türk dillərinə dair nümunələrdən aydın görmək mümkündür. Nümunə üçün: Qazax dilində *or* “ensiz arx, xəndək”, qədim türk yazılı abidələrində və müasir türk, türkmən

dillərində *öl* “nəm, yaş, rütubətli” (müq. et: Azərbaycan dilinin Çənbərək şivələrində *ülətməx* “islatmaq”). M.Kaşğari məlum lüğətində *öl* “nəm, yaş” və bu kəlmədən alınan *öl ton* “yaş paltar” ifadəsini qeydə almaqla, verdiyi izahatında “bunu oğuzlar bilməz” fikrinə işarə etmişdir. Lakin müasir oğuz qrupu türk dillərində kök morfem olaraq sərbəst işlənməsi, bu fikri təkzib edir və ya ehtimal ki, oğuz mənşəli dillərdə həmin mənimsəmə sonrakı tarixi dövrlərdə baş vermişdir.

Morfemin derivatları Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında aşağıdakı hidroqrafik apelyativlərdə belə dəyişir: Gəncə, Qazax, Tovuz şivələrində *üləşix* “dəhnə, kiçik su ayrıcı”, Lənkəran qrupu şivələrində *ulum//olum* “çayın dərin yeri”, qərb qrupu şivələrində *ulum//ulum* “çayın dayaz yeri”, Quba şivələrində *hölən* “yolun çökək yerində yığılan su” (müq. et: İran dillərinin cənub-qərb yarımqrupuna daxil olan bəndəri dialektində *hū*, kumzari dialektində *hau* “su”, talış dilində *honi//hünü* “bulaq”), Balakən şivələrində *höyüt* “göl”, Qazax şivələrində *höyüşdüy* “nəmişlik” (müq. et: türk dilində *höl* “yaşlıq, nəm”), Muğan qrupu şivələrində *hülə* “kiçik su arxı”.

Morfemin əvvəlində *h*-laşma ilə yanaşı, anlautda (söz əvvəlində) *y~ç~c~k~g~x~ş~j~d* hadisəsi də baş vermiş və bu qanunauyğunluğu bir çox hallarda müxtəlif sistemli dillərdə izləmək mümkündür. M.Kaşğari türk dil və ləhcələrinin fərqləri haqqında verdiyi məlumatında yazır: “... fərqlər əsasən bir qrup hərfin yerində başqa hərflərin işlənməsi, yaxud tamamilə atılması nəticəsində ortaya çıxır. Məsələn, oğuzlar və qırçaqlar *y* ilə başlayan bütün isim və feillərin ilk hərfini əliflə, yaxud *ç* ilə əvəz edirlər”. Türk dilləri üçün müəyyənləşən bu xüsusiyyətin bir çox hallarda müxtəlif sistemli dillərdə də baş verməsi, belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, buna kök dil hadisəsi kimi yanaşmaq daha doğru olar. Bu fikir, *ul//ül//ol//öl* və onun digər allomorflarının dəyişilməsində də öz məntiqi təsdiqini tapmaqdadır. Müqayisə üçün: qədim türk yazılı abidələrində *yul* “kiçik su mənbəyi, bulaq”, *yolak* “çay” (müq. et: müasir türk dilində *oluk* “bir şeyin axmasına yarayan üst yanı açıq boru”, “yağış sularını damların kənarlarına yığıb axıdan boru”), Azərbaycan dilinin Kəlbəcər şivələrində *yolum* “çayın dərin yeri”, İran dillərinin Pamir yarımqrupuna daxil olan vahan dilində *yupk*, mincanca *yowya* “su”, qədim türk yazılı abidələrində *çat* “quyu”, *çulıman* “su yığılması”, Naxçıvan qrupu şivələrində *çe:il//cil* “sucaq yer”, *çaldırmax* “suvarma zamanı sahəyə azacıq su buraxmaq”, *çalasər* “mətbəxdə su saxlamaq üçün quyuya oxşar yer”, qərb qrupu şivələrində *cülyə* “quyu”, tatar dili dialektlərində *çülekme* “quyudan su çəkmək üçün mancanaq”, qədim İran dillərində *çal*, orta farsda *çah*, müasir İran dillərində - farsca *çah*, tat və xələc dillərində *çal*, talışca *çol* “quyu”, xələc dilində *çəm* “çay”, kürdcə *çem* “çay”, “sel, axın” və s.

Beləliklə, əldə olunan nəticələrdə, həm də bir çox xalqların dünyagörüşündə *suyu* xaos olaraq təsvir edən dini-mifoloji baxışlar elmi əsaslarla öz təsdiqini tapır.

**Rufullayev Qədim
dosent
Əsgərov Dəyanət
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
qedim73@mail.ru
dayanat.askarov@mail.ru**

Nizami Gəncəvi böyük mütəfəkkir-şair kimi

Bəşəriyyətin mədəni dünyasına bəxş etdiyimiz ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri, böyük Azərbaycan şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvidir. Yaradıcılığı boyu yüksək insani dəyərlər; haqq-ədalət, humanizm və insanpərvərlik hamisi olan dahi şairə dünya şöhrəti qazandırmış “Xəmsə”si, insanlığın poetik-fəlsəfi təfəkkürünün zirvəsində dayanır. Ensiklopedik biliklər təcəssüm etdirən bu nadir incilər, həmçinin dünyanın bədii fikir salnaməsində parlaq yol açmış və beləliklə də mədəniyyətlər beşiyi Şərqi misilsiz mədəni sərəvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerə yüksəlmişdir. Elə bir yerə ki, özündən sonrakı bədii yaradıcılıq ustaları kimi tanınan şəxsiyyətlər

üçün böyük bir məktəb rolunu oynamış və 880 illik bir zamanın keçməsinə baxmayaraq bu gün də dünyanın ən məşhur kitabxanalarında, muzeylərində fəxri missiya daşımaqdadır.

Xalqımızın yetişdirdiyi bu böyük şəxsiyyətin xatirəsi hər an əziz tutulmuş və əlbəttə ki həyatı, yaradıcılığı haqqında daha çox araşdırmaların aparılması, həmçinin dünya mədəni irsinə bəxş etdiyi bədii sənət inciləri nəzərə alınaraq möhtərəm Prezidentimiz, Cənab İlham Əliyev tərəfindən, 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi İli” elan olunması, böyük şairin irsinin bundan sonra da tədqiq və təbliğ olunması üçün yeni imkanlar yaratmaqdadır. Həmçinin, Xalq-Dövlət birliyinin böyük səmərəsini gördüyümüz və milli dəyərlərimizin daha ön plana çıxdığı, onilliklər sürən taleyüklü problemlərimizin ardıcıl olaraq həll olunmağa başladığı bir dövərdə mədəni köklərimizin, insani dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin, bir sözlə milli kimliyimizin dünyaya daha çox bəyan etməyə başladığımız bir vaxtda dəyərlərimizə bir daha sahib çıxır, onları nəinki yeni illərə - əsrlərə, yeni minilliklərə daşımaq əzmimizi bütün dünyaya nümayiş etdirmiş olur. Məhz, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycanlı düşüncəsi, mənəviyyəti, kamilliyi ilə zamanının yüksək ədəbiyyat dilində ümumtürk mədəniyyətini, tarixini, həyat tərzini, etnoqrafiyasını çox yüksək bədii təfəkkürlə nümayiş etdirir və beləliklə zamandan-zamana, dövrdən-dövrə yaşadılan bir klassik kimi bunu haqq edir. Çünki o, çox az dahilərə qismət olan Şərq və Qərb yaradıcı insanların ümumilikdə ilham çırağı olmuş, yaradıcılığına daim müraciət edilmiş, mütərəqqi ideyaları öyrənilərək böyük ustad kimi daim xatırlanan şəxsiyyətlərimizdən olmuşdur.

Nizami Gəncəvi ensklopedik bilikləri vasitəsilə, dövrünün bütün elmlərini yaradıcı təfəkkürünün süzgəcindən keçirərək şeirə gətirmiş, haqq-ədalət, humanist və bəşəri hissələrini böyük ustalılıqla tərənnüm etmiş, insanlığa hörmət və humanizm ideyalarını daimi yaşar “Xəmsə” poemalarında ətraflı işıqlandırmağa nail olmuşdur. Məhz bu böyük mütəfəkkir-şair və onun davamçılarının yüksək yaradıcılıq fəaliyyətlərinə görə XII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində İntibah dövrü sayılmışdır.

“Sirlər xəzinəsi” kimi böyük bir əsəri yaratmaqla Şair bəşəriyyətin bir çox həyatı tələbatının; arzu və istəklərinin, sevgisinin, məhəbbət qayəsinin mövcudluğunu; “Xosrov və Şirin” mövzusunda toxunmaqla isə belə bir ülvyyətin insanlıq üçün gərəkli olduğunu vurğulayır. Həmçinin, vurğunu olduğu Şərq qadınının sevgiyə sadıqlığını göstərmək üçün hələ sonralar yüzlərlə istinad prototipləri meydana çıxacaq “Leyli və Məcnun”u ərsəyə gətirir. Böyük fikir, düşüncə və yaradıcı təfəkkürünün qanadlarında ümumdünya arenasına qalxaraq “Yeddi gözəl”ini meydana çıxarır və nəhayət fəlsəfi-didaktik fikirlərinin daha anlamlı təbliğçisini; “İskəndərnamə”ni dünya mədəni fikir tarixinə bəxş edir.

Mütəfəkkir-şairin əsərlərindəki öyüd və nəsihətlər onun yaradıcılığında qızıl xətt kimi keçir və ümumbəşəri istiqamətlidir; O, hər şeydən əvvəl insanların və insanlığın elmi biliklərə ziyələnmələrini, beləliklə də yüksək kamala yetişmələrini vurğulayır:

Bilik öyrənməyi ar bilən hər kəs
Dünyada mərifət qazana bilməz – deyir

Və;

İnsana arxadır onun kamalı
Ağıldır hər kəsin dövləti malı –

söyləyərək, hər kəsin bu inkar olunmaz işığın əhatəsində olmasını tövsiyyə edir.

Fikrimcə, bizlər Nizami irsinə nə qədər yüksək nəzərlərlə nüfus edə bilsək, bu gün bəşəriyyətin daha çox ehtiyacı olan humanizm kimi yüksək insani dəyərləri aşkara çıxara bilər və beləliklə də ümuminsanlıq üçün vacib olan yüksək mədəni-tərbiyəvi inciləri, bir o qədər tanıtmış olar, xalqımızın tarixən malik olduğu dəyərlərə hörmət etməklə, əslində necə köklü bir xalq olduğumuza beynəlxalq aləmdə bir daha diqqətləri yönəltməliyik. Yönəltməliyik ki, dədə-baba torpaqlarımıza, mədəni-mənəvi dəyərlərimizə göz dikərək ilk fürsətdə onları mənimsəməyə çalışan hər bir toplum, daha mənfur istəyinə həyata keçirməyə başlamadan rəzil olsun.. Heç də sirr deyildir ki, beynəlxalq arenalarda, “mənimsəmə” kompaniyalarının aparılması tarixən olduğu kimi bu gün də davam etməkdə, elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırki dövrümüzə isə, daha da kütləvi həyata keçirilməkdədir. Əfsuslar olsun ki, bizlər belə bir müdaxilənin təsirinə daim məruz qalmışıq; Qoy sadəcə yazı dilini əsas gətirərək Nizami Gəncəvi kimi mütəfəkkirin ruhi, hissi, duyğu, düşüncə,

şüur və ümumiyyətlə yaradıcı təfəkkürünün qaynaqlandığı böyük Azərbaycan xalqını, az qala görməzdən gələnler utansınlar və bilsinlər ki, bu; elə böyük şairin təbirincə desək sadəcə poetik libasdan başqa bir şey deyildir.. Bundan başqa, dahi Nizaminin əsərlərinin ideya istiqamətləri, yaradıcılığında beynəlmilçilik və ölməz ümuminsani dəyərlər, daimiyaşar olduğu üçün onlardan istifadə insanlıq üçün vacibdir, məhz buna görə zaman yeniləndikcə tanışlığın yeni səviyyəsi də həyata keçirilməlidir.

Bəli, ədəbiyyatımızın çox böyük zirvəsi olan bu böyük şairimizin, yüksək poetik təfəkkür tərzilə meydana çıxmış, həmişəyaşar ideyaları, bu gün də öz qüdrətini heyranlıqla qorumaqda, yaşatmaqdadır:

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa nəyə gərək düşüncə...

Və birdə; “ürəkdən gələn söz, həmişə ürəklərə yol tapar” demişdir Nizami Gəncəvimiz. Məhz, bu amal və istəklə vaxtilə Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən deyilmiş; “əgər mənlik olsaydı Nizami Gəncəvinin hər il yubileyini keçirərdim” qədərbilən kəlamı bu gün də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır.

Rufullayev Qədim
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
qedim73@mail.ru

Azərbaycan nizamişünaslığının inkişafında Salman Mümtazın rolu

XX əsr Azərbaycan Nizamişünaslığının əsasını qoyanlardan biri də məhz Salman Mümtaz olmuşdur. Dünya söz xəzinəsinə öz bədii əsərləri ilə töhvə verən dahi Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, sözün əsl mənasında, sənət məktəbi olduğu üçün, nəinki tədqiqatçıların, hətta sənət adamlarının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Padşahların rəiyyətə göstərdiyi zülmü görüncə əsərlərində gücü çatdığı qədər nəsihətdən ittihama və əksinə keçən Nizami Gəncəvi xeyirlə şərin, gözəlliklə eybəcərliyin, ədalətlə zülmün qarşılıqlı münasibətini narahatlıqla və ustalıqla ifadə etdiyindən elm və sənət adamlarını özünə məftun etmişdir. Nəticədə N.Gəncəvinin yaradıcılığı tez bir zamanda, təkcə Azərbaycanda deyil, Orta Asiyada, İranda, Əfqanıstanda, Hindistanda, Türkiyədə digər Şərq ölkələrində çox sürətlə yayılmış və böyük rəğbət hissi qazanmışdır. Şərqin ən böyük söz adamları-Sədi Şirazi “Bustan” əsərini, Cəlaləddin Rumi məşhur “Məsnəvi”sini, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əlişir Nəvai, Əbdülrəhman Cami “Xəmsə”lərini, Arif Ərdəbili “Fərhadnamə”sini, Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərini Nizaminin təsiri ilə yazmışdır. Bu sıranı kifayət qədər artırmaq mümkündür. Məhz bu mənzərə, yəni şairin istedadı, parlaq yaradıcılıq imkanları barədə məlumatlar diyar-diyar yayıldıqca haqqında müxtəlif rəvayətlərin yaranmasına yol açmışdır. O, sözügedən rəvayətlərdə sufi, keçmişdən və gələcəkdən xəbər verən bir müdrik, həkim, zahid, xəlvətə çəkilən təriqət şeyxi kimi təqdim edilirdi. Hətta söz sənətkarının Xaqani Şirvani ilə Məkkəyə getməsi ilə bağlı rəvayətlər uydururdular. Halbuki, Nizami Gəncəvi heç zaman Gəncəni tərk etməmişdir. Məhz bu rəvayətlər bəzən yazılı mənbələrə də təsir edirdi. Belə ki, Nizami Gəncəvi haqqında ilk məlumat verən təzkirəçilərdən biri, XV əsrdə yaşamış Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirəüş şüəra” əsərində Nizami haqqında verilən məlumatlar adıçəkilən rəvayətlər əsasında hazırlanmışdır. Məhz bu mənbə uzun zaman Avropa və Rusiya nizamişünasları, o cümlədən d’Erbelo, Hammer Purqştal, F.Erdman, F.Şarmuan kimi tədqiqatçılar üçün əsas mənbə olmuşdur. Ancaq buradakı yanlışlıqlar adıçəkilən alimlər tərəfindən Nizami irsinə həqiqi qiymətin verilməsinə mane olmuşdur. Avropada yalnız 1871-ci ildə macar alimi B.Baxer Nizami haqqında yeni təşəbbüslə çıxış etmişdir. “Nizami həyatı və əsərləri” adlı kitabını nəşr edən B.Baxer Avropada müsbət istiqamətdə nizamişünaslığın əsasını qoyur. Bunda sonra Qərbi Avropada, Rusiyada, İran və Şərq ədəbiyyatına aid məqalələrdə Nizami Gəncəvi adına tez-tez rast gəlinirdi. Ancaq bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, hələ ki, Nizami fars şairləri sırasında adı çəkilirdi. XX əsrin əvvəllərində, o cümlədən sovet dövründə Nizami irsinə

yeni baxış sərgiləndi. Həmin ərəflərdə Y.E.Bertels, Çaykin, Z.Dunayevski, Yuri Nikalayeviç Marr, Çexoslaviya şərqşünası Y.Rıbka, Hind alimi Şibli Nemani, İranda Vəhid Dəsgird, Səid Nəfisi böyük ustadın həyatı və əsərləri haqqında araşdırmalar aparır, məqalələr nəşr etdirirdilər. Göründüyü kimi, XX əsrə qədər Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi məsələsi dünya alimləri üçün daim aktual olmuşdur. Bu da təbiidir. Çünki Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bəşəri dəyərlər üzərində köklənən, insanlıq üçün mühüm olan mütərəqqi ideyaları özündə birləşdirən bir sənət nümunəsidir. Şübhəsiz ki, dünyəvi şair olan dahi söz sənətkarı bir ölkə hüduduna sığan deyildi. Amma Nizami Gəncəvi hər şeydən əvvəl Azərbaycan şairidir. Qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif həvəskar təzkiyəçiləri istisna etsək, XX əsrə qədər Azərbaycanda Nizami Gəncəvi yaradıcılığına lazımı diqqət ayrılmamış və tam dolğunluğu ilə tədqiq olunmamışdır. Düzdür, XIX əsrdə M.F.Axundzadə N.Gəncəvini M.Füzulidən fərqli olaraq şair adlandırmışdır. Ancaq ilk dramaturqumuz Nizamini Şərqi digər sənətkarları ilə bir tərəziyə qoyaraq hikmət və mərifətdən daha çox bəhs etməkdə qınamışdır. F.Köçərli də 1903-cü ildə rus dilində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Nizami Gəncəviyə yer ayırmamışdır. Yusif Vəzir Çəmənəminli də fars dilində yazdığına görə onu Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri sırasına daxil etməmişdir. Hətta bəzi qaynaqlarda, mətbuat səhifələrində Nizami Gəncəvinin, yumuşaq desək, səmimi bir şair olmadığını sərgiləyən yazıların getdiyi haqda məlumatlara rast gəlməkdəyik. Sitat üçün qeyd edək ki, Dahi Nizamini Azərbaycan ilk tədqiqatçılarından biri olan ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtaz 1925-ci ildə “Kommunist” qəzetinin 28 iyul 222-ci sayında “Şeyx Nizami” adlı məqalə nəşr etdirmişdir. Salman Mümtaz burada vurğulayır ki, Qərb və Şərq alimlərinin tanıdıqları Əmir Xosrovların, Camilərin, Əlişirlərin, Füzulilərin pərəstiş etdikləri Azərbaycanın dahi və ədibi olan böyük Nizamini özümüzədən olan baltalar gücü çatdığı qədər ləkələmişlər. Salman Mümtaz bu yaxınlarda nəşr olunan Zinətulla Nuşirəvanın “Ölənərdən əvvəl yaşayanları düşünməlidirlər” adlı məqaləsini xatırladaraq bu qənaətə gəlir. Salman Mümtaz böyük Nizamini təməllüqçü və yalançı adlandıran adamlara qarşı çıxırdı. O, Nizamini fars dilində yazdığına görə onu qınayanlara üzünü tutaraq deyirdi ki, Nizamini farsca yazması əgər eyib sayılırsa, bu da yanlışdır. Zaman, məkan və mühit mütləq nəzərə alınmalıdır. O əsrlərdə İran və Turanın yetirdiyi türk müşahirinə çoxu- Əbu Nəsr Fəribi, Əbu Əli Sina, Cəlaləddin Rumi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri türk dilli ola-ola farsca yazmışlar. Salman Mümtaz son olaraq vurğulayır ki, Nizami təməllüq əhli, yaltaqçı deyildir və dünya durduqca da onun “Xəmsə”sinə cavab söyləmək mümkün olmayacaqdır. Bu şərəfət isə azərbaycanlılara aiddir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda Nizami irsinə düzgün qiymət verənlərdən, bəlkə də, birincisi məhz Salman Mümtaz olmuşdur. Məlumdur ki, Salman Mümtaz Azərbaycan şairlərinin əlyazmalarından ibarət bir kitabxana yaratmışdır. Elmi quruluşuna, çoxsaylı tərtibatına görə bir çox dünya alimlərini heyran oyan bu kitabxanada Nizami Gəncəviyə aid materiallar da vardır. “Danışməndani Azərbaycan” adlı kitabının müəllifi olan Məhəmmədəli Tərbiyət də bu kitabxana ilə vaxtilə tanış olmuş və Nizami ilə bağlı materialların qarşılıqlı mübadiləsi üçün bu mənbədən faydalanmasını istisna etməmişdir. Salman Mümtaz Nizami Gəncəvi ilə bağlı araşdırmalarını təkcə “Şeyx Nizami” məqaləsi ilə yekunlaşdırmamışdır. Məqalədən də aydın olur ki, sənətkarın irsi ilə bağlı bir kitab da nəşr ərəfəsində imiş. Ancaq acı taleh, onun repressiya olunması və kitabxanasının məhv edilməsi alimin Nizami ilə bağlı araşdırmalarını və nəşr olunan materiallarını da naməlum etmişdir.

Seyfullayeva İlahə
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
Seyfullayeva-i@ mail.ru

Müasir Azərbaycan dilində mənaları tamamilə dəyişilmiş ərəb alınmaları

Məlum olduğu kimi, alınma sözlərin bir qismi bu və ya digər dilin lüğət tərkibinə daxil olduqda bəzi dəyişikliklərə məruz qalır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinə daxil olan ərəb alınmaları

da istisnalıq təşkil etmir. Dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş ərəb alınmalarını iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) Dəyişiklik edilmədən alınan ərəb sözləri;
- 2) Dəyişiklik edilərək alınan ərəb sözləri.

Əgər alınma söz daxil olduğu dilin fonetik sisteminə, qrammatik qayda-qanunlarına uyğun gəlsə, həmin söz dəyişiklik edilmədən mənimsənilir və daxil olduğu dilin sözləri ilə qaynayıb-qarışaraq həmin dildə “vətəndaşlıq” hüququ qazanır. Müasir Azərbaycan dilində çoxlu sayda ərəb alınmaları işlənir ki, bunlar heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan mənbə dildə işləndiyi kimi bizim dilimizdə də fəaliyyət göstərir. Məsələn: *adil, hifz, aqil, saleh, adət, hicab, hərrac, səfər, saniyə, nəzm, ixrac, mühakimə, hikmət, mütləq, məşq, kitab, səfa, kərim, ixtisar, imam, ilham və s.*

Lakin dilimizdə işlədilən əksər ərəb sözləri müəyyən fonetik, semantik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalaraq Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. Ərəb dilinin fonetik qanunları ilə dilimizin fonetik qanunlarının tamamilə fərqli olması bu dildən alınma sözlərin fonetik dəyişməsi üçün imkan yaradır. Ərəb sözlərinin dilimiz tərəfindən mənimsənilməsi zamanı onların bir qismində bir səsin başqa bir səslə əvəz edilməsi, sözə hər hansı bir səsin əlavə edilməsi, sözdən müəyyən bir səsin düşməsi kimi fonetik dəyişikliklərin baş verməsi bunu bir daha sübut edir. Məsələn: *axər-axır, zaman-zaman, qaidə-qayda, gəib-qaib, muallim-müəllim, əman-aman, geyrət-qeyrət və s.*

Eyni zamanda, Azərbaycan dilinin iltisacı, ərəb dilinin flektiv dillər qrupuna daxil olması bu dillər arasında morfoloji xüsusiyyət fərqləri yaranmasına da səbəb olur. Məlum olduğu kimi, flektiv dillərdə şəkilçilərin hər üç növü – ön, orta və son şəkilçilər varsa, iltisacı dillərdə yalnız son şəkilçilər iştirak edir. İltisacı dillərdə kök dəyişməz morfemdir. Flektiv dillərdə isə müxtəlif qrammatik kateqoriyaların təsiri ilə kök dəyişir. Belə mühüm qrammatik fərqlər nəticədə alınma sözlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin morfoloji cəhətdən araşdırılmasına ehtiyac doğurur. Bu baxımdan, ərəb dilindən dilimizə daxil olmuş bir sıra sözlər Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına tabe olaraq müəyyən qrammatik dəyişikliklərə də məruz qalmışlar.

Ərəb dilindən keçən sözlər təkcə fonetik, qrammatik dəyişikliyə uğramamış, bu sözlərin bir qismi həm də məzmunca dəyişilmişdir. Dilimizdə semantik dəyişikliyə uğramış ərəb mənşəli sözlərdə mənənin tamamilə dəyişilməsi, mənə daralması, mənə genişlənməsi kimi hadisələri müşahidə etmək olur.

Müasir Azərbaycan dilində işlədilən ərəb mənşəli sözlərin bir qismi dilimizdə semantik dəyişikliyə məruz qalaraq mənbə dildə ifadə etdiyi mənasını tamamilə dəyişmiş və yeni leksik mənə kəsb etmişdir. Həmin sözlərə bir neçə misal göstərək:

Ərəb dilində “*vərəm*” sözü “sismə, şiş (xəstəlik)” mənasını ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz öz mənbə dildəki semantik çalarından tamamilə uzaqlaşaraq tibbi termin kimi “ağ ciyərdə və bəzən bədənin başqa hissələrində Kox mikrobu adlanan xüsusi mikrobu törətdiyi yoluxucu xəstəlik” mənasını ifadə edir, məsələn: “Vərəm mikrobu, sümük vərəmi, ciyər vərəmi” və s. (1; I c. s.363).

“*Bələd*” sözü ərəb dilində 1)ölkə; 2)vilayət; 3)şəhər” mənalarını ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində isə bu söz “1) bir adam, iş və s. ilə yaxşı tanış olan; bilən; 2) bələdçi” mənalarını ifadə edir. (1; I c. s. 244). Məsələn: “Amma indi özünüz arvadların xasiyyətlərinə bələdsiniz” (Ə.Haqqverdiyev).” Aman lələ, yada düşdü vətənim; Bələd yoxdur göstərəydi yol mənə” (Aşıq Kərəm).

Ərəb dilində “*qəbz*” sözü “1) tutma, ələ alma; 2) əl sıxma; 3) həbs etmə” mənalarında işlədilir. Müasir dilimizdə isə bu söz “pul, qiymətli şey və sairənin alınması, qəbul edilməsi haqqında verilən kağız, sənəd” mənasında işlədilir (1; I c. s.465). Məsələn: “Bostan pulunu mən istəyəndə, mənə qəbz göstərdilər” (N.Vəzirov).

Müasir Azərbaycan dilində bir sıra ərəb mənşəli şəxs adı bildirən xüsusi isimlər də işlənir ki, bunlar mənbə dildə ümumi isim kimi işlənərək müxtəlif mənalar ifadə edir, məsələn: *Aidə* - “gəlir, mədaxil”, *Ayət* - “ayələr”, *Aliyə* - “yüksək, uca”, *Bəşir* - “şad xəbər gətirən, muştuluqçu”, *Məlik* - “padşah, hökmdar”, *Abdullah* - “Allahın bəndəsi”, *Əzim* - “1) böyük, ulu; 2) ali, yüksək; 3) əhəmiyyətli, çox mühüm”, *Əvəz* - “bir şeyə qarşı verilən və ya alınan şey, qarşılıq”, *Mələhət* -

“gözəllik, duzluluq”, *Əkbər* - “böyük, ulu”, *İqbal* - “1) bəxt, tale; 2) işi yaxı gətirmə; birinə üz çevirib baxma; 4) irəli çıxma; 5) yapışma, yaxınlaşma; 6) qəbul, görüş; 7) bir şeyə maraq, həvəs”, *Əkrəm* - “kərəmətli, comərd”; *Zakir* - “1) qeyd edən, deyən, xatırladan; 2) zikr edən, təsbih və vird ilə məşgul olan”, *Əsmər* - “buğdayı, qarayanız”, *Zəhra* - “parlaq, çox işıqlı”, *Ziya* - “şıq, aydınlıq, nur”, *Kərim* - “1) səxavətli adam, comərd; 2) hörmətli adam, möhtərəm şəxs”, *Mədinə* - “şəhər”, *Əsəd* - “şir, aslan”, *İkrəm* - “1) hörmət, təzim, əzizləmə; hörmət nişanəsi olaraq bir şey bağışlama”, *Mehdi* - “doğru yola gəlmiş” və s.

Səfərli Elşad
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
elsad-1957@mail.ru

Şekspir sonetləri Tələt Əyyubov tərcüməsində və bu yöndə bəzi nəzəri mülahizələr

Bildiyimiz kimi sonet janrı dünya ədəbiyyatının janrları sırasında ən mühüm mövqeyə malik janrlardan bəlkə də birincilər sırasındadır. Bu janra müraciət edənlərin sırası olduqca sıx və ümumiyyətlə bu şeir şəklində yazıb – yaratmaq şairin istedad dərəcəsini müəyyən edən ən zəruri amil sayılmışdır. Hətta dramaturgiya və digər janrlarda yazanlar belə sonetə ona görə müraciət etmişlər ki, necə ki, Şərq poeziyasında Xəmsə yaratmayanlar çox da qüdrətli şair sayılmamışlar, eynən Avropa dünya ədəbiyyatında da sonet yazmayan söz yaradıcıları hansı ədəbi növə yazmalarına baxmayaraq, çox da istedadlı şair, yaxud ədəbi sima sayılmamışlar. Məhz Şekspir kimi dahi bir dramaturqun sonetə müraciət etməsi məhz bu amillə bağlı idi. Əks təqdirdə mənə Şekspirin dünyada şöhrətlənməsinə, tanınmasına cəhanşumül dramaları azlıq edirdimi? Qətiyyəni yox!..

Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan poeziyası dünyəvi, bəşəri səciyyə daşıyan, milli poetikamızın kanonlarına tez uyğunlaşan digər ədəbi – bədii modellərdən istifadəni mümkün saymış, bu istiqamətdə sivil dünya poeziyasının zəngin poetika təcrübəsinə istinad etmişdir. Bu kontekstdən tərcümə sənətimizin inkişafı poeziyamız üçün adekvat olaraq əvəzsiz rol oynamışdır və bu tərcümə nümunələri sırasında mərhum şair Tələt Əyyubovun Şekspirin sonetlərinin tərcüməsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Məhz buna görə də Şekspir sonetlərinin tərcüməsini ədəbiyyatımız üçün ədəbi hadisə olduğunu qeyd edən ziyalılarımız da olub. Bunların sırasında ədəbiyyatşünas alim, prof. Təhsin Mütəllimov T.Əyyubovun tərcümələri haqqında yazmış, uğur və nöqsanlarını obyektiv qeyd etmişdir. O, tərcüməçinin Şekspir sonetinin ideya – məzmun xüsusiyyətlərini, həmçinin sənətkarlıq keyfiyyətlərini, onların xarakter və ruhunu tərcümədə qoruyub saxlamağa nail olduğunu vurğulamışdır.

T. Mütəllimov bu tərcümənin uğurlu tərəfləri ilə yanaşı, onun nöqsanlarını da göstərmişdir. O, yazır: “T.Əyyubov tərcümələrinin hamısı eyni səviyyədə deyildir... Bəzən həm məzmun, həm də forma etibarını ilə elə zəif tərcümələrə rast gəlirik ki, bunların T.Əyyubov tərəfindən tərcümə edilməsinə inanmaq olmur”. Tədqiqatçı, hətta tərcümələrdə rus variantından gəlməyən mənə – məzmun təhrifi və fikir qarışıqlığına xeyli sayda nümunələrdə təsadüf edildiyini vurğulayır. Xüsusən: 3, 11, 15, 79, 81-ci sonetlərdə qeyd edir ki, “mən”in dost müraciətləri məşuqəyə müraciət kimi öz ifadəsini tapmışdır. Nəticədə, dost (kişi) məşuqəyə (qadına) çevrilmişdir.

Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, 3, 11, 15, 79, 81 – ci sonetlərdə dost müraciətlərin “qarabəniz xanıma” müraciət kimi ifadə edilməsi, əlbəttə ki, tərcümənin ciddi qüsurdur. Buna əsas səbəb, görünür, tərcüməçinin Şekspir dövrü poeziyasının bəzi spesifik xüsusiyyətlərini, ingilis şeirində istər kişi dostluğuna, istərsə də qadınlara həsr edilmiş tərənnum motivlərinin adekvat bədii təsvir və obrazlı vasitələrlə ifadə edilməsi prinsipini nəzərdən qaçırmasıdır. Bu cür ədəbi manera (priyom) demək olar ki, ingilis şeirinə xas ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. BU faktı çox doğru olaraq Məhəmməd Nəbiyev imzalı müəllif “Şekspirin sonetlərinin tərcüməsi” məqaləsində qeyd etmişdir: “Şekspir dövründə dostlara (kişiyə) həsr olunan sonetlərdə də sevgiliyə (qadına) yazılan sonetlərdə olduğu kimi eyni təsvir vasitələrindən, söz və ifadələrdən istifadə etmək səciyyəvi idi. İngilis dilində

III şəxsin təkində qadın cinsində “şi” (o), kişi cinsində isə “hi” (o) şəxs əvəzliliklərinin işlədilməsi, xitabların işlədilməsi və yaxud sonetlərin ümumi məzmunu orijinalda onların kimə yazıldığını göstərir. Təəssüflər olsun ki, T.Əyyubov ingilis poeziyasının və ingilis dilinin bu səciyyəvi xüsusiyyətlərinə lazımı diqqət göstərməmişdir. Tərcüməçi S.Mustafa isə bu prinsipləri nəzərə almış, tərcümələrində lirik qəhrəmana edilən xitablarda “sevgilim”, “ey dost” kimi ifadələr işlətməklə sonetin kimə həsr edildiyini aydın ifadə etmiş və orijinalın bu cəhətini qoruya bilmişdir.

Ola bilsin ki, T.Əyyubov hər iki cinsin nümayəndələrinə həsr edilmiş şeirlərdə eyni təsvir və ifadə vasitələrindən eyni şəkildə tərcümələrdə istifadənin ingilis dilində olduğu kimi oxucu üçün heç bir anlaşılmaqlıq və qeyri – dəqiqlik yaratmayacağını, mətnin ümumi məzmunundan sonetin kimə həsr edildiyinin, düzgün müəyyənləşdiriləcəyini düşünmüş, buna görə də ingilis mətnindəki bəzi birləşmələrin, idiomatik ifadələrin Azərbaycan dilində qarşılığını işlətməyə səy göstərməmişdir. Digər bir tərəfdən, düşünmək olar ki, mütərcim Şekspir sonetlərinin orijinala uyğun dərkən intellektli, hazırlıqlı oxucuların öhdəsinə buraxmışdır. Görünür ki bu niyyətində o, S.Marşakın bir qeydini əsas götürmüşdür. S.Marşak tərcümələrinə çox ciddi yanaşdığı kimi, oxuculardan da Şekspir sonetlərinə ciddi yanaşmağı məsləhət görmüş və onlara xəbərdarlıq da etmişdir: “Сонеты Шекспира – это книги для долгого вдумчивого чтения”

Fikrimizi əsaslandırmaqda müəyyən qədər yardımçı ola biləcəyini düşünərək bir məsələyə də toxunaq. İntibahın qüdrətli simalarından biri olan ingilis şairi Filip Sidni ilk dəfə olaraq bir sevgilinin birləşdirilmiş obrazını yaratdığı sonetlər silsiləsi yazmaqla ingilis sonetistikasında bu sahədə bir dəbin, ənənənin əsasını qoymuşdur: “Сонеты щбьединенных образом одно бозлюбленной (как “Аморетти” Спенсера “Сонеты Шекспира” “Идея” Дрейтона).

F.Sidni ingilis poeziyasında ilk dəfə olaraq “Astrofil və Stella” (1581-1583-cü illər ərzində yazılmışdır) adlı sonetlər silsiləsi yazmaqla bu sahədə birinciliyə imza atmaqla yanaşı, həm də özündən sonra davamlı bir ənənənin əsasını qoymuş oldu.

F. Sidni ilk dəfə silsilədə məharətlə obraz ikiləşməsinə nail olmuş, yəni aşıqla sevgilinin - iki cinsin nümayəndəsinin xarakter xüsusiyyətlərini bir obrazın sevgilinin simasında cəmləyə bilmişdir. Biz yuxarıdakı sitatda “обьединенных образом одной бозлюбленной” ifadəsini həm qeyd etdiyimiz, həm də geniş məzmununda qəbul edirik. Belə obraz ikiləşməsində bəzən heç şeirdə lirik qəhrəmanlar arasındakı sərhədi də müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Bu xüsusiyyət silsilədə bəzən hansı sonetin dosta, hansının isə sevgiliyə həsr olunduğunu belə müəyyənləşdirməkdə tərcüməçilər üçün çətinlik yaradır. Belədə həmin obraza müraciətin formasından, xarakterindən, üslubi ifadə tərzindən müraciətin dosta (kişiyə), yaxud sevgiliyə (qadına) olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür ki, bunun üçün də tərcüməçidən ingilis poeziya dilinin bu istiqamətdə ifadə xüsusiyyətlərini incəliklərinə qədər bilmək məharəti tələb olunur.

F.Sidni, E.Spenser, M.Dreytonun silsilə sonetləri təkcə bir qadının məhəbbətinə, tərənnümünə həsr olunmayıb - bu əsərdə dosta, şairə, qadına, məhəbbət allahına və s.müraciətlərin şahidi oluruq - bu baxımdan Şeksprin sonetləri də həmin silsilələrlə identik cəhətlərə malikdir. Düşünmək olar ki, T.Əyyubov tərcümə etdiyi sonetlərin yalnız bir “qarayanız xanıma” həsr edildiyi anlamında olmuşdur. Nəticədə, müraciətlərin əksəriyyəti tərcümədə həmin xanıma yönəlmiş şəkildə əksini tapmışdır. Əks arqumentin tərəfdarları onun S. Marşakdan tərcümə etməsini nəzərimizə çatdırıb bilərlər. Belədə biz heç də bəzi tədqiqatçıların yazdıqları kimi, guya T. Əyyubov ingilis dilini bilməmişdir iddiaları ilə razılaşmırıq. Mütərcim az -çox dərəcədə ingilis dilini bilmiş, S.Marşakdan tərcümə etdiyi nümunələri, düşünürük ki, ingilis variantları ilə müqayisə etmişdir. Bu müqayisələr zamanı o, dosta (kişiyə) və sevgiliyə (qadına) həsr edilmiş sonetlərdə eyni təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə hallarını, şübhəsiz ki, anlamış, tərcümə zamanı həmin ifadələrin, söz və idiomaların Azərbaycan dilində qarşılıqlarını işlətməkdənsə, fərqli üslubi vasitələrdən istifadə etməkdənsə, orijinaldakı kimi hərəkət etmişdir. Məhz bu amil də tərcüməçini çaşdırmış və sözügedən sonetlərdə dosta (kişiyə) müraciətlər sevgiliyə (qadına) müraciətlərə çevrilmişdir.

Tahirli Abid
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
habidtahirli@gmail.com

“Yeni Qafqasya” dərgisində Mart qırğınları

Mart qırğınlarına dair materiallara mühacirlərin yazdığı məqalə və memuarlarda (Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda... və bütöv bir ömür”, Mirzə Abay Dağlının “Onlar türklərdi”, Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadelesi tarixi”, Məhəmməd Altunbəyın “Hürriyyətə uçan türk” və s.), dövrü nəşrlərdə («Yeni Qafqasya», «Odlu yurd», «Azəri türk», «Azərbaycan yurd bilgisi», «Mücahid», «Türk izi»- (İstanbul), «İstiqlal», «Qurtuluş» (Berlin), «Azərbaycan» (Ankara) və s. kimi), mətbu orqanlarda təsadüf edilir.

Dövrün mühüm hadisələrini, o cümlədən Mart qırğınlarını, erməni cinayətlərini öyrənmək, nəticə çıxarmaq nöqtəyi- nəzərindən əvəzsiz mənbə olan “Yeni Qafqasya” dərgisi 1923-cü il sentyabrın 26-da M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə İstanbulda nəşrə başlamış, 5-il sonra -1927-ci il oktyabrın 15-də sonuncu- 95-ci nömrəsi buraxılmışdır.

Dərginin (M. Qərib. “Türklüyün böyük günlərindən (15 Sentyabr münasibəti ilə)” (№1, 1923), (1, s.6-8); Azəri. “31 Mart 1918” (№13, 1924), (1, s.200-201); Azəri. “Erməni məsələsi” (№16, 1924), (1, s.246-248) ; Miralay İsrəfil bəy İsrəfilov. “Azərbaycan Ordusu haqqında”; “Azərbaycan İstiqlal Cəmiyyəti”i Mərkəzi Heyətindən. “Bir intibahnamə” (№17, 1924), (1, s.273-274); Azəri. “Mart faciəsi” (№13, 1925), (2, s.199-201); “15 Sentyabr” (№24, 1925), (2, s.375-377); M.Ə. Rəsulzadə. “Üçüncü il başında” (№1, 1925), (3, s.3-4); Mirzə Bala Məhəmmədzadə. “Azərbaycan misaqi-millisi” (№17, №18, №19, №20, №21, 1926; №1, 1927), (3, s.252-253; s.267-271; s.284-287; s.300-303; s.313-317. 4, s.4-7); “15 Sentyabr münasibəti ilə” (№24, 1927-ci il), (4, s.356-359) və digər yazılar 1918-ci ilin mart-aprel aylarında ermənilərin törətdikləri qanlı aksiyalar, dəhşətli cinayətlər, onların miqyası və amansızlığı, faciə qurbanlarının sayı haqqında daha geniş, dolğun məlumat əldə etmək üçün etibarlı məxəzlərdir.

“Yeni Qafqasya”nın Mart qırğınları ilə bağlı yazıları və bu mövzudakı digər məqalələr aşağıdakı qənaətlərə gəlmək üçün tam əsas verir:

-bolşevik rejimi və kommunist ideologiyasının göstərişi ilə ölkə daxilində Mart qırğınlarının əsl mahiyyəti saxtalaşdırılsa da, mühacirətdə məskunlaşan istiqlalçılar bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının cismən yox edilməsinə hesablanmış bu bəşəri cinayəti, erməni vəhşiliyini ifşa etmiş, əsl həqiqəti deməkdən çəkinməmiş, gizli yollarla SSRİ də daxil olmaqla bir sıra ölkələrdə yayılan dərgidə işıqlandırmışlar;

- Mart qırğınları Rusiyanın “parçala, hökmranlıq et” siyasətinə uyğun olaraq, Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılmış ermənilərə Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət yaratmaq, eyni zamanda Azərbaycan istiqlal hərəkatına öldürücü zərbə vurmaq məqsədi ilə həyata keçirilən növbəti cinayət aktı idi və məqalə müəllifləri yazılarında konkret tarixi fakt və hadisələrə istinad edərək erməni-bolşevik ittifaqının çirkin niyyətlərini kifayət qədər ətraflı əsaslandırmışlar;

- Bolşevik-daşnak birləşmələri Mart qırğınları zamanı “Kaspi” mətbəəsini, “Açıq söz” qəzetinin redaksiyasını, ”İsmailiyyə” binasını yandırmış, “Təzə pir” məscidinin minarələrini top atəşləri ilə dağıtmış, onlarca digər milli, dini, tarixi abidələri, maarif, mədəniyyət, təhsil müəssisələrini məhv etmiş, soyqırım nəticəsində Bakıda 15 mindən, bölgələrdə 38 mindən artıq azərbaycanlı ağılasığmaz vəhşiliklərlə qətlə yetirilmişdir;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin müvafiq qərarı ilə yaradılmış Fövqəladə İstintaq Komissiyası Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrini dağıdan, viran qoyan, dinc müsəlman əhalisinin həyatına və əmlakına qarşı vəhşilik edən quldur dəstələrinin törətdiyi cinayətləri, vurulmuş zərərin qədərini müəyyənləşdirmək üçün ciddi və sanballı fəaliyyət göstərmiş, erməni cinayətləri ilə bağlı cildlərlə sənəd toplanılmışdır. Sovet hökumətinin qərarı ilə komissiyanın topladığı çoxcildlik materiallar nəinki xalqa çatdırılmamış, on illərlə arxiv dustağına çevrilmişdir. “Yeni Qafqasya” dərgisinin Mart qırğınları ilə bağlı materialları xalqımızın istiqlalına və istiqbalına

susamış ermənilərin tarixi cinayətlərini, vəhşiliklərini öyrənmək baxımından etibarlı, mötəbər mənbələr, məxəzlərdir;

- mühacir müəlliflərin bu problemlə bağlı məqalələri istər 1918-ci ilə qədər (1905 fevral, avqust) istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə (1948-1953; 1988-2020) ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı törətdiyi sayız- hesabsız qətləmlərin, qırğınların, terror aktlarının, eləcə də onların vasitəsi ilə həyata keçirilən repressiya, sürgün və köçürülmələrin məqsədli şəkildə dövlət siyasəti səviyyəsində reallaşdığına dəlalət edir;

- erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin Azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bəşəri cinayətlər barədə həqiqətlərin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması baxımından “Yeni Qafqasya”da dərc olunan materiallar müstəsna əhəmiyyət kəsb edir və bu gün də aktualdır.

Tahirov İlham
professor
Əlizadə Leyla
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilham_tahir@rambler.ru
leyla.shixcanli@gmail.com

İngilis dilində zamanın ifadə vasitələri

Dildə zaman probleminə qədim dövrlərdən bəri müxtəlif alimlər tərəfindən çoxsaylı tədqiqatlar həsr edilmişdir. Zaman geniş bir anlayış olmaqla çoxaspektli təbiətə malikdir.

Zaman və zaman münasibətlərinin ifadəsi üçün müxtəlif dil səviyyələrində semantik kateqoriya şəklində bir-birini müşayiət edən ifadə vasitələri vardır. Məsələn, leksik səviyyədə leksik-semantik, morfoloji səviyyədə morfoloji-semantik, sintaktik səviyyədə isə sintaktik-semantik kateqoriya mövcuddur. Həmin kateqoriyalar zaman semantikasının daşıyıcısı olub, funksional-semantik fərqlərə də malikdir.

Bir çox dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də zaman müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. İngilis dilində zamanın ifadə vasitələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Zamanın leksik ifadə vasitələri;
2. Zamanın morfoloji ifadə vasitələri;
3. Zamanın sintaktik ifadə vasitələri.

Dildə zamanın morfoloji ifadə vasitələri əsas və ən çox istifadə olunan vasitələrdir. İngilis dilində morfoloji zamana, başqa sözlə, feil zamanlarına dair xeyli tədqiqatlar vardır. Bu tədqiqatlarda mübahisə doğuran məqamlar ingilis dilində gələcək zamanla bağlıdır. Bəzi tədqiqatçılar ingilis dilində gələcək zamanın mövcudluğunu inkar edərək onun düzəlməsində iştirak edən *shall/will* köməkçi feillərini modal feillərlə eyni cərgəyə qoyurlar. Bununla da ingilis dilində gələcək zaman ya inkar edilir, ya da modallığın ifadə vasitələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Digər dilçilər isə ingilis dilində gələcək zamanın olduğunu qeyd edirlər.

Morfoloji zaman mikrosahəsinə görə, ingilis dilində 12 zaman forması mövcuddur. Həmin formalar dildə zaman etibarilə yaxınlıq və ya uzaqlığı bildirir. İngilis dilində keçmiş zamanın *The Past Indefinite, The Past Perfect, The Past Continuous, The Past Perfect Continuous*, indiki zamanın *The Present Indefinite, The Present Perfect, The Present Continuous, The Present Perfect Continuous*, gələcək zamanın *The Future Indefinite, The Future Perfect, The Future Continuous, The Future Perfect Continuous* kimi morfoloji ifadə formaları vardır. Hər bir morfoloji formanın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və onlar həmin xüsusiyyətlərinə görə bir-birilərindən fərqlənirlər.

İngilis dilində zamanın leksik ifadə vasitələri də çox genişdir. Buraya zaman bildirən sözlər daxildir. Onlar temporal leksika da adlandırılır. Temporal leksika müəyyən vahidlərdən ibarətdir və bu vahidlərə aşağıda qeyd olunanlar daxildir:

- 1) Zamanın ölçülərini bildirən leksik vahidlər: *second, minute, hour, day, week, month, year* və.s
- 2) Həftənin günlərini bildirən leksik vahidlər: *Monday, Tuesday, Wednesday, Thursday, Friday, Saturday, Sunday*.
- 3) Ayların adlarını bildirən leksik vahidlər: *January, February, March, April, May, June, July, August, September, October, November, December*.
- 4) İnsanın yaş dövrlərinin adlarını bildirən leksik vahidlər: *adulthood, childhood, youth* və s.
- 5) Günün hissələrinin adlarını bildirən leksik vahidlər: *morning, afternoon, noon, evening, night* və.s

Temporal leksik vahidlər özündə daşdığı mənə etibarilə feilin müəyyən zamanı ilə əlaqəlidir və onlar 3 yerə ayrılır:

- 1) Keçmiş zaman sahəsinə aid leksika;
- 2) İndiki zaman sahəsinə aid leksika leksika;
- 3) Gələcək zaman sahəsinə aid leksika.

İngilis dilində temporal leksik vahidləri a) nisbi zamanı bildirən leksik vahidlər və b) qeyri-nisbi zamanı bildirən leksik vahidlər olaraq iki mikrosahəyə bölmək mümkündür. Qeyri-nisbi zamanı ifadə edən leksik vahidlərə zaman anlayışı bildirən isim, sifət və zərflər daxildir: Məsələn: *age, spring, Monday, Sunday, noon, moment, often, rarely, childhood, Christmas Day, lunch* və s. Nisbi zaman ifadə edən leksik vahidlər müəyyən zaman çərçivəsində hərəkət və proseslərin zaman əlaqəsini ifadə edir. Bunlara misal olaraq, *future, yesterday, now, then, to finish, lately, already* və s. göstərmək olar.

Zamanın dildə ifadə vasitələrinin digər növü sintaktik ifadə vasitələrdir. Sintaktik səviyyədə zaman mənası əsasən zaman budaq cümləsi, söz birləşmələri, tərkiblər, sadə və mürəkkəb cümlələrin bəzi tipləri ilə ifadə olunur. İngilis dilində zaman ifadə edən söz birləşmələri temporal leksik vahidlər əsasında yaranırlar. Belə birləşmələrə misal olaraq *evening dress, that afternoon, the following Thursday, every week, this summer, cold winter, on Monday* və s. göstərmək olar.

Göründüyü kimi, ingilis dilində zaman geniş ifadə vasitələri sisteminə malikdir və onları təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək mümkün deyildir, çünki dildə zamanın ifadəsində leksik və qrammatik (morfoloji və sintaktik) vasitələr qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir.

Tahirov İlham
professor
Bəşirli Aytən
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilham_tahir@rambler.ru
bashirov15ayten@gmail.com

Coğrafi adların başqa dillərdə verilmə üsulları

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsasında dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılığı üsulları, başqa dillərdən tərcümə prosesi mühüm rol oynayır. Dillərarası tərcümədə ənənəvi çətinliklərdən biri ekvivalentsiz dil vahidlərinin verilməsi və ya tərcümə edilməsidir. Ekvivalentsiz dil vahidlərinə aid olan söz kateqoriyalarından bir coğrafi adlardır.

Coğrafi adlar başqa dillərdə bir çox üsullarla verilir. Həmin üsullara aşağıdakılar daxildir: transliterasiya, transkripsiya, transpozisiya və kalka.

Transliterasiya bir yazı sistemindəki hərflərin digər yazı sisteminin hərfləri ilə verilməsidir. Transliterasiya adətən başqa xalqlara aid olan xüsusi adları, o cümlədən coğrafi yer adlarını ana dilində əks etdirmək məqsədi güdür. Coğrafi adların transliterasiyanın üstünlükləri olduğu kimi, çatışmazlıqları da vardır. Transliterasiyanın üstünlüyü odur ki, coğrafi adın yazı variantı təhrif

olunmur, dəyişikliyə uğramır, bəzən coğrafi adın ilkin formasını tərcümə edilən dildə bərpa etmək çətinlik törədir. Transliterasiya üsulunun çatışmayan cəhəti odur ki, başqa dildə danışan şəxs xarici dildə olan coğrafi adın tələffüz edilməsini yazılışa görə müəyyən etməyə bilər. Transliterasiyaya ehtiyac 19-cu əsrin sonunda yaranmışdır. Bu tərcümə üsulundan coğrafi adların başqa dillərdə verilməsində geniş istifadə edilir. Məsələn: *Azərbaycan-Azerbaijan, Ələt-Alat, Bakı-Baku*

Transkripsiya latın sözü olub, “transcriptio” sözündən əmələ gəlmişdir. Transkripsiyada xüsusi simvollarından istifadə olunur. Transkripsiya sözlərin və mətnlərin müəyyən qrafik sistem vasitəsilə tələffüzünü nəzərə alaraq yazılı şəkildə ifadə edilməsidir və yaxud belə deyə bilərik ki, bu üsul bir sözün mötərizəli fonetik təhlilinin necə aparılacağıdır. Məs: Quba [guba]. Coğrafi adın transkripsiyası onun səs cildinin təxmini saxlanması yolu ilə digər dildəki mətnə daxil edilməsi vasitəsidir. Praktik transkripsiyanın təxminliliyi onunla izah edilməlidir ki, müxtəlif dillərdə bir sıra fonemlər bir-birinə uyğun gəlmir. Məsələn, *Wrath* toponimi ingilislər tərəfindən adətən [raθ] şəklində tələffüz edilir, amma Şotlandiyada [ra:θ] kimi tələffüz olunur. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bir sıra fonemlər vardır ki, onların qarşılıqları ingilis dilində mövcud deyildir. Bunlara [ö], [ü], [ı] [g], [ğ], [x] fonemlərini aid etmək olar. Tərkibində bu fonemlər olan coğrafi adların ingilis dilində verilməsi müəyyən çətinliklər törədir.

Transpozisiya coğrafi adların bir dildən başqa dildə verilməsində az öyrənilmiş üsuldur. Onu etimoloji uyğunluq və ya transpozisiya da adlandırırlar. Transpozisiya üsulunda tarixilik əsas götürülür. Məsələn, əvvəllər *Kiyev* şəhərinin adı ingilis dilində *Kiev* kimi verilirdisə, indi ingilis dilində onun *Kiyiv* variantında verilir, yaxud Bakı şəhərinin adı ingilis dilində *Baku* şəklində verilirdi. Bu ad rus dili vasitəsilə verilmişdi. Amma son dövrlərdə ingilis dilində *Bakı* şəhərinin adının *Baki* variantına rast gəlmək olar.

Kalka üsulu ilə söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik sisteminin inkişafının əsas yollarından biri olaraq leksika və söz yaradıcılığını, semantika və tərcüməşünaslıq məsələlərini özündə əks etdirir. Bu üsulun mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Kalka sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir. Coğrafi adlara gəldikdə, kalka həmin adın tərkib hissələrinin tərcümə edilən dilin uyğun elementləri ilə yenidən əks etdirilməsidir. Məsələn: *The Black Sea – Qara dəniz, The Salt Lake – Duz gölü* və ya *Duzlu göl*.

Coğrafi adların tərcüməsi və digər dillərdə verilməsi zamanı istifadə üsulları genişliyi ilə seçilir. Milli özünəməxsusluğun əsas əlamətlərindən olan xüsusi adların, o cümlədən coğrafi adların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə verilməsində yuxarıda bəhs olunan üsullardan ya ayrı-ayrılıqda, ya da onların kombinasiyasından istifadə olunur.

“TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ PEDAQOGİKA” BÖLMƏSİ

Abduləzizov Mehman
dosent
Babayeva Şəhanə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
bakineft@mail.ru
Shahanebabayevaa@gmail.com

Şagird nailiyyətlərinin monitorinq və qiymətləndirilməsində aşkarlıq və obyektivliyin təmin edilməsi

Keçən əsrin doxsanıncı illərindən başlayaraq təhsil sistemində aparılan təcrübələrin, tətbiq olunan yeniliklərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, nəticələrin dəqiq şəkildə izlənilməsi, proqnozlaşdırılması və korreksiya işlərinin zamanında aparılması üçün təhsildə monitorinq və qiymətləndirmə sistemi tətbiq edilməyə başlanıb.

“Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 yanvar 2009-cu il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası” təsdiq olunmuşdur”. Sənəddə müasir dövrdə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sisteminin vəzifələri, əsas xüsusiyyətləri, bu sahədə mövcud olan problemlər, Konsepsiyanın yaradılması üçün zəruri səbəblər, əsas qiymətləndirmə növləri, qiymətləndirmə standartlarının və vasitələrinin hazırlanması və sair məsələlər əks olunmuşdur. Təlim-tərbiyə işlərini müasir dövrün tələblərinə müvafiq qurmaq məqsədi ilə konsepsiyada qiymətləndirmə fəaliyyəti üçün aşağıdakı tələblər müəyyənləşdirilmişdir:

- təhsildə müsbət dəyişikliklərin aparılması üçün mühüm vasitə rolunun yerinə yetirilməsi;
- təhsilin keyfiyyəti üçün əsas göstərici olan şagirdin təlim nəticələri haqqında etibarlı məlumatın verilməsi;
- qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdin bilik və bacarıqları haqqında kifayət qədər məlumat əldə edildikdən sonra fənn kurikulumlarında və dərslərdə müvafiq dəyişikliklərin aparılması;
- təhsildə olan bəzi neqativ hallara qarşı mübarizə vasitəsi funksiyası;
- qiymətləndirmədə yeni yanaşmaların yaddaşa əsaslanan qiymətləndirmənin əksinə olaraq, məntiqi təfəkkür vərdişlərinin inkişafına xidmət etməsi” .

Qeyd olunan bu sənəddə qiymətləndirmə prosesinə qoyulan tələblərin vəzifəsi: ümumtəhsil məktəblərində təlim - tərbiyə, tədris işlərinin məzmun, forma, metod və vasitələrini yaxşılaşdırmaqla təhsilin keyfiyyətini yüksəltməkdən, pedaqoji kadrların peşəkarlığını artırmaqdan və sairə müsbət cəhətlərdən ibarətdir.

2006-cı ildə “Azərbaycan respublikasında ümumi təhsilin Milli kurikulumu” layihəsi hazırlanmış və geniş müzakirədən sonar qəbul edilmişdir. Bu sənəd ümumi təhsilin konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub, ümumi təhsil üzrə məzmun standartlarını və təlim nəticələrini, pedaqoji prosesin təşkili, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn proqramlarının strukturunu əhatə edir. Milli kurikulum layihəsində orta təhsilin hər üç pilləsində təhsilin məqsədi, ümumi nəticələri, hər bir pillədə tədris olunan fənlər, onların tədrisi varisliyinin əsaslandırılması, hər bir konkret fənn üzrə təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Milli Kurikulum rəqabətin artdığı yeni dövrdə hər bir şəxsin bilik, bacarıq və istedadının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Ölkəmizin ümumi və orta təhsil məktəblərində 2008-2009-cu tədris ilində Milli Kurikulum sisteminin tətbiq edilməsinə başlanılmışdır.

Müasir dövrdə təhsil sistemimizin prioritet istiqamətlərindən biri də fasiləsiz təhsilə keçidin davam etdirilməsidir. Müasir dövrdə fasiləsiz təhsil peşə təhsilinə yiyələnmə, ümumi mədəni səviyyənin, əxlaqi və vətəndaş məsuliyyətinin yüksəldilməsi sistemi kimi başa düşülür. Bununla əlaqədar olaraq fasiləsiz təhsilin qarşısında bir-biri ilə sıx əlaqədə olan üç başlıca vəzifə durur:

- ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi;

- kadr potensialının yaradılması;
- kadr potensialının müasirləşdirilməsi.

Cəmiyyətin hansı səviyyədə inkişafı təhsilə təsir göstərir. Təhsilin inkişafı cəmiyyətin inkişafının nəticəsidir. Onu da qeyd edək ki, burada həmçinin əks əlaqə vardır. Bu halda ki, təhsil cəmiyyətin inkişafına təsir edər, onun inkişafını azalda və ya yüksəldə bilər. Buna görə də təhsildə baş verən və müasir tələblərə uyğun olaraq təhsilə edilən dəyişikliklər cəmiyyətin gələcək inkişafının vacib şərtidir.

Cəmiyyətdə ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni tərəqqinin olması üçün mütləq təhsil sistemində gənc nəsillə təlim və tərbiyə verən yüksək peşəkarlığa, savada və bacarığa sahib kadrlar olmalıdır.

Hazırkı qloballaşan müasir dünyada bütün dövlətlər üçün təhsil milli məsələdir. Bu baxımdan təhsilin inkişafında insan amilinin rolu mühüm hesab edilmişdir.

Abduləzizov Mehman
dosent
Bayramova Sərfinaz
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
bakineft@mail.ru
srfinazbayramova@gmail.com

Təhsildə monitoring və qiymətləndirmənin praktik tətbiq edilməsi istiqamətləri

Müasir dövrdə təhsil siyasətinin mahiyyəti, birinci növbədə, bütün təhsil sisteminin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi kimi dərk edilir. Təhsil islahatının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi, bütün təlim-tərbiyə və tədris işlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi təhsilin idarə edilməsi ilə məşğul olan hər bir qurumlardan və şəxslərdən asılıdır. Ümumtəhsil müəssisələrində idarəetmənin optimallaşdırılması prosesi müasir şəraitdə vacib məsələdir. Cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq, təhsilin fərqli fəaliyyət sahələrini bütöv dinamik bir sistem olaraq öyrənmək, təlim-tərbiyə prosesinin idarə edilməsinin optimallaşdırılması yollarını, tədrisin və sosial mühitin tərbiyəvi təsirini müəyyənləşdirmək gərəkdir. Ümumilikdə, təhsil sistemində idarəetmənin və tədrisin düzgün təşkil edilməsinin əsas metodoloji əsasları, nəzəri problemləri, praktiki istiqamətləri həll edilməlidir.

Təhsil sisteminin əsas vəzifəsi milli-mənəvi, əxlaqi və ümumbəşəri dəyərlərə dərinlən yiyələnən, onları qoruyan və daha da inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə sahib olan, yenilikləri qiymətləndirə bilən, təhsil aldığı ixtisas üzrə nəzəri və praktik biliklərə və bacarıqlara tam şəkildə yiyələnən, müasir tərəkürlü mütəxəssis və şəxsiyyət yetişdirməkdir. Bunun üçün təhsildə müntəzəm olaraq monitoring və qiymətləndirmə aparılmalıdır. “Ümumtəhsil məktəblərində elmi, pedaqoji və psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış monitoring və qiymətləndirmənin aparılması təhsil prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin ən mühüm şərtlərindən biridir.”

Hazırkı dövrdə monitoring fərqli fəaliyyət sahələrində tətbiq olunur. Başqa sahələrdə olduğu kimi, monitoring təhsildə də uğurla tətbiq edilən texnologiyadır. Monitoringin aparılması nəticəsində müəyyən bir təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin səmərəlilik göstəricisinin hansı səviyyədə olduğu aşkar edilir və qiymətləndirilir. Monitoring kifayət qədər mürəkkəb və ciddi idarəetmə vasitəsidir

“Monitoring daxili idarəetmə prosesi olub təhsilin keyfiyyətinə davamlı nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. O, təhsil fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini üzə çıxararaq gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün praktik təkliflərlə çıxış edə bilər. Monitoring dedikdə yalnız təkliflər deyil, problemlərin həll edilməsi üçün konkret addımların da atılması nəzərdə tutulur”

Təhsil keyfiyyətinin monitoringi yalnız etibarlı informasiyaların toplanması sayəsində aparıla bilər. Bu cür informasiyaların mənbəyi əsasən, qiymətləndirmə, bəzən isə hansısa bir sorğunun və yaxud da tədqiqatın nəticələri və sairədir. Burada mühüm məqsəd təhlil obyektinə ola biləcək informasiyaların toplanmasıdır.

“Təhsil sisteminin idarə edilməsinə yeni yanaşmadan istifadə edilməsi üzrə nəzəri əsaslara və prioritet praktiki vəzifələrə baxmaq lazımdır. Ölkə miqyasında idarəetmə innovasiyalarının səmərəliliyinin meyarları kimi şagirdlərin tədris-şəxsiyyət nailiyyətlərini şərtləndirən təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətinin təmin edilməsinə istiqamətlənmək yaxşı olardı”

Təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsi, inkişaf dinamikasının izlənməsi və proqramlaşdırılması üçün real vəziyyətin öyrənilməsi vacib haldır. Bu işdə də qiymətləndirmə əsas pədaqoji vasitədir. Qiymətləndirmə təlim-tərbiyə prosesini təkmilləşdirməyə, tədris prosesinin səmərəliliyini yüksəltməyə, təhsilənlərin hansı məlumatları mənimsədiklərini, nələri edib bildiklərini, hansı bacarıq və vərdislərə yiyələndiklərini və onlarda hansı keyfiyyət dəyişikliklərinin formalaşdığını müəyyən etməyə obyektiv şərait yaradır. Təhsil sahəsində hal hazırda təşkil edilən inkişafyönümlü, şəxsiyyətyönümlü və nəticəyönümlü bilik, bacarıq və vərdislərə əsaslanan islahatlar qiymətləndirmə prosesini müasir dövrün ehtiyaclarına cavab verməyə sövq edir.

“Qiymətləndirmə və monitorinq anlayışları bir-birilə əlaqəli, daha doğrusu biri (qiymətləndirmə) digərinə (monitorinqə) xidmət edən anlayışlardır. Qiymətləndirmə faktiki vəziyyətin, monitorinq isə vəziyyətin dəyişmə dinamikasının, başqa sözlə, prosesin qiymətləndirilməsidir. Monitorinq faktiki vəziyyətin müntəzəm şəkildə qiymətləndirilməsi nəticəsində alınan informasiyanın toplanması və təhlil edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.”

İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrinə, o cümlədən də təhsilə yeni texnologiyaların tətbiq edilməsi bugünkü cəmiyyətin xarakterik cəhətlərindən biridir. Təhsildə müasir texnologiyaların tətbiqi yeni pədaqoji ideyaların yaranmasına səbəb oldu. Yeni təlim texnologiyalarından tədrisdə məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilməlidir.

Təhsilin keyfiyyətini davamlı inkişaf etdirmək üçün tədris nailiyyətlərinin pədaqoji ölçülərinə əsaslanan müasir monitorinq və qiymətləndirmə proseslərinin etibarlılığını təmin etmək gərəkdir. Monitorinq və qiymətləndirmənin düzgün və obyektiv şəkildə həyata keçirilməsi təhsilin gələcək inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Təhsildə monitorinq və qiymətləndirmənin praktik tətbiq edilməsində bir sıra yeniliklər əldə olunmuşdur. Həmçinin bu prosesdə xarici ölkələrin təcrübələrindən də istifadə edilib. Bunların hamısı təhsilin uğurlarının daha da artmasına istiqamətlənib.

Abduləzizov Mehman

dosent

Niftiyev Cahad

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

bakineft@mail.ru

niftiyevcihad97@gmail.com

Təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi

Hal-hazırda federal, departament, fərdi universitet, təhsil proqramının müxtəlif idarəetmə səviyyələrində təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına ciddi diqqət yetirilir. Bu fəaliyyət, təhsil sahəsində beynəlxalq inteqrasiyanın artması işində xüsusilə aktuallaşır.

Mütəxəssislərin hazırlanması keyfiyyətinin idarə edilməsinin strateji və əməliyyat tapşırıqlarını həll etmək üçün universitetin resursları, prosesləri və fəaliyyətinin nəticələri barədə obyektiv məlumatlara sahib olmaq lazımdır ki, bu da öz növbəsində müasir bir sistemin yaradılması və saxlanmasını tələb edir. Təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılması prosesində alqoritmlərin, metodların və müvafiq informasiya dəstəyi vasitələrinin hazırlanması vəzifəsi ortaya çıxır.

Tədqiqatın məqsədi universitetin təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi vəzifələri üçün alqoritmik, metodiki və informasiya dəstəyi inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr hazırlanmışdır:

• təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı məsələlərin analitik öyrənilməsi, adekvat metodların seçilməsi və universitetin təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi problemlərinin həlli üçün alqoritmlər hazırlamaq;

• bir təhsil xidmətinin dizayn mərhələsində istehlakçıların fikirlərini araşdırmaq və ya ondakı dəyişikliklər, bir mütəxəssisin peşəkar portretinin modelini formalaşdırmaq, istehlakçı məmnuniyyətini qiymətləndirmək;

• təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi vəzifələri üçün informasiya dəstəyi sistemi inkişaf etdirmək.

Universitetin təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin idarə olunması üçün səviyyəli bir model təklif olunur, modeldə monitorinq obyektləri vurğulanır, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi üçün zəruri alqoritmik, metodiki və informasiya dəstəyi müəyyən edilir. Bir mütəxəssisin peşəkar portreti modelinə əsaslanan təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini idarə etmək üçün bir alqoritm təklif edilmiş, bir model formalaşdırmağın dəyişməz metodu hazırlanmışdır. Təhsil xidmətləri istehlakçıların məmnunluğunun qiymətləndirilməsinə yeni bir yanaşma təklif edilmiş, ekspert-statistik alətlər əsasında məmnuniyyətin hesablanması üçün bir alqoritm və metodologiya hazırlanmışdır. İstehlakçıların fikirlərini araşdırmaq üçün alqoritm istehlakçıların prosesə və universitetin təhsil fəaliyyətinin nəticələrinə olan prioritet tələblərini müəyyənləşdirməyə, məzmun əldə etməyə imkan verir. Hazırlanmış informasiya sistemi bir mütəxəssisin peşəkar portreti modelinin yaradılması ilə bağlı hesablamaların avtomatlaşdırılmasını və təhsil xidmətləri istehlakçıların məmnunluğunun qiymətləndirilməsini, eləcə də Regional Məşğulluq Mərkəzinin fəaliyyətinə hərtərəfli informasiya dəstəyi və məlumatların saxlanması, çox kriteriyalı axtarış, hesabat, təhsil xidmətlərinin istehlakçıları haqqında məlumat toplanması daxil olmaqla əmək bazarına məzunların uyğunlaşmasını təmin edir.

Elmi ədəbiyyatın təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mövcud yanaşmalarda təhsilin keyfiyyəti, əsasən idrak cəhətlərinə əsas yer verildiyi nəticələrlə qiymətləndirilir; məktəb şəraitinin vəziyyəti, bu nəticələrin əldə olunduğu təhsil prosesinin məzmununu və təşkili həmişə nəzərə alınmır; göstəriciləri ümumiləşdirilmiş formada təqdim olunur.

Aşkarlanan faktlar, ilk növbədə, "təhsilin keyfiyyəti" anlayışının kifayət qədər elmi işlənməməsindən və onun daha ətraflı pedaqoji dərk edilməsinə ehtiyacdən xəbər verir. Bunun nəticəsində kəskin ziddiyyətlər - yeni bir təhsil keyfiyyətini təmin etmək üçün sosial ehtiyac və onun kifayət qədər aydın olmayan pedaqoji yozumu arasında, keyfiyyətli təhsil üçün sosial sifarişin həyata keçirilməsinə daim nəzarət etmək ehtiyacı ilə meyarların inkişaf etdirilməməsi arasında adekvat qiymətləndirmə mexanizmləri - məktəb təhsilinin keyfiyyətinin nəzəri əsaslandırılması və təhsil sisteminin effektiv idarə olunmasını təmin edən bir mexanizm kimi monitorinqinin problemini formalaşdırmağa imkan verdi.

Təhsilin keyfiyyətinin monitorinqində təşkil edən komponentlərin ən vacib əlamətlərini - tədris prosesinin işləmə keyfiyyətini, bunun üçün yaradılan şəraitin keyfiyyətini və təhsil nəticələrinin keyfiyyətini - cəmini özündə cəmləşdirən bir sıra meyarlar və göstəricilərdən istifadə etmək zəruridir.

Abdullayeva Sevda
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

XVIII əsrdə Azərbaycanda elm

XVII əsrin I yarısında Azərbaycanda müxtəlif elm sahələrinin inkişafı prosesi ləng gedirdi. Lakin əsrin II yarısından etibarən Azərbaycan alimləri Səfəvilər dövlətində elmin bir çox sahələrində yenidən fərqlənməyə başladılar. Mirzə Məhəmməd Təbrizi, Molla Mömin İman, Molla Əliqulu Xalxali, uzun müddət ərzində Təbrizin şeyxülislamı olmuş Nəcibəddin Rza Təbrizi,

Mövlana Mirzə Məhəmməd bin Həsən Şirvani bu dövrün görkəmli alimlərindən idilər. Orta əsrlərin bir çox elm xadimi kimi onların əksəriyyəti ensiklopedik biliklərə malik olmaları ilə məşhurlaşmışdı. Mövlana Mirzə Məhəmməd «Maalimül-üsul» («Başlanğıcların təzahürləri»), «Hikmətül-eyn» («Mahiyyətin hikməti»), «Mətləül-əнвар» («Şüaların çıxması yeri»), «İşarətin şərh-i» əsərlərinə əlavələr, izahlar və şərhlər yazmışdır. O, riyaziyyat və astronomiyaya dair traktatların müəllifi idi. XII əsrin görkəmli Azərbaycan filosofu Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin (1154-1191) yaratdığı işraqilik fəlsəfəsi və onun mühüm əsərləri XVII əsr alimlərini də məşğul edirdi. Yusif Qarabaği (1645-ci ildə vəfat etmişdir) həmin filosofun «Həyakil ən nur» («İşıq heykəlləri») əsərinə şərhlər və haşiyələr yazmışdı. Zərdüştiliyin (atəşpərəstliyin) güclü təsiri hiss edilən işraqilik fəlsəfəsi Azərbaycan mədrəsələrində tədris obyektinə olmuşdur. Mirzə Abdulla Əfəndi Təbrizi məşhur alim idi. 1717-ci ildə vəfat etmiş bu alim 10 cildlik «Riyazül-üləma» əsərinin müəllifidir. Əsər müxtəlif alimlərin tərcümeyi – halını və əsərlərinin siyahısını ehtiva edən ensiklopedik məcmuə səciyyəsinə malikdir. Hüseyn Xələfoğlu Bürhan Təbrizi Osmanlı işğalından sonra Hindistana getmişdi. Dilçi, filosof və tarixçi olan bu alim Heydərabad şəhərinin hakimi Abdulla Qütbşaha həsr etdiyi «Bürhanə-qate» adlı məşhur farsdili lüğətini tərtib etmişdir. Həmin lüğət İranda, Hindistanda və digər Şərqi ölkələrində tədris vəsaiti kimi istifadə olunurdu. Dövrün tanınmış filosofu, məntiqşünası Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği ilk təhsilini Qarabağda almış, Yaxın və Orta Şərqi «Böyük axund» təxəllüsü ilə tanınmışdı. Onun fars və ərəb dillərində fəlsəfəyə, məntiqə aid əsərləri vardır. Yusif Qarabaği də Osmanlı işğalı zamanı ölkəni tərk etmişdi. O, Buxara və Səmərqənd şəhərlərində yaşamış, elmi fəaliyyət göstərməklə yanaşı mahir müəllim kimi də məşhurlaşmışdı. Bu alimin bəzi əsərləri Orta (Mərkəzi) Asiya mədrəsələrində dərs vəsaiti kimi uzun müddət ərzində istifadə edilmişdir. Tarix elminin inkişafı saray mühitində təmin edilirdi və həmin dövrün ən məşhur tarixçisi İsgəndərbəy Münşi (Türkman) idi. İsgəndərbəy Münşi (Türkman) «Tarixə-aləmarayə-Abbasi» («Aləmi bəzəyən Abbasın tarixi») əsərini 1630-cu ildə bitirmişdir. Əsər müqəddimədən, girişdən və iki cildə ibarətdir. İsgəndərbəyin əsərinin I cildində hadisələrin təsviri 1616-cı ilə qədər aparılmışdır. II cildə 1629-cu ilə qədərki hadisələr işıqlandırılmışdır. İsgəndərbəy Münşinin «Zeylə-tarixə aləmarayə-Abbasi» adlı əsəri də vardır. Əsərdə Şah Səfinin hakimiyyətinin ilk 5 ilinin hadisələri təsvir olunmuşdur. Tarixçinin bu əsəri natamam qalmışdır. Mənşəcə azərbaycanlı olan bu tarixçi əsərlərində vətən tarixinə, Azərbaycana xüsusi fikir vermişdir. Şah II Abbasın hakimiyyətinin (1642-1666) 1664-cü ilə qədər olan dövrünü saray tarixçisi Məhəmməd Tahir Vahid təsvir etmişdir. Məhəmməd Tahir Vahid Şah Süleymanın dövründə (1666-1694) dövlətin baş vəziri vəzifəsini icra edirdi. O, «Abbasnamə» adlı əsərin müəllifidir. Bu tarixçi 1699-cu ildə vəfat etmişdir. Məhəmməd Yusif Qəzvini Müvərrix XVII əsrin sonlarında vəfat etmiş saray tarixçisi idi. Məhəmməd Yusif «Xulde-barin» («Əbədi cənnət») adlı ümumtarix əsərinin müəllifidir. 8 hissədən ibarət olan bu əsərin son hissəsi Səfəvilər hakimiyyəti tarixinə həsr edilmiş, hadisələrin təsviri 1694-cü ilə qədər aparılmışdır. Şeyx Hüseyn ibn Şeyx Abdal Zahidi isə Səfəvilər sülaləsinin genealogiyasına həsr olunmuş «Silsilət ən nəsəbi Səfəviyyə» əsərinin müəllifi idi. XVII əsrin əvvəllərində Şeyx Hüseyn Səfəvilərin Ərdəbil kompleksinin vəqf mülklərinin himayəçisi vəzifəsini icra etmişdi və buna görə də Səfəvi sülaləsinin mənşəyi probleminə yaxından bələd olmuşdu. Şərəfəddin Hüseyni Təbrizi-Laləvi 1640-cı ildə İstanbulda vəfat etmiş tarixçi idi. Onun 1617-ci ildə yazdığı «Ənfəsül-əxbar» («Ən dəyərlə xəbər») adlı əsəri elm aləmində məşhurlaşmışdı. Əsərdə Sasani İranı, Ərəb Xilafəti, Teymuri və Osmanlı dövlətlərinin hərbi-siyasi inkişafı məsələləri təsvir edilmişdi. Azərbaycan şamlı tayfasından olan Vəliqulubəy 1625 / 26-cı illərdə anadan olmuşdur. O, «Qisasül-xaqani» («Şahların hekayətləri») əsərini 1662-1666-cı illərdə yazmışdır. 3 hissədən ibarət olan bu əsərdə Səfəvilər sülaləsinin mənşəyindən Şah II Abbasadək olan tarixi dövrün təsviri verilmişdir. Gəncəli Hacı Məhəmmədqulu xan Qacar XVII əsrin Azərbaycan tarixçilərindəndir. Bu tarixçi 23 fəsildən ibarət olan «Lübbül-lübab» («Gövhərlərin xalısı» – seçilmiş) əsərinin müəllifidir. Həmin tarixçinin əsərinin iki əlyazma nüsxəsi vardır. XVII əsrin Azərbaycan tarixçiləri arasında özünün peşəkarlığı ilə ən çox seçiləni İsgəndərbəy Münşi olmuşdur. «İsgəndərbəy Münşi Səfəvi dövrünün digər tarixçilərindən o dövrün tarixçiləri üçün nadir olan keyfiyyətlə fərqlənirdi. O, öz sələflərinin əsərlərindən məlumatları sadəcə olaraq əxz etmirdi. Bu məlumatları təhlil etməyə, təsnifatını verməyə və çox zaman hadisələrə öz münasibətini irəli sürməyə can atırdı. O, çox zaman hadisələrin

zahiri tərəfini nəzərə almır, əsas diqqətini bu hadisələrin məzmununu açmağa yönəldirdi. Bu baxımdan o, yalnız faktları qeyd etməklə kifayətlənən tarixçilərdən daha yüksəkdə dururdu». Ümumiyyətlə, orta əsrlərin (habelə XVII əsrin) Azərbaycan tarix elmi salnamə səciyyəsinə malik idi. Lakin hətta gerçək hadisələrin sadəcə qeydə alınması da xalqın tarixi təfəkkürünün inkişafına, varislik əlaqəsinin təmin olunmasına xidmət edirdi. Xalq yaradıcılığının geniş vüsət alması, mədəni potensialın Yaxın və Orta Şərq regionuna səpələnməsi XVII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərindən idi. Əlverişli olmayan ictimai-iqtisadi, siyasi proseslər ölkədə mədəniyyətin inkişafına mənfi təsir göstərmişdi.

Bayramov Müşfiq
dosent
Kərimova Hüsniyyə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mushfiq76@mail.ru
axundluhusniyye@gmail.com

Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində arxeoloji materiallardan istifadə metodları

Ümumtəhsil məktəblərində “Azərbaycan tarixi” fənninin tədrisində qarşıda duran əsas məsələlərdən biri şagirdlərə elmi informasiyaların ötürülməsi prosesində onlarda Vətən tarixinə fundamental maraq yaratmaqdan ibarətdir. Vətənə bağlılıq hissi xalqın öz tarixi keçmişinə olan güclü etimadından qaynaqlandığı üçün şagirdləri ulu babalarımızın izləri, qədim insan məskənləri ilə və orada aşkar edilmiş arxeoloji materiallarla əyani şəkildə tanış etmək olduqca vacibdir. Məhz Vətən tarixinin tədrisində belə metodun praktiki əhəmiyyəti ilə yanaşı, bu zərurəti ortaya çıxaran digər mühüm amil son onilliklər ərzində düşmənin qədim tarixi abidələrimizə əsassız iddialarının artması ilə bağlıdır.

Azərbaycanda arxeoloji abidələrin öyrənilməsi prosesi hələ XIX əsrin 30-50-ci illərindən qədim abidələrin qeydə alınması ilə başlanmışdır. Sonrakı dövrlərdə daha da sürətlənən bu proses nəticəsində Azərbaycan ərazisində qədim daş dövründən başlayaraq son orta əsrlərədək böyük bir dövrü əhatə edən arxeoloji abidələr aşkar olunmuş və elmi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, şagirdlər Azərbaycan xalqının qədim tarixi, bu tarixi ərazidə yaşayan qədim insanların ilkin yaşayış məskənləri, onların ibtidai həyat tərzini, təsərrüfat məşğuliyyətləri və bununla əlaqədar kəşf etdikləri maddi mədəniyyət nümunələri – əmək alətləri, silahlar haqqında ilkin məlumatları ümumtəhsil məktəblərinin müvafiq dərslərindən əldə edirlər. Bu məlumatları onları qədim dövr tariximizlə bağlı yalnız nəzəri biliklərlə təmin edə bilər. Odur ki, ölkənin ümumtəhsil məktəblərində “Azərbaycan tarixi” fənninin öyrədilməsində qədim dövrlə bağlı mövzuların daha səmərəli və əyani göstəricilərlə əsaslandırılmasını şərtləndirən metodlardan istifadə müasir tədrisin əsasını təşkil edir.

Mütəxəssislərin fikrincə, ümumtəhsil məktəblərində tədrisin səmərəli təşkili üçün digər fənlərdə olduğu kimi, “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə də əyani vəsaitlərlə təmin olunan xüsusi kabinetin olması vacibdir. Lakin belə məktəb kabinetlərinin zəruri komponentləri arasında nəzərdə tutulan arxeoloji nümunələrin əldə olunması imkanları, əsasən, fəal arxeoloji tədqiqatların aparıldığı bölgələrdə əlverişli hesab oluna bilər. Ona görə də arxeoloji mənbələrə bağlı olan mövzuların tədrisində, adətən, hər rayonun öz diyarşünaslıq muzeyinə ekskursiyalar təşkil olunur. Bəzi hallarda isə bölgə məktəblərindən ölkənin əsas muzeylərinə – Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, İçərişəhər Tarix-Mədəniyyət Qoruğu, Qobustan kompleksi və digər muzeylərə səfərlər həyata keçirilir. Muzeylərlə tanışlıq zamanı şagirdlər daha dolğun məlumata malik olan bələdçilər vasitəsilə hər bir arxeoloji eksponat haqqında yerində məlumat almaq və onları maraqlandıran suallara cavab tapmaq imkanı əldə edirlər.

Son illərdə ölkə rəhbərliyinin elmi tədqiqat işlərinin daha səmərəli aparılmasına, o cümlədən xalqın qədim tarixinin daha dərinə öyrənilməsinə göstərdiyi təşəbbüs və qayğısı sayəsində respublikanın müxtəlif bölgələrində arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyəti genişlənməmiş və ciddi elmi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Ağsu, Şəmkir, Quba və digər rayonlarda aparılan genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar və aşkara çıxarılmış mədəni təbəqələr əsasında qurulan arxeoparklar ölkəmizin qədim tarixinin təbliğində əsas rola malikdir. Qədim insanların məişət və mədəni həyatını əyani nümunələr əsasında göstərən belə arxeoloji düşərgələr və arxeoparklarla şagirdləri tanış etmək və açıq dərslərin burada təşkil etməyin səmərəli informativ, elmi-praktiki və tədris əhəmiyyəti vardır. Çünki, bir qayda olaraq, maddi mənbələr əsasında öyrənilən ibtidai cəmiyyət dövrü tarixini elə məhz praktiki müşahidə yolu ilə daha dolğun şəkildə öyrənmək mümkündür. Belə səfərlərin məhz arxeoloji qazıntıların aparıldığı zaman təşkil edilməsi isə daha məqsədəuyğun hesab edilir. Belə ki, bu zaman şagirdlər bilavasitə arxeoloqların özləri tərəfindən məlumatlandırılır və eyni zamanda arxeoloji materialların aşkar edilmə prosesi ilə tanış olurlar ki, bu da onların tədqiqat aparmaq sahəsində ilkin bacarıqlarının formalaşmasına kömək edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyanın inkişaf etmiş əksər ölkələrində ümumtəhsil məktəblərində qədim tarixin öyrədilməsində arxeoloji qazıntıların aparıldığı düşərgələrə və arxeoparklara şagirdlərin gəzintisini təşkil etmək ən səmərəli tədris metodlarından hesab olunur. Hal-hazırda ölkəmizdə də bir sıra yeni arxeoloji düşərgələrdə arxeoparkların qurulması və çoxaldılması üçün mövcud imkanlar üzərində ardıcıl işlər aparılmaqdadır. Tədrisin səmərəli təşkili prosesində bu imkanlardan faydalanmaq üçün ölkə rəhbərinin bilavasitə dəstəyi ilə həyata keçirilən “Ölkəmizitanıyaq” layihəsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Layihə əsasında şagirdlərin qədim tarixi abidələrin olduğu ayrı-ayrı rayonlara səfərləri çərçivəsində nəzərdə tutulan işlərindən biri yerlərdə arxeoloji abidələrlə yaxından tanışlıqdır.

Beləliklə, tədris prosesində təcrübi vasitələr, xüsusilə arxeoloji qazıntı aparılan düşərgələrə səfərlər, arxeoparklarla tanışlıq, muzeylərə ekskursiyaların təşkil edilməsi və digər təcrübi xarakterli metodlardan istifadə məktəblilər tərəfindən konkret predmet üzərindən analogiyaların aparılmasına, qədim dövrlə bağlı sosial-mədəni və ictimai proseslərin ümumi mənzərəsinin daha məqsədəuyğun dərkinə, tarixi inkişafın qanunauyğunluqlarını düzgün şəkildə təhlil etmək və bu prosesə obyektiv yanaşma bacarığının əldə olunmasına öncədən zəmin yaratmış olur.

Bayramov Müşfiq
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mushfiq76@mail.ru

Türk tarixçisi Osman Turanın Səlcuq dövlətinin tarixinin tədqiqində rolu

Türk milli tarixinin və mədəniyyətinin əsasını qoyanlardan biri böyük türk tarixçisi Osman Turandır. Onun fəaliyyəti türk milli tarixinin bir çox sahələrini əhatə etsə də, o daha çox Böyük Səlcuq imperiyası və Anadolu Səlcuq dövlətinin tarixi üzrə araşdırma aparmışdır. Türkiyə tarixşünaslığında səlcuqlar dövrü tarixinin ilk tədqiqatçılarından biri olan O.Turan elmi yaradıcılığa 1941-ci ildən başlamış, lakin ən dəyərli elmi-tədqiqat əsərlərini 1965-ci ildən sonrakı dövrdə nəşr etdirmişdir.

Ömrünün çox hissəsini türklərin dövlətçilik tarixinə həsr edən alim yazdığı “Türk cihan hakimiyyəti mefküresi Tarihi”, “Selçuklular tarixi ve türk - islam medeniyeti”, “Selçuklular ve İslamiyyət”, “Selçuklular zamanında Türkiyə siyasi tarixi, Alp Arslandan Osman Gaziye (1071-1318)”, “Doğu Anadolu türk devletleri tarixi”, “Türklər Anadoluda” və s. əsərləri ilə Səlcuqlar dövrünün tarixini mərhələlərlə hərtərəfli araşdırmağa nail olmuşdur.

O.Turanın səlcuqlar dövrü tarixinin öyrənilməsi sahəsində xidmətlərindən biri də Səlcuqlar dövlətinin tarixi ilə bağlı fars dilində yazılmış mənbələri türk dilinə tərcümə etməsidir. Bu baxımdan onun səlcuqlar dövlətinin öyrənilməsində İbn Bibinin “el-Evamirul-Alaiyye fil-Umuril-Alaiyye”

əsərindən sonra əsas mənbə sayılan Kerimüddin Mahmud Aksarayının “Müsameretül-Ahbar” (Moğollar zamanında Türkiyə Selçukluları tarixi), “Türkiyə selçukluları haqqında rəsmi vəsikalar metin, tərcümə və araşdırmalar” mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Həmçinin O.Turan türk tarixşünaslığında Səlcuqlar dövlətinin tarixi ilə bağlı yazılmış çoxsaylı elmi məqalələrin müəllifidir. Onun “Selçuk karvansarayları”, “Türkiyə selçuklularında toprak hüququ, miri topraklar və hususi mülkiyyət şəklləri”, “Selçuklular zamanında Sivas şəhri”, Selçuk Türkiyə’sində faizlə para ikrazına dair hüquki bir vəsika”, “Selçuk Türkiyə’si və dünya ticareti” və çoxsaylı digər məqalələri Selçuk dövlətinin müxtəlif problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatçının Səlcuqlar dövlətin tarixinə həsr etdiyi ən sanballı tarixi əsərlərdən biri “Türk cihan hakimiyyəti mefkuresi tarixi”dir. Türk milli tarixinin siyasi, ictimai, iqtisadi, dini, hüquqi, mədəni və sənətkarlıq məsələlərinin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən bu əsər 1969-cü ildə yazılmışdır. 3 fəsildən ibarət bu tarixi əsərdə müəllif türk etnoniminin yaranması, türklərin vətəni, türklərin irqi xüsusiyyətləri, türk dilinin tarix səhnəsinə çıxışı, qədim türklərin dini, türklər və islamıyyət, türklər arasında islam dininin yayılmasına kömək edən amillər, böyük türk mühacirəti və səlcuqlar dövlətinin yaranması, səlcuq sultanlarının apardıqları müharibələr və s. haqqında geniş məlumat verilir.

O.Turan Türkiyə tarixşünaslığında Səlcuqlar dövlətinin siyasi tarixini də geniş tədqiq etmişdir. Onun səlcuqlar dövrü siyasi tarixinə həsr etdiyi genişhəcmli əsərlərdən biri “Selçuklular Zamanında Türkiyə siyasi tarixi, Alp Arslandan Osman Qaziye (1071-1318)” adlı əsəridir. Müəllif bu əsərini “Malazgirt” döyüşünün ildönümü münasibəti ilə yazmışdır. Tam əminliklə deyə bilərik ki, O.Turanın “Selçuklular Zamanında Türkiyə siyasi tarixi, Alp Arslandan Osman Qaziye (1071-1318)” əsəri Anadolu Səlcuqlu dövlətinin bu günə qədər hərtərəfli işlənmiş ən mükəmməl tarixi əsəridir. Bu tarixi əsərdə demək olar ki, tədqiqatçının istifadə etmədiyi mənbə qalmamışdır.

O. Turan həmçinin türk tarixşünaslığında türklərin, o cümlədən səlcuqların dini inanclarını geniş araşdıran tarixçidir. Tədqiqatçının “Selçuklular və islamıyyət”, “Tarixin akışı içində din və medeniyyət”, “Selçuklar tarixi və türk islam medeniyyəti” adlı əsərləri səlcuqlar dövlətinin dini görüşlərinin tədqiqində əhəmiyyətli mənbələrdir. Səlcuqların dini inanclar həsr etdiyi “Selçuklular və İslamıyyət” əsərində türklərdə islamdan əvvəlki dini durum, türklərdə manilik, zərdüştlük, buddizm dinlərinin yayılması, islamın yaranması, türklər və islam, islamın yayılması səbəbləri, Türklərin islamlaşması və islam dünyası və s. məsələlər tədqiq edilmişdir. Tədqiqatçı heç bir təzyiqa məruz qalmadan könüllü və kollektiv olaraq səlcuqların müsəlmanlığı qəbul etmələrini iki əsas amillə: birincisi o zamanlar islam mədəniyyətinin üstünlüyü, ikincisi Türklərin müsəlman olarkən öz Tanrıları ilə İslam dininin Allahı arasında heç bir fərq görmədikləri ilə izah edir.

Osman Turanın Böyük Səlcuqlar dövləti ilə yanaşı onun qolları olan Anadolu, Kirman, Suriya səlcuqları dövlətlərinin, eləcə də Anadolu türk dövlətlərinin – Saltuklular, Sukmenlilər, Artuklular, Mengüçüklər tarixini də tədqiq etmişdir. Müəllifin “Doğu Anadolu türk devletleri tarixi”, “Türklər Anadoluda” adlı əsərləri Anadolu səlcuqlar dövlətinin tədqiqinə yönəlmişdir. O.Turan Anadolu Səlcuqlu dövlətinin tədqiqinə daha çox əmək sərf etmiş ömrünün axırına qədər bu sahədə elmi araşdırmalarını davam etmişdir.

Beləliklə demək olar ki, türk tarixşünaslığının ən böyük simalarından biri O.Turanın türk milli tarixinin və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Səlcuqlar dövlətinin tədqiqində əməyi böyükdür. Məhz bu sahədə göstərdiyi xidmətinin nəticəsidir ki, müasir dövrdə türk tarixşünaslığında onu türk milli tarixşünaslığının babası adlandırırlar.

Bəşirov Vidadi
dosent
Həmidova Aygül
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
vidadi.besirov@mail.ru
hemidova.aygul@list.ru

Yeni nəsil texnologiyaların pedaqoji fəaliyyətə tətbiqinin önəmi

Ölkələrin təhsilə qoyduğu investisiyalar gündən-günə artır. OECD ortalamalarına görə, 2000-2010-cu illərdə ölkələrin təhsil büdcəsinin ümumi milli məhsula (GSMH) nisbəti davamlı artım tendensiyasındadır. Bu sərmayənin ölkəyə səhiyyə, nəqliyyat, hərbi və iqtisadi sahələrdə əlavə dəyər olaraq qayıdacağı və dövlətin inkişafında əsas hərəkətverici qüvvə olacağı açıqdır. Aparılan araşdırmalara və hesabatlara görə, müəllimlərin texnologiya inteqrasiyası ilə üzləşdikləri bəzi problemlər sıralanır:

- Ağıllı lövhələr haqqında məlumatın olmaması
- Ağıllı lövhələrin sinif fəaliyyətində istifadəsinin zəruriliyinə inanmaması
- Təhsil proqramlarında rəhbərlik səviyyəsinin az olması informasiya texnologiyaları cihazlarının istifadəsi
- E-məzmunun yetərli qədər olmaması
- E-məzmunu özlərinin hazırlaya bilməməsi
- İT alətlərinin istifadəsi üzrə təlimə ehtiyacın olması

Təhsil müəssisələrinin texnoloji infrastrukturla təchiz edilməsi, müəllimlərin internet və kompüter texnologiyaları ilə təmin edilməsi təhsil prosesində texnologiyanın istifadəsi üçün zəruri deyil, lakin kifayət qədər şərtdir. Araşdırmalar göstərir ki, təhsil müəssisələri texnoloji infrastruktur baxımından problemləri həll etməyə başlamışlar, lakin müəllimlərin texnologiyadan istifadəsi nöqtəsində bu vəziyyət kifayət deyil. Müəllimlər bu texnologiyaları təhsilə inteqrasiya etmək üçün kifayət qədər avadanlıqları olmadığı üçün bu texnologiyalardan istifadə etmək istəmirlər. Bu prosesdə mövcud müəllimləri dəstəkləməklə yanaşı, hər il təhsil fakültələrini bitirən müəllim namizədlərinin çatışmazlıqlarını da aradan qaldırmaq lazımdır. Bu nöqtədə bu çatışmazlıqları tez və asanlıqla aradan qaldırmaq üçün istifadə edilə bilən vasitələrdən biri "Web 2.0 və Web 3.0" texnologiyaları kimi göstərilə bilər.

Təhsildə texnologiyanın istifadəsinin təhsilin təsirli və sürətli inkişafı üçün çox vacib olduğunu deyə bilərik. Təhsil texnologiyalarının ən vacib məqsədi verilən məlumatları qalıcı etməkdir və bu, yalnız təhsil texnologiyalarından şüurlu və səmərəli istifadə etməklə mümkün ola bilər.

Unudulmamalıdır ki, təhsildə də istifadə olunan bu alət və avadanlıqlar şagirdlərdə maraq yarada bilər.

Texnologiyanın istifadəsi, öyrənməyə diqqət yetirərkən şagirdlərin motivasiyasını və inamını artıraraq fərdi bacarıqların inkişafına kömək edir .

Təhsil texnologiyalarının istifadəsi və başa düşülməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Tələbə ənənəvi metodlarda passiv qala bilsə də, təhsil prosesində texnoloji vasitələrdən istifadə edərək daha aktiv ola bilər.

Sakallı, Bakay və Hüseyinin (2008) 40 müəllimlə apardıqları araşdırmada, təhsil texnologiyalarının istifadəsinin şagirdlərin öyrənməsinə daha çox töhfə verdiyi təyin olundu. Tədqiqatların nəticələrinə görə kompüter dəstəyi ilə təhsilin klassik təhsilə alternativ olduğu ortaya çıxdı.

Öyrənmə - müəllimin hazırlandığı mühiti texnoloji avadanlıqla təchiz etmək, prosesin daha səmərəli olmasına kömək edə bilər.

Bu tədqiqatın nəticələrinə görə, öyrənilən məlumatların gündəlik həyatda daimi tətbiqində təhsil texnologiyasının çox vacib bir yeri olduğunu deyə bilərik.

Cəfərov Mayıs
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
İbadov Elmar
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mayis1968@mail.ru
elmaribadov94@mail.ru

Lənkəran-Astara etnoqrafik zonasının kulinariya mədəniyyətinin xarakterik cəhətlərindən

Dünyanın ən qədim və zəngin mətbəxlərindən biri olan Azərbaycan mətbəxi maddi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycanın mətbəx mədəniyyətinin tarixini, onun fəlsəfəsi, fiziologiyası, süfrə psixologiyası, adət-ənənələri, mətbəxin gigeenası, avadanlığı, estetikası, etikası və s. cəhətləri təcrübi amillərlə birləşir.

Azərbaycan kulinariya mədəniyyəti çox qədim və zəngin tarixə malikdir. Onun tərkib hissəsi olan Lənkəran-Astara etnoqrafik zonasının kulinariyası öz zənginliyi, rəngarəngliyi və möhtəşəm dadı ilə fərqlənir. Bu bölgə mətbəxinə güclü təsir göstərən amillərdən biridə ocaqlardır (təndir, kiə, selinqə, kürə, ocaq, sac, manqal). Təndirdə müxtəlif lavaşlar, təndir çörəyi, bəyimçörəyi, müxtəlif xörəklər hazırlanır.

Lənkəran-Astara etnoqrafik zonasının mətbəxi Qafqaz və Şərqi xalqlarının ənənəvi yeməkləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Qonşu xalqlarla çoxəsirlik qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində həm Azərbaycan mətbəxi, həm də qonşu xalqların mətbəxi zənginləşmişdir. Bölgənin mətbəxi özünün qeyri adi təamlarının geniş çeşidləri ilə zəngindir. Onların içərisində ən ləziz yemək ləvəngi hesab edilir. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi cənub-şərqi bölgəsində də plovun çoxlu çeşidləri vardır. Daşma plov, şah plov, süzmə plov, döşəmplov, boranı plov, kartof plov, mərci plov və s. plov çeşidlərini saymaq olar. Lənkəran-Astara etnoqrafik bölgəsi bənzərsiz mətbəxi rəngarəngliyi ilə seçilir. Bölgənin ən qədim yeməklərindən biri düyü löküsüdür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi cənub-şərqi bölgəsinin rayonlarından Masallı və Cəlilabadda da zəngin kulinariya mədəniyyəti vardır. Masallı rayonu əhalisinin əksəriyyəti qonşu Lənkəran və Astarada olduğu kimi etnik cəhətdən talışlardır. Cənub-şərqi mətbəxi çox zəngin, çeşidli olmaqla bərabər, həm də qədim tarixə malikdir. Bölgədə o cümlədən Masallıda aparılan arxeoloji qazıntılar və təsərrüfat işləri zamanı eramızdan əvvəl daş və saxsıdan hazırlanmış çox saylı mətbəx əşyaları, o cümlədən çini və mis piyalələr, su qabları, səhənglər aşkarlanmışdır. Bu tapıntılar bölgənin zəngin mətbəxə malik olmasını sübut edən amillərdən biridir. Masallı rayonunda düyüdən azı 40 növ yemək, o cümlədən paxla plov, lobya plov, turşulu aş, ayran aş (habelə dovğa) hazırlanır. Bölgə mətbəxi 23 cür ət xörəyi, 9 növ balıq yeməyi, 8 cür sıyıq, 5 cür qayğanaq, meyvələrdən 28 növ yemək, sırdaq növləri (məsələn, badımcan sırdağı) və digər yeməklərlə tanınır. Burada lərgə və mərci xörəkləri də geniş yayılıb. Cənub-şərqi mətbəxinin ən məşhur yeməyi ləvəngidir: içinə sumaxla turşu, rub yaxılmış, tabağda daşla əzilmiş qoz, soğan, doldurulmuş toyuq və ya balıq yalnız Masallıda, Lənkəranda, təndirdə bişirilir. Hazırda ləvəngi bütün Azərbaycan mətbəxində hazırlansa da, Bakının düşbərəsi, Gəncənin dovğası, Şəkinin pitisi, Şamaxının mütəkkəsi, Naxçıvanın küftəsi, Qusar skanı, Cəlilabad çıxırtması ilə məşhurlaşdığı kimi, Lənkəran-Astara etnoqrafik zonasında ləvəngisi ilə tanınır. Bölgədə desert yeməklərində çoxlu çeşidləri vardır. Onlardan müxtəlif ailə tədbirlərində ən çox istifadə edilən düyü löküsüdür. Yemək rasionu ilin fəslindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, may ayında bu yerlərdə paxlalı və təzə doğranmış yağlı şüyüdplov yeyilir. Yazda, həmçinin müxtəlif salatlar hazırlanır. Bundan başqa, Cənub-şərqi mətbəxində gözlənilməz təzadları da sevir. Məsələn, hisə verilmiş balıq süfrəyə plov və ya şirin qarpızla qoyula bilər. Masallı mətbəxinin mühüm atributlarından biri qırmızı şalğam və qırmızı baş soğandır. Bu soğan acı olsa da, dadlıdır. Yayda onu yığır, qurudub qışa saxlayırlar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın müxtəlif zonalarının hər birinin özünəməxsus mətbəxi və xüsusi yemək növləri vardır. Lənkəran-Astara etnoqrafik zonasına aid edilən Cəlilabad

mətbəxinin əsas yeməyi toyuq çığırtmasıdır. Bu dadlı yeməyin "çığırtma" adlanması onu bişirərkən qazandan gələn səsə izah olunur.

Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər bölgələrinin mətbəxlərində olduğu kimi Cəlilabadda da "Toyuq çığırtması"ndan əlavə daha vitaminli və çox dadlı olan "İspanaq çığırtması", "Pomidor çığırtması", "Kartof çığırtması", "Badımcan çığırtması" və s. də mövcuddur.

Cəfərov Mayis
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Məmmədova Aygün
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
mayis1968@mail.ru
aygun_kons@mail.ru

Bürçəli sikkə dəfinəsi XIII – XIV əsrlərə dair numizmatik faktdır

Zəngin tarixi keçmişə malik olan Lənkəran rayonunun tarixi tədqiqində önəmli faktlardan biri də numizmatik tapıntılardır. Məhz bu baxımdan bütün tarixi dövrlərin aktual məsələlərindən biri də təksaylı və ya dəfinə şəklində tapılan numizmatik faktların qeydiyyata alınması və tədqiqidir.

AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor-numizmat Yevgeni Paxomov (1885 - 1965) hələ ötən əsrdə Lənkəran rayonundan 12 km cənubda olan Bürçəli kəndində (1992-ci ilə qədər Alekseyevka adlanıb) yerli sakinlərin saxsı küp aşkarladığını qeyd etmişdir. Professorun qeydinə əsasən, 1902-ci ildə aşkarlanan və ümumi çəkisi 1 kiloqramdan ibarət gümüş sikkələrdən ibarət bu küpdə sikkə dəfinəsinin olduğu müəyyən edilmişdir.

Bu dəfinədəki sikkələrdən bəzilərinin üzü kağız üzərinə köçürülmüş və professor-numizmat Yevgeni Paxomov məhz bu rəsmlərə istinadən təyinat vermişdir.

Elxanilərin (müasir tədqiqatlarda - Hülakülər və ya Fars monqolları – 1256-1357) yeddinci hökmdarı Qazan xan (1294 - 1303) və səkkizinci hökmdarı - Ulcaytu (1303 - 1316) dövründə Təbriz, Marağa, Ərzincan və digər şəhərlərdə (zərboxanalara dəqiq göstərilməyib) zərb edilmiş gümüş sikkələrdən ibarət bu sikkə dəfinəsi dağıdılmış və tarixi fakt olaraq günümüzədək qorunmamışdır.

Buna baxmayaraq, alimin əldə etdiyi numizmatik qənaətə əsaslanaraq, həmçinin müasir tədqiqatlara əsasən, Elxanilər dövrünün şəhər-zərboxanaları və pul təsərrüfatı barədə imkan yaradan bu tapıntı dəyərli faktdır.

Monqol imperiyası dağıldıqdan sonra yaranan Elxanilər (Hülakülər) dövlətinin ərazisi Fars körfəzindən Dərbəndə və Ceyhun çayından Misirə qədər uzanırdı. Gürcüstan, Trabzon imperiyası, Konya sultanlığı, Kilikiya çarlığı, Kipr krallığı, Heratın müəyyən qismi Elxanilərdən vassal asılılığında olmuş, vergilər ödəmişlər. Dövlətin paytaxtı Marağa, Təbriz, Sultaniyyə, sonra isə yenidən Təbriz olmuşdur.

Bürçəli dəfinəsində gümüş sikkəsi aşkarlanan **Qazan xan Mahmudun** (694-703 = 1294-1303) hakimiyyəti dövrü bir sıra siyasi və iqtisadi islahatlarla yadda qalmışdır. Dini adı "Mahmud" (Həmd edən) olan bu hökmdarın hicri 696 – 700 = 1296 – 1301-ci illərdə olan sikkə islahatı nəticəsində ölkədə pul təsərrüfatı sabitləşmiş, iqtisadiyyatda yüksəlişə nail olunmuşdu.

Qazan xanın hakimiyyəti dövrü sikkələrini 2 qrupa ayırmaq mümkündür: islahata qədərki və islahatdan sonrakı. Müasir numizmatik tədqiqatlara əsasən, bu hökmdarın hakimiyyəti dövründə iqtisadi islahatdan əvvəl Təbrizdən əlavə Mardin, Astarabad, Tus, Bağdad, Cəzirə, Curcan, Kabucamə, Nişapur və d. zərboxanalarda (orta çəki - 2,5 q) gümüş dirhəmlər, yarım dirhəmlər (1,08 q) və ikili dirhəmlər (4,32 q) zərb edilmişdir. Müxtəlif tipli belə sikkələrin üst tərəfinə ərəbcə: "Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın rəsuludur" sözləri, arxa tərəfinə isə ərəbcə və uyğurca sözlər həkk edilmişdir.

Qazan xanın sikkə islahatı bir sıra müsbət nəticələr vermişdir:

- vahid qəbul olunmuş sikkə sistemi nizamlandı - vahid əyar və çəkiyə malik qızıl və gümüş sikkələr zərb edildi;

- yüksək sikkə əyarı alıcılıq qabiliyyətini artırdı;

- sikkə islahatı sayəsində daxili ticarət inkişaf edib genişləndi. Sikkə islahatından əvvəl dövlət xəzinəsinin gəliri 1700 tükən idisə, islahatdan sonra 2100 tükənə qədər artdı.

- beynəlxalq ticarətdə istifadə edilən Qazan xan dövrünə aid yüksək əyarlı və dəyərli qızıl sikkələr dövlət xəzinəsinə gəlir qazandırdı.

- ticarətin inkişafı istehsal təsərrüfatının və şəhərlərin artımına səbəb oldu. Bütün bunlar sikkə zərbinə tələbatı daha da artmasına, yeni zərboxanalar təsis edilməsinə, əvvəlki zərboxanaların yenidən işləməsinə rəvac verdi.

Uyğun dövrdə gümüş sikkələrdən əlavə qızıl dinarlar və mis fəlsələr (Əbu İshaq, Ərciş, Dərcan, Dizmar, Ərzurum, Harran, İğ, İsfəhan, Mardin, Naxçıvan, Şəbestar, Şiraz, Siirt, Sinop, Sivas, Təbriz, Urmi – 2,1-2,6 q) zərb edilmişdir. Qazan Mahmud dövrünün aid bir sıra mis fəlsələrinə şir (bəzən quş) və Günəş təsvirləri həkk edilmişdir.

Bu hökmdarın iqtisadi islahatından sonra - hicri 699 – 702 = 1299 – 1302-ci illərdə Vasit, Cəlalabad, Vasit şəhərlərində altılıq gümüş dirhəmlər (və ya 1 gümüş dinar, 12,96 q) zərb edilmişdir.

Qazan xan dünyasını dəyişəndən sonra onun vəsiyyətinə əsasən qardaşı – **Ulcaytu (703 – 716=1303 - 1316)** hakimiyyətə gəldi. Bu xanın dini adı - “Mühəmməd Xudabəndə” (Yaradanın bəndəsi Mühəmməd) idi.

Qazan xanın uğurlu siyasətini davam etdirməyə çalışsa da, hicri 704 – 716 = 1304 – 1316-cı illərə aid aşağı əyarlı qızıl sikkələr və gümüş dirhəmlər Ulcaytunun idarəçiliyinin o qədər də uğurlu olmadığını təsdiq edir.

Ulcaytu dövrünün sikkələrinə əvvəlcə 4 xəlifə, daha sonralar isə 12 imam adları zərb edilmişdir.

Elxanilər dövründə Azərbaycanda Təbriz, Bərdə, Gülüstən (Şamaxı yaxınlığında qala), Varran (İsfəhan yaxınlığında), Gəncə, Marağa, Qarabağ (ərəzi adı), Urmiya, Naxçıvan, Tovuz, Əlincə, Sarayi-Mansuriyyə (Muğan düzündə), Səlməs (Urmiya gölündən şimali-qərbdə), Beyləqan, Qazaniyyə (Arquniyyə də adlandırılır, Təbriz yaxınlığında məntəqə), Əcnan (Naxçıvanda mis mədənləri ilə zəngin məkan), Şəhristani-Raşidi (Təbriz şəhərindən cənub-qərbdə) və d. zərboxanalar fəaliyyət göstərmişdir.

Araşdırmağa cəlb etdiyimiz Elxani sikkələrindən Yaxın və Orta Şərq, hətta Avropa ilə ticarət əməliyyatlarında istifadə edilmiş, çoxsaylı italyalı tacirlərin Təbrizə gəldiyi, Hindistanla iqtisadi-mədəni əlaqələrin olması tədqiqatlarla təsdiqlənmişdir.

Çingizxan nəvələrinin təsis etdiyi Elxanlı və Qızıl Orda dövlətlərinin islamlaşması və türkləşməsi monqol istilasının müsbət tərəflərindəndir.

Bürcəli dəfinəsindən əlavə Elxanilərin sikkələri həm də Bakı, Füzuli, Ağdam, Beyləqan, Gəncə, Naxçıvan MR-da və d. məkanlarda aşkarlanmışdır.

Nəticə. Lənkəran rayonunun Bürcəli kəndində aşkarlanmış sikkə dəfinəsi XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın pul təsərrüfatında istifadə edilən gümüş sikkələr barədə təsəvvür yaratmaqla yanaşı, müvafiq dövrün ticarəti haqqında məlumat verən dəyərli faktdır.

Məhz müvafiq dövrün numizmatik tapıntılarına əsasən, Elxanilər imperiyasının gündəlik ticarətində əsasən - gümüş dirhəmlərdən (bəzən dinar kimi qeyd edilir), beynəlxalq ticarət əməliyyatlarında qızıl dinarlardan, xırda ticarətdə isə mis fəlsələrdən istifadə edilmişdir.

Müasir numizmatik tədqiqatlar üçün həm metodoloji təyinat, həm də tarixi məlumatlar (topoqrafik qeydlər) baxımından bu dəfinə əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sıra milli numizmatik tapıntılarımızın qanundan kənar yollarla digər ölkələrə ötürülməsi halları müasir dövrümüzün acınacaqlı problemidir. Belə tapıntıların xarici muzeylərdə qorunması və nümayiş edilməsi təbliğat baxımından önəmli olsa da (yanlış izahlar da istisna deyil), gənc nəsillə bu tapıntıları muzeylərə təhvil vermək və müasir qanunları izah etmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Cəfərov Sahil
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
ceferovsahil610@gmail.com

Vətəndaş həmrəyliyi vətənpərvərlik nümunəsidir

Bəli, bu gün qürur duyulası bir gündür, bu gün fəxr ediləsi bir gündür. Ona görə ki, Azərbaycan xalqı bu fəxarət hissələrini keçirməyə layiq olan bir xalqdır. Əslində Azərbaycanımıza bu fəxarət hissini qazandıran da tarix boyu xalqın özü olmuşdur. Necə ki, çox yaxın keçmişdə - 27 sentyabr 2020-ci il tarixində mənfur qonşularımız erməni qəsbkarlarının xəyanətkarcasına hücumu ilə başlanmış və 44 gün davam edən Vətən müharibəsində zəfərimiz, qələbəmiz və nailiyyətimiz oldu. Real həqiqət ondan ibarətdir ki, Ali baş komandanımız, prezident, cənab İlham Əliyevin bu müharibədə bilavasitə iştirakı və uzaqgörən siyasi səriştəsi xalqımıza bu zəfər sevincini qazandırdı. Amma 44 gün davam edən Vətən müharibəsi sadəcə döyüş deyildi, bu müharibə həm də, əzmkarlıq və siyasi mübarizənin tarixi nümunəsinə çevrilmiş bir müharibə kimi qiymətləndirilir. Əslində baş verən 44 günlük Vətən müharibəsinin sosial-siyasi məna çalarlarını daha geniş formada xarakterizə etmək olar. Belə ki:

-baş verən 44 günlük müharibə birinci növbədə Dövlətimizin, xüsusilə Ali baş komandan cənab İlham Əliyevin Xalqına, Vətəninə, ordusuna, bir sözlə, hər bir vətəndaşına nə dərəcədə bağlılığının, səmimi olmasının real sübutunu göstərdi. Ali baş komandanımız cənab İlham Əliyevin həm uzaqgörənliyi, həm siyasi səriştəsi və həm də, ən əsası, diplomatik və hərbi strategiyaları dəqiq və səmərəli formada seçməsi yüksək intellektən xəbər verirdi. Bunun real sübutu Ali baş komandanımızın müharibə dövründə xalqına mütəmadi olaraq verdiyi qələbə xəbərlərində və bu şad xəbərlərdən, Vətən müharibəsinin zəfər sevincindən, xalqımıza qazandırdığı fəxarət hissindən qürur duyan vətəndaşlarımızın simasındakı sevinc hissində ifadə olunur. Doğrudan da, tarix nadir şəxsiyyətlər yetişdirir. Həm diplomatik mübarizəni, həm də hərbi müharibəni həmahəng strategiya üzrə idarə etmək və bilavasitə öndə siyasi-hərbi lider olaraq intellektual-iradi mövqe nümayiş etdirmək və ən əsası, dünyanın nəhəng siyasətçilərindən tutmuş adi media nümayəndələrinə qədər Azərbaycanımızın iradi əzmini zəiflətməyə səsləndirilən suallara bilavasitə cavab verən və nəticədə bizə istiqamətləndirilən hərbi-siyasi həmlələri susdurmağı bacaran cənab prezidentimiz İlham Əliyev oldu.

-Digər tərəfdən, bu müharibə dövründə eyni zamanda, xalqımızın, ordumuzun, hər bir vətəndaşımızın dövlətimizə, xüsusilə prezident, cənab İlham Əliyevə nə dərəcədə sadıq olduğunu sübuta yetirdi. Belə ki, xalq ilk növbədə birlik nümayiş etdirdi. Yaşından asılı olmayaraq vətəndə və qurbətdə yaşayan xalqımızın hər bir nümayəndəsi hər an mübarizəyə hazır olduğunu bildirdi. Əldə silah tutmağa hazır olan könüllülər ordusu yarandı. Müharibədə övladını itirən Atalar “Vətən sağ olsun” ifadəsini, övladını itirən analar isə “Fəxr edirəm ki, şəhid anasıyam” ifadəsini nitqindən əskiltmədi. Bax, belə çətin sınaqdan keçən xalqa və xüsusilə valideynlərə daim minnətdarıq.

-Digər tərəfdən, xalq, dövlət və ordu birliyinin əslində necə olmalı olduğunu öz ideal nümunəsində Azərbaycan xalqı bütün dünyaya göstərdi. Dünya bir daha şahid oldu ki, Azərbaycanımızın hissələri ilə oynamaq olmaz. Bu xalq Cavanşirlərin, Nadirlərin, Babəklərin, Xətəilərin, Koroğluların, Nəbilərin, Nigarların övladlarıdır. Nəhayət, bu xalq ulu öndər Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə dövlətini quran və Ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevlə gələcəyə addımlarını atan xalqdır.

-Nəhayət, Azərbaycan xalqı qısa zaman kəsiyində dünyaya göstərdi ki, 30 ilə qədər səbr etməklə bərabər, öz əzmini, cəsarətini, qəhrəmanlığını, cəsurluğunu, iradəsini və ən əsası, tarixi yaddaşını heç vaxt itirən xalq deyildir. Xalqımız həm mədəniyyəti ilə, həm elmi ilə, həm dünyagörüşü ilə, həm də mental dəyərləri ilə nümunə olacaq xalqdır. Amma bu o demək deyil ki, Azərbaycan xalqının zor gücü yoxdur. Dünya bir daha şahid oldu ki, hərbi meydanında da Azərbaycan öz sözünü deməyi bacaran, gücünü göstərən və bütün sınaqlardan qələbə ilə çıxan xalqdır. Eşq olsun belə Xalqa, belə Dövlətə, belə Rəhbərə, belə Vətəndaşa!

Bəli, bu gün xalq 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində öz canlarını fəda etmiş Şəhidlərini, yaralı vəziyyətdə geri dönmən Qazilərini də unutmur. Şəhidlərimiz daim yad edilir, Qazilərimiz isə diqqətdən kənarında durmur. Çünki “Vətən sağ olsun” deyərək canını fəda etmiş Şəhidlər də, canının bir parsanın yaralı olmasına baxmayaraq döyüş meydanını tərk etməyən əsgər və zabitlər də xalqımızın övladlarıdır.

Qəhrəmanlıq Azərbaycan xalqına tarixi kökdən miras qalan qalan yadigardır. Vətənpərvərlik, Vətənə sədaqət, torpağa, dövlətə bağlılıq soy kökümüzdən, tarixi axardan süzülüb gələn məfkurəmizdir. Torpaq uğrunda əzmlə döyüşmək, torpaq uğrunda canını fəda etmək, yeri gələndə Şəhidlik zirvəsinə qədər ucalmaq xalqımıza xas olan xüsusiyyətlərdir. Buna görə də, qanı bahasına, canı bahasına Dövlətini, Vətəninini, namusunu, qeyrətini, vicdanını qorumaq xalqımızın qanında dövr edən xarakterik xüsusiyyətlərdir.

Yenidən fəxarətverici eyni ifadələri qeyd etməyə dəyər. Amma bu gün fəxarət hissi ilə, qürur hissi ilə nitqimizdə ulu öndər Heydər Əliyevin qızıl hərflərlə tariximizə yazılan dahi bir ifadəsini şəərəflə səsləndirə bilərik: “Hər bir insan üçün onun milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, Mən Azərbaycanlıyam!”.

Cəfərova Esmira
dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
esmira.cafarova@mdu.edu.az

Ulu Öndər Heydər Əliyev: Zəfər yolumuza nur saçıyan şəxsiyyət

1993-cü ildə böyük siyasətə qayıdan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev bütün mövcud imkanlarını, siyasi iradəsini və beynəlxalq aləmdə nüfuzunu ortaya qoyaraq Azərbaycanın üzləşdiyi tarixi çətinlikləri və uğursuzluqları aradan qaldırmaq, xalqımızın sınımış qürurunu və ləyaqətini özünə qaytarmaq üçün durmadan çalışdı və sonda bizə güclü və yenilməz bir dövlət miras qoydu. Bu gün bu dövlətə dövrümüzün qəhrəmanı, hər bir azərbaycanlının sevimli lideri və Ali Baş Komandanı möhtərəm İlham Əliyev rəhbərlik edir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bizlərə əmanət etdiyi müstəqilliyimizin sarsılmaz qarantı olan siyasi rəhbərimiz bəşəriyyət üçün çox mürəkkəb və gərgin bir zamanda bütün qüvvələrini və sarsılmaz siyasi iradəsini ortaya qoyaraq düşmənlərə qəti şəkildə “yox” dedi. Təcavüzkara ölümçül zərbə vuraraq 30 ilə yaxın işğal altında olan doğma yurdlarımızı azad etdi. İnsanlara misli-bərabəri olmayan sevinc hissi yaşatdı, xalqın sınımış qürurunu özünə qaytardı. Tarixdə ad çıxarmış qəhrəman sərkərdələrimizin, rəşadətli fədailərimizin, doğma Qarabağ uğrunda şəhid olmuş minlərlə vətən oğullarının, düşmən təcavüzünün və terrorun qurbanı olmuş günahsız insanların narahat ruhları, nəhayət, rahatlıq tapdı. Düşmən tapdağı altında olan doğma torpaqlar sevindi. Təcavüzkara vurulmuş bu sarsıdıcı zərbə, onun əks-sədası düşmənin yaddaşından heç vaxt silinməyəcək və o, bir də yurdumuza yan baxmağa cəsarət etməyəcək.

Yaşadığımız fəxarətlə dolu bu günlərdə Azərbaycan xalqı minilliklərin sınağından çıxmış dövlətçilik tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini yaşayır. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Müzəffər Ali Baş komandanı, möhtərəm İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Milli ordumuzun igid cəngavərləri bütün dünyanı heyratə gətirən və həqiqətsevər bəşəriyyət tərəfindən alqışlanan misilsiz bir tarixi əmələ imza atmış, xeyirin və ədalətin şəer üzərində möhtəşəm təntənəsinə nail olmuşdur.

Əsrlərlə məzlum cildinə girən və üzdənirəq himayədarlarının arxasında gizlənərək zaman-zaman Azərbaycan xalqına arxadan zərbə vuran tarixi düşmənimiz son iki əsr ərzində ölkəmizə qarşı açıq-aşkar təcavüz yolu tutmuş, tariximizə və taleyimizə misli görünməmiş bədbəxtliklər gətirmişdir. I və II Rusiya-İran müharibələrinə qədər heç bir yerdə adı və izi olmayan, barbarlıq qaydaları ilə yaşayan və miflər səviyyəsində düşünən yalançı və xəstə təxəyyüllü hayklar böyük himayədarlarının “vəsiyyətlərindən” ruhlanaraq türklərə və azərbaycanlılara qarşı müharibə elan etdilər. Bu mənfur

genotipə məmuniyyətlə xidmət etməyə hazır olan imperiyapərəst havadarları isə saxtakar haykların işini asanlaşdırmaq üçün hiyləgər tədbirlər görməyə başladılar. Onlar, ilk növbədə, şanlı hərbi tarixi olan Azərbaycan xalqını silahdan təcrid etmək, onun döyüş ruhunu sındırmaq üçün müdhiş planlar qurdular. Lakin müzəffər türkün və azərbaycanlının üsyankar ruhundan panik şəkildə qorxan imperiyanın bütün riyakarlıqları boşa çıxdı və qəhrəman xalqımızın minilliklər ərzində formalaşmış mübarizlik əzmini sındırmaq onlara qismət olmadı.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində dünyada baş verən hərbi-siyasi proseslər dalğasında öz çirkin məqsədlərini reallaşdırmağa çalışan mənfur düşmən, havadarlarının birbaşa dəstəyi ilə ölkəmizin 20% ərazisini işğal etdi və bütün dünyaya “haykların, guya tarixdən gələn döyüşkənliyi” haqqında car çəkərək yeni miflər uydurmağa başladı. Lakin həqiqət tamamilə başqa idi. I Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyət səsi-sorağı şanlı tarixdən gələn, Kiaksar, Babək, Cavidan, Şah İsmayıl, Nadir şah, Şah Abbas, Fətəli xan, Abbas Mirzə, Cavad Xan, Səttar xan, Səməd Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski kimi istedadlı sərkərdələri, qızılbaşlar, fədailər, “vəhşi diviziya” kimi rəşadətli əsgərləri olan qəhrəman xalqın məğlubiyyəti deyildi. Bu məğlubiyyət o müdhiş günlərdə başı siyasi hakimiyyət qovğalarına qarışmış səbatsız, siyasətdən və hərbi sənətdən heç nə anlamayan diletantların rüsvayçı məğlubiyyəti idi. Məhz onların heç bir əsası olmayan boş iddiaları ölkəmizi uğursuzluğa düşürmüş və Azərbaycan xalqının şanlı tarixindən gələn qəhrəmanlıq qürurunu qırmışdı.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin təmsalında Azərbaycan rəhbərinin, igid Azərbaycan xalqının, müzəffər Azərbaycan ordusunun möhtəşəm tarixi Qələbəsinin çoxlu sayda obyektiv və subyektiv səbəbləri və tarixi qanunauyğuluqlarla birbaşa əlaqəsi var. Bu səbəblərdən birincisi, Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin uğurla davam və inkişaf etdirilməsidir. İkincisi, rəhbər və lider amili ilə bağlıdır. Bu gün Azərbaycan Respublikasına dəmir siyasət iradəyə, yüksək intellektə, unikal harizmaya, sərkərdəlik bacarığına, insanları birləşdirmək və öz arxasınca aparmaq gücünə malik olan bir şəxsiyyət, möhtərəm İlham Əliyev rəhbərlik edir. Üçüncü səbəb, ən müasir silahlarla və texniki vasitələrlə təchiz edilmiş Milli ordudur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş komandanı İlham Əliyevin ölkəmizə rəhbərlik etdiyi 17 il ərzində formalaşdırdığı müzəffər ordu bu gün hərbi meydanında öz sözünü dedi. Dördüncü səbəb, vətəni canından artıq sevən, ölümdən qorxmayan, şəhidliyi Cənnətə aparan yol kimi qəbul edən militar ruhlu yeni bir nəsilin yetişməsidir. 30 il bundan əvvəl yurdlarından qovulmuş insanların övladları, I Qarabağ müharibəsindən xeyli sonra anadan olmuş Azərbaycan gəncləri bu gün ən müasir silahlara sarılıaraq azgün düşmənlə tarixi dərs verir. Beşinci səbəb, ordumuzun müasir hücum və müdafiə silahları ilə təchiz olunması, “Bayraqdar” və “Harop” kimi pilotsuz uçan aparatlardan, “Dəmir qübbə” və “S-300” kimi müdafiə qurğularından istifadə etməsi, mürəkkəb dağ şəraitində şanlı hərbi tariximizdən gələn “Turan və ya Hilal taktikasını” tətbiq etməsidir. Nəticədə, yağlı düşmən II Qarabağ savaşında qarşısında müasir üslubda döyüşən bir ordu gördü. Bu ordu “haykların yenilməz armadası” haqqındakı yalançı mifləri darmadağın etdi. Düşmən bayraqları Azərbaycan əsgərinin ayaqları altına atıldı.

Təbii qanunauyğunluqlarla bağlı olan daha bir səbəb, bu gün Azərbaycan xalqının mənəvi-ideoloji baxımdan yüksək passionarlıq dövrü yaşamasıdır. Bu isə xalqın mədəni və intellektual imkanlarının müasir dövrün standartları səviyyəsinə yetişməsində, dinindən, dilindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin müqəddəs amal kimi xidmət etdiyi Azərbaycançılıq ideyası altında sıx birləşməsində, nəhayət, intellektual elitanın xalqı səfərbər etmək, onu tarixi zəfərə və tərəqqiyə aparmaq bacarığında ifadə olunur.

İstedadlı şagirdlərlə pedaqoji işin təşkilində psixoloji dəstəyin zəruriliyi

İstedad fenomeninin öyrənilməsi qədim zamanlardan başlayaraq bu günə qədər müxtəlif istiqamətlərdə təhlil olunmuşdur. Müasir elmi-texniki tərəqqi dövründə istedadlıların öyrənilməsinə yeni yanaşmalar diqqəti cəlb edir. Belə ki, istedadlı uşaqların potensial imkan, milli sərvət olması artıq aydın şəkildə dərk edilir. Bu baxımdan istedadlı uşaqlara bütün sahələr üzrə diqqət və qayğının artırılması əsas prioritet məsələ kimi daim ön plana çəkilir. Belə münasibət istedadlıların təlim prosesində də nəzərə alınmalıdır. İstedadlı şagirdlərin potensial imkanları, onların spesifik xüsusiyyətləri pedaqoji heyətin qarşısında mühüm tələblər qoyur. Belə ki, istedadlı şagirdlərlə işləyən müəllim və psixoloqlar xüsusi bilik, bacarıq və qabiliyyətlərə malik olmalıdırlar.

Tədqiqatlar göstərir ki, istedadlı şagirdlər də təlim prosesində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşırlar. Belə çətinliklər istər onların təlim materiallarını mənimsəmələrində, istər təlim fəaliyyətinə münasibətdə, istərsə də ətrafdakı insanlarla ünsiyyət sferasında müşahidə edilir. Bu çətinliklər öz növbəsində onların emosional sferalarına təsirsiz ötmür. Dərslərdə aktiv fəallığı, suallara hamıdan tez və dolğun cavab vermələri, müəllimlərə qeyri-adi, gözlənilməz suallar vermələri bəzən qısqançlıqla qarşılıdır, onların özündən razı, dikbaş, təkəbbürlü qiymətləndirilmələri ilə nəticələnir. Bundan əlavə istedadlı şagirdlər də təlim prosesində bəzən uğursuz nəticələr əldə edirlər. Bütün bu yaşantılar onların əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir edir, iş qabiliyyətini azaldır, potensial imkanlarının reallaşmasının qarşısını alır.

Qeyd edək ki, istedadlılar nə qədər xüsusi bacarıq və qabiliyyətlərə malik olsalar da, ilk növbədə onlar da uşaqdır və onlar da xüsusi diqqətə və qayğıya ehtiyac duyurlar. Bu baxımdan istedadlı uşaqların aşkarlanmasında psixoloq-müəllim-valideyn əməkdaşlığı zəruridir. Çünki, istedadlı uşaqların aşkarlanmasına kompleks yanaşmanın səmərəliliyi artıq həm xarici, həm də sovet psixoloqlarının tədqiqatları ilə sübut olunmuşdur. Müxtəlif mənbələrdən alınan informasiyalar uşaqların qabiliyyətləri haqqında daha obyektiv nəticələrin əldə olunmasına imkan verir. Belə ki, valideynlərin fikirləri, müəllimlərin qiymətləndirmələri, psixoloqun diaqnostikasının nəticələri birlikdə təhlil olunduqda şagird haqqında obyektiv fikirlər söyləmək mümkün olur.

İstedadlıların aşkarlanmasında məktəb psixoloqunun imkanları nədən ibarətdir? Müəllimlərin fəaliyyətindən əlavə olaraq psixoloq hansı səlahiyyətə malikdir? Müəyyən olunmuşdur ki, istedadlılarla iş məktəb psixoloqunun iş planına daxil olsa da, bu istiqamətdə işlər bəzən yüksək səviyyədə həyata keçirilmir.

Belə ki, psixoloqlar əsasən təlimdə geridə qalan, psixi inkişaf ləngiməsi olan, müəyyən qüsurlu şagirdlərlə iş mexanizmini diqqətdə saxlayır, istedadlı şagirdlərə bir o qədər vaxt ayıra bilmirlər. Bəzən də istedadlılara "O istedadlıdır, qabiliyyətlidir, o öhdəsindən gələcək" fikirləri ilə yanaşırlar, onları fəaliyyətə bir o qədər də cəlb etmirlər. Belə yanaşma bəzi hallarda istedadlılarda qeyri-adekvat yüksək özünüqiymətləndirməyə gətirib çıxarır. Onların getdikcə fəaliyyətdən çəkinməsinə, passivləşməsinə səbəb olur. Məktəb psixoloqu da istedadlıların aşkarlanmasında müəllim qədər cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır. Belə ki, məktəb psixoloqunun iş planında istedadlı uşaqların aşkar edilməsinə dair tədbirlər planı və onlarla işin qısa məzmunu öz əksini tapır.

Müasir təlim prosesində istedadlı şagirdlərlə iş aparmaq üçün məktəb psixoloqunun imkanları müəllimlərə nisbətən daha çoxdur. Müəllim istedadlıların əsasən təlim fəaliyyətini təşkil edir, onların intellektual qabiliyyətlərini aşkarlayır. Hansı fənlərə dair maraqlarının olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Psixoloq isə bunlarla yanaşı həm də şagirdlərin emosional proseslərinin necə dəyişdiyini, hansı iradi keyfiyyət və qabiliyyətlərinin olmasını təyin edir. Eləcə də şagirdlərin ayrı-ayrı sahələr üzrə qabiliyyətlərinin diaqnostikasını müəyyənləşdirir. Şagirdlərin gələcək fəaliyyətində müvəffəqiyyətinin təmin olunması üçün onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini təhlil edərək müəyyən xüsusiyyətlərə müvafiq hər hansı qabiliyyətlərinin inkişafını şərtləndirən təbii imkanlarının

olmasını aşkarlayır. Bundan əlavə psixoloq pedaqoji kollektiv, valideynlər və istedadlılarla iş aparmaq üçün xüsusi materiallar təqdim edir. Belə materiallara istedadlılıq əlamətlərini əks etdirən anket sorğuları, istedadın diaqnostikasını şərtləndirən müxtəlif metodikaları aid etmək olar. Ümumiyyətlə, məktəb psixoloqunun istedadlılarla iş prinsipi iki istiqamətdə həyata keçirilir:

1. İstedadlılığın öyrənilməsinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və işlənilməsi.
2. Praktiki işin təşkili.

Birinci prinsip istedadlı şagirdlərin xarakter xüsusiyyətlərinin, xarakter əlamətlərinin öyrənilməsinə, istedadlı uşaqların şəxsiyyətinin formalaşması mexanizmlərinin öyrənilməsinə dair nəzəri məlumatların toplanması və pedaqoji kollektivə və valideynlərə çatdırılmasını əhatə edir. Bu istiqamət üzrə psixomaarifləndirmə işi lazımı səviyyədə həyata keçirilməlidir.

İkinci praktik iş istiqaməti üzrə istedadlıların diaqnostikası, diaqnostik və korreksion metodların modifikasiya olunmuş variantlarının işlənilməsi həyata keçirilir.

Psixoloji xidmət işində psixoloq aşağıdakı vəzifələri həyata keçirə bilər:

-Pedaqoji kollektivin digər mütəxəssisləri ilə birlikdə istedadlı uşaqların meyarlarını müəyyənləşdirmək;

- Özünü qiymətləndirmə, özünə hörmət, özünü qəbul etmə konsepsiyasının formalaşmasına kömək etmək;

-Emosional sabitliyin inkişafı, özünü tənzimləmə bacarıqlarının formalaşdırılması, stressdən müdafiə, ekstremal vəziyyətlərdə davranışı tənzimləmə bacarıqlarının formalaşdırılması;

-İctimailəşmə, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması;

-İstedadlı uşaqlar ilə işləyən müəllimlərin ixtisaslarının artırılmasına yardım və s.

Ümumiyyətlə, məktəb psixoloqunun istedadlı şagirdlərlə iş üzrə əsas məqsədi şagirdlərin intellektual və yaradıcı potensiallarının aşkar edilməsi və inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması, təlimin inkişafetdirici forma və metodlarından istifadə olunması, müəllim və valideynlərə istedadlı uşaqlarla işin təşkili və onların xarakterik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verməkdən ibarətdir. Eyni zamanda psixoloji dəstəyin məqsədi istedadlı uşaqların müəyyənləşdirilməsi, dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi, onların özünü tanıması, peşəkar səviyyədə öz müqəddəratını təyin etməsi, psixoloji və fiziki sağlamlığının qorunmasından ibarətdir.

Cəlilov Azər
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Məmmədova Səma
magistrant
Gəncə Dövlət Universiteti
azercelilov80@gmail.com
Amilqizi_sema@hotmail.com

Dünyada və Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial - iqtisadi problemləri

Əsrlər boyu planetimizdə fəvqəladə hadisələr baş verir. Belə hadisələrə təbii fəlakət, terror aktı, silahlı münaqişələr, müharibələr və s. göstərmək olar. Bunların içərisində ən faciəli və dəhşətli müharibələrdir. Alman tarixçisi və hərbi nəzəriyyəçisi, general Karl fon Klauzevin “Müharibə haqqında” əsərində yazmışdır: - “Müharibə dövlətlərin və bu dövlətlər daxilində sınıfların siyasətinin zorakılıqla davam etdirilməsindən ibarət olan ictimai-siyasi hadisədir”. O, müharibəni siyasətin qanlı davamı hesab edir”.

Son illərdə dünyada 15 münaqişəyə baş verir, ya da yenidən baş qaldırır: onlardan səkkizi Afrikada (Fil Dişi Sahili, Mərkəzi Afrika Respublikası, Liviya, Mali, Nigeriyanın şimal-şərqi, Konqo Demokratik Respublikası, Cənubi Sudan və Burundidə), üçü Orta Şərqdə (Suriya, İraq və Yəməndə), biri Avropada (Ukraynada) və üçü Asiyada (Qırğızıstanda, Myanmanın bir neçə ərazisində və Pakistanda) olub. Bu böhranların az qismi həll olunub, amma çoxu hələ də yeni qaçqın və ölkədaxili məcburi köçkünlər yaradır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının (BMT QAK) hesabatında son 1 ildə dünyada baş verən müharibələr nəticəsində qaçqın və məcburi köçkünlərin sayının 9 milyon nəfərədək (yəni 12%) artması qeyd edilir. Qaçqınlar üçün bu rəqəm 2018-ci ildən 2019-cu ilədək 70 milyon nəfərdən 79,5 milyon nəfərədək, məcburi köçkünlər üçün həmin ilə müvafiq olaraq 41,3 milyon nəfərdən 45,7 milyon nəfərə yüksəlib.

Belə bir problem Azərbaycan Respublikasının da payına düşür. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə hal-hazırda Azərbaycanda 1 milyon 200 mindən çox qaçqın və 653 921 nəfər məcburi köçkün mövcuddur

1991-1993-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilmişdir. 1993-cü ilin müxtəlif aylarında BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan qoşunlarının işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından dərhal çıxarılmasını tələb edən 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələr qəbul edib. Bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanısa da, Azərbaycan xalqı öz problemini özü həll etmək məcburiyyətində qaldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin düşmən təxribatlarının qarşısını almaq məqsədi ilə hərbi əməliyyatlara başlamaq əmri vermiş və 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Ordusu torpaqlarımızı işğaldan azad etmişdir. Bu müharibədə Azərbaycan xalqının birliyi və Azərbaycan ordusunun zəfər yürüşü ilə düşmənin torpaqlarımızdan qovulmasına müvəffəq olunmuşdur. Azad edilmiş torpaqlarımızın həyata qaytarılması, xalqımızın tarixi, mədəni-mənəvi irsinin qorunması və yenidən dirçəldilməsi üçün Azərbaycan bundan sonra da daima inkişaf edəcək. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində öz doğma yurdlarını məcburən tərk edən azərbaycanlılara dövlətimiz bundan sonra da onların həyat və yaşayış şəraitlərinin yaxşılaşdırılması, maddi rifahlarının, sosial və iqtisadi problemlərini kompleks və geniş miqyasda həllini həyata keçirəcək. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş kənd ərazilərindəki yaşayış məntəqələrinin bərpası ilə bağlı ərazi planlaşdırılması işlərinin daha səmərəli təşkili məqsədilə 2021-ci il 1 fevral tarixində “Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə haqqında” sərəncamı imzalamışdır.

Görülən bu işlərdən də heç kəsə sirr deyil ki, dövlətimiz öz qayğısını əsirgəməmiş, əksinə hər daim qaçqın və məcburi köçkünlərin yanında olmuş və onların problemlərinin həllində öz yardımını əsirgəməmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan dövləti ölkədəki qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-iqtisadi problemlərinin həllində daima göstərdiyi yardımları davam etdirməkdədir və prezident İlham Əliyev dövlət büdcəsindən, Dövlət Neft Fondunun büdcəsindən vəsait ayıraraq və ilbəl bu vəsaiti artırmışdır.

Əbilova Nəzakət
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
n.ibadova@mail.ru

Astaranın qədim müdafiə tikililərinin öyrənilməsinin tariximizdə yeri və rolu

Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsi qədim zamanlardan onunla həmsərhəd olan Cənubi-Qafqazla əhəmiyyətli maddi-mədəni və siyasi-iqtisadi əlaqələrə malikdir. Digər tərəfdən isə, əsas mərkəzləri onunla Cənubdan həmsərhəd olan Yaxın Şərq dünyasının bir hissəsidir. Bu regionun üzərindən Qafqazın, onun vasitəsi ilə isə Cənub-Şərqi Avropanın Yaxın Şərq sivilizasiyaları, xüsusilə İran yaylası sivilizasiyaları ilə müxtəlif xarakterli əlaqələrinin bir qisim marşrutları keçmişdir. Tarixi İpək Yolu, qədim yaşayış məntəqəsi olan Astaranın ərazisindən də keçməklə Orta, Ön, Kiçik Asiya, Çin, Hindistan və Ərəb dünyası arasında geniş əlaqələr qurulmuşdur. Tarixi tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar nəticəsində aydın olmuşdur ki, Azərbaycan şəhərləri müxtəlif zəmin üzərində əmələ gələrək inkişaf edirdi. Əsasən karvan yolunun üstündə yerləşən bəzi iri yaşayış məntəqələrinin ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olması, digərinin dini zəmin əsasında

yanması, bəzilərinin isə inzibati mərkəz rolunu oynaması onların inkişafına müxtəlif dərəcədə təsir göstərmişdir

Ölkəmizin Cənub-Şərq bölgəsinin tədqiqi zamanı Astara rayonun istər yazılı mənbələrdən istərsə də arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Astara şəhəri Astaracayın mənsəbindədir, Astaracay adını eyni adlı bulaqdan almışdır. Astaracay başlanğıcını Talış dağlarından, Şindan qalasından (1817 m yüksəklikdən) alır, Astara ərazisindən axıb Xəzər dənizinə tökülür (uzunluğu 38 km, hövzəsinin sahəsi 242 km²) Alaşa kəndi yanında qovuşan İstisu Astaracayın əsas qolu sayılır. Astaracayın bu ərazidən mənsəbə qədər olan məsafəsi Azərbaycan Respublikasıyla İran İslam Respublikası arasında dövlət sərhəddini təşkil edir.

Astara sözünün mənası bir-neçə versiyada izah olunur: ast – aşağı, dərə və ara/ura – yer, su, bulaq sözlərindən alındığı da iddia edilir, mənası “çökək yerdən çıxan su” kimi izah edilir. Amma yerli talış dilində “Astara” sözü “ulduz” mənasını verir. Yerli əhali bu şəhərin qədim adının “Qum” olduğunu bildirir, fars dilində də “qum” sözü “ulduz” mənasını verir.

Səidəli Kazımbəyoglundun “Cəvahirnameyi Lənkəran” (Səidiyyə) əsərinin Səfər Şirinov tərəfindən edilmiş tərcüməsində, Lənkəran vilayətinin bir mahalı olan Astaranın əslində “Əstara” olması və “seçmək” yaxud “seçilmiş” mənasını verdiyi bildirilir.

Yazılı mənbələrdə hələ II əsrdə görkəmli riyaziyyatçı, astronom və coğrafiyaşünas İsgəndəriyyəli Klavdi Ptolomey tərtib etdiyi Xəzər dənizi və ətraf məntəqələri özündə əks etdirən xəritədə Albaniyanın bir çox şəhər və kəndlərinin adını çəkmiş və Astaranın adını yunanca “Astarata” kimi qeyd etmişdir. XV əsrdə müxtəlif Şərq ölkələrini, eləcə də Azərbaycanı gəzib dolaşmış alman səyyahı Hans Şilberqer Astaranın beynəlxalq ticarət əlaqələri barədə konkret məlumat vermişdir. Səyyah qeyd etmişdir ki, Astarada çoxlu ipək istehsal olunur, bu ipəyin ən yaxşı növü Dəməşq, Bursa, Kaşan və Venesiya kimi sənətkarlar mərkəzinə ixrac olunur, bu yerlərdə həmin ipəkdən yaxşı məxmər parçalar toxunur. İngiltərə ilə Buxara arasında ticarət əlaqələrini yaratmaq məqsədi ilə 1559-cu ildə Xəzər dənizi sahillərində olmuş İngilis taciri Antoni Cenkinson, 1562-ci ildə Londona qayıdaraq öz səfərləri haqqında yazdığı “Rusiya-Tataristan təsviri” əsərində dərc edilmiş xatirələrdə Xəzər dənizi ətrafındakı yaşayış məntəqələrinin adlarını verərəkən Astaranı yunanca “Stara” kimi göstərmişdir. Astara adına həmçinin Hacı Zeynalabidin Şirvaninin, rus diplomatı Aleksandr Volinskinin, həmçinin E.Veydenbaumun, Katib Çələbinin, Əbdül Fəttah Fumainin əsərlərində də rast gəlinir.

Bu regionun arxeoloji tədqiqi XIX əsrin sonlarından başlanılıb və müasir dövrümüzdə kimi mərhələli şəkildə davam etdirilmişdir. Lakin bu region hələ də tədqiq olunmamış özünəməxsus maddi, mənəvi və mədəni tarixi abidələrlə zəngindir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Astara vilayəti qala və istehkamlarla zəngindir. Hələ XIII əsrin 30-cu illərində Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-buldan” əsərində Azərbaycanın böyük ölkə və qüdrətli dövlət olduğunu bildirmiş, buranın çoxlu istehkam qalaları olan əsasən dağlıq ərazi olduğunu qeyd etmişdir.

Antik və orta əsrlərdə şəhərlərin və yaşayış yerlərinin ətrafı həm təbii, həm də süni müdafiə qurğuları ilə əhatə olunurdu. Belə ki, orta əsr şəhər əhalisi və yaşayış məntəqələrinin müdafiə qurğuları olmadan dinc yaşaması mümkün deyildi. Çünki şəhər və yaşayış məntəqələrində daimi nizami ordu və əsgəri birləşmələr yox idi. Yerli feodalların bir-birinin torpaq mülkünə göz dikməsi nəticəsində onların arasında tez-tez baş verən daxili toqquşmalar və ara müharibələri, həm də yadellilərin basqın və yürüşləri müdafiə qurğularının tikilməsini zəruri edirdi. Orta əsr şəhərlərinin əsas müdafiə divarları ilə yanaşı şəhərlərin kənarlarında tikilmiş tək-tək qalalar şəhərə edilən düşmən hücumları qarşısında maneələr törətmək, şəhəri gözlənilən təhlükədən xəbərdar etmək və işğalçıları qismən ləngitmək məqsədi güdüdü. Azərbaycanın strateji cəhətdən ən əhəmiyyətli bölgələrindən biri olan Astara əsrlər boyu müharibə meydanı olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, 1638-ci ildə Astarada olmuş məşhur alman səyyahı Adam Oleari yazırdı: “Astaralılar yatanda belə, həmişə silahı hazır saxlayırlar”

Müasir dövrümüzədək Astarada qədim və orta əsrlərə aid olan istehkam tikililərinin qalıqları mövcuddur ki, bunlardan Şindan qalası, Təngəru (Dizdəqala) qalası, Çanaxa qalası, Divəkə (Alaşa) qalası, Nüdz qalası, Qala Kafu, Rəşi Hür istehkamu və s. bu kimi qalaları göstərmək olar. Əgər bu

qalaların kompakt şəkildə yerləşdiyi strateji əhəmiyyətli ərazilərin xəritəsini tərtib etsək, arxeoloji cəhətdən tədqiq olunmaqla yanaşı tarixi əhəmiyyətini sübut etmiş olarıq.

Əhmədova Türkan
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
turkan_ahm@mail.ru

Hər bir qələbənin əsas amalı

Dövlətçilik tarixinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri xalq-ordu birliyidir. Xalq birliyi tarixən hər bir dövlətin həyatında əhəmiyyətli rol oynayan başlıca amildir.

Dövlət başçımız İlham Əliyev hər zaman öz nitqlərində Azərbaycan xalqına olan inamdan, onun rifahı üçün atılan addımlardan bəhs etmişdir: “Həyat və yaxın tarixin mənzərəsi göstərir ki, sabitlik əsas amildir və sabitlik necə təmin edilməlidir? Ancaq düzgün siyasətlə. O siyasət ki, onun mərkəzində xalq dayanır, ölkə vətəndaşı dayanır. Biz məhz bu siyasəti aparırıq. Mən dəfələrlə demişəm, bir daha demək istəyirəm ki, bizim siyasətimizin mərkəzində Azərbaycan vətəndaşı, onun problemləri, onun qaygıları, onun rifahı dayanır. Xalq-iqtidar birliyi Azərbaycanda sabitliyi şərtləndirən əsas amildir, bu gün var və gündən-günə güclənir. Bu gün Azərbaycan dünya miqyasında ən sabit ölkələrdən biridir və o ölkədir ki, xalq-iqtidar birliyi onun uğurlu inkişafını müəyyən edir. Çünki bizim siyasətimiz ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənir və ictimaiyyət də görür ki, bizim siyasətimiz real, konkret nəticələrə gətirib çıxarır.”

44 gün davam edən Vətən Müharibəsi Azərbaycan xalqının vahidliyini sübut etdi və tariximizin ən parlaq səhifəsinə çevrildi. Azərbaycan xalqı bu zəfəri əldə etmək üçün bütün var-qüvvəsini ortaya qoydu. İllər ərzində bu gün üçün hazırlıq görən qüvvətli ordumuz qarşısındakı şərəfli missiyanı yerinə yetirdi və işğal altında olan torpaqlarımız düşmən tapdağından təmizləndi.

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə xalq-ordu birliyi qələbə çaldı.

Prezidentimiz İlham Əliyev müharibənin gedişində xalqa müraciətində bildirmişdi:

“Əziz həmvətənlər, müzəffər Azərbaycan Ordusu döyüş meydanında yeni qələbələr qazanır.

Bu qələbələr hər bir Azərbaycan vətəndaşını sevindirir. Torpaqlarımızı 30 ilə yaxın işğal altında saxlayan düşmən döyüş meydanında Azərbaycan ordusunun gücünü görür.

Biz öz torpağımızda vuruşuruq, öz torpağımızı qoruyuruq və işğalçıları öz torpaqlarımızdan qovacağıq”.

Vətən müharibəsində Azərbaycan ordusu öz gücünü nümayiş etdirdi, Qarabağın döyünən ürəyi olan Şuşanı, Murov dağ yüksəkliyini, Suqovuşanı və digər kəndləri, Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı rayon və şəhər mərkəzlərini düşməndən azad etdi. Qüdrətli Azərbaycan ordusu və xalqın birliyi ilə düşmən layiqli cəzasını aldı.

Ali Baş Komandan, xalq, ordu birliyi dəmir yumruq kimi birləşdi və əsl həmrəylik nümunəsi oldu. Rəşadətli Azərbaycan Ordusu bu gün hər bir döyüş tapşırığını yerinə yetirməyə hazırdır. Ordunun döyüş qabiliyyətini artırmaq məqsədilə bir sıra təlimlər keçirilir, hərbi hissələr müasir texnikalarla təmin olunur. Prezidentimiz siyasi islahatların davam edəcəyi, demokratik inkişafı bağlı addımlar atılacağından bəhs etmişdir.

Tarixi Qarabağ zəfəri onu sübuta yetirdi ki, xalqın öz dövlətinə inamı, dövlət, xalq, ordu birliyi hər bir qələbənin başlanğıcı, əsas amalıdır.

Ələsgərov Baxış
dosent
Səmədov Yaqub
dosent
ADPU Ağcabədi filialı
elesgerov1963@mail.ru
yaqub.semedov63@mail.ru

Müasir dövrdə Respublikamızın iqtisadi-siyasi və mənəvi həyatında Azərbaycançılıq ideologiyasının rolu

XX-XXI əsr Azərbaycan tarixinin ən parlaq siması olan Heydər Əliyevin siyasi obrazı Azərbaycan xalqının dövlətçilik kursunun, tarixin sınağından şərəflə çıxmış bütöv bir idarəçilik məktəbinin, müasir ictimai-siyasi fikrin ən davamlı keyfiyyətlərinin canlı mənzərəsidir. Tarixşünaslıq elmi Heydər Əliyev şəxsiyyətini öyrəndikcə, əslində, müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixi keçmişini, bu gününü, gələcəyini, ölkəmizdə həyata keçirilən dövlət quruculuğu prosesini, Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasını, milli mədəniyyətimizi öyrənir. Çağdaş tariximizdə Azərbaycan dövlətinin özünütəsdiq faktına çevrilmiş Heydər Əliyev fenomeni Respublikaya rəhbərliyi dövründə möhkəm təməllərə əsaslanaraq fundamental dövlətçilik ənənələri formalaşmış, milli müstəqilliyimiz əbədiləşmişdir. Ulu öndərin Respublikaya rəhbərliyi dövründə Azərbaycançılıq ideologiyası özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. O, ölkənin gələcək inkişaf planlarını qabaqcadan müəyyən etmişdir.

Tarix yalnız dahi şəxsiyyətlərin böyük əməlləri sayəsində nəsillərin yaddaşına həkk olunur. Azərbaycan xalqı dünya tarixinə neçə-neçə böyük mütəfəkkirlərlə yanaşı, Cavanşir, Şəmsəddin Eldəniz, Uzun Həsən, Şah İsmayıl Xətai kimi qüdrətli dövlət xadimləri də bəxş etmişdir. Əsrlər keçdikdən sonra xalqımız daha bir dahi şəxsiyyət yetirdi. Dünyanın Atatürk, Corc Vaşinqton, Cavadlılar Nehru, Şarl de Qol kimi nadir tarixi simaları sırasında Heydər Əliyev şəxsiyyəti öz layiqli yerini tutdu. Sadə zəhmətkeş bir azərbaycanlı ailəsində dünyaya göz açan, min cür maneələrdən, çətinliklərdən keçən, Yer kürəsinin altıda bir hissəsini əhatə edən SSRİ kimi nəhəng bir dövlətin rəhbərlərindən biri səviyyəsinə yüksələn Heydər Əliyev həm də Azərbaycan tarixinə xalqın xilaskarı kimi daxil oldu.

Müasir dövlət xadimi kimi ən mürəkkəb, ən ağır, hətta çıxılmaz hesab olunan vəziyyətlərdən belə vətəni üçün heç kəsin gözləmədiyi anda ən yaxşı çıxış yolu tapmaq bacarığı Allahın ona bəxş etdiyi vergidir. Heydər Əliyev bir dünyadır, böyük Azərbaycandır. Azərbaycan xalqının, Azərbaycan torpağının misilsiz təəssübkeşi, XX yüzilliyin 90-cı illərində yenidən müstəqilliyə qovuşmuş dövlətçiliyimizin, Azərbaycan Respublikasının xilaskarıdır.

Heydər Əliyev XX yüzilliyin son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi şəraitdə fəsiləyət göstərmiş təkrarolunmaz dahi şəxsiyyətdir. Azərbaycan tarixinin əlli ildən çox bir dövrü Heydər

Əliyev şəxsiyyəti ilə, onun mübarizə yolu, böyük quruculuq fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. O, həm də yeni Azərbaycanın qurucusudur.

1993-cü ilin iyun günlərində Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycanın qurtuluşunda yeni dövr başlandı. Ulu öndərin qədərbilən xalqımız qarşısında ən böyük xidməti budur ki, torpağımıza sahib çıxmaq uğrunda ən kəskin geosiyasi ziddiyyətin mövcud olduğu bir şəraitdə Azərbaycan dövlətçiliyini xilas etdi. Azərbaycan dövlətini parçalanıb yox olmaq təhlükəsindən qurtardı. Heydər Əliyev mübarizə məsələsində də siyasət işlədərək, Azərbaycanın düşdüyü qanlı burulğanın nə qədər təhlükəli olduğunu nəzərə aldı. Atəşkəsə nail oldu. Xalqımızın, torpağımızın, dilimizin üzərindəki, əzəli və əbədi "Azərbaycan" möhürü özümüzə qaytarıldı. Bu gün Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzu günbəgün artmaqdadır. Bu uğurlu xarici siyasətin bəhrəsidir. Heydər Əliyevin xarici siyasət sahəsində ən mühüm uğurlarından biri də budur ki, o, Azərbaycanı türk dünyasından təcrid olunmuş vəziyyətdən çıxardı. Azərbaycan Respublikası qardaş türk dövlətləri ailəsinin bərabərhüquqlu üzvü-Heydər Əliyev isə bütün türk dünyasının müdrik yol göstərəni olmuşdur. Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatların üzvüdür. Ölkəmizin Avropa Şurasındakı

uğurları göz önündədir. Heydər Əliyev zəkasının, onun gərgin, ardıcıl və inadlı fəaliyyətinin nəticəsi olan Bakı-Tiblisi Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin, həmçinin Bakı-Ərzurum qaz kəmərinin region ölkələri üçün, o cümlədən türk dünyası üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu hələ neçə-neçə nəsillər keçdikdən sonra başa düşüləcəkdir. Böyük İpək yolunun dirçəldilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının dirçəlişində, onun iqtisadi-mənəvi oyanışında misilsiz rol oynayır.

Heydər Əliyevin Xəzərlə bağlı müdrik və uzaqgörən xarici siyasət strategiyası, bu dənizi sülh və əmin-amanlıq dənizinə çevirmək planları uğurla davam etdirir.

Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi yaşaması, Dünya Azərbaycanlılarının bir araya gəlməsi, bütün türk dünyasının ayağa qaldırılması və birləşdirilməsi bu böyük şəxsiyyətin yorulmaz mübarizəsinin nəticəsidir. Bu gün Ulu Öndərin müəyyənləşdirdiyi strateji xətt ölkəmizdə uğurla davam etdirilir.

Ələsgərov Baxış
dosent
Səmədov Yaqub
dosent
ADPU Ağcabədi filialı
elesgerov1963@mail.ru
yaqub.semedov63@mail.ru

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasında Heydər Əliyev şəxsiyyətinin rolu

Heydər Əliyev on dörd il Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə rəhbərlik edib. (Sovet dövründə bu Respublikanın rəhbəri idi.) Beş il SSRİ hökumətində ikinci şəxs və Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin siyasi potsovet dönəmində yaradılması və təşəkkül tapması da onun adı ilə bağlıdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin böyük siyasətə qayıdışı bir çox cəhətdən general Şarel - De Qolun Fransada hakimiyyətə qayıdışını xatırladır. Onların fəaliyyət göstərdikləri siyasi mühit və şəraitin bütün fərqlərinə baxmayaraq, çıxarır. Onlar üçün həlledici meyar öz ölkələrinin mənafeyi olmuşdur. Yeri gəlmişkən, məhz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 1999-cu ilin mart ayında general De Qolun qırx dördüncü ildə Bakıda qonaq kimi qaldığı binanın üzərinə xatirə lövhəsi vurulub.

İstedad və iradə Heydər Əliyev şəxsiyyətinin ali keyfiyyətlərindən idi. Onun simasında böyük siyasətçinin uzaqgörənliyi və sərkərdə şücaəti cəmləşirdi.

Heydər Əliyev dövlətçilik və siyasi fəaliyyəti bir-birinə zidd olan iki müxtəlif ictimai- siyasi sistemin qovuşduğundan keçmiş və bunların hər ikisinin imkanlarından bacarıqla istifadə edib ölkəmizin tərəqqisinə nail olmuşdur.

1969-cu il iyulun 14-də siyasi rəhbərliyə gələn Heydər Əliyev keçmiş ittifaqın iqtisadiyyatı üçün xammal mənbəyinə çevrilmiş Respublikamızın yeni inkişaf strategiyasını hazırlayıb qısa müddətdə həyata keçirdi. Bunun nəticəsində əvvəllər bütün əsas göstəricilər üzrə ölkə miqyasından geri qalan Azərbaycan tezliklə ittifaqın ən inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevrildi.

Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində o illərdə yaranmış güclü sosial, iqtisadi və intellektual potensial Azərbaycanın müstəqilliyi üçün mühüm zəmin oldu. Müasir Azərbaycan dövlətinin inkişafı məhz həmin illərdə yaradılmış bünövrə üzərində qurulub və bu gün də uğurla davam edir. 1993-cü il iyun ayında Azərbaycanda ictimai-siyasi böhran yaranmışdı, hakimiyyət iflic vəziyyətdə idi. Respublika idarə olunmurdu, parçalanma və məhv olma qarşısında idi. Belə bir vəziyyətdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı bütün bu təhlükəli proseslərin qarşısını aldı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətinin ikinci mərhələsi nə qədər təlatümlü, ziddiyyətli, ictimai-siyasi gərginliklərlə səciyyələnən dövrə təsadüf etsə də, ona xas uzaqgörənlik və siyasi müdriklik, iradə yenilməzliyi, ən əsası, doğma vətənin düçar olduğu bəlalardan xilas etmək siyasəti bacarığı ölkəmizi sürətlə fəlakətə aparan təhlükəli proseslərin qarşısını almağa, xalqın müstəqilliyə və firəvan gələcəyə qaytarmağa imkan yaratdı.

Ulu öndər hakimiyyətə gəlişi ilə bütün qüvvələri öz yerinə qoydu: atəşkəsin əldə olunmasından istifadə edərək, respublikada ictimai-siyasi sabitliyin bərpasına, krimonogen vəziyyətin aradan qaldırılmasına, vahid komandanlıq altında nizami ordunun yaradılmasına, bütün sahələrdə islahatların həyata keçirilməsinə rəvac verdi.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Milli Konstitusiyasının qəbul edilməsi, demokratik yolla prezident və parlament, habelə Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq bələdiyyə seçkilərinin keçirilməsi, Şərqdə ilk dəfə olaraq ölüm cəzasının ləğvi, senzuranın aradan qaldırılması, siyasi plüralizm və çoxpartiyalı sistemin dəstəklənməsi, konstitutsiya məhkəməsinin fəaliyyətinin başlanması, üç pilləli məhkəmə sisteminin yaradılması, ölkənin iqtisadi böhrandan azad olması günü-gündən artan iqtisadi yüksəliş beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin dəstəklənməsi, "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin həyata vəsiqə qazanması, ipək yolunun bərpası Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Yürütdüyü xarici siyasətin milli maraqlara və bəşəri dəyərlərə söykənməsi, habelə terrorizmlə mübarizənin dəstəklənməsi və bu işdə xüsusi fəallıq göstərməsi Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldərək, onu sivil dövlətlər səviyyəsinə qaldırdı. Məqsədyönlü və uğurlu siyasəti nəticəsində yeni əsrin başlanğıcı xalqımız üçün böyük uğurla Azərbaycan Avropa şurasına üzv qəbul edilməsi ilə səciyyələndi. Dünya azərbaycanlılarının birinci qurultayının böyük uğurla keçirilməsi, onların özünüdərk və ümummilli ideya azərbaycançılıq və milli dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər ətrafında birləşməsi, diasporamızın güclənməsi və formalaşması istiqamətində mühüm addım oldu.

2003-cü il dekabrın 12-də əbədiyyətə qovuşan Heydər Əliyevin dəfn mərasimi Azərbaycan xalqının öz dahi rəhbərinə olan ehtiramının dərinliyini, onun parlaq və unudulmaz xatirəsinin qədirbilən xalqımızın qəlbində həmişə yaşayacağını əyani şəkildə bütün dünyaya göstərdi.

Respublika Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən 10 mart 2004-cü il tarixində imzalanmış "Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin xatirəsinin əbədləşdirilməsi haqqında" fərmanı da dahi rəhbərimizə ürəkdən gələn ümumxalq məhəbbətinin təzahürüdür.

Heydər Əliyev əbədi yaşardır, O dünya durduqca Azərbaycan xalqının qəlbində yaşayacaq, bütün insanlar tərəfindən həmişə ən görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi kimi xatırlanacaqdır.

Əliyev Afiq
dosent
Cəfərli Səbinə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
qi.afiq1958@gmail.com
ceferlisebine0804@gmail.com

Şagirdlərdə yaradıcı fikir yürütmək bacarığının formalaşdırılması

XXI əsr zəka əsri kimi xarakterizə olunur. Yaradıcı təfəkkürə, yüksək düşüncə qabiliyyətinə və milli-mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyətlərin formalaşdırılması müasir təhsil sisteminin əsas strateji məqsədidir. Şagirdlərin həyata, əməyə və yaradıcılığa hazır olmasının əsası, təməli ümumtəhsil məktəblərində qoyulur. Aydın ki, müasir dövrün tələblərinə uyğun bu strateji məqsədə ənənəvi təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq mümkün deyil. Şagirdlərdə intellektual bacarıqların, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin inkişaf etdirilməsi üçün yeni yanaşmalardan, yeni semantik tapşırıqlardan istifadə edilməsi təlimin nəticəyönlüliyünü reallaşdırır. Bu, nəticə etibarilə təlim üsullarının dəyişdirilməsi, yəni biliklərin hazır şəkildə verilməsindən həmin biliklərin şagirdlərin özləri tərəfindən əldə edilməsinə keçid deməkdir.

Şagirdlərdə yaradıcı fikir yürütmək bacarığının formalaşmasında yaradıcı xarakterli işlər böyük əhəmiyyətə malikdir. Yaradıcı xarakterli işlərə məlum olan məsələləri sadəcə işlətmək, oxşar

Əlaqələrinə görə məlum əməlləri sadəcə təkrar etmək deyil, gərgin zehni iş tələb edən məsələlərin həlli aiddir. Biliklərin mənimsənilməsi prosesi yalnız o zaman dolğun ola bilər ki, şagirdlər əldə etdikləri bilikləri təcrübədə tətbiq etmək bacarığına yiyələnsinlər. Yaradıcı işlərin xüsusiyyəti müstəqillik dərəcəsinin nisbətən çox olmasından, məntiqi təfəkkürün və təxəyyülün iştirakına önəm verilməsindən ibarətdir.

Şagirdlərdə yaradıcı fikir yürütmək bacarığının formalaşmasına kömək edən yollar aşağıdakılardır:

- yaradıcı bacarığı olan şagirdləri vaxtında aşkar etmək;
- yaradıcılığa xüsusən meyli olan, bu cəhətdən böyük istedadla malik olan şagirdlərə öz üzərində işləməkdə yardım etmək, söz yaradıcılığı, rəsm, texniki modellər quraşdırmaq sahəsində onları səmərəli iş üsulları ilə əlavə tanış etmək;
- yaradıcı bacarığı olan şagirdlərdə elmə maraq oyatmaq, onların yaradıcılıq bacarığını inkişaf etdirmək;
- müstəqil düşünmək, fikir yürütmək qabiliyyəti olan şagirdlərin gələcəkdə peşə seçimini müəyyənləşdirmək;
- şagirdlərdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması istiqamətində sistemli iş aparmaq;
- tanınmış alim və mütəxəssisləri tədqiqatçılıq qabiliyyəti olan şagirdlərlə işləməyə cəlb etmək;
- şagirdlərin elmi cəmiyyətlərdə və dərnəklərdə təmsil olunmasını təmin etmək;
- yaradıcı bacarığı ilə seçilən şagirdləri proqramdakı mövzulara dair heabatlar, kiçik həcmli elmi məruzələr və referatlar kimi müstəqil iş formaları hazırlamağa istiqamətləndirmək;
- yaradıcı bacarığı olan şagirdlərdə müxtəlif layihələrdə iştirak etmək vərdişləri formalaşdırmaq.

Ayrı-ayrı dərslərdə şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına nail olmaq üçün hər bir müəllim layihə metodunun informasiyayönümlü, tətbiqi və ya praktikiyönümlü, tədqiqatyönümlü, yaradıcı yanaşma kimi növlərindən yararlanmağa bilər. Əslində layihələr metodu pedaqogikada prinsipial olaraq yeni yanaşma deyil, lakin müasir mərhələdə onu sürətlə dəyişən dünya təhsil sistemində inteqrasiya olunmağa kömək edən metod kimi XXI əsrin pedaqoji texnologiyalarına aid edirlər. Şagird təfəkkürünün fəallaşdırılması üçün motivasiyanın düzgün qurulması, dərslərin şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla diferensiasiyaya uyğun keçirilməsi çox önəmlidir.

Fənlərin tədrisi zamanı ayrı-ayrı mövzulara yaradıcı yanaşmaq üçün müəllimlərdən dərs prosesini fəal qurmaq tələb olunur. Fənn müəllimi şagirdlərin biliklərinin möhkəmləndirilməsi, onlarda əməli bacarıq və vərdişlərin yaradılması qayğısına qalaraq çalışmaları sistemini elə qurmalıdır ki, bu çalışmalarda çətinliklər tədricən arınsın və şagirdlərin işdə müstəqillik dərəcəsi yüksəlsin. Bundan əlavə, müəllim şagirdlərin müstəqil işləri sistemində daha çox yaradıcı xarakterli tapşırıqlar daxil etməlidir. Tədris prosesində şagirdlər həm bilik, həm də bacarıq və vərdişlərlə silahlanmalıdırlar. Dərs məşğələlərində həyati təcrübə verən iş növlərinə daha çox üstünlük vermək lazımdır.

Yuxarıda qeyd olunan bacarıq və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi dərslərdə şagirdlərin fəallıq səviyyəsini necə, hansı yollar və vasitələrlə artırılmasından birbaşa asılıdır. Fikir və düşüncələrini lazım olan zaman, lazım olan yerdə və lazımı tərzdə, sərbəst şəkildə ifadə etməyi bacaran, müstəqil mühakimə yürüdə bilən, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə malik vətəndaş-xüsusiyyətlər formalaşdırılması ümumtəhsil məktəblərinin qarşısında duran ümdə vəzifədir. Şagirdlərdə yaradıcı düşüncə qabiliyyəti, inkişaf etmiş elmi dünyagörüş olmasının özü gələcəyə yönəlmiş milli dəyərdir. Bu gün dərs prosesi elə qurulmalıdır ki, şagirdlər maksimum fəallığa nail olsunlar. Müəllim – biliklərin əldə edilməsi yolunun bələdçisi, şagird – tədqiqatçı, məqsədamüvafiq bilikləri kəşf edəndir.

Gənclərdə milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji məsələləri

Bütün dövrlərdə gənc nəslin təlim-tərbiyəsində milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin tərbiyə edilməsi və öyrədilməsi xüsusi aktualıq kəsb etmişdir. Dünyanın getdikcə qloballaşması bir tərəfdən dünya xalqlarının mədəniyyətlərarası əlaqəsinin genişlənməsinə şərait yaradırsa, digər tərəfdən insanların həyat tərzində, dünyagörüşündə, münasibətlər sistemində müəyyən dəyişikliklər yaradır. Elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişaf etdiyi müasir dövr bu prosesi daha da sürətləndirir, real həyatda yüksək nailiyyətlərə, mütərəqqi dəyişikliklərə yol açılsa da, bu prosesin cəmiyyətin mədəni inkişafına, milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasına mənfi meyilləri özünü qabarıq göstərir.

Gənclərdə milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasının metodoloji əsasını Azərbaycançılıq konsepsiyası, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə əsaslanan müqayisəli dialektik yanaşma üzrə milli tərbiyə konsepsiyası, idrak nəzəriyyəsi, tərbiyə nəzəriyyəsi, Qərb, Şərq və Azərbaycan mütəfəkkirlərinin tərbiyə haqqında fikirləri, etnopsixoloji və etnopedaqoji nəzəriyyələr, xalq dastanları, atalar sözləri, xalq yaradıcılığını əks etdirən digər sənət nümunələri təşkil edir.

Cəmiyyətdən kənar, tənha şəkildə insan kimi yaşamaq qeyri-mümkündür. Çünki, insan yaradılışı etibarilə bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən sosial varlıqdır. Bu qarşılıqlı təsir prosesində mənəvi və bəşəri dəyərlərə riayət edilməsi həm ayrı-ayrılıqda fərdin, həm də ümumilikdə cəmiyyətin inkişafı üçün zəruridir. Bu baxımdan insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər müstəvisində qurulmalıdır. Yalnız belə olduğu təqdirdə istər ailədə, istər kollektivdə, istərsə də cəmiyyət daxilində rahat yaşamaq və normal çalışmaq mümkündür.

Milli-mənəvi dəyərlər bəşəri dəyərlərlə sıx əlaqəlidir və onun inkişafı əsrlər boyu bəşəri dəyərlərin məzmunu ilə vəhdət təşkil edib, bu gün də elədir. Hər bir xalqın bəşəri dəyərlərə özünəməxsus yanaşma təzi var. Bu yanaşma təzi milli-mənəvi dəyərlərin yaranmasını, formalaşmasını və inkişafını şərtləndirir. Bəşəri dəyərlərə yanaşma təzi cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq dəyişir, yeni məzmun kəsb edir. Bu proses qaçılmazdır və bunun nəticəsi olaraq, milli-mənəvi dəyərlər də müasirləşir. Qloballaşma prosesində milli-mənəvi dəyərlərin müasirləşməsi öz sürətini artırır, belə hallarda başqa xalqların dəyərləri milli-mənəvi dəyərlərin məzmununa daxil olaraq, tamamilə müasirləşdirir, xalqın əsrlər boyu öz həyat tərzində ona verdiyi məzmunu dəyişə bilir. Milli-mənəvi dəyərlərin zaman kontekstində inkişafı zəruridir, lakin bu zaman ənənə və müasirlik prinsipinin tələbləri prioritet olmalıdır.

Milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər ictimai həyata və onun bütün təzahürlərinə qida verən tükənməz, canlı bir mənbədir. Müdriklik, gözəllik, insan mükəmməlliyi, cəmiyyətin yüksək idealları məhz bu mənbədən təşəkkül tapır. Cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən, həyat tərzində riayət edilən və əsas sayılan başlıca mənəvi prinsiplər də öz başlanğıcını bu mənbədən götürmüşdür.

Milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin gənc nəsildə tərbiyə edilməsi ilk növbədə təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. Məlum olduğu kimi, bu gün ölkəmizin təhsil sistemində inkişafetdirici təlim konsepsiyaları müstəvisində islahatlar həyata keçirilir. Ənənəvi təlimdə milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin gənc nəsildə tərbiyə edilməsi yolları araşdırılmış və dövrün tələbləri prizmasında həyata keçirilmişdir. Bu gün cəmiyyət həyatında baş verən yeniliklər təhsil sisteminin yeniləşməsinə tələb etdiyi kimi, gənc nəslin tərbiyəsində inkişafetdirici təlim kontekstində yenidən qurulması milli-mənəvi və bəşəri dəyərləri mənimsəmiş, ölkə rəhbərinin ətrafında sıx birləşən, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasətini həyata keçirməyə, Azərbaycanın haqq sözünü dünya meridianlarında deməyə, öz həyatı boyu Azərbaycanın əzəli torpaqlarını Ali Baş Komandanın rəhbərliyi ilə geri qaytarmağa qadir insanlar yetişdirmək funksiyasını tarixi bir reallıqla təsdiq etdi.

2020-ci il, noyabr ayının 10-da otuz il qədər davam edən, Azərbaycan xalqının qəlbini göynədən bir nisgilə, içini yandıran bir həsrətə son qoyuldu. Rəşadətli Azərbaycan Ordusunun işğal altında olan torpaqlarımızın, əzəli yurdumuz olan Qarabağın azadlığı uğrunda sentyabr ayının 27-

dən başlanan zəfər yürüşü, yüksək ruh yüksəkliyi, böyük əzmkarlıqla Ermənistanın işğalçı qüvvələrinə vurduğu sarsıdıcı zərbələr, az qala hər gün hansısa bir şəhərin, bir rayonun, ya qəsəbənin, bir neçə kəndin, strateji əhəmiyyətə malik yüksəkliklərin azad edilməsi birbaşa Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasətinin, gərgin əməyinin məntiqi nəticəsi idi. Torpaqlarımızın mənfur düşməndən azad olunması uğrunda 44 günlük müharibə dövründə rəşadətli ordumuzun qazandığı zəfərlər bizim otuz ildən bəri böyük səbirsizliklə gözlədiyimiz Böyük Qələbənin əldə edilməsini təmin etdi.

Əgər Qarabağ qiymətli bir üzükdürsə, Şuşa onun ən qiymətli qaşığıdır. Şuşa Qarabağın döyünən ürəyi, Qarabağın baş tacıdır. Əslində Şuşanın noyabr ayının 8-də işğaldan azad olinması ilə Rəşadətli Ordumuz Tam Qələbəni əldə etmiş oldu. Azərbaycanın siyasi və hərbi gücünü görən Ermənistan ağ bayraq qaldırdı, işğal altında olan Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını qan tökülmədən, döyüşsüz təslim etməsi ilə kapitulyasiya aktına imza etmək məcburiyyətində qaldı.

İşğal olunmuş ata-baba torpaqlarımızın öz həqiqi sahiblərinə qaytarılması ilə nəticələnən bu qələbə bütövlükdə Azərbaycan tarixinin, Azərbaycan mədəniyyətinin, Azərbaycan incəsənətinin qaytarılmasıdır. Bu qələbə Azərbaycan xalqının İNAMININ qaytarılması deməkdir. Bu qələbə öz yurd-yuvasından didərgin düşən, məcburi köçkün həyatı yaşamağa məhkum edilən bir milyondan artıq soydaşlarımızın az qala tükənməkdə olan arzularının, ümidlərinin, xatirələrinin qaytarılmasıdır, onların övladlarının ata-analarının söhbətləri əsasında beynində yaratdıqları xəyallarının qaytarılmasıdır. Bu qələbə on milyonlarla soydaşımızın milli ruhunun, milli-mənəvi dəyərlərinin qaytarılmasıdır. Bu qələbə tarixən məhz azərbaycanlılara xas olan “KİŞİ SÖZÜ”nün qaytarılmasıdır. Necə ki, Ali Baş Komandanımızın “Biz işğal altında olan bütün torpaqlarımızı azad edəcəyik”, “Düşməni torpaqlarımızdan qovacağıq”, “Şuşasız bizim işimiz yarımçıq qalmış olar” – deyə, söylədiyi qürurverici fikirlər bunun bir daha əyani sübutudur. Bu qələbə XALQ-DÖVLƏT-ORDU birliyinin qələbəsidir. Bu qələbə HAQQIN qələbəsidir. Bu qələbə tarixi ədalətin, beynəlxalq hüququn bərpasıdır.

Respublikamızın Prezidentinin Şuşanın azad olunmasını bildirən Qələbə xəbərini and yerimiz olan Şəhidlər Xiyabanında xalqa çatdırması heç də təsadüfi deyildir. Bununla o bildirmək istəyirdi ki, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda şəhidlərimizin axıdılan qanı müqəddəsdir və bu müqəddəslik bizim üçün milli dəyərdir. Respublika Prezidentinin ləyaqətli bir övlad olaraq daxili məmnunluq hissi ilə: “Mən xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim” – fikrini söyləməsi onun həm də ləyaqətli bir vətəndaş kimi Ümummilli Lider Heydər Əliyev ideologiyasına sədaqətindən irəli gələn milli-mənəvi dəyərdir. Necə ki, vaxtilə Ümummilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində: “Azərbaycan mənim ürəyimdir! Azərbaycan mənim nəfəsimdir! Azərbaycan mənim həyatımdır!” – deyərək, Xalq şairi Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeirindən bir bənd söyləməsi onun Azərbaycan Dövlətinə, Azərbaycan xalqına, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə sədaqətindən irəli gələn hisslərinin təsirli ifadəsi idi.

Artıq Azərbaycan muğam ifaçıları məhur “Qarabağ şikəstəsi”ni yana-yana, xəcalət hissi ilə deyil, böyük şövlə, qürur hissi ilə ifa edəcəklər. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qafqazın Konservatoriyası adlandırılan Şuşada Dövlət Bayrağımızın rənglərini özündə əks etdirən:

“Şuşanın dağları başı dumanlı,
Qırmızı qoftalı, yaşıl tumanlı,
Dərdindən ölməyə çoxdur gümanlı” –

sözləri ilə ifa edilən mahnı səslənəndə Şuşanın füsunkar dağları da daha vüqarla başını dik tutacaq. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin diplomatik səriştəsi, siyasi iradəsi, siyasi əqidəsi sayəsində artıq bütün dünya Azərbaycanla hesablaşır, Azərbaycanın yeritdiyi siyasəti bəyənir, Azərbaycanın Haqq işi uğrunda savaşı apardığı Həqiqəti qəbul edir. Əldə etdiyi bütün nailiyyətlərlə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Milli İnkişaf İdeologiyasına əsaslanan yeni bir Tarix yazdı. O, Ali Baş Komandan olaraq, güclü strategiyaya malik bir sərkərdə kimi Dünya Hərb Tarixində özünə layiqli mövqe qazandı, Azərbaycanın sarsılmaz, məğlubedilməz bir ölkə olduğunu, “Qarabağ Azərbaycandır!” həqiqətini bütün dünyaya sübut etdi. Əlbəttə ki, bu qürurverici ideoloji, hərbi, strateji və mənəvi zəfər nailiyyətləri həm də təhsil müəssisələrində aparılan milli-mənəvi tərbiyə işinin məzmununun təkmilləşdirilməsində nəzəri əsas olacaqdır.

İbadov Rakif
dosent
Qurbanova Aydan
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ibadov_rakif@mail.ru
aydanqurbanova16@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Cənub - Şərq bölgəsinin düyü yeməklərinin texnologiyası

Azərbaycan mətbəxində plovun 200-ə yaxın növü hazırlanır. Plov Azərbaycan xörəklərinin şahı sayılır. Müxtəlif yeməklərin hazırlanmasından asılı olmayaraq, süfrəyə plov da gəlməlidir. Onun süfrəyə verilməsində xüsusi qaydalar mövcuddur. Adətən, plov süfrəyə iri metal və ya çini sinilərdə verilir, soyumasın deyə, üstü sərpuşla örtülür. Plovların adları düyü ilə bişirilən ərzağın, ya da qaranın - xuruşun, plovaltının adı ilə bağlı yaranıb.

Azərbaycan Respublikasında hər bölgənin özünəməxsus biri-birindən dadlı düyü yeməkləri vardır. Lənkəran bölgəsində 50 növdən çox çeşiddə plov hazırlanır. Cənub – şərq bölgəsi zebunun yetişdirildiyi yeganə yerdir. Keçmişdə bölgədə indi çoxdan aradan çıxmış ənbərbu, akulə, çiləyi, reyhani, ağ çilə, qırmızı çilə, beybu, mazandarani və s.düyü növləri becərilirdi. Hazırlanma texnologiyasına görə plovlar (“daşma-plov”, “süzməplov”, “boranıplov” və s.) və müxtəlif ləvəngilər (balıq ləvəngisi toyuq ləvəngisi) vardır.

Milli mətbəximizdə hazırlanan şah plov, turşuqovurma plov, narqovurma plov, çığırtma plov, lərgəplov, mərciplov, qarışıq plov, səbzıqovurma plov, kükü plov, toyuqdöşəməplov, meyvəplov, südlüplov, kişmişplov, fisincanplov, şirinplov, ov quşu ilə plov, qiyməplov və digər plov növləri yalnız adları ilə deyil, dadları ilə də fərqlidir. Plovların şahı sayılan şah plov hazırlanma texnologiyası ilə digərlərindən fərqlənir.

Duzlu su düyünü bişirmək üçün qaynamağa qoyulur. Ətə duz, istiot vurulub alça turşusu çəkilib hazır qoyulur. Qazanın dibi və kənarları yağlanır, lavaşlar saat əqrəbi istiqamətində bir-birindən 5 sm aralı və 5 sm qazanın ağzından bayıra çıxarılaq düzülür. Sonra düyü süzülür, 5 sm qalınlıqda qazanın dibinə yayılır. Üzərinə bir hissə şabalıd, albuxara, kişmiş səpilir, 5 sm qalınlığında düyü tökülür, onun üzərinə ət düzülür, düyü tökülür, yenə şabalıd, albuxara, kişmiş səpilir, qalan düyü əlavə edilib lavaşlar bir-bir saat əqrəbinin əksi istiqamətində qazanın içində qatlanır, qalan 5 lavaş da yağlanıb onun üstünə qoyulur. Qazanın ağzı qapaqla örtülüb sobaya qoyulur. Hər 40 dəqiqədən bir sobadan çıxarılıb yağlanır. 130°S-də 3 saat bişirilir. Lavaş qızardıqdan sonra sobadan çıxarılıb bir qaba yağı süzülür, qazanın ağzına boşqab qoyulub çevrilir. Qazan götürülür, sonra hazır şahplov tort kimi kəsilir.

Bu bölgədə düyü o qədər qiymətli nemətdir ki, hətta bölgənin simvolik atributuna çevrilmişdir. Hər il burada irimiqyaslı festival keçirilir və düyü festivalın önəmli hissəsini təşkil edir. Festivalda bu bölgəyə məxsus düyü növləri hazırlanıb sərgilərdə nümayiş edilir

Belə ki, cənub bölgəsi çəltikçiliyin, çəltikçilik mədəniyyətinin təməlinə duran, çəltiyin ən çox əkilib-biçildiyi yerdir. Doğrudur, XX əsrin 70-80-ci illərində bu bölgədə tərəvəzçiliyin ön plana çıxılması çəltikçiliyə ciddi zərbə vursa da, xalqın etnoyaddaşında yatan çəltikçilik kodları bu sahənin tamam sıradan çıxmasına imkan vermədi. Azərbaycan müstəqilliyə qovuşandan sonra bu müqəddəs sahə yenidən dirçəldilməyə başlandı. Artıq Lənkəran və Astarada yüzlərlə hektar sahədə, həşimi, sədri, apolo və bu yerlər üçün yeni olan qara rəngli düyü yetişdirilir. Qeyd etməliyik ki, çəltik çox zəhmət tələb edən bitki olmasına baxmayaraq yetişdiyi ölkələrdə, o cümlədən bizdə müqəddəs, çox qiymətli məhsul sayılır, folklorə, mifoloji təfəkkürə daxil olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, cənub bölgəsində də Yaponiyada olduğu kimi düyü o qədər müqəddəsdir ki, nə qədər boşqabınıza qoymuşsunuzsa, o qədər yeməlisiniz. Qabda bir dənə də düyü qalmamalıdır. Hətta belə bir deyim də var: Plovu təmiz yeməsən, sevdiyin də gözəl olmaz.

Düyü plovu bədəni kökəldir, beyinə, qəlbə və ciyəərə qüvvət verir. Xüsusən, rütubətli iqlimdə yaşayan insanlar üçün olduqca faydalı ərzaq sayılır. Çünki düyü yeməkləri soyuqluğu və bəlgəmi

bədəndən və mədədən atar, nəmli yerdə işləyənlərə son dərəcə faydalı bir yeməkdir. Bu səbəbdən də cənub bölgəsində, əsasən də qədim dövrlərdən Lənkəran, Astara və Masallı rayonlarında min hektarlarla çəltik əkinləri həyata keçirilir, bu da qida məhsullarının istehsalında mühüm rol oynayır.

İbadov Rakif
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
rakif_ibadov@mail.ru

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin iqtisadiyyatına dair

XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanın xalq təsərrüfatı sahələri dinamikasının xüsusiyyətləri bilavasitə respublikaya Heydər Əliyevin rəhbər kimi fəaliyyətə başlaması ilə səciyyələnir. Ümummilli lider H.Əliyev ilk növbədə mərkəzi hakimiyyətlə iqtisadi-ictimai münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə diqqətin yetirilməsi və respublika üçün dövlət vəsaitlərinin miqyasca artırılması siyasətə daha nail olmağa səy göstərmişdir. Bu, məntiqi olaraq milli iqtisadiyyatımızın dirçəlməsi və yaxın gələcəkdə müstəqilliyimizin bərpasına istiqamətlənməsi ilə xarakteristika etmək olar. H.Əliyev respublikada sosial-iqtisadi və ictimai sahədə olan tənəzzülün aradan qaldırılması, yerli idarəetmə mexanizmində kadr dəyişikliklərinin edilməsinin zəruriliyinin müəyyənəşdirilməsi, regionların təsərrüfat xüsusiyyətlərinə uyğun yeni istehsal sahələrinin yaradılması, ən başlıcası əhalinin əmək qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi və onların maddi həyat səviyyələrində əsaslı dəyişikliklərin əldə edilməsi və s. strateji vəzifələrini qarşıya qoymuşdur.

H.Əliyev Azərbaycanın iqtisadiyyatının dirçəlməsi üçün 1970-1979-cu illərdə sənayenin və kənd təsərrüfat sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Soveti tərəfindən beş mühüm qərarların qəbuluna nail ola bilmişdir. Nəticədə respublikanın ayrı-ayrı sahələrində dönüşün əsası qoyuldu. 1971-1980- cı illərdə sənaye məhsulu müqayisədə 2,2 dəfə, məhsulun orta illik artım sürəti 8,2 faiz, neft hasilatının həcmi 2,8, maşınqayırma və metal emalı 3,3 dəfə, kimya və neft kimyası 2,8, 4400 yeni növ maşın, avadanlıq və digər məmulatlardan 400-ü bilavasitə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə ölkəmizdə reallaşması təsadüfi olmamışdır. Kənd təsərrüfatına diqqət yetirsək, 5,5milyon ton pambıq, 7 mln.399 min ton üzüm, 1mln.150 min ton taxıl və digər məhsullar istesal olunmuşdur. 1985-ci il 1970-ci il ilə müqayisədə respublikada milli gəlir istesalı 2,6 dəfə, əsas istehsal fondlarının dəyəri 2,7 dəfə sənayenin ümumi məhsulunun həcmi 2,9 dəfə kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 2,8 dəfə atmışdır.

Azərbaycan xalqının Ümummili lideri H.Əliyevin sosial-iqtisadi strategiyası siyasətinə uyğun 1976-cı ildə mərkəzi hakimiyyət respublikada meliorasiya və suvarma işləri üçün 1 mlrd. manat vəsait ayrılmasına nail olunmuşdur. Respublikada aparılan geniş sosial-iqtisadi dəyişikliklərə uyğun olaraq regionlarda təsərrüfat quruculuğunda əsaslı dönüş zəmin yaradıldı. Lənkəranda 70-ci illərdə Xanbulançay dəryaçasının tikintisinə aid 10 milyon kub metr ,və ya 250 min ton vaqontorpaq daşınmış, 315 min metr beton tökülmüş, 2400 ton metal konstruksiya quraşdırmış, hündür bənd yaradılmışdır. Tikintiyə 50 milyon manat vəsait sərf edilmişdir 22 min hektar sahənin suvarılması, tərəvəzin 250 min ton və çayın 15 min tona çatdırılması nəzərdə tuturdu. Buna misal olaraq Hirkan, İstisu qəsəbələrində, Liman şəhərində məişət evi, Ürgərdə uşaq bağçası, Velədi kəndində fəhlə yeməxanası, ziyalılar, kitab və 24 mədəniyyət evləri, klub və kitabxanalar, 30-dan çox məişət obyekti, Hava limanı, Lənkəran Dövlət Teatrı, yeni mikrorayon tikilib istifadəyə verilmişdir.

Lənkəran rayonunda sənaye müəssisələrində məhsulu 15 mln. 516 manat, istehsal olunan məhsulun satışı 14 mln.43 min manat, tikinti quraşdırma 1mln.108 min manat,yükdaşınma 1037 min ton, yük daşınma dövriyyəsi 64mln. 125 min ton olmuşdur. Kənd təsərrüfatına gəldikdə maldarlıqda 738 ton ət, süd məhsulu 3025 ton, 86686 ton kələm, 15402 ton xiyar, 72958 ton pomidor, 3697 ton soğan, 71704 ton sarımsaq ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı 116 faiz təşkil etmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan KP MK –nin birinci katibi H.Əliyev 1980 –ci ildə Respublika sarayında nitqində demişdir: ”Tərəvəzçiliyin flaqmanı lənkəranlılardır”.

Astara rayonuna sosial-iqtisadi diqqət yetirdikdə 1973-1975-ci illərdə 120 hektar yeni çay plantasiyaları salınmış, 408 hektar çay sahələrində təmir işləri aparılmış, 72.100 ton tərəvəz,yumurta 400 min ədəd istehsal olunmuşdur. Rayonun Azərbaycan SSR-nin 50 illiyi, Partiyanın XXII qurultayı, Sovet Azərbaycanı, Səncərədi sovxozları Kommunist, Fiolotov, 26 Bakı Kissarları və Şüvi suprtropik sovxozlarında çayçılıq təsərrüfat quruculuğu yüksək səviyyədə yerinə yetirilmişdir.

Respublikada üzümçülük təsərrüfatının inkişafı istiqamətində H.Əliyevin təşəbbüsü və təklifi ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 16 noyabr 1971-ci il “Azərbaycan SSR-də üzümçülüynünün və şərabçılığın daha da inkişaf etdirilməsi tədbirləri haqqında ” və Sov İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSRİ-də kənd təsərrüfatı istehsalını daha da intensivləşdirmək tədbirləri haqqında” 1975-ci il 9 iyul tarixli qərarlarının qəbul edilməsi mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu qərarlara əsasən 1981 –ci ildə Ümummilli lider H.Əliyev Cəlilabadın Novolovka kəndində olanda demişdir:”Cəlilabad bütöv Ermənistan SSR-dən çox üzüm verir”. 80-ci illərin sonlarında rayonda 300 min ton üzüm istehsal olunmuşdur. Bundan başqa, burada 7 şərab emalı zavodu-R.Axundov adına, Svetaya Zarya, 1 May, Kuybişev, Göytəpə, Parkovka, Dəmiryol stansiyası və bu zavodların çox saylı məntəqələri fəaliyyət göstərmişdir.

70-80-ci illərdə Masallı rayonunda tərəvəz, çayçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq, taxılçılıq təsərrüfatları ilə yanaşı, sənaye və tikinti quraşdırma sahələrində inkişaf dinamikasının özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri olmuşdur. Belə ki,1982-ci ildə ”Kommunizm” sovxozu 2156,2 ton çay, “Pravda” sovxozu 334,6 ton süd, “Çapayev”sovxozu 36,4 ton ət istehsal olunmuşdur. Yerli büdcənin 1984-cü il mədaxil hissəsi rayon maliyyə şöbəsi tərəfindən görülmüş bir sıra müvafiq tədbirlər nəticəsində dürüstləşdirilmiş təyinat 12799,1 manata qarşı 14133\$5 min manat və ya 114,7 faiz icra edilmişdir. Büdcə 1984-ci il dürüstləşdirilmiş mədaxil hissəsi illik təyinat 13034,6 min manata qarşı 12880, min manat və ya 98,9 faiz yerinə yetirilmişdir.

Azərbaycanın 70-80-ci illər dövrünün sosial-iqtisadi dinamikasının səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edərkən aşağıdakı elmi nəticələrə gəlmək olar:

-SSRİ hakimiyyətinin mərkəzləşdirilmiş idarəçiliyi siyasəti milli respublikalarının sosial-iqtisadi inkişafına müəyyən məhdudiyətlərin yaratması, regionların müstəqil fəaliyyətlərinə imkanların verilməməsi və daha çox mərkəzi dövlət büdcəsindən asılılığa istiqamətləndirilməsi

-formal müstəqil olan milli respublikaların Konstitusiya ilə iqtisadi, ictimai və siyasi hüquqlarının məhdudlaşdırmaqla yanaşı, regionların sərvətlərinin xammal mənbəyi kimi istifadə etməsinə baxmayaraq, ümumi büdcə vəsaitlərinin müəyyənləşdirilməsində müstəsnaqların nəzərə alınmaması

-Milli respublikalarda mərkəzi hakimiyyət siyasətinin amirlik prinsipi əsasında mövcudluğu və yerli idarəetmə orqanlarının buna müvafiq formada yaradılması

-tarixi zəruriyyətdən respublikaya bacarıqlı və peşəkar dövlət quruculuğunun idarə olunması məharətinə malik şəxsiyyətini- H.Əliyevin ölkəyə göndərilməsinin obyektiv və subyektiv zəruriliyi

-respublika rəhbərliyinin dəyişdirilməsinə uyğun olaraq ilk növbədə yerli idarə orqanlarına təyin olunacaq kadrların müəyyənləşdirilməsi və onların mərkəzlə razılaşdırılmasına nail olunması, bununla yanaşı milli müstəqilliyə istiqamətlənmiş strategi konsepsiyasının işlənilib hazırlanması

-ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində əsaslı büdcə vəsait ayırmalarının mərkəzi hakimiyyətlə razılaşdırılmasına nail olmaq, xüsusi əhəmiyyətli sənaye obyektlərinin salınması, kənd təsərrüfat sahələrinin genişləndirilməsi, əhalinin istehsalata cəlb edilməsi, onların hamılıqla işlə təmin olunması və maddi rifah hallarının yüksəldilməsi üçün müvafiq işlərinin həyata keçirilməsinin planlaşdırılması

-milli sənaye sahələrinin idarəetmə mexanizmdə dəyişikliklərinin vacibliyi, yerli sərvətlərinin məqsədlə istifadə olunmasına nəzarətin gücləndirilməsi, uzun müddətli istehsal potensialına malik olan obyektlərin yerləşdirilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi

-regionların təbii relyefi, iqlimi, torpaq münbitliyi. müxtəlif təsərrüfat sahələrinin qurulmasına və inkişafına uyğun olmasının nəzərə almaqla istehsalın dinamik inkişafının təmin olunması

-burada təsərrüfat istiqamətli istehsal sahələrinin inkişaf səviyyəsi əsasında əməkçilərin maddi rifah hallarının və məişətlərinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradılması və s.

Beləliklə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası istiqamətinə yönəlmiş Ümummilli lider H.Əliyevin strateji siyasətinin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bilavasitə regionların hərtərəfli inkişaf etdirilməsi üçün “ Azərbaycan Respublikası Regionların Sosial-İqtisadi İnkişafının Dövlət Proqramları ”adlı mühüm əhəmiyyətli sənədlərini vaxtında və müntəzəm imzalaması təsadüfi deyil, bölgələrdə aqrar sektorda əsaslı dəyişikliklərin təməlini qoymuşdur. Həmin sənədlər yerlərdə kadr dəyişikliyi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi, istehsalın maksimum yüksəldilməsi, yerli və xarici ölkələri sahibkarlar tərəfindən müxtəlif istiqamətlərə investiyaların qoyulması, işçi qüvvələrinin düzgün təşkil edilməsi, nəhayət, əhalinin maddi və mənəvi rifah halının təmin olunması kimi mühüm məsələlərin həll olunmasını reallaşdırır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-sosial və siyasi inkişafı dövlət müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi və dinamik inkişafının təminatı olduğundan ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində yerini və rolunu daha da artırmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Ermənistan dövlətinin vandal siyasəti nəticəsində otuz ilə yaxın işğal olunan torpaqlarımız 44 günlük müharibə ilə azad edildi və mənfur düşmənlərimizin üzərində Zəfər qələbəmizi reallaşdırdı.

İmanlı Asif
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
asif.imanli1974@mail.ru

1918-ci il mart soyqırımı və Lənkəran hadisələri

1918-ci ildə Azərbaycanda milli - azadlıq hərəkatının genişlənməsi və bu hərəkatın qarşıları olan milli partiyaların nüfuzunun artması "Böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan daşnakları ciddi narahat edirdi. Daşnaklar mart qırğını törətməklə milli partiyaların sosial bazasını və müsəlman əhalini məhv etməyi planlaşdırmışdılar. Mart qırğınında Azərbaycanın bir çox əraziləri - Bakı, Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Göyçay, Kürdəmir, Salyan, Lənkəran, Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur və başqa bölgələrinin əhalisi erməni cəza dəstələri tərəfindən soyqırım məruz qalmışdır. 1914-cü ildə I Dünya müharibəsində iştirak edən Rusiya 1917-ci ilin fevralında hakimiyyət dəyişikliyinə görə məcburən müharibədən çıxmalı oldu. Ordunun əsas hissəsi İran ərazisindən Lənkəran qəzasına daxil oldu. 1917-ci ilin dekabrında Rusiya bolşevik hakimiyyətinin rəhbəri V.İ.Lenin tərəfindən Qafqazın səlahiyyətli komissarı təyin edilən S.Şaumyan Azərbaycan torpaqlarını Rusiyanın ərazisinə qatmaq, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda erməni və gürcülərdən başqa bütün müsəlmanları sürgün etmək üçün soyqırım siyasətinə başladı. Müharibədən qayıdan ordunun əsas hissəsi 1917-ci ildə İran ərazisindən Lənkəran ərazisinə daxil olmuş və burada qırğınlara başlamışdılar. Lənkəran qəzasını ələ keçirməyə çalışan S.Şaumyanın əsas məqsədlərindən biri milli qüvvələrin - Sultan bəy Qulubəyov, Aslan Talışinski və baron Osten-Sakerin 1917-ci ildə təşkil etdiyi milli alayı və Lənkəranda olan “Dikaya diviziya”nı tərksilah etməklə bölgəni tam şəkildə ələ keçirmək idi. Çünki Azərbaycanın digər bölgələrində milli qüvvələr yox idi. Bunu söyləmək olar ki, Lənkəranda soyqırım rus ordusunun 1917-ci ildə İran ərazisindən Lənkəran ərazisinə daxil olması ilə başlamış və 1919-cu ilin avqustunda “Molokan qiyamı” yatırılana qədər davam etmiş beləliklə Lənkəran qəzasında erməni-bolşevik yaraqlı birləşmələri tərəfindən 2 min insan qətlə yetirilmişdi. Eyni zamanda 31 mart 1918-ci ildə Bakıda başlanılan qırğında yenə Lənkəranla bağlılığı olmuşdur. 1918-ci ilin martın 24-də şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan “Evelina” gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərksilah edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahla davranışdan həlak olmuş Azərbaycan milyonçusu H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənəzəsini Lənkərandan Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi

bolşevikləri, erməniləri təşvişə saldı. Mərhumu dəfn edən müsəlman dəstəsi “Evelina” gəmisi ilə Lənkərana geri qayıtmalı idi. Gəminin körpüdən aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərkisilah olunmasını tələb etdi. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tufənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki silahlar bolşevik və erməni daşnakları tərəfindən müsadirə olundu. Əlverişli məqamın yetişdiyini gören ermənilər gizli şəkildə Rus Milli-Şurası, Xəzər motrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şeyiə yaydılar ki, guya “Evelina” ilə gedən zabitlər tapşırıq almışlar ki, Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-molokan kəndlərini məhv etsinlər. Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr “Evelina” gəmisinin tərkisilah edilməsinə tərəfdar oldular.

1918-ci ilin əvvəllərində Xəzər dənizindəki çar ordusunun donanması Rusiya bolşevikləri tərəfindən milliləşdirildikdən sonra Lənkəran istiqamətində hərəkət etmiş və daşnak Avetisovun teploxodu vasitəsilə Xəzər dənizi sahilinə yaxın ərazilər bombardman edilmişdir. Erməni daşnak qüvvələri bolşeviklərlə birləşərək Lənkəran şəhərində mayakın yanında yüzlərlə insan güllələnmiş, şəhərin mərkəzində Qala meydanında yerli sakinləri kütləvi şəkildə qətlə yetirmişlər. Şıvkunovun quldur dəstəsi də erməni-daşnak qüvvələri ilə birləşərək hərbi paroxoddan Lənkəran şəhərini top atəşinə tutmuş və nəticədə Kiçik-bazar məscidi divarının bir tərəfi mərmilə dağıdılmışdır.

Lənkəran rayonunun Sütəmurdov, Gərmətük, Mamusta, Xolmili, Şıxəkəran, Girdəni, Osaküçə, Vilvan, Veravul, Cil, Kərgəlan, Tükəvilə, Havzova və başqa kəndlərində bu qırğınlarla bağlı bir sıra adidələr hələdə qalmaqdadır. Lənkəran Azərbaycanın yeganə bölgəsidir ki, burada iki dəfə - həm 1918-ci ilin martında, həm də apreldən sonra soyqırımı həyata keçirilmişdir. Bakı Kommissarları sovetinin sədri S.Şaumyan tərəfindən Lənkərana göndərilən ermənipərəst Şıvkunovun quldur dəstəsi Lənkəranlı Mir Əhməd xanın evini ələ keçirib özünə qərargah etmişdir. Kəndlərdə silahlı qaçaq dəstələrinin olduğunu bəhanə edən Şıvkunovun əsgərləri Sütəmurdov kəndini bir neçə gün müntəzəm olaraq atəşə tutur, orada yanğın və talanlar törədirdilər. Bu haqsızlıqların qarşısını almaq üçün 13 nəfər kənd ağsaqqalı Şıvkunovun yanına gedib atəşi dayandırmağı xahiş edirlər. Lakin əsgərlər Şıvkunovun əmri ilə gələn ağsaqqalları girov saxlamış, daha sonra onların başını kəsərək, qılıncla tikə-tikə doğramışdılar. Hətta bir cavanın kürəyinə qaynar qazan bağlayaraq yeriməyə məcbur etmiş, sonra isə güllələmişlər. Lənkəran qəzasında erməni millətçiləri Azərbaycan xalqına qarşı öz cinayətkar əməllərindən əl çəkməyərək törətdikləri qırğınların miqyasını günü-gündən genişləndirirdilər. Bu qırğınların qarşısının alınması üçün 1918-ci il noyabrın 1-də müsəlman cəmiyyətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Teymurbəy Bayraməlibəyov Bakıda olan Türk ordusunun baş komandanı Nuru Paşanın qəbulunda olmuşdu. O, daşnak Avetisovun və Şıvkunovun quldur dəstəsinin özbaşınalığı haqqında ona məlumat vermiş, lənkəranlıların bu ağır vəziyyətdən qurtarmasını xahiş etmişdi. Görüşdə Nuru Paşa lənkəranlıların səlahiyyətli nümayəndəsinə bildirmişdi ki, türklər lənkəranlılara hərtərəfli köməklik göstərəcək və adı çəkilən dəstələrin bütün özbaşınalığının qarşısı alınacaqdır.

Erməni-daşnaq dəstələrinin Lənkəran qəzasında törətdikləri vəhşiliklər haqqında məlumatlar 1918-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində öz əksini tapmışdı. Qəzetdə gedən yazılarda qeyd edilirdi ki, “Lənkəranda erməni silahlı dəstələri müsəlmanlar arasında səbəbsiz axtarışlar və həbsləri davam etdirməklə hər gecə neçə günahsız ailəni bədbəxt edirlər”. Başqa yazıda isə göstərilirdi ki, “yalan xəbərlər və əsassız şübhələrlə ermənilər müsəlmanların evlərini axtarırlar, onları hər cür təhqir edir və həbs etdirirdilər. Həbsxanaya apararkən yolda guya qaçmaq istədiklərini bəhanə edərək əhalini güllələyirdilər. Onlar əsassız ittihamlarla arvadlı-uşaqlı bütün ailəni tutub həbs edirlər. Erməni quldur dəstəsinin başçısı Avetisovun və Şıvkunovun əsgərləri müsəlmanlara qarşı vəhşilik və zülmələr etmiş, çoxlu sayda şəhər sakinini öldürmüşdülər. Qorxu və vahimə içərisində olan camaat küçəyə çıxmaqdan qorxaraq evlərdə gizlənmişdilər”. Qeyd edək ki, Lənkəran qəzasında Şıvkunovun, Əmiryanın və Avetisovun törətdiyi qanlı cinayətlərin qarşısı Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlişi ilə alındı. Ordunun Lənkəran qəzasına gələn hissəsinə Camal Paşa rəhbərlik edirdi. Camal Paşanın gəlişi ümitsizləşmiş silahsız qəza camaatının sevincinə səbəb oldu. Camal Paşa Gərmətük kəndində Gülləli Cabbar oğlunun evini özünə qərərgah seçmiş və Lənkəran əhalisinin qırğınından qurtarmışdır.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra bu sahədə bir sıra uğurlu işlər görülmüşdür. 23-26 aprel 2017-ci il tarixlərində Lənkəran şəhərində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu və Türkiyə Cümhuriyyətinin Atatürk Araşdırma Mərkəzi birgə təşkilatçılığı ilə “XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları” mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfrans keçirilmişdir. Dünya tarixçilərinin növbəti IV Beynəlxalq konfransının Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Lənkəran şəhərində keçirilməsinə səbəb 1918-1919-cu illərdə erməni-daşnak quldurlarının dəhşətli soyqırımlarına Lənkəranlılarında mərz qalması olmuşdur. Konfransda xarici ölkələrin 50-dən çox aliminin, o cümlədən Rusiya Federasiyası, Almaniya, Türkiyə, Albaniya, Polşa, Özbəkistan, Qazaxıstan, Gürcüstan, Qırğızıstan, Ukrayna, Moldova və başqa ölkələrdən gəlmiş tədqiqatçıların son 200 il ərzində türk-islam ölkələrində baş vermiş soyqırımlarına həsr olunmuş məruzələri dinlənilmişdir. İnanırıq ki, dünyanın çox görkəmli alimlərinin, tanınmış elm təşkilatçılarının iştirakı ilə Azərbaycanın 1918-ci ildə dəhşətli soyqırımlara məruz qalmış Lənkəran şəhərində keçirilən IV Beynəlxalq soyqırımı konfransı real tarixi keçmişin dünya tarixçiləri tərəfindən birgə araşdırılması və tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

İsmayılov Arif
dosent
Miriyeva Nəzrin
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
arif.ismayilov51@gmail.com
nezrin.miriyeva.96@bk.ru

Hesab məsələlərinin struktur formasına görə növləri

Kəmiyyətlərin verilmiş qiymətlərinə və onlar arasındakı sözlərlə ifadə olunmuş asılılığına görə kəmiyyətin məchul qiymətini tapmaq tələbinə hesab məsələsi deyilir. Məsələləri şərtlərinin verilməsi formasına görə 2 yerə ayırırlar:

1. Verilənlər ilə axtarılanlar arasındakı asılılıqlar əməl işarələri vasitəsilə aşkar şəkildə ifadə olunan məsələlər; bunlara ədədi düstur və ya tənlik də deyilir. Məsələn: $x = (31-2 \times 3):5$. Verilmiş bu misal əsasən hesablama vərdişləri qazanmaq və əməlləri yerinə yetirmək ardıcılığını öyrənmək üçün təbiiq edilir.

2. Kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları sözlərlə ifadə olunmuş məsələlər. Bunlara hesab məsələləri və ya mətnli məsələlər də deyilir. Məsələn: “Şagird əvvəl 10 qələm, sonra bu cür 15 qələm aldı. İkinci dəfə qələmlərə verilən pul birinci dəfə verilən puldan 25 manat çox idi. Şagird bütün qələmlərə nə qədər pul verdi?”

Məlumdur ki, mətnli məsələləri anlamaq üçün kəmiyyətlər arasındakı asılılıqları aşkar şəkildə çevirmək daha məqsədəuyğundur. Şagirdlər ədədi düstur və ya tənlik qurmaqla məsələ həllində o qədər də çətinlik çəkmirlər. Lakin verilən tənliyə və ya ədədi düstura görə məsələ tərtib etmək onlar üçün müəyyən çətinliklər törədir. Bu da şagirdlərin komponentlərlə əməl nəticəsi arasındakı asılılığı yaxşı bilməmələrindən irəli gəlir.

Məsələnin strukturuna görə növləri: aşkar və qeyri-aşkar, çevrilmiş və çevrilməmiş məsələlər. Aşkar və qeyri-aşkar məsələlərə ibtidai siniflərin riyaziyyat dərslərlərində rast gəlinir. Adi məsələlərdə şərtlərin sayı verilənlərin və axtarılanların sayına uyğun olur. Ona görə də şagird məsələnin həllini axtarmaqla məşğul olur. Lakin qeyri-aşkar məsələnin həlli yolunu tapmaq üçün şagird müəyyən müqayisələr və mühakimələr aparmalı olur.

Məsələn: “2 eyni dəftərə 4 manat pul verildi. Bir dəftər neçəyədir?” Bu aşkar məsələdir, çünki verilənlərin və axtarılanların sayı məsələnin şərtləri sayına uyğundur və məsələnin 1 həlli var.

“2 masaya 500 manat pul verilmişdir. Hər masa neçəyədir?” məsələsində masaların qiymətlərini müəyyən edən şərt yoxdur. Ona görə də bu məsələnin bir deyil, bir neçə sayda həlli var. Belə məsələlərə qeyri-aşkar məsələlər deyilir.

Çevrilmiş və çevrilməmiş məsələlər hesab məsələlərində verilənlərin düzülüşünə görə müəyyən edilir. Məsələdəki verilənlər onun həlli ardıcılığına uyğun gəlirsə, bu çevrilmiş məsələ adlanır.

Məsələn: “Eyni uzunluqda olan bir parça 75 manata, o biri isə 25 manat ondan ucuzdur. Hər iki parçanın birlikdə 25 metr olduğunu bilərək, 1 metr parçanın qiymətini tapın.”

$$75-25=50(\text{manat})$$

$$75+50=125$$

$$125:25=5(\text{manat})$$

Məsələdə ədədi verilənlər onun həlli zamanı tətbiq olunduqları ardıcılıqla yerləşməmişlərsə, buna çevrilməmiş məsələ deyilir.

Məsələn: “Aralarındakı məsafə 295 km olan 2 məntəqədən çay üzrə eyni zamanda gəmi və qayıq qarşı-qarşıya hərəkətə başladı. Onlar 5 saatdan sonra görüşdülər. Gəminin sürəti saatda 24 km olduğunu bilərək, qayığın sürətini tapın.” Şagirdlər çevrilmiş məsələni asan həll etdikləri halda, çevrilməmiş məsələnin həlli zamanı müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Belə halda, həllə başlamaq üçün lazım olan ədədlər cütünün seçilməsi, onlar arasındakı asılılığın müəyyən edilməsi, tətbiq olunacaq hesab əməllərinin və onların məntiqi ardıcılığının aşkar edilməsi kimi işlər məsələ həlli planını tərtib etməkdə çətinlik törədir. Buna görə də məktəb təcrübəsində mürəkkəb məsələlər həllinə başlayarkən əvvəllər çevrilmiş məsələlərdən istifadə etmək lazımdır.

İsmayılov Arif

dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

arif.ismayilov51@gmail.com

Müqayisələr metodunun tətbiqi ilə ədədlərin bölünməsinə dair məsələlərin həlli

Müqayisələr metodu ədədlər nəzəriyyəsinin ən universal metodlarından biridir. Mübaliğəsiz demək olar ki, bu metodu ədədlər nəzəriyyəsinin hər bir məsələsinin həllinə tətbiq etmək olar. Ona görə formal elementar metodlar arasında müqayisələr metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisələr metodunun xassələrindən istifadə edərək ədədlərin bölünməsinin isbatı xeyli asanlaşır. Belə məsələlərin bəzilərinin həllinə baxaq:

1) İsbat edin ki, n ixtiyari natural ədəd olduqda $(7^{2n} - 1)$ ədədi 16 ədədinə tam bölünür, yəni $(7^{2n} - 1) : 16, (\forall n \in \mathbb{N})$

İsbatı.

$$7^2=49=16 \cdot 3+1 \text{ və } 7^2 \equiv 1(\text{mod}16)$$

$$\text{Onda } 7^{2n}=1^n \pmod{16} \Rightarrow 7^{2n}-1 \equiv 0(\text{mod}16)$$

Deməli, $(7^{2n}-1):16$; bunun da isbatı tələb olunurdu.

2) İsbat edin ki, $(20^{15}-1):11$.

İsbatı:

$$20^{15}=2^{15} \cdot 10^{15}; \text{ hər vurduğu ayrılıqda nəzərdən keçirək: } 2^{15}=(2^5)^3; 10^{15}=(10^5)^3$$

$$\text{a) } 2^5=32=11 \cdot 3-1 \Rightarrow 2^5 \equiv -1(\text{mod}11)$$

$$\text{b) } 10=11-1 \Rightarrow 10 \equiv -1(\text{mod}11)$$

$$10^5 \equiv -1(\text{mod}11)$$

$$\text{Onda, } 2^5 \cdot 10^5 \equiv (-1) \cdot (-1)(\text{mod}11)$$

$$20^5 \equiv 1(\text{mod}11) \Rightarrow 20^{15} \equiv 1 \pmod{11} \Rightarrow (20^{15} - 1):11$$

3) İsbat edin: $(10^{2n+1} + 32^{2n+1}):7 \quad (\forall n \in \mathbb{N})$

İsbatı.

$$\begin{cases} 10 \equiv 3 \pmod{7} \\ 32 \equiv -3 \pmod{7} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 10^{2n+1} \equiv 3^{2n+1} \pmod{7} \\ 32^{2n+1} \equiv (-3)^{2n+1} \pmod{7} \end{cases}$$

$2n+1$ tək ədəd olduğu üçün $(-3)^{2n+1} = -3^{2n+1}$.

Onda alırıq:

$$10^{2n+1} + 32^{2n+1} \equiv 0 \pmod{7}$$

Deməli, $(10^{2n+1} + 32^{2n+1}) : 7$ olduğu isbat olundu.

4) $(3^{6n} + 3^{5n+1} + 3^{4n+1} + 3^{3n}) : 8$. ($\forall n \in \mathbb{N}$) olduğunu isbat edin.

İsbatı.

$$(3^{6n} + 3^{5n+1} + 3^{4n+1} + 3^{3n}) = 3^{3n}((3^n)^3 + 3 \cdot (3^n)^2 + 3 \cdot 3^{n+1} + 3) = 3^{3n}(3^{3n} + 3) = (3^n(3^{n+1}))^3.$$

Burada, $3^n(3^{n+1})$ ədədi iki ardıcıl natural ədədin hasilidir olduğu üçün cüt ədəddir və 2-yə bölünür, yəni:

$$3^n(3^{n+1}) : 2 \Rightarrow (3^n(3^{n+1}))^3 : 2^3 \Rightarrow (3^{6n} + 3^{5n+1} + 3^{4n+1} + 3^{3n}) : 8; \text{ təklif isbat olundu.}$$

5) $\forall n \in \mathbb{N}$ və $a, b \in \mathbb{Z}$ üçün

$$((7a+10)^{2n-1} + (7b+18)^{2n-1}) : 7$$

olduğunu isbat edin.

İsbatı.

$$\begin{cases} 7a+10 \equiv 3 \pmod{7} \\ 7b+18 \equiv -3 \pmod{7} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} (7a+10)^{2n-1} \equiv 3^{2n-1} \pmod{7} \\ (7a+18)^{2n-1} \equiv (-3)^{2n-1} \pmod{7} \end{cases}$$

Müqayisənin xassəsinə görə, yazıla bilər:

$$(7a+10)^{2n-1} + (7b+18)^{2n-1} \equiv 3^{2n-1} - 3^{2n-1} \pmod{7}$$

Bu isə o deməkdir ki,

$$((7a+10)^{2n-1} + (7b+18)^{2n-1}) : 7, \quad (\forall n \in \mathbb{N} \text{ və } a, b \in \mathbb{Z} \text{ olduqda})$$

Bunun isbatı tələb olunurdu.

6) $776^{776} + 777^{777} + 778^{778}$ ədədinin 3-ə bölünməsindən alınan qalıq tapın.

Həlli.

$$\begin{cases} 776 \equiv -1 \pmod{3} \\ 777 \equiv 0 \pmod{3} \\ 778 \equiv 1 \pmod{3} \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 776^{776} \equiv (-1)^{776} \pmod{3} \\ 777^{777} \equiv 0 \pmod{3} \\ 778^{778} \equiv 1^{778} \pmod{3} \end{cases}$$

Bu bərabərlikləri tərəf-tərəfə toplayaq:

$$776^{776} + 777^{777} + 778^{778} \equiv 1 + 0 + 1 \pmod{3}$$

Bu isə o deməkdir ki, $776^{776} + 777^{777} + 778^{778}$ ədədinin 3-ə bölünməsindən alınan qalıq $1+0+1=2$ -yə bərabərdir.

Kəlbəyev Həşim

baş müəllim

Lənkəran Dövlət Universiteti

h.kalbiyev@box.az

**Ənənəvi qidalardan istifadənin müalicəvi əhəmiyyəti
(Lənkəran-Astara bölgəsinin materialları əsasında)**

Müasir elmi - texniki tərəqqi xalqların təsərrüfat və məişətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olsa da, onların mətbəx məişətində və yemək öynəsində ənənəvi qidalanma və qidalarla müalicə adət-ənənələri bu gün də qalmaqdadır. Sağlam yaşamaqdan ötrü dünənin ənənələrindən istifadə edilməsi və çöl etnoqrafik materiallar əsasında araşdırıb gələcək nəsillərə çatdırmaq qarşısında

duran mühüm əhəmiyyətli. Lənkəran-Astara bölgəsinin ovalıq, dağətəyi və dağlıq zonalarına bölünməsi bölgə əhalisinin təsərrüfat məişət və hətta yemək öynəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, Lənkəran ovalığında səth və quruntularının çox olması burada müalicə əhəmiyyətli təbii nanənin, yarpızın, mərəzin (giləmərzə), əvəliyin, qazayağının, cincəfilin, böytikan, yabanı nar, yabanı limon, yabanı xurma (hindamora) və s. bitməsi, əhalinin onlardan mövsümi müalicəvi və qida məhsulu kimi istifadə etməsinə şərait yaradır. Suyu böyük tələbatı olan düyü bölgə əhalisi müxtəlif mövsümlərdə müxtəlif yeməklər hazırlamaqla qida tələbatını ödəməklə yanaşı, bu yeməklərlə özlərini rütubətdən qoruya bilirlər. Bölgədə müalicəvi və qida rolunu oynayan düyü xörəklərindən (müxtəlif növ plovlar, ağ aş, südlü düyü sıyığı, düyü tərəyi, düyü löküsü, düyü firmisi, düyü çanqurusi, düyü halvası və.s.) digər etnoqrafik bölgələrə nisbətən daha çox istifadə olunur və bu qidaların da bəziləri digər bölgə əhalisinin yemək öynəsinə daxil deyildir. Çöl etnoqrafik tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, bölgə əhalisi 36- dan artıq xörək növünün hazırlanmasında düyüdən istifadə edir. Bu araşdırma bölgədə yaşayan əhalinin daha çox düyü ilə qidalanan əhali olmasına aydınlıq gətirməklə yanaşı, rütubətli-subtropik bölgədə bədənə quruluq gətirən düyüdən istifadənin vacibliyinə də aydınlıq gətirir. Bölgə əhalisi düyü ilə yanaşı buğdadan, darıdan, qarğıdalıdan, noxuddan, mərəcidən, paxladan, lobyadan da müxtəlif növ müalicəvi qidalar hazırlayırlar. Qidaların müalicəvi əhəmiyyətini artıran başlıca amillərdən ən mühümü bir çox qida məhsullarından bütün il boyu düyüdən istifadə edə bilmələridir. Məs: çöl quşlarından payız və qış mövsümlərində düyüdən, balıqdan payız, qış və yaz mövsümlərində istifadə olunur. Eyni zamanda heyvanların növündən asılı olaraq onların ətlərindən qidalar müxtəlif mövsümlərdə hazırlanır ki, sağlamlığa ziyan gətirməsin. Bunlarla bağlı bölgədə müxtəlif xalq deyimləri də vardır. Məs: ” çörəyi quruda, düyünü rütubətdə, balığı çayda və dənizdə, əti düzdə və dağda yesən yaxşıdır”, “R hərfi olmayan ayda balıq yesən ziyandır”, “ turşulu aş payızda, ayranlı aş (dovğanı) yayda yesən yaxşıdır” , “ayranı qışda içsən sancı, yayda içsən sərinlik taparsan” və s.

Bölgəyə məxsus bir sıra heyvani məhsullardan hazırlanan müalicəvi yeməklər vardır ki, bunların da bir çoxu Respublikanın digər etnoqrafik bölgə əhalisinə məlum deyildir. Tarixi-geoloji məlumatlardan aydındır ki, sultan toyuğu, qızıl qaz, oxlu kirpi üçüncü geoloji dövrdən bu ərazidə yaşayan heyvanlardır. Xüsusən, Qızılağac qoruğu ərazisində dünyanın nadir heyvan və quşları yaşayır. Burada yaşayan quşların növ etibarlı ilə sayları 180-dən çoxdur və payız, qış mövsümlərində bu quşların (qızıl qaz, boz qaz, qu quşu, qaşqaldaq, çöl ördəyi, cüllüt, meşə cüllütü, bildirçin, kəklik, qaratoyuq, göyərçin və. s.) ətindən müxtəlif çeşidli qidalar hazırlamaq üçün istifadə olunur. Bölgədəki coğrafi relyef və iqlim fərqliliyi nəinki əhalinin təsərrüfat məşğulluğuna həm də yemək öynəsində, qidalarında və müalicə olunmaq prosesində də özünü göstərir. Bölgə əhalisinin müalicə prosesi və yemək öynəsində yabanı bitkilərdən olduğu kimi bölgədə bitən mədəni bitkilərdən də geniş istifadə edilir. Mədəni bitkilərdən də elələri vardır ki iqlim şəraitinə görə respublikanın digər etnoqrafik zonalarında bitmir (giləmərzə - mərəzə) və onlardan istifadə olunmur.

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, Lənkəran-Astara bölgəsinin zəngin təbii-coğrafi şəraiti tarixən bu ərazidə məskunlaşan əhaliyə məxsus maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı komponentlərinin formalaşmasına özünün böyük təsirini göstərmişdir. Bölgə əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinin, o cümlədən xalq təbəətinin formalaşmasında bu amilin təsiri əhəmiyyətlidir.

Kərimli Tahir
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Kərimli Anar
baş müəllim
ADPU Ağcabədi filialı
kerimli_tahir52@gmail.com
kerimli_anar@mail.ru

El bir olsa, dağ oynadar yerindən

Təbii sərvətlərlə zəngin olan Azərbaycan dövləti bütün dövrlərdə xarici ölkələrin marağına səbəb olmuş, işğala məruz qalmış, tarixi torpaqlarının bir hissəsini itirmək məcburiyyətində qalmışdır. 1813-cü ildə “Gülüstan” və 1828-ci ildə “Türkmənçay” müqavilələrinin, həmçinin 1828-1829-cu illərdə baş vermiş Türkiyə- Rusiya müharibəsindən sonra Ədirnə sülh müqaviləsinin bağlanması ilə Azərbaycanın tarixi torpaqları bölündü. Araz çayı sərhəd olmaqla, sahəsi 280 min kvadratkilometrdən çox olan Cənubi Azərbaycan İran imperiyası, sahəsi 130 min kvadratkilometrə qədər olan Şimali Azərbaycan isə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edildi. Çar Rusiyasının köməyi ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində və başqa Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilən ermənilər azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə- 1905-1907-ci illərdə, 1918-1920-ci illərdə, 1948-1953-cü illərdə və 1988-1993-cü illərdə kütləvi soyqırımı həyata keçirdilər. Sonuncu erməni işğalı 30 ilə qədər davam etdi.

XX əsrdə Azərbaycan xalqına 1991-ci ilin 18 oktyabr tarixində ikinci dəfə müstəqillik sevincini yaşamaq nəsisib oldu. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan xalqı ağır sınaqlarla üz-üzə qaldı. Belə bir vaxtda Azərbaycan xalqı üzünü Heydər Əliyevə tutdu, onun müdrikliyinə güvəndi. Həmin ümumxalq etimadı böyük öndərin dövlətçilik fəaliyyətində hər zaman ona güc, qüdrət verdi.

“Mənim həyat amalım bütün varlığım qədər sevdiyim Azərbaycan xalqına, dövlətçiliyimizə, ölkəmizin iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına xidmət olub. Bu yolda bütün gücümü və iradəmi yalnız müdrik və qədirdilən xalqımdan almışam. Ən çətin anlarda, ən mürəkkəb vəziyyətlərdə yalnız və yalnız xalqıma arxalanmışam. Bu da mənə dözümlü, iradə verib, bütün uğurlarımı təmin edib”.

Ulu öndərin Azərbaycan tarixində böyük missiyası olduqca ağır şəraitdə müstəqilliyimizi xilas etmək, hüquq və ədalətə, demokratik inkişafa əsaslanan güclü dövlətçiliyin əsasını qoymaq oldu.

Əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla və yaradıcılıqla davam etdirilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev mənə İlham özüm qədər inanıram deyirdi. Doğrudan da Prezident İlham Əliyev ölkəmizə rəhbərlik etdiyi on yeddi ildə daxildən və xaricdən göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq ardıcıl və məqsədyönlü siyasət apardı, Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafına, beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilib möhkəmləndirilməsinə, qonşu ölkələrlə münasibətlərdə, regional və beynəlxalq layihələrin icrasında, hüquqi müstəvidə etibarlı tərəfdaşlar qazanmağımıza nail oldu. Əlbəttə ki, ordu quruculuğunun təkmilləşdirilməsi, hərbi-sənaye kompleksinin yaradılıb inkişaf etdirilməsi sahəsində böyük işlər gördü, nəyi, necə və nə vaxt etməyin oriyentirlərini düzgün müəyyən etdi və bu siyasət indi də uğurla davam etdirilir.

Ermənistan münafişinin tənzimlənməsi ilə bağlı danışıqların davam etdirilməsini əngəllədiyindən, BMT-nin qətnamələrinin uzun illər icra edilməməsi və tez-tez ölkəmizə qarşı təxribatlar törədilməsi səbəbindən Ali Baş Komandan 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə ordumuza əzəli və tarixi torpaqlarımızı erməni işğalından azad etmək üçün əks hücum əməliyyatlarına başlamaq əmrini verdi.

Vətənpərvər, xalqına və dövlətinə sədaqət ruhunda yetişmiş Azərbaycan gəncləri, mətin əsgər və zabitlərimiz, Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələri, bütöv Azərbaycan xalqı bir yumruq kimi birləşərək düşməni 44 gün müddətində məğlub edib torpaqlarımızı işğalçılardan azad etdilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi bu tarixi hadisədir.

Azərbaycan tarixində buna oxşar parlaq qələbə olmamışdır. Azərbaycan bütün dünyaya gücünü göstərdi, yeni reallıqlar yaratdı, bu məsələ ilə məşğul olan Minsk qrupuna həmsədrlik edən ölkələrin yüksək vəzifəli rəsmi nümayəndələri məsələnin hərbi yolla həllinin mümkünsüzlüyünü desələr də, münaqişənin güc yolu ilə həlli qaçılmaz oldu.

Haqqı müdafiə edən bir sıra dost dövlətlərdən, ilk növbədə güclü Türkiyə Cümhuriyyətindən mənəvi dəstək alan, müasir hərbi texnika və texnologiya ilə silahlanmış qəhrəman ordumuz Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını, Şuşa şəhərini, Hadrut və Suqovuşan qəsəbələrini, eləcə də 300-ə qədər xarabazarlığa çevrilmiş kəndləri düşmən tapdağından azad etdi. Sürətlə həyata keçirilən “Dəmir yumruq” əməliyyatı Ermənistanı Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarından öz qoşunlarını çıxarmağa və kapitulyasiya aktına imza atmağa məcbur etdi.

Azərbaycan uzun illər ərzində aparılan ikili siyasətə qarşı mübarizə aparmağa məcbur edildi. Təxribatçı qüvvələr Ermənistanı davamlı olaraq silahlandırsalar da ölkədə Prezident İlham Əliyevin apardığı balanslaşdırılmış siyasət xalq, dövlət və ordu birliyinin gücünü səfərbər edərək xalqımıza qarşı birləşib torpaqlarımızı əbədi işğal altında saxlamaq istəyən mütəşəkkil və güclü dairələrin məğlubiyətini təmin etdi. Ermənilər özləri də yaxşı bilirdilər ki, zirvədə qərar tutan Şuşa şəhəri kimdirsə, qalib də, Qarabağın sahibi də odur.

Ali Baş Komandan İlham Əliyev 8 noyabr 2020-ci il tarixdə ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət edib, önündə baş əydikdən sonra xalqımızın qürur mənbəyi, müqəddəs Şəhidlər xiyabanından Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi, Şuşa şəhərinin erməni işğalından azad edilməsi xəbərini xalqımıza çatdırdı. Cəsur sərkərdənin məzmunlu, səfərbəredici, yumruq kimi birləşdirici, gələcək zəfərlərə, quruculuğa çağırış nidaları ilə zəngin müraciəti qürur, həyəcan və sevinc dolu duyğularımızı pərvazlandırdı. Vətəninə, torpağına ürəkdən sevən hər kəsin qəlbində manalit birləşmiş xalqımıza, dövlətimizə, yenilməz ordumuza və Ali baş komandana minnətdarlıq hissi oyatdı.

Eşidin, baxın, görün İlham Əliyevin qəlbinin dərinliklərindən gələn bu nidalar nə qədər qürurverici, sevindirici və gözəldir.

Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! Mən xoşbəxtəm ki, atamın vəsiyyətini yerinə yetirdim. İndi Şuşa azad edilib. Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!

Belə bir məqamda ataların müdrik kəlamını yada salmaq yerinə düşər: El bir olsa, dağ oynadar yerindən, söz bir olsa, zərbi kərən sındırar.

Quliyev Cəmil
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti nəzdində Sosial və Aqrar–Texnoloji Kollec
qcamil@mail.ru

Şuşa şəhərinin tarixinə dair

Eramızın II əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Gasius Cornelius Tacitus Qafqaz ərazisində Türk tayfasına məxsus Sosu (Şuşa) şəhərinin olması haqqında məlumat verib. Xalq əfsanəsinə görə, bu yerlərin havası büllur kimi saf və şəfalı olduğu üçün onu "Şuşa" adlandırılıblar. XIX əsrdə Azərbaycan və eləcə də Şuşanı müşahidə edən ingilis səyyahı Ceyms Morye Şuşada bizim eradan əvvəl insan cəmiyyətinin yaşadığı haqda mülahizələr irəli sürüb. Qarabağ Azərbaycan təbiətinin nadir gözəlliklərini, Azərbaycan xalqının maddi və mədəni irsini, qədim adət və ənənələrini özündə əks etdirən füsunkar bir diyardır. Sərt dağlar, sıx meşələrlə əhatə olunan bu diyarın, yəni Şuşa şəhəri zəngin və şanlı tarixi keçmişə malikdir. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası bu yerlərin ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir. XX əsrin 70–ci illərində Şuşa mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı burada paleolit dövrünə aid daş alətlər aşkar olunub. Bu ərazilər tarixi Azərbaycan torpaqlarının– Midiya dövlətinin, Qafqaz Albaniyasının, Qarabağ xanlığının ayrılmaz hissəsidir. Şuşa şəhərinin əsası XVIII

əsrin ortalarında qoyulub. Qarabağ xanı Pənahəli xan aramsız hücumlardan qorunmaq üçün 1750–ci ildə Bayat və Şahbulaq adlı qalalar tikdirsə də, bu qalalardan heç biri xanlığı fasiləsiz müharibələrdən qoruya bilməmişdir. Odur ki, dəniz səviyyəsindən 1403 metr hündürlükdə yerləşən və üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunan dağ yaylası müdafiə tələblərinə tam cavab verdiyindən, o, şəhəri elə burda salır. Şəhər əvvəlcə onun şərəfinə Pənahabad adlandırılsa da, sonralar Şuşa çağrılıb. Qarabağ xanlığı XIX əsrin əvvəllərində Rus–İran müharibəsi nəticəsində Araz çayının şimalındakı digər xanlıqlarla birlikdə Rusiya imperiyasına birləşdirilib. Xanlıq və sovet hakimiyyəti dövründə şəhər əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olub. Rus İmperiyası Dağlıq Qarabağın demografik tərkibini dəyişmək üçün bura 1828–1830–cu illərdə İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni əhalisi köçürüb. Şuşa şəhəri təbiəti və saf havasına görə müalicə əhəmiyyəti baxımından Sovet hakimiyyəti dövründə kurort şəhəri hesab olunmuşdur. Burada kilsə və məscidlər, karvansaralar, muzeylər vardır. Şuşa teatrının tarixi XIX əsrin axırlarından başlamışdır. Bura həm də bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin vətənidir. Cabbar Qaryağdıoğlu, Qurban Pirimov, Bülbül, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov, Polad Bülbüloğlu, Fərhad Bədəlbəyli, Üzeyir Hacıbəyov, Zülfüqar Hacıbəyov, Soltan Hacıbəyov, Niyazi, Fikrət Əmirov, Süleyman Ələsgərov kimi görkəmli sənət adamları əslən Şuşalı olmuşlar. Bədii söz ustaları Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Xurşudbanu Natəvan, Qasım bəy Zakir, rəssam Toğrul Nərimanbəyov və başqaları Şuşada doğulublar. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşa "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və "Zaqafqaziyanın konservatoriyası" adlandırılmışdır. Şəhərdə Sovet dövründə tar, kamança, ud, nağara və digər musiqi alətləri istehsal edən yeganə Şərq Milli musiqi alətləri fabriki fəaliyyət göstərmişdir. Şəhər işğal olunana kimi orada onlarla muzey, bir neçə orta və ali təhsil müəssisəsi, məktəblər və kitabxanalar olmuşdur. Azərbaycan paytaxtından 373 kilometr aralıda yerləşən Şuşa şəhəri 1992–ci il mayın 8–də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş, 8 noyabrda isə işğaldan azad edilmişdir. Şuşada çıxış edən Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müraciətində demişdir: “Noyabrın 8–də qədim Şuşa şəhərimizi düşməndən azad edərək Azərbaycan parlaq qələbə qazandı. Mən Şuşaya Qələbə yolu ilə gəlmişəm. O yol indi açılıbdır, yol yox idi. Dağlardan, meşələrdən, dərələrdən keçərək, onlarla kilometr məsafəni qət edərək qəhrəman Azərbaycan hərbiçiləri yol boyunca kəndləri, qəsəbələri düşməndən azad edib, Şuşa şəhərinə yaxınlaşıb, Daşaltı kəndini azad edib və ondan sonra Şuşanı işğalçılardan azad edib”. Doğrudan da, Şuşanın işğaldan azad edilməsi xalqımızın qəhrəmanlığı tarixində xüsusi yer tutacaq. Demək olar ki, əlbəyaxa döyüşlərlə azad edilən Şuşa şəhəri düşməne vurulan ən böyük zərbə idi. Şuşanın azad edilməsi həm də, müharibənin nəticəsinə təsir edən sonuncu mərhələ olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, hər ilin noyabrın 8–i Azərbaycan Respublikasında Zəfər Günü kimi təsis edilmişdir. *Şuşa* Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı, Xarı bülbül isə *Qarabağın* azadlıq rəmzi oldu.

Mahmudov Kamal
dosent
Əlizadə Gözəl
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
kamal-1965@mail.ru
gbagirzada@gmail.com

XIX əsr Azərbaycanın üzümçülük və şərabçılıq tarixində alman kolonistlərin rolu

Azərbaycanda üzümçülük təsərrüfatının tarixi çox qədimə söykənir. Bunu sübut edən əsas dəlillər – çoxsaylı ədəbiyyat məlumatları və arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qədim əşyalardır. Həmçinin, cır meşə üzümünün geniş yayılması da bu təsərrüfat sahəsinin ölkəmizdə qədimlərdən bəri mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir. Cır üzümün yarpağı və giləsi mədəni üzümə nisbətən kiçik,

az şirəli və həm də bir qədər turş olması ilə seçilir. Yabanı üzüm Azərbaycan meşələrinin çoxunda bitir. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan yabanı və mədəni üzümün yetişməsi üçün ən münasib ərazi hesab edilir. Bu daha çox iqlimlə əlaqədardır. İlk tunc dövründən başlayaraq günümüzdə qədər zəngin inkişaf yolu keçən üzümçülük təsərrüfatı, şərabçılıq təsərrüfatının əsas xammal mənbəyidir. Hər iki təsərrüfat sahəsinin inkişafında alman koloniyalarının müstəsna xidmətləri olmuşdur. Almanlara qədər Azərbaycanda üzümün bir neçə sortu əkilib becərilə də, ondan daha çox yemək üçün istifadə edilirdi. Buna səbəb əhalinin müsəlman etiqadlı olması idi.

Cənubi Qafqazın qədim şərabçılıq təsərrüfatlarından biri olan Göygöl şərab zavodunun təməli 1860-cı ildə Azərbaycanın o zamanlar Yelenendorf adlandırılan indiki Göygöl rayonunda məskunlaşmış Şvab almanları tərəfindən qoyulmuşdur. Yelenendorf almanları bu ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra Gəncə çayının ətrafında yerli üzüm sortları becərməyə başlayır. Üzümçülük və şərabçılıq buradakı Şvab almanlarının əsas təsərrüfat fəaliyyətinə çevrilir. Yelenendorfda hər bir alman evinin zirzəmisində yerli palıd ağacından hazırlanmış çəlləklərdə özlərinin hazırladıqları şərablar saxlanılırdı. 150 illik tarixə malik Göygöl Şərab Zavodu ASC Azərbaycanın ən qədim şərab, konyak, şampan, araq və alkoqolsuz içkilər istehsal edən müəssisəsidir. 1862-ci ildə «Forer Qardaşları» səhmdar cəmiyyəti, 1892-ci ildə «Hummel Qardaşları Ticarət Evi» səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdı. Forerin Qafqazın ən böyük sərmayəyə malik şərab şirkətinə sahib olması heç də təsadüfi deyildi. Bu sahədə bütün istehsal təşəbbüsləri, yaradıcılıq və liderlik məhz ona məxsus idi. Məlumatlara görə, həmin dövrdə üzüm bağlarının sadəcə 6 faizi almanların olsa da, yelenendorflu Forer və Hummel qardaşları bu kiçik sahədə bütün Qafqazda hazırlanan şərabın 58 faizini istehsal ediblər. Bu da onunla əlaqədardır ki, yerli fermerlər üzüm bağlarını şimaldan cənub istiqamətində əkirdilərsə, almanların bağları qərb-şərq istiqamətində idi. Bu isə küləyin bağlar arasında rahatca keçərək üzüm tənəklərinə daha az ziyan vurmasına səbəb olub. Forerlərin şüşələrdə qablaşdırdıqları şərab və konyaklar dünyanın müxtəlif ölkələrində ad qazanır. İstehsal etdikləri məhsulların ön yerləri tutduğunu və baha qiymətə satıldığını görən Forerlər üzüm bağlarını getdikcə genişləndirirlər. Hər iki cəmiyyətin idarə heyəti Yelenendorfda yerləşirdi, onların nümayəndəlikləri və satış mərkəzləri isə Gəncə, Bakı, Tiflis, Peterburq, Moskva, Kiyev, Odessa, Tomsk və Batumi şəhərlərində fəaliyyət göstərirdi. Beləliklə, Azərbaycan şərabı ölkə xaricində tanınmaqla yanaşı həm də ixrac olunurdu. Avropa bazarlarına yol tapan Yelenendorf şərabları beynəlxalq sərgilərdə bir sıra qızıl medallara layiq görülür. Bir müddətdən sonra Forerin evindəki zirzəmi istehsal edilən şərab və konyak üçün kifayət etmir və böyük şərab anbarının tikilməsinə ehtiyac yaranır. Şərab anbarları əsasən gil və ağ çay daşlarından tikilib. Ümumi dərinliyi 35-40 metrə çatan anbarların temperaturu yayda 13-15 dərəcə, qışda isə 10 dərəcəyədək olur. Anbardakı şərablar çəlləklərdə saxlanılır. Zirzəmidəki həşərat və havada olan mikrobları məhv etmək üçün hər həftə sonu anbarda kükürd yandırılır. Bu da şərabları mühafizə etmək üçün ən ideal metoddur.

Beləliklə, Azərbaycanda şərabçılığın yaranmasına və inkişafına almanlar səbəb olsa da, ölkəmizin əlverişli iqlim şəraitinin və zəngin üzüm sortlarının olmasının rolu da az deyildir. Azərbaycanda yetişdirilən üzüm növlərinə təmbəi, giləbə, ağ, qara, keçiməməsi, haçabaş, beyləqani, təbrizi və s. aiddir. Xüsusilə, dünyada "Şirvanşahi" növü ilə rəqabətə girə biləcək üzüm sortu axtarmaq əbəs bir işdir. Bu növdən hazırlanan Kürdəmir kaqoru dünyanın sayılan şərab növləri siyahısına daxil olmuşdur.

Mahmudov Kamal
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
kamal-1965@mail.ru

Azərbaycan multikulturalizminin qaynaqları

Bəşər sivilizasiyasının ən qədim məskənlərindən biri olan Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın ayrıcında, Cənubi Qafqazın şərqində yerləşir. Burada formalaşmış cəmiyyətlər inkişaf edərək bir – birini əvəz edən zəngin mədəniyyətlər yaratmışlar. Azərbaycan xalqı minilliklər boyu Qafqaz və Şərq xalqları ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr qurmuş, qarşılıqlı təmasdan çox şey əxz etmişdir. Eyni zamanda xalqımız da təmasda olduğu həmin xalqların maddi və mənəvi mədəniyyətinə də töhfələr vermişdir. Azərbaycan dünyada öz tolerantlığı ilə seçilən bir ölkə kimi tanınır. Bura Zərdüştlük dininin vətəni, Qafqazda xristianlığın ilk beşiyi, islam dininin geniş yayıldığı məkan, müxtəlif etnosların sülh içində yaşadığı diyardır. Müxtəlif dinləri bir-birinə yaxınlaşdırmaq cəhdi, onların müqəddəslərinə ehtiram, insanlara dininə və etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dəyərinə görə qiymət vermə əxlaqı Azərbaycan xalqının öncül xüsusiyyətlərindəndir.

Azərbaycan xalqının ictimai-fəlsəfi fikir tarixində tolerant və multikultural ideyalar əsrlər boyu formalaşan konkret nümunələrdə yaşayır. Multikulturalizmin ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi və mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki qaynaqları müstəqil Azərbaycan Respublikasında bu siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanda fəlsəfədə, mədəniyyətdə, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatında tolerantlıq və multikultural ideyalar müxtəlif formalarda öz əksini tapmışdır. Azərbaycan şairlərinin və alimlərinin yaradıcılığında başqa xalqlara məxsus alimlərə və ədiblərə hörmət və ehtiram hiss olunur.

Klassik ədəbiyyatımızda əsrlərlə formalaşan multikultural əhvalın bədii nümunələrdə yaşayan təzahürləri çoxşaxəli və çoxistiqamətlidir. Orta əsrlərdə və müasir dövrdə yaşayıb yaratmış bir çox Azərbaycan şair və yazıçıların əsərlərində dini dözümlülük, xalqlar dostluğu, hər bir xalqın adət-ənənələrinə hörmət mövzularına rast gəlirik. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının klassiki Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı buna parlaq misaldır. O öz əsərlərində qədim yunan alimlərindən böyük rəğbətlə bəhs etmişdir.

Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında müxtəlif dinlərin müqəddəslərinə doğma münasibət multikultural əhval-ruhiyyənin bariz nümunəsidir. Nizami Gəncəvi və Xəqaninin əsərlərində müxtəlif dinlərə məxsus ibadətqahların təsvir edilməsi, Nəsiminin, Fizulinin və Xətəinin əsərlərində xristian müqəddəslərinə müraciət bu münasibətin göstəricisidir. Nizami Gəncəvi “Yeddi gözəl” əsərinin qəhrəmanları müxtəlif xalqların nümayəndələridir. Dahi şair qəhrəmanlarının təmsil etdikləri mədəniyyətlərə dəyər verməklə dünyada mövcud olan bütün mədəniyyətlərin hörmətə layiq olduğunu və yalnız fərqli xalqların yaratdıqları mədəni dəyərlərdən faydalanmaqla kamilləşmənin mümkün olduğunu göstərir.

Dədə Qorqud dastanından başlayaraq, XX əsr yazarlarınadək Azərbaycan ədəbiyyatında başqa xalqların nümayəndələrinə xoş münasibət sərgilənmişdir. “Əsli və Kərəm”, “Şeyx Sənan”, “Əli və Nino”, “Bahadır və Sona”, “1905-ci ildə” və digər əsərlər buna parlaq misaldır. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında başqa dillərə və ölkələrə səmimi münasibət, onların sevgi ilə təsvir edilməsi, başqa xalqların faciələrinin (Molla Vəli Vidadi) təsvir edilməsi multikultural azərbaycanlı dünyagörüşünün göstəricisidir.

Tarixi faktlara əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixi tolerantlıq ideyaları ilə zəngindir. Qədim azərbaycanlıların mifik təsəvvürlərində, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda yayılmış sosial ədalətlə səciyyələnən dini-etik təlimlərdə (Manilik, Məzdəkilik və Xürrəmlik) tolerantlıq ideyaları Azərbaycanda islamın yayılması və islamdakı tolerantlıq ideyaları ilə qovuşaraq daha da gücləndi.

Azərbaycanın fəlsəfi fikrində multikultural ideyalar (Əbülhəsən Bəhmənyar, Eynel Güzzat Miyanəçi, Şəhabəddin Sührəverdi, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, M.F.Axundzadə, Ə.Ağaoğlu və b.), Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin inkişafında Azərbaycan poetik məktəbinin rolu (Məhsəti

Gəncəvi, Xəqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Cəlili, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid və b.), Azərbaycanın sufi mütəfəkkirlərinin görüşlərində tolerantlıq ideyaları (Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizi, Seyid Yəhya Şirvani, Fəzlullah Nəimi və b.) ölkəmizdə multikultural ideyaların zənginliyindən xəbər verir.

Azərbaycan Səfəvi hökmdarları Şah I İsmayılın, Şah I Təhmasibin, Şah I Abbasın və Şah II Abbasın xristian din xadimlərinin hüquqlarının müəyyənləşdirməsi haqqında fərmanları, 1918-ci il mayın 28-də qəbul edilən Azərbaycanın “İstiqlal bəyannaməsi”, vicdan azadlığı hüququnun əksini tapdığı Azərbaycan SSR-nin konstitusiyaları (1921, 1937, 1978) Azərbaycan multikulturalizminin tarixi və hüquqi qaynaqlarından hesab olunur. 1995-ci ildə Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan multikulturalizminin əsas hüquqi bazasıdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin dövründə qəbul edilmiş bir sıra sənədlər Azərbaycan multikulturalizminin siyasi və hüquqi bazasını daha da zənginləşdirmişdir.

Bu faktlara əsaslanaraq demək mümkündür ki, qədim tarixə malik olan Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafında multikultural dəyərlər mühüm yer tutmuş və bu dəyərlər azərbaycanlıların dünyagörüşünə çevirilmişdir.

Mehrəliyev Şahin
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
shahin_75@mail.ru

Vətən müharibəsində milli mənəvi dəyərlərimizin rolu

44 günlük Vətən müharibəsi dünyaya bir daha bizim böyük və yenilməz xalq olduğumuzu sübut etdi. Bu haqq savaşı, torpağımıza göz dikib onu zəbt edən yağı düşmən qarşısında səbrimizin tükənməz olmadığını göstərdi. Vəhşi və mənfur düşmən sivil insanlarımızın yaşadığı şəhərlərimizi raket atəşinə tutmaqla yüzlərlə günahsız vətəndaşlarımızın həlak olmasına səbəb oldular. Belə hesab edirdilər ki, bununla bizim ruhumuzu sındıra bilərlər. Amma Azərbaycan ordusu silahsız düşməyə bircə güllə belə atmadı və sahibsiz, atılmış erməni körpəsini belə xilas etdi. Azərbaycan əsgəri Xocalının qisasını və vəhşicəsinə ölümə məhkum edilmiş günahsız körpələrimizin intiqamını düşməndən döyüş meydanında aldı. Azərbaycan xalqı sülhpərvər xalq olduğunu bir daha sübuta yetirdi.

Bu günə kimi mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlaya bilməyimizin əsas səbəbi xalqımızın adət-ənənəsində, ailə tərbiyəsində milli-mənəvi dəyərlərə sadıq qalmasıdır. Tarixən döyüşlərdə sayca çox olan xalqlar deyil, milli ruhu sağlam olan xalqlar qalib gəlirlər. Bu özünü Vətən müharibəsində bir daha təsdiqlədi. Milli-mənəvi dəyərləri zəngin olan bir xalqın sağlam ruhlu insanları sevgi ilə Ali Baş Komandanın-cənab Prezident İlham Əliyevin ətrafında birləşərək dəmir yumruq olmağı bacardı və bununla da Qələbənin taleyini həll etdi.

Əsas ideologiyası ateizm olan sovet imperiyasının hökm sürdüyü dövəmlərdə belə xalqımız öz adət-ənənəmizi, bir çox dini məbədlərimizi qoruya bildilər. Dədə Qorqud müdrikliyini özündə əks etdirən ulu babalarımız tariximizin keşməkeşli dövründən bu yana dini-mənəvi dəyərlərimizi göz bəbəkləri kimi qoruyub saxlamış və gələcək nəsillərə dəyərli bir xəzinə kimi qoyub getmişlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində yaşayan insanların sosiallaşmasında, xüsusilə vətən sevgisinin formalaşmasında, elinə və obasına bağlı olan böyük şəxsiyyətlərin yetişməsində dini inancların çox mühüm rolu olmuşdur. Bu baxımdan gənc nəslin düzgün tərbiyə olunmasında islam dininin rolu danılmazdır. İslam dini övladına təhsil verməyi, elm və bilik əldə etməyi ən üstün ibadət hesab edir. Vətənə və torpağa qarşı dərin sevgi və məhəbbət hissələrini özündə ifadə edən Quran və İslam peyğəmbərinin hədislərdə keçən ilahi kəlamları xalqımızın yaddaşında dərin iz buraxmış, Vətən uğrunda ölmək ən yüksək zirvənin fəthi, şəhid olmaq olmuşdur. Bu igidlik nümunələri istər birinci Qarabağ müharibəsi, istərsə də ikinci Qarabağ

müharibəsi dövründə minlərlə əsgərimizin əqidəsi, şərəf ünvanı oldu. Burada Mübariz İbrahimovu əsl bir qəhrəmanlıq məktəbi kimi xatırlamaq yerinə düşərdi: Ölümün fəlsəfəsini dərk edən, Vətən uğrunda şəhid kimi ölməyi hər ölümdən üstün tutan, şərəf bilən, təpədən dırnağa qədər silahlanaraq düşmən üstünə yüyürən, son gülləsinə, son damla qanına kimi döyüşən, seyid Mübariz İbrahimov... milyonlara örnək oldu. İkinci Qarabağ müharibəsində Mübariz zirvəsinin fəthi uğrunda döyüş əsl igidlik müsabiqəsinə çevrildi, torpaqlarımızın alınması isə toy-bayram oldu. Bütün döyüşlərdə Mübariz İbrahimovun, Polad Həşimovun, Albert Aqarunovun, Allahverdi Bağirovun və digər igidlərimizin adını çəkərək, onların qisası uğrunda qanlı döyüşlərə atıldılar. Bütün bunlar saf əqidənin, milli-mənəvi dəyərlərin təntənəsi idi.

Bu gün biz əksər bölgələrimizdə dövlətimizin nəzarəti altında olan dini məktəblərin fəaliyyət göstərdiyinin şahidi ola bilərik. Bununla yanaşı hərbi xidmətdə olan və vətənə xidmət edən əsgərlərimizə ibadət etmələri üçün istənilən bir şərait qurulmuşdur. İslam dininin yaradıcısı Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər hədislərində buyurmuşdur: “Vətəni qorumaq, torpağını və namusunu müdafiə etmək uğrunda həlak olanlar şəhiddir”. İslamda şəhidlər Allahın nəzərində dirilər kimi qəbul olunur. İslam dini torpağı da müqəddəs hesab edir. Torpağın müqəddəsliyi uğrunda həlak olanlar şəhidlik zirvəsinə yüksəlirlər. Ona görə də əcdadlarımızın uyuduğu müqəddəs torpaqlarımız bizim namus qədər müqəddəs səcdəgahımızdır. Torpağı yağılardan qorumaq üçün döyüşərək həlak olmaq islamda ən yüksək məqam hesab olunur. İslam dini şəhidin qanı ilə alimin mürəkkəbini müqayisə edir. İslam dinində şəhidlik məqamı alimlik qədər yüksək bir ilahi dərəcə kimi tanınır. Uzun bir tarixi dövr ərzində yaddaşlarda yaşayan belə ideyalar vətən oğullarının sarsılmaz dünyagörüşünü formalaşdırmışdır. Ən başlıcası isə dinin əxlaqi və mənəvi dəyərləri istiqamətində vətənə, el-obaya qarşı formalaşan möhkəm əqidəmiz 44 günlük Vətən müharibəsində özünü yüksək səviyyədə göstərdi. Vətən eşqi və elin namusunu öz namusu bilmək dünyagörüşü əqidə olaraq uzun illər ərzində Azərbaycanlı ailəsinin əsas atributuna çevrilib. Bizdə ata-ana, böyük nəsihəti indinin özündə belə müqəddəs hesab olunur. Belə mənəvi dəyərlər gənclərimizin yaddaşına elə hopmuşdur ki, qəhrəman oğullarımız Qarabağı heç görmədiyi halda belə könüllü olaraq Vətən müharibəsinə atıldılar. Bir ana şəhid övladı ilə bağlı xatirəsində belə qeyd edir: “Mənim oğlum ömründə Qarabağı görməmişdi. Vətən müharibəsi başlayanda oğlum mənə dedi ki, ana, mən torpaqlarımızı düşməndən almağa gedirəm! Ana, Vətən müharibəsində şəhid olan övladı barəsində qürurla sözünü bu cür bitirdi. Mən onu yola salmağa belə macal tapmadım, artıq getmişdi”. Belə ibrətli hadisələr kifayət qədərdir.

44 günlük Qarabağ savaşı ilə bağlı qərəzsiz mövqeyi ilə seçilən tanınmış rusiya jurnalisti və ictimai xadimi Maksim Şevçenko “Prekrasnaya rossiya” Youtube layihəsinin növbəti verilişində maraqlı bir fikir səsləndirmişdir: “Qarabağ Azərbaycandır və mən bu məsələ ilə bağlı mübahisə etməyəcəm. Kim istəyirsə gedib Azərbaycan əsgərindən soruşa bilər, o sizə müharibənin kimin ərazisində aparıldığını izah edəcək. Bu Azərbaycan ərazisidir”. Maksim Şevçenkonun fikri bir daha sübut edir ki, Azərbaycan gənci doğma vətənin ərazisinin haradan başladığını və harada bitdiyini çox gözəl bilir. Döyüşənlərin arasında könüllülərin, əfsanəvi döyüş nümunələri ilə fərqlənən qəhrəmanların sayı minlərlə oldu. İndi Vətənimizin hər bölgəsində vətən uğrunda canını qurban verən minlərlə şəhidlərimiz uyuyurlar. Allah onlara rəhmət eləsin.

44 günlük Vətən müharibəsi bir daha xalqımızın möhkəm birliyindən və həmrəyliyindən xəbər verdi. Bu hadisə bir daha sübut etdi ki, tərbiyə prosesində dinin məktəbyaşlı dövrdən düzgün şəkildə öyrədilməsi, gələcəkdə vətənpərvər gənclərin yetişməsinə imkan verən əsas amillərdən birinə çevrilməli, elmi əsaslara söykənməlidir. Vətən müharibəsinin şanlı tarixi gənc nəsə hərtərəfli öyrədilməlidir. Burada tanınmış fransız tarixçisi və siyasi xadimi Fransua Gizonun fikrini örnək olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi: “Elə ki, xalqların arxasında uzun və şərəfli tarix durdu, onlar nə qədər çalışsalar da, bu keçmişdən ayrılı bilməyəcəklər. Onlar hətta bu keçmişə məhv etməyə çalışdıqları zaman belə onun təsiri altında olacaqlar”. Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi irsi dəyərləri və dini-əxlaqi dünyagörüşü Vətən müharibəsində məğlubedilməz xalq olduğumuzu bir daha sübut etdi.

Məcidova Leyla
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Tacibzadə Aytac
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Kameliya-76@mail.ru
aytactzade@gmail.com

Astara rayonunda milli mətbəxin xarakterik cəhətləri

Azərbaycan mətbəxi dünyanın ən qədim, zəngin və dadlı mətbəxlərindən biridir. "Azərbaycan mətbəxi" təkcə xörəklər, onların hazırlanma texnologiyasının üsulları deyil, həm də maddi mədəniyyətin əsas hissəsidir. Azərbaycan mətbəxi - mətbəx mədəniyyətini, onun tarixini, fəlsəfəsini, süfrə psixologiyasını, adətləri etikanı, estetikanı, poeziyanı və mətbəxin sair aspektlərini, eləcə də Azərbaycan xalqının tarixən ətraf mühitlə tam harmoniyada yaşadığı ərazilərdə yaratdığı praktik vərdişləri özündə ahəngdar şəkildə birləşdirir. Məşhur tarixçilərin və səyahətçilərin qədim yazılı mənbələrində bunlara rast gəlmək olur.

Mətbəxə təsir göstərən növbəti mühüm faktor xalqın tarixi-coğrafi yerləşmə məkanı, qonşu xalqlarla qarşılıqlı bağlılığıdır.

Qədim ticarət karvanlarının və hərbi yolların Azərbaycan ərazisindən keçməsi mətbəximizə müəyyən təsir göstərmişdir. Ümumtürk etnosuna mənsubluq eyniadlı, eyni kökə malik xörəklərin olmasına gətirib çıxarsa da, Azərbaycan mətbəxini ümumtürk mətbəxinin tacı saymaq olar. Zövq yaxınlığı baxımından Azərbaycanda yaşayan xalqların mətbəxi, cənubi soydaşlarımızın mətbəxinə daha yaxındır.

Azərbaycanın bölgələr üzrə mətbəxi hər yerdə daima rəğbətlə qarşılır, Qafqazın xalqlarının milli mətbəxində də əvəzsiz yer tutur.

Azərbaycanın cənub bölgəsinin yeməkləri yüksək dad-tam keyfiyyətləri ilə dünyada məşhurdur.

Astara rayonunun yüksək mətbəx mədəniyyətini onun dadlı yeməklərindən də daha üstün olan bir amil səciyyələndirir ,mətbəx fəlsəfəsinin əsasında duran qonaq.

Cənub bölgəsinin mətbəxinin şahı sayılan, tərkibi əsasən qoz və soğandan ibarət olan "Ləvəngi" dən Astara bölgəsinin müxtəlif yeməklərini hazırlanması qaydasını göstərirəm:

Toyuq ləvəngisinin hazırlanma qaydası - 1 ədəd toyuq, qoz 200 qram, baş soğan 5 ədəd, palçıq turşusu, duz,istiət zövqə görə hazırlanır. Toyuq daxildən və xaricdən duzlanır, qoz və soğan ət maşınından keçirilir, soğan sıxılıb suyu çıxarılır, qoz ilə qarışdırılır, ona narşərab və ya alçadan hazırlanmış palçıq turşusu qatılıb qarışdırılır və toyuğun içinə doldurulur. Toyuq tikilir və üstündən alça turşusu sürtülüb təndirdə 1 saat ərzində qızardılır. Toyuğun qurumaması üçün üstünə kərə yağı çəkilir.

Balıq ləvəngisi Kütüm, xəşəm və ya sazan – 2 kq çəkiddə, təmizlənmiş qoz ləpəsi – 200 qram, baş soğan – 5 ədəd, Narşərab və ya alçadan hazırlanmış turşu – 2 xörək qaşığı, kərə yağı – 2 xörək qaşığı ,alça qurusu – 50 qram duz zövqə görə hazırlanır. Balıq təmizlənir, yuyulur, qurulanır. Qoz,soğan ət maşınından keçirilir, quru alça, duz, istiət, alça turşusu və Cənub bölgəsində xüsusi olaraq ləvəngi balığın hazırlanmasında istifadə olunan zəncəfil adlanan bitkini, cəfərini xırda-xırda doğrayıb qabda balığın kürüsü ilə bir yerdə qarışdırılır. Hazırlanmış iç balığın qarnına qoyulur və tikilir. Üstündən alça turşusu, yaxud narşərab sürtülüb tavanı əvvəlcədən qızdırılmış fırına qoyulur. Üstü qızarana kimi 180°S temperaturda təxminən 40 dəqiqə bişirilir. Qızarkən yumşaq qalması üçün kərə yağı üstünə çəkmək lazımdır.

Səbzi küküsünün hazırlanma qaydası – cəfəri, şüyüd, göy soğan və ya kəvər, kərəviz, nanə, keşniş– hərəsindən 1 dəstə, Yumurta 10 ədəd, un 1 xörək qaşığı limon turşusu 1 xörək qaşığı sumax 2 xörək qaşığı ərimiş istənilən yağdan 3 xörək qaşığı, duz, istiət zövqə görə göyərti yuyulur, qurudulur, xırda-xırda doğranır. Üstünə ləvəngi əlavə olunur, istənilən qədər yumurta ilə çalınır, limon turşusu və un, duz, istiət əlavə olunur, yaxşı-yaxşı qarışdırılır. Yaxşı qızmış dərin qazana 2

xörək qaşığı yağ tökülür və hazırlanmış kütlə ora tökülür və qapağı örtülüb vaxt odada bişirilir. 5 dəqiqə keçmiş yumurtalar özünü tutandan sonra qapağı açılır və qazan o tərəf-bu tərəfə elə silkələdilir ki, kükü yapışmasın və qazanın içində asan sürüşsün. Sonra yenə qapaq bağlanılır və qızardılır, (üstü duru olmamalıdır) qazanın içindəki kükü nimçəyə çevrilir, qalan yağ da tökülür və kükü bisməmiş tərəfi aşağı olmaqla yenidən qazana salınır. Qapağı örtülmədən 5 dəqiqə də bişirildikdən sonra kükü oddan götürülür, üstündən sumax tökülür və paxlava şəklində kəsilir süfrəyə verilir. Onuda qeyd edirəm ki, həm isti, həm də soyuq halda hər üç yeməyi süfrəyə vermək olar.

Məcidova Leyla
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
Kameliya-76@mail.ru

Azərbaycanda ilkin dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında Muğanın rolu

Azərbaycanın Cənub-Şərq regionlarında, o cümlədən Muğan ərazisində aparılan arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar xalqımızın qədim tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Muğan deyilən ərazi Kür-Araz ovalığının bir hissəsi olmaqla şimal-qərbdə Araz çayı vasitəsilə Mil düzündən, Kür çayı ilə Şirvan düzündən ayrılır. Bu ərazi cənubda və cənub-qərbdə Lənkəran ovalığına Salyan düzünə birləşir. Muğanın Cənub-qərb hissəsi Cənubi Azərbaycanda davam edir.

Muğan düzünün bir hissəsi dəniz səviyyəsindən aşağıda yerləşib Kür və Araz çaylarının gətirdikləri çöküntülərdən ibarət təbəqələrlə örtülmüş və əkinə yararlı torpaq sahələri əmələ gətirmişdir. Nəticədə Kür-Araz ovalığı, o cümlədən Muğan düzü Azərbaycanın ən qədim əkinçiməldar tayfalarının məskən saldığı qədim mədəniyyət ocağı olmuşdur.

Ona görə də Muğan bölgəsi Nil çayının sahillərində yerləşən ildə üç dəfə məhsul verən Misir torpaqları ilə müqayisə edilir. Nəzərə alsaq ki, bu xüsusiyyətinə görə Misir dünyada ilk dövlətlərin təşəkkül tapdığı ərazilərdən biridir, onda Kür və Araz çayları ilə suvarılan Muğan düzünün də ilk dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında mühüm rolunun olduğunu qeyd etmək olar.

Muğan düzündə aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri, o cümlədən Y.Paxomovun e.ə. IV əsrə aid etdiyi Makedoniyalı İsgəndərin adına parfiya, sasanilər, selduş, monqol, Atabəylər, Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarlarının adlarına kəsilmiş pulların tapılması da həm ərazinin keçmişindən xəbər verir, həm də bölgədə yaşayışın ardıcılıq, ənənəvilik və varislilik prinsipləri əsasında davam etdiyini söyləməyə əsas verir.

Antik müəlliflər Herodot, Herodot Muğan düzündə mik, muk tayfalarının yaşadığını qeyd etmişlər. Əfsanələrdə isə Muğan həm oğlan, həm də qız kimi təsvir edilir. E.ə. VI əsr yunan tarixçisi Miletli Herodot Araz çayı yaxınlığında Muk adlı tayfanın yaşadığını, Herodot və Strabon isə Kür və Araz çayları arasında moqan adlı yerin olduğunu yazırlar. Muğan adlı şəhərin qalıqlarının Xəzərin Neftçala rayonu sahillərinə yaxın ərazidə yerləşən II Bəndovan yaşayış yerinə uyğun gəldiyini qeyd etmək olar. Təsəffüf deyil ki, Sasani hökmdarı Qubadın dövründə Muğana su çəkilib, şəhər inkişaf etdirilib. Monqolların dövründə isə şəhərin tənəzzül dövrü başlayıb.

Fəzlullah Rəşiddədin "Came -ət təvərix" əsərində qeyd edir ki, Qazan xan Biləsuvara gəldi. Həmşərədə olub, Taliş dağlarının sonundakı ən yüksək zirvəyə qalxdı, arvadı Bulaq Xatun ilə burada yerləşdi. Sonra Təbrizə yollandı. Hal-hazırda Cəlilabad rayonunun Əsədli və Şatırlı kəndləri yaxınlığında "Qazan Köşkü" adlı yerin olması məlumatları təsdiqləyir. "Dədə Qorqud dastanında adı çəkilən toponimlər, o cümlədən Arus kəndi cəmi 20 km məsafədə yerləşir.

Muğan ərazisindəki Biləsuvar, Sabirabad, Saatlı, Salyan, İmişli, Cəlilabad rayonlarında aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri e.ə. VII-I minilliklərdə bu bölgədə sıx insan həyatının olmasını göstərir.

Muğan mädäniyyätini abidälärinin tädqiqi e.ä. 6000-2700 il bundan ävväl Azärbaycanda gedän sosial-iqtisadi prosesläri, ilkin dövlätçilik qurumlarının yaranmasında münasibätläri öyränmək baxımından mühüm ähämiyyät daşıyır.

Ümumilli lider Heydär Əliyevin xəlqilik, azərbaycançılıq ideyalarının rəhbər tutulduğu bu qədim mädäniyyät ocağında milli-mənəvi dəyərlərimizin yüksək formada qorunub saxlanılması Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi dayaqlarının möhkəmləndirilməsi yolunda atılan mühüm addımdır.

Məlikov Emin
dosent
Babayeva Turan
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
eminmelikov79@gmail.com
turanchik90@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında konservləşdirmə sənayesinin inkişafı tarixindən (1991-2018)

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqillik qazanıldıqdan sonra hakimiyyət qüvvələrinin səhv iqtisadi siyasəti konservləşdirmə sənayesinə ciddi zərbə vurmuş, hətta bu sahə tənəzzülə uğramışdır. Ümumilli lider Heydər Əliyevin respublikaya birinci dəfə rəhbərliyi dövründə (1969-1982-ci illər) ölkədə konservləşdirmə sənayesi inkişaf etmiş və böyük zavodlar işə salınmışdır. SSRİ məkanında Azərbaycanın ixrac potensialı artmış, məhsul istehsalında artıma nail olmuşdur. Bu dövrdə konservləşdirmə sənayesi üzrə qanunvericilik bazası yaradılmışdı. Düzgün həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində Bakı, Gəncə, Şəmkir, Quba, Xaçmaz şəhərlərində mühüm konserv zavodları işə salınmışdır. Ölkəyə ikinci rəhbərlik dövründə Heydər Əliyev(1993-2003-cü illər) bu sahədə mühüm işlər aparmış, konservləşdirmə sənayesinin bərpa və inkişafı istiqamətini müəyyənləşdirmişdir. Bu dövrdə fəaliyyətə başlayan Azərsun şirkətinin Azərbaycanda 4 konserv emal zavoduna malikdir. Azərbaycanın cənub bölgəsində yerləşən, subtropik iqlimi və zəngin bitkiçilik-meyvəçilik çeşidləri ilə tanınan Lənkəran şəhərində fəaliyyət göstərən konserv zavodu bölgə fermerlərindən tədarük edilən meyvə tərəvəz emalı, xüsusilə közlənmiş tərəvəz konservləri, turşu və kompot istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır.

Aparılan bu siyasət İlham Əliyev tərəfindən də uğurla həyata keçirilmişdir. 2003-cü ildən ölkədə həyata keçirilən davamlı inkişaf strategiyasına görə 2004-cü ildə ÜDM istehsalı 8,5 milyard manat təşkil edirdisə, 2008-ci ildə bu göstərici 38 milyard manata çatmış, iqtisadiyyat 2,4 dəfə real artıma nail olmuşdur. Prezident İlham Əliyev 2004- cü il 11 fevral tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı dövlət proqramı ilə (2004-2008-ci illərdə) konservləşdirmə sənayesinin ölkədə inkişafına şərait yaratmışdır. 2004-cü ildə Xaçmaz şəhərində “Qafqaz” konserv zavodunun işə salınması bu sahədə həyata keçirilən ən mühüm işlərdən biridir. Prezident İlham Əliyev 2005-ci ildə “ Göyçay-Konserv” zavodunun açılışını etmişdir. Müasir standartlara uyğun qurulan zavodun illik istehsal gücü 25 min dekalitirdi. Dövlət Proqramlarına uyğun yaradılmış konserv zavodları respublikadan kənara məhsul ixrac edir. Ölkədə konservləşdirmə sənayesinin inkişafını təmin edən şərtlərdən biri düzgün həyata keçirilən aqrar siyasət ilə bağlıdır. Çünki kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına artım yeni zavodların yaranmasına şərait yaradır. Həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində Bakı, Quba, Xaçmaz, Göyçay, Lənkəran, Gəncə, Balakən, Astara, Qəbələ şəhərlərində konserv zavodları istifadəyə verilmişdi. Bu ölkədə qida sənayesinin inkişafı ilə yanaşı əhalinin sosial rifahının yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır.

Məlikov Emin
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
eminmelikov79@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının Cənub-şərq bölgəsində qida sənayesinin təşkili tarixindən (2003-2018-ci illər)

Ölkədə həyata keçirilən Dövlət Proqramlarına uyğun olaraq regionlarda yeni emal müəssisələri yaradılmış xüsusilə qida sənayesi inkişaf etmişdir. Dövlət Proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərdə hər bir bölgənin iqtisadi imkanları nəzərə alınmaqla prioritet sahələrin inkişafı nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2004-cü il 11 fevral tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2018-ci illər)» təsdiq edilməsi haqqında Fərman respublikanın Cənub-şərq bölgəsində qida sənayesinin inkişafını sürətləndirdi. 2004-cü ildə Lənkəran rayonunda «Vita», «Lənkəran-süd», ASC, «Lüks», Çinar və «Maz» müəssisələri yaradılmış burada burada konservləşdirilmiş meyvə-tərəvəz məhsulları istehsal edilmişdir. 2005-ci ilin birinci yarısında «Vita» MMC-ti tərəfindən 880 q dəmir bankalarda 83000 ədəd tomat pastası istehsal edilmişdir. «Çinar» emal və istehsal müəssisəsində 7400 ədəd qazlaşdırılmış su istehsal edilərək yerli bazara çıxarılmışdır. 2005-ci ildə Masallı rayonunda «Nur-M» konserv zavodu fəaliyyətə başlamışdır. «Nur-M» MMC tərəfindən tomat, müxtəlif konservlər və un məmulatları istehsal olunur. İstehsal olunan məhsullar Rusiya və Bolqarıstanda ixrac olunur. 2005-ci ildə Astara rayonunda sahibkar Osmanağa Qurbanov tərəfindən tərəvəz və sitrus meyvələri emal edən «Astara 1» və «Astara 2» zavodları fəaliyyətə başlamışdır. «Astara-1» zavodu Telman, Pensər, Siyəkəran, Kakalos, Şahağacı və «Astara 2» zavodu Maşxan, Ərçivan, Təngərüd, Supəribağ, Kijəbə, Səncərədi, Süvi, Kələdəhnə kəndlərini ərazisində yetişdirilən tərəvəz sitrus meyvələrini qəbul edərək emal edəcəkdir. Astara rayonu üzrə balıqçılığın və balıq emalı sənayesinin yenidən qurulması və fəaliyyətinin genişləndirilməsinin dəstəklənməsi ilə əlaqədar 20 balıqçı vətəgəsi açılmış, 2 ədəd 10 tonluq soyuducu quraşdırılmışdır. 2009-cu ildə Lerik rayonunun Pirasora kəndində «Xan su», Qosmalyan kəndində «Zuvand», «Zərin qala», «Lik-Aqua», Mandigah kəndində «Mondigah» və «Lider» adlı süfrə suları qablaşdırılaraq satışa çıxarılmışdır. 2010-cu ildə Lənkəran rayonunun Sütəmur dov kəndində yeni çay fabriki fəaliyyətə başlamışdır. Fabrik saatda 2,5 ton yaşıl çay yarpağını qəbul etmək gücü ilə yanaşı illik istehsalı 100 tondur. 2010-cu ildə Cəlilabad rayonunda «Cəlilabad şərab 2» ASC-nin zavodu fəaliyyətə başlamışdır. Zavodun istehsal gücü üzüm qəbulu və emalı üzrə ildə 8 min ton, şərab məhsulları üzrə 560 dekalitr, konyak spirti üzrə 800 dekalitr, şərabın qablaşdırılması üzrə saatda 3500, tünd içkilərin qablaşdırılması üzrə isə 1500-1800 butulkadır. Dövlət Proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində qida sənayesinin bölgədə sürətlə inkişafına şərait yaranmışdır. 2012-ci ildə Masallı şəhərində «Maestra» MMC-nin soyuducu anbarı istifadəyə verilmişdir. Layihəyə 5 milyon manat investisiya qoyulmuşdur ki, bunun 1 milyon manatı sahibkarlığa kömək Milli Fondunun güzəştli krediti təşkil edir. Bölgənin əsas qida istehsalı məhsulu çaydır ki, bunun da sənaye üsulu ilə istehsalı ilbəl artır. Ən böyük çay fabrikləri Lənkəran və Astara rayon ərazisində yerləşir. 2015-ci ildə Astara rayonunun Cayoba kəndində beynəlxalq standartlara uyğun çay fabriki fəaliyyətə başlamışdır. Fabrikin çay emalı avadanlıqları Koreya, Yaponiya və Almaniyadan gətirilmişdir. Lənkəran rayon ərazisində çay emalı ilə məşğul olan ən böyük zavod «Ova» MMC tərəfindən yaradılmışdır. Müəssisənin illik istehsal gücü 5500 tondur və yerli bazarla yanaşı burada istehsal olunan çay məhsulları xarici bazara çıxarılır. Bununla yanaşı rayonun Hafithoni qəsəbəsində istehsal gücü 750 ton olan «Lənkəran-çay 5» və Sütəmur dov kəndi ərazisində olan istehsal gücü 500 ton olan çay emalı zavodları bölgə iqtisadiyyatının inkişafında əsas rola malikdir. Rayonda çörəyin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədiylə gündəlik istehsal gücü 15 ton olan «Həyat» MMC-ti və gündəlik istehsal gücü 10 ton olan «Rövşad» MMC-tinin çörək zavodları fəaliyyətə başlamışdır. 2017-ci il sentyabrın 2-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Lənkəran şəhərində «Cənub-Ar qo» MMC-nin çəltik zavodunun açılışında iştirak etmişdir. Zavod yeyinti məhsulu olan düyü

istehsalı ilə bağlı bölgənin müasir standartlara uyğun emal müəssisəsidir. Emal müəssisəsində istehsal olunan düyü məhsulları artıq «Made in Azerbaijan» brendi ilə xarici bazara çıxaraq ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. 2017-ci il sentyabrın 6-da Cəlilabad rayonunda «Avanqard» MMC-tinin dənli və paxlalı bitkilərin təmizlənməsi və qablaşdırılması zavodu istifadəyə verilmişdir. Zavod yerli xammal bazası əsasında fəaliyyət göstərir. Emal kompleksinin müasir standartlara cavab verən taxıl anbarı və dəyirmanı Türkiyə istehsalı olan avadanlıqlarla quraşdırılmışdır. Taxıl anbarının tutumu 10 min ton, müasir dəyirman kompleksinin emal gücü isə saatda 30 tondur. 2017-ci ildə rayonun yeyinti sənaye müəssisələrində 1174 ton meyvə-tərəvəz konservi, 750 ton çörək, 2301 ton qablaşdırılmış çay, 6,6 ton kərə yağı, 285 ton pendir və kəsmik, 2416 ton süd məhsulu, 156 ton dondurulmuş balıq məhsulu istehsal edilmişdir. 2003-2018-ci illərdə respublikanın Cənub-şərq bölgəsində 20-ə qədər böyük, 45-ə qədər isə orta və kiçik qida istehsalı zavodları yaradılmışdır.

Beləliklə, bölgədə Dövlət Proqramlarının icrası və yerli sahibkarlar tərəfindən qida məhsulları istehsal edən sənaye müəssisələri yaradılmışdır. Bölgənin kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə istehsallaşmasına baxmayaraq Lənkəran, Masallı, Astara və Cəlilabad inzibati rayonları ərazisində qida məhsulları istehsal edən emal zavodları yaradılmışdır. Bölgədə istehsal olunan yerli qida məhsulları xarici bazara çıxarılmışdır. Ölkədə istehsal olunan milli məhsulun artımında bölgənin istehsal çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına və dayanıqlığına şərait yaranmışdır.

Məmmədov Arif

professor

Mirzəyeva Jalə

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

arifmamedovarchaeo@gmail.com

jalemirzeyeva1999@gmail.com

Tarixin tədrisində zaman təsəvvürlərinin formalaşdırılması və xronologiyanın mənimsədilməsi üsulları

Xronologiya baş vermiş tarixi hadisələri zaman ardıcılığı ilə öyrənən və tarixə köməkçi vasitələrdən biridir. Tarixi hadisələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olduğundan cəmiyyətin inkişaf qanunlarını ancaq tarixi hadisələrin səbəb və nəticə əlaqələrini xronoloji ardıcılıqla dərk etməklə öyrənmək olar. Həmin əlaqələri bilmək, xronologiyayı dərk etmək onlar arasındakı əlaqəni başa düşməyə imkan yaradır, xronoloji tarixlərin yadda qalmasına kömək edir. Hadisələrin mahiyyətini başa düşməyən şagird onu tez unutsa da, əks halda o, xronoloji tarixləri yaxşı yadda saxlayır. Əlbəttə təlim prosesində elə məsələlər olur ki, onları mexaniki yaddaşa qəbul etmək lazım gəlir. Mühüm tarixi hadisələrin möhkəm mənimsənilməsi üçün onları başqa uyğun hadisələrlə qarşılaşdırdıqda məqsədə daha yaxşı nail olunur. Təlim prosesində şagirdlər təkcə tarixi hadisələrin xassələri və əlamətləri ilə deyil, eyni zamanda onların kəmiyyət cəhəti ilə, yəni hadisələrin miqdarı və böyüklüyü ilə də rastlaşırlar. Şagirdlərin tarixi təsəvvürlərinin düzgünlüyünün vacib şərti tarix kursunda rast gəldikləri əşyaların həcmi, miqdarını bilməkdən ibarətdir. Şagirdlərdə zaman təsəvvürlərinin formalaşması, hadisələrin ardıcılığı haqqında təsəvvürlərin təşəkkül tapması onların şəxsi təcrübəsinə əsaslanır. Beləki uşaqlar yaxşı başa düşürlər ki, prosesin başa çatması onun başlamasından sonra gəlir. Lakin şagirdin şəxsi təcrübəsi ilə tarix təlimində ardıcılıq və zaman münasibətlərinin dərk edilməsi arasında fərq çoxdur. Şagird öz şəxsi təcrübəsi əsasında dəqiqə, saat, sutka və il kimi zaman müddətləri haqqında təsəvvürə malikdir. Tarix təlimində şagird yüzilliyə, minilliyə rast gəlir və belə zaman müddətlərini öz təsəvvüründə əsk etdirə bilmir. Şagirdlərdə zaman təsəvvürlərinin və xronologiyanın mənimsədilməsinin müxtəlif üsulları mövcuddur. Tarixi

hadisələrin davametmə müddətinin göstərilməsi bu üsullardan biridir. Məsələn, Səfəvilər dövləti 235 il (1501-1736) mövcud olmuşdur. Müasir dövrdə isə illərin hesablanması bu üsulla da aparıla bilər. Məsələn, 30 il bundan əvvəl, yəni 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdi. Daxili əlaqə ilə bağlı olan iki və daha artıq hadisənin xronoloji müqayisəsi bu cür aparılır: Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasından 58 il sonra, 1468-ci ildə Ağqoyunlu dövləti təşəkkül tapdı. Tarixin Tədrisi prosesində xronologiyanın, eyni zamanda zaman təsəvvürlərinin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün təcrübədən çıxmış başqa üsullarda mövcuddur. Daha çox istifadə olunan üsullar müxtəlif formada xronoloji və sinxronoloji cədvəllərin tərtibi, vaxtın konkretləşdirilməsi, tarixi hadisələrin görkəmli şəxsiyyətlərin yaşadıkları dövrə görə qruplaşdırılması və s. aiddir. Zaman münasibətlərinin şüurlu sürətdə mənimsənilməsinə onların əyani ifadəsi kömək edir. Xronologiyayı şüurlu öyrətmək üçün istifadə edilən əyani vasitələrdən biri də “Xronoloji kassa”dır. “Xronoloji kassa” nı hazırlamaq üçün uzununu 50 sm, eni 20 sm olan bir parça götürülür və üzərində 4 cib düzəldilir. Ciblərin ağ, parçanın qırmızı olması daha məqsədə uyğundur. Birinci cibin üzərində “Tarix”, ikinci cibin üzərində “hadisənin məzmunu”, üçüncüdə “elm və mədəniyyət xadimləri”, dördüncüdə isə bu xadimlərin yaratdıqları əsərləri, memarlıq abidələri” yazılır. Ciblərə uyğun kartoçkalar düzəldilir. Hazırlanmış kartoçkalar ciblərə yığılmalıdır. Mövzu izah edildikdən sonra 4-5 dəqiqə vaxt saxlayıb şagirdləri kassada işlətmək lazımdır. Şagirdlərdən biri sinifin qarşısına gəlir və kartoçkalardan tapıb elan edir. Sonra kartoçkalar uyğun ciblərə qoyulur. Şagirdlərin biri sinif qarşısında çağırılır, birinci cərgədən məzmunu aid bir kartoçka götürülür, fikirləşir və ikinci cərgədəki kartoçkalardan cavab tapıb elan edir. Müəllim cavabı daha geniş etmək üçün şagirdə yardımçı suallar verir. Cavabların yoxlanılmasını müəllim ya başqa bir şagirdə tapşırır, ya da özü bu işi görür. Lazım gəldikdə isə bütün sinifin iştirakı ilə düzəlişlər edir. Xronologiyayı öyrətmək üçün istifadə edilən iş üsullarından biri “səssiz oyun” və ya “xronoloji loto”dur. Bunun üçün hər bir şagirdə zərf aldırılır, ona sığışa bilən kartoçkalar kəsib düzəltmək lazımdır. Kartoçkalar hər mövzu keçirilərkən hazırlanmalıdır, ona görə də dərslər keçirildikdə belə kartoçkaların sayı artır. “Səssiz oyun”u keçirtmək üçün 2-3 dəqiqə vaxt ayrılır. Burada müəllim kartoçkanın yazılmış tərəfini şagirdə göstərir. Şagirdlər kartoçkanın yazılmış tərəfini nümayiş etdirirlər. Müəllim sinifi nəzərdən keçirir və cavabları yoxlayır. Dərsdə belə oyunlardan istifadə etmək tarixlərin möhkəm yadda qalmasına, uzun müddət unudulmamasına kömək edir. Belə tapşırıqların üzərində işləmək şagirdlər üçün çox maraqlı olur, xronologiyanın mənimsənilməsi şüurlu yox, mexaniki yaddaş və əzbərləmə vasitəsilə həyata keçirilir. Mühüm hadisələrin təqviminin hazırlanması da xronologiyanın öyrənilməsi üçün mühüm vasitədir. Şagirdlər bir dəftər götürüb, axırncı vərəqlər qalmaqla onu baş tərəfdən 2 sm enində kəsir və sütunlara ayırırlar. Kəsilmiş vərəqlərin yuxarısında bir sütunda “yüzlük”, birində “il, ay və gün”, digərində “hadisə” sözləri yazılır. Dərs keçirilərkən də şagirdlər ən mühüm hadisələri və onların tarixlərini ardıcıl olaraq müvafiq sütunlarda qeyd edirlər. Müəllim vaxtaşırı olaraq dəftərləri yoxlayır və təqvim üzrə sorğu aparır. Xronoloji cədvəl formasında hazırlanan bu ən mühüm hadisələr təqvim tarixlərinin yaxşı yadda qalmasında böyük rol oynayır.

Məmmədov Arif

professor

Lənkəran Dövlət Universiteti

arifmamedovarchaeo@gmail.com

Müstəqillik illərində Azərbaycanın orta əsr abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlara dair

Tariximizin yazılı qaynaqların meydana gəldiyi andan sonrakı dövrə aid problemlərinin tədqiqində həm yazılı mənbələr, həm də arxeoloji qazıntıların nəticələrindən istifadə edilir. Başqa sözlə, yazılı qaynaqlarla arxeoloji tədqiqatların nəticələri bir-biri ilə uzlaşdıqda faktlar təsdiqini tapır. Bu baxımdan 1991-ci ildə Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyini əldə etməsi və 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı, elə həmin ildə də onun göstərişi əsasında Arxeologiya və Etnoqrafiya

İnstitutunun yaradılması milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsi və tarixi gerçəkliklərin üzə çıxarılmasında yeni bir səhifə açdı. Təsədüfi deyildir ki, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli maraqlarına cavab verən tarix elminin özəyi hesab edilən arxeologiya sahəsindəki nailiyyətləri də nəzərə alaraq yeni dərslərlərin yazılmasına böyük önəm verirdi. “Məktəbə gedən gənc gərək Azərbaycan tarixini bilsin, oxusun, öyrənsin. Amma o köhnə dərslərdən bunu öyrənə bilməz. Dərsləri də hərə öz istədiyi kimi yazmamalıdır. Gərək bizim xalqımızın tarixi yazılsın. Orta və ali təhsil məktəbləri üçün tarix dərslərləri yazılsın”. Bunun üçün isə ilk növbədə həmin məlumatları toplamaq, onları elmi süzgəcdən keçirmək vacib şərtidir. Bu faktı nəzərə alaraq AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Müstəqillik illərində Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindəki orta əsr yaşayış yerləri, onlara müvafiq qəbristanlıqlar, müdafiə istehkamları və s. abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərini genişləndirmiş, onların kifayət qədər əhatəli, peşəkar sahədə təsviri verilmiş, ayrı-ayrı abidələr üzərindəki epigrafiya mətnlər oxunmuşdur.

Dövlət müstəqilliyimizin bərpası və onun möhkəmləndirilməsi illərində bütün çətinliklərə baxmayaraq arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan Respublikasının işğal altında olmayan bütün ərazilərini əhatə edə bilmiş və yüksək elmi nəticələr əldə edilmişdir. Hər il 40-dan çox arxeoloji ekspedisiya ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif səciyyəli abidələrdə arxeoloji tədqiqatlar aparılıb ki, onların 30%-i orta əsr abidələrinin payına düşür. Müstəqillik illərində arxeoloji ekspedisiyaların maddi-texniki bazası və maliyyə təchizatı da səmərəli şəkildə yaxşılaşdırılmış, ekspedisiyaların səmərəli işləmələri üçün hər il Dövlət büdcəsindən lazımı qədər vəsait ayrılmışdır.

Müstəqillik illərində Vəli Baxşəliyevin Naxçıvanda, Arif Məmmədovun Gəncədə, Bərdədə, Salyanda, Astarada, Qafar Cəbiyevin Ağsuda, İsmayılıda, Kürdəmirdə, Tarix Dostiyevin Şəmkirdə, Mübariz Xəlilovun Qusarda, Təvəkkül Əliyevin Ağcabədidə, Mikayıl Mustafayevin İmişlidə, Balakəndə, Akif Quliyevin Şamaxıda, Taleh Əliyevin Oğuzda, Mingəçevirdə, Məmmədəmin Rəcəbovun İsmayilli rayonları ərazisindəki orta əsr abidələrində apardıqları arxeoloji tədqiqatlar xüsusilə qeyd edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində də Azərbaycanda arxeologiya elminin inkişafına diqqət daha da artırılıb. Ölkə Prezidentinin bilavasitə Bərdə (A.Məmmədov), Salyan (A.Məmmədov), Tovuz (F.Quliyev), Quba (Q.Ağayev) və s. arxeoloji ekspedisiyalarının fəaliyyəti ilə yerində tanışlığı və onlara yüksək qiymət verməsi, abidələrin öyrənilməsinə bərpada nəzərdə tutulduğundan artıq vəsaitin ayrılması, bəzi abidələrin tədqiqatdan sonra bərpa və konservasiya edilməsi görülmə işlərin nəticəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

II Qarabağ müharibəsində qazanılan Qələbə işğaldan azad olunmuş orta əsr abidələrinin də arxeoloji tədqiqatlara cəlb edilməsinə və tariximizin daha da zənginləşməsinə şərait yaradacaq.

Nəcəfov Əlizadə
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
ADPU Ağcabədi filialı
elizade.necəfov@bk.ru

Dövlət və xalqın birliyi qələbəmizin əsasıdır

Xalqımızın zəfər tarixinə düşən əlamətdar günlər çoxdur. Bu tarixin, yəni Böyük zəfərin müqəddiməsi hələ 2016-cı ilin məlum aprel savaşı qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə Ermənistanın hərbi-siyasi hakimiyyətini xəbərdar etmişdir ki, əgər onlar bir də bizim işğal etdikləri ərazilərimizdən təkrar mülki əhalimizə hücum etsələr cavab bundan da ağır olacaq. Erməni hərbiçilərinin valideynlərinə, xüsusilə onların analarına təkrar-təkrar xəbərdarlıq etmişdir ki, əgər erməni əsgəri ölmək istəmirsə bizim torpaqlardan, Qarabağdan rədd olub çıxıb getsinlər, əks təqdirdə onların vəziyyəti çox acınacaqlı olacaqdır.

Vətən müharibəsindəki qələbəmizin əsası məlum aprel müharibəsindən başlayır. Çünki, 2016-cı ilin aprel və 2020-ci ilin iyun ayındakı Tovuz hadisələri Azərbaycan silahlı qüvvələri üçün sanki, bir döyüş sınağı oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ikinci Qarabağ müharibəsinə kimi olan dövrdə dünyada və ölkə daxilindəki ictimai-siyasi vəziyyəti təhlil edərəkən həmişə aşağıdakı fikirləri xüsusi qeyd edirdi: O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildəndən sonra Qarabağ məsələsinə daha diqqətlə yanaşmağa başlamış və bu konflikt ətrafında ona çox şeylər məlum olmuşdur. Məlum olmuşdur ki, Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli göründüyü kimi də çox sadə deyil. Səbəb isə bundadır ki, bu münaqişəni güya sülh yolu ilə həll edəcək ATƏT-in Minsk qrupu, orada cəmləşən dünyanın böyük güc dövlətləri əslində bu münaqişənin həllində maraqlı deyil, əksinə onun dondurulmuş vəziyyətdə, yəni, Azərbaycanın 20% ərazisinin Ermənistan dövlətinin işğalı altında saxlanılmasına çalışırlar. Buna görə də Prezident İlham Əliyev 12 aprel 2021-ci il tarixində “Hərbi Qənimətlər Parkı”nın açılışındakı çıxışında qeyd etmişdir ki, mən bu məkrli həqiqəti müəyyən etdikdən sonra belə bir qərar verdim ki, 2003-cü ilə kimi Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı nə danışıqlar olubsa onlar artıq tarixdə qaldı. Danışıqlara yeni formatda başlamalıyıq və bizim mövqeyimiz Azərbaycanın ərazi bütövlüyü barədə qəti və dəyişməz olaraq qalmalıdır.

Keçən 17 il ərzində demək olar ki, Azərbaycan ordusu hər gün müharibəyə, işğaldakı ərazilərimizi düşməndən azad etməyə hazırlanmış, bunun üçün hər il dövlət tərəfindən külli miqdarda vəsait ayrılmış, ordunun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, döyüş qabiliyyəti, peşəkarlığı, xidmət və məişət şəraiti yaxşılaşdırılmış, kadr potensialı peşəkarlarla komplektləşdirilmiş, hərbi-texnikanın, silah-sursatın dünyadakı ən son və yaxşı nümunələri alınaraq ordunun istifadəsinə verilmişdir.

Ölkə prezidenti İlham Əliyev “Hərbi Qənimətlər Parkı”dakı çıxışında bu barədə isə belə demişdi: “İkinci Qarabağ müharibəsinə hazırlaşmalı idik və hazırlaşdıq. Siyasi sabitlik, vətəndaş birliyi təmin edildi. Xalqın dəstəyini hiss edərək çox inamlı islahatlar aparıldı və siyasi müstəvidə artıq vəziyyət sağlamlaşdı. Beynəlxalq müstəvidə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən bizə sərf edən önəmli qərarlar və qətnamələr qəbul edildi”...

Müharibə ərəfəsində ölkədə siyasi vəziyyət tədricən balanslaşdırılmış iqtidar, xalq və müxalifət birliyi təmin olunmuşdur. Respublikanın iqtisadi qüdrətini inkişaf etdirmək üçün çoxsaylı beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli layihələr hazırlanmış, neft və qaz kəmərləri çəkilmiş, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu inşa edilmiş, ölkənin enerji resursları daha da inkişaf etdirilmişdir. Beynəlxalq aləmdə Dağlıq Qarabağın işğalı ilə bağlı BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 4 mühüm qətnaməsindən başqa BMT Baş Assambleyasının qərarı, Qoşulmama Hərəkatının Qətnamələri, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, Avropa Parlamenti, Avropa Şurası Parlamenti və başqa nüfuzlu təşkilatlar da həmişə Azərbaycanın haqq işinə düşmən mövqeləri, ikili standartlara yanaşsalar da, həyata keçirilən siyasi fəaliyyətin nəticəsində onlar da məcbur qalaraq ərazi bütövlüyümüzə dəstək nümayiş etdirdilər. Müharibənin gedişində ölkə prezidenti dünya ictimaiyyətinə və jurnalistlərə müharibənin gedişi barədə məlumat verərək əsl həqiqəti bir daha onların diqqətinə çatdırması, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən siyasi partiya liderlərinin başlanmış olan Vətən Müharibəsində ölkə prezidentinin siyasi fəaliyyətini dəstəkləmələri, dost dövlətlərin, xüsusilə, Türkiyə, Pakistan və digər qonşu dövlət rəhbərlərinin Azərbaycana dəstək olmaları, ölkəmizdə yaşayan çoxsaylı xalqların, milli azlıqların, etnik qrupların və azsaylı xalqların nümayəndələrinin, doğma vətənləri olan Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrundakı mübarizəyə qalxması Vətən Müharibəsindəki qələbəmizin əsas şərtlərindəndir.

İkinci Qarabağ müharibəsində hamılıqla qələbəmizin təmin olunmasında gənclərimizin vətənpərvər ruhda tərbiyə olunması ən vacib məsələlərdən biri olmuşdur. Bu barədə danışarkən ölkə Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “İkinci Qarabağ müharibəsi göstərdi ki, bu sahədə də böyük uğurlar əldə edilib”.

Artıq xalqımızın ikinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri haqqında geniş təsəvvürü var, itkilərimiz və nailiyyətlərimiz göz qabağındadır. Müharibənin gedişində xalqımız ordu ilə bir idi, hər bir ölkə vətəndaşı döyüşləri izləyir və alınan qələbə xəbərlərindən fərəhlənirdilər. Bütün bunlara görə də Prezident, Xalq və ordunun birliyi qələbəmizin əsas təminatçısı oldu.

Müharibənin gedişində Azərbaycan ordusunda bir nəfər də fərari olmadığı halda, düşmən Ermənistan ordusunda 10 min fərari oldu. Ermənistan ordusu müharibə dövründə bir dəfə də olsun uğurlu əməliyyat aparmadı, amma Azərbaycan ordusu 44 günlük müharibə zamanı gün ərzində bir dəfə də olsun geriye addım atmadı. Döyüşlərdə 3 minə yaxın itkimiz olsa da şanlı ordumuz müharibəni qələbə ilə başa vurdu.

İkinci Qarabağ müharibəsi bizim şanlı tariximizdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi: “Xalqımız bu müharibə ilə bağlı əbədi qürur hissi keçirəcək, biz müzəffər xalq kimi özümüzü dünyada təsdiq etmişik. Ermənistan isə məğlub edilmiş ölkədir, bizim qarşımızda diz çökmüş ölkədir, başını, boynunu bükmüş ölkədir və həmişə belə olacaq”.

Vətən Müharibəsində şanlı tarix yazmış hərbiçilərimizlə görüşlərinin birində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev üzünü Azərbaycan gənclərinin nümayəndələrinə tutaraq demişdir: “Siz xalqımızın üzünü ağ etmisiniz, dünya azərbaycanlılarının üzünü ağ etmisiniz. Bizim qələbəmiz təkcə xalqımızın qələbəsi deyil, bütün türk dünyası bizim qələbəmizlə fəxr edir. Biz yeni reallıq yaratmışıq. Bu gün hər kəs bizimlə hesablaşmalıdır və hesablaşacaqdır”. Çünki, dəmir yumruq istənilən anda düşmənin başını əzməyə hazırdır.

Nuriyeva Arzu
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
arzu.agayeva.1990@inbox.ru

Vətən müharibəsində qazanılan qələbədə ailənin rolu

1991-ci ilin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda milli ordunun yaradılması ilə atılan addımlar bir nəticə vermədi. Ölkə rəhbərliyində təmsil olunan siyasi partiyaların hərəsi özünə bir müdafiə dəstəsi yaratmışdı, vahid komandanlıq yox idi. Belə bir ağır şəraitdə xalqımızın ziyalıları düzgün qərar verərək ümid yeri olan ulu öndər Heydər Əliyevə Bakıya, hakimiyyətə qayıtması ilə bağlı müraciət etdilər. Xalqın çağırışına hörmətlə səs verən Heydər Əliyev Bakıya qayıtması ilə bağlı tarixi qərar verdi. Beləliklə, 15 iyun 1993-cü il Azərbaycanın tarixinə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. Bütün sahələrdə olduğu kimi, xüsusilə də ordu quruculuğu sahəsində aparılan islahatlar daha da sürətləndirildi. Yeni inkişaf dövrü başladı. Ulu öndər Heydər Əliyev bir neçə illər bundan öncə xalqa müraciətində demişdi: "İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm". Ulu öndərin uzaqgörənliklə söylədiyi dahiyənə fikirlər həyatda bir daha özünü doğrultdu. Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirən, onun ideyalarını inamla həyata keçirən cənab İlham Əliyev dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri tərəfindən ölkəmizin qıbtə olunacaq inkişafını təmin etdi. Genişmiqyaslı görülən işlərin içərisində güclü sosial-iqtisadi əsəslərə arxalanan modern ordu quruculuğu bir çox ölkələrin, o cümlədən mənfur düşmənlərimizin də diqqətini cəlb etdi. Bu inkişafdan narahat olan düşmən hədə-qorxulara, yersiz siyasi və hərbi addımlara, hücumlara yol verdi.

Azərbaycan Ordusunun əsgərləri ötən il sentyabr ayının 27-də Ermənistan dövlətinin törətdiyi növbəti hərbi təxribatın qarşısını qətiyyətlə alaraq, ildırım sürəti ilə əks hücumla keçdilər. Bir-birinin ardınca Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı rayonları, Tərtərin, Xocalının, Xocavəndin kənd və qəsəbələri azad edildi. Hər gün cəbhədən Azərbaycan əsgərinin qələbə dolu müjdələrini İlham Əliyev şəxsən özü xalqa çatdırmaqla, daha böyük uğurlara səslədi və nəhayət noyabrın 8-də 28 illik həsrətdən sonra Qarabağın mirvarisi Şuşanın rəşadətli Ordumuz tərəfindən işğaldan azad edilməsi İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın ən mühüm qələbələrindən biri oldu və Vətən müharibəsinin taleyini həll etdi. Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycan tarixinin ən şərəfli səhifələrini yazdı, Qələbə qazandıq.

Vətən müharibəsi dövründə biz həm də böyük bir xalq, dövlət olaraq birlik və həmrəylik nümayiş etdirdik. Bütün dünya xalqımızın əsl gücünü, əzəmətini bir daha gördü, ölkəmizi yenidən

tanıdı. Düşmənə qarşı mübarizədə dinindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hamılıqla ortaya vahid iradə qoya bildik. Hər bir azərbaycanlı ailəsi torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsinin sevinc və qürurunu yaşadı.

Azərbaycanlı ailəsində böyüyən, milli adət-ənənələrimizə dərin məhəbbəti olan əsgərlərimiz əsl qəhrəmanlıq nümunələri göstərdilər. Döyüşlərə böyük fəxarətlə və əzmlə qatılaraq, son damla qanlarını belə vətənə, torpağa halal etdilər. Analar, atalar öz övladlarını döyüşə göndərərək şivən qoparmadılar, “Öncə Vətən”, balalarını isə bu torpağa qurban dedilər. Şəhid, qazi ailələrimiz övlad itkisinə, acısına baxmayaraq qürurla “Təki Vətən sağ olsun” dedilər. Övladlarının vətən uğrunda, torpaq uğrunda şəhid olduqları üçün qürur duyduqlarını bildirdilər. Çoxuşaqlı ailələrdən bəzən bir neçə nəfər əsgər eyni zamanda döyüşdü, şəhid oldu. İgid əsgərlərimiz hücumu keçəndə təkcə qardaşının, doğmalarının deyil, Vətən uğrunda qəhrəmanlıq göstərərək şəhidlərin adı ilə hücumu keçdilər, qisas aldılar.

Azərbaycan dövləti müharibə iştirakçılarını hər zaman diqqətdə saxlayır, onlara diqqət və qayğı göstərir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyindəki Sosial Xidmətlər Agentliyi 44 günlük Vətən Müharibəsi dövründə erməni terrorundan zərər çəkən şəxslərlə, ailələrlə görüşərək, onların ehtiyaclarını öyrənirlər. Ehtiyac duyduqları sosial dəstək tədbirləri müəyyənləşdirirlər.

Bütün bunlarla yanaşı, müharibənin öz acı şərtləri vardır. Acı reallıq da olsa müharibənin yaratdığı travmalar, buraxdığı izlər uzun müddət yaddaşlardan silinmir. Müharibənin ağrı-acısını gören hər bir insanın, oğul itirən ana-atanın, həyat yoldaşını, sevgilisini itirən gənc xanımların, ata deyə yol gözləyən, hadisələrdən baş açə bilməyən körpə fidanların, şəhid övladı kimi dünyaya gələnlərin ciddi şəkildə sosial-pedaqoji, sosial-psixoloji reabilitasiyasına böyük ehtiyac duyulur. Bu işdə sosial psixoloqların, sosial-pedaqoqların üzərinə daha böyük yük düşür. Elmi pedaqoji prinsiplərə əsaslanan reabilitasiya işinin məqsədyönlü təşkili, xüsusilə də çoxuşaqlı ailələrə sosial-pedaqoji dəstək yolları öz həllini tapmalıdır.

Pirquliyeva Qənirə

dosent

Şükürov Nəriman

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

p_qanira@hotmail.com

nariman_shukurov98@mail.ru

Tarix dərslərinin tədrisində layihə metodlarının tətbiqi

(Səfəvi-Osmanlı münasibətləri müstəvisində)

Bu layihənin tərtibində I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini götürürük. 1578-1590-cı illərdə Osmanlı dövləti tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımızın azad edilməsi yolunda I Şah Abbasın apardığı daxili və xarici siyasəti olduqca müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla Səfəvi-Osmanlı münasibətləri tarixində xüsusi mərhələni təşkil edir. Əsas tarixi hadisələrin xronologiyası: 1590-cı il İstanbul sülh müqaviləsi, Səfəvi şahı: I Şah Abbas və Osmanlı sultanı: III Murad. 1603-1612-ci illər müharibəsi, Səfəvi şahı: I Şah Abbas və Osmanlı sultanı: I Əhməd, Sərab sülhü ilə nəticələnmişdir. 1616-1618-ci illər müharibəsi, Səfəvi şahı: I Şah Abbas və Osmanlı sultanı: I Mustafa, II Osman, Mərənd sülh müqaviləsi ilə nəticələnmişdir. 1622-1623, 1624-1626-ci illər müharibələri, Səfəvi şahı: I Şah Abbas və Osmanlı sultanı: IV Murad.

1587-ci ildə xarici hücumların və daxili çəkişmələrin Azərbaycan Səfəvi dövlətini sarsıtdığı bir vaxtda Abbas Mirzə Mürşüdqulu xan Ustaclı başda olmaqla türk-qızılbaş əmirlərinin köməyi ilə

şahlıq taxtına oturdu. I Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illərində dövlətin həm daxili, həm də xarici vəziyyəti olduqca gərgin idi.

1586-1589-cu illərdə təqribən bütün Azərbaycan ərazisi Osmanlı ordusu tərəfindən təcridən ələ keçirildi və osmanlıların uğurlarını Özbək hakimlərinin Xorasana basqınları təmin etdi. Bu dövrdə ölkədə qızılbaş əmirləri arasındakı çəkişmələrin davam etməsi, şərqdən özbəklərin və qərbdən Osmanlı təhlükəsinin davam etməsi I Şah Abbası sultanla sülh danışıqlarına başlamağa vadar etdi. Türkiyə tarixçilərinin fikrincə, Osmanlı dövlətinin də sülh bağlaması üçün önəmli səbəbləri olmuşdur. Uzun müddət davam edən hərbi əməliyyatlar maddi cəhətdən dövlətə böyük ziyan vurmuş, fəth olunan ərazilərdən əldə olunan gəlir xərcləri ödəmirdi, alınan sərt tədbirlərə baxmayaraq, sərhəd qalalarında fərarilik artmış, əsgərin intizamı azalmış və qiyamlar yüksəlmişdi. Buna görə də, sülh bağlanması iqtisadi, hərbi-siyasi baxımdan zəruri olmuşdu.

I Şah Abbas yaxşı dərk etmişdi ki, Qızılbaşlar arasında olan ixtilaflar və orduda hərəc-mərclik olduğu bir vaxtda şərqdə özbəklərlə və qərbdə osmanlılarla döyüşə bilməyəcəkdir. Ona görə də osmanlılarla sülh sazişi imzalandı və bu sülh sazişində osmanlıların tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Eyni zamanda, Osmanlı dövləti də sülh bağlamağın marağında idi. Belə ki, uzun sürən müharibələr Osmanlı dövlətində maliyyə çətinlikləri yaratmış və tutulan torpaqları əldə saxlamaq üçün xeyli güc tələb olunurdu. Hər iki tərəf barışıq əldə etməkdə maraqlı idi.

Səfəvi dövləti ilə Osmanlılar arasında 1590-cı ildə İstanbulda bağlanmış sülh sazişi nəticəsində imperiyanın qərbində bəzi ərazi, o cümlədən Azərbaycandan əlavə, Gürcüstan, habelə bir çox qərb vilayətləri Osmanlı dövlətinə verildi. İstanbul sülh müqaviləsinin nəticəsində Azərbaycan Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında bölündü. Belə ki, Qarabağ, Şirvan, Təbriz, Marağa, Sərab və onların qərbində yerləşən digər torpaqlar Osmanlı tərəfində, Xalxal, Qaracadağ, Ərdəbil və Lənkəran isə Səfəvilərdə qaldı.

Sülh müqaviləsinə bağlamaqla I Şah Abbas fürsətdən istifadə edib ordunu yenidən qurdu, möhkəmləndirdi və şərqdə isə özbəklərin hücumlarının qarşısını aldı.

I Şah Abbas qızılbaşlardan ordunun əsasını təşkil edirdilər, sayları 200 min nəfər idi, qulamlardan – yeniçəri nümunəsində yaradılmış qvardiya idi, tüfəngçilərdən – sayı 12 minə çatırdı və artilleriya-topçulardan ibarət müxtəlif dərəcəli qoşun növləri təşkil etdi. O, odlu silahla təchiz edilmiş 44 min nəfərlik qüdrətli nizami ordu yaratdı. Ölkə daxilində siyasi sabitliyə nail olundu. Eyni zamanda, I Şah Abbas İngiltərə, Fransa, Almaniya, Rusiya, İspaniya, Roma papası ilə diplomatik əlaqələr yaratmağa çalışırdı. Səfəvi-Osmanlı müharibələrində I Şah Abbas bir çox hallarda hərbi zərurətdən irəli gələrək “yandırılmış torpaq taktikası” tətbiq etmişdir. Uzun müddət davam etmiş Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmasının kəskinləşməsində hərbi-strateji, ideoloji, iqtisadi və b. səbəbləri var idi.

XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda Osmanlı hakimiyyəti zəiflədi və 1603-1612-ci illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri Səfəvilərin tam qələbəsi ilə başa çatdı. Beləliklə, bütün Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, qismən də Dağıstan yenidən Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi. 1612-ci il oktyabrın 17-də Sərab şəhərində Osmanlı dövləti ilə müqavilə imzalandı, bu müqaviləyə əsasən demək olar ki, 1555-ci il sülhü bərpa edildi. Lakin Sərab sülhü Səfəvi-Osmanlı dövlətləri arasındakı sərhəd məsələlərini qəti olaraq həll etmədi.

I Şah Abbasın uğurlarını Osmanlı Sultanı I Əhməd (1603-1617) narazılıqla qarşıladı və tərəflər arasında bağlanmış Sərab müqaviləsinə (1612) pozub, Qafqazı yenidən tutmağı qərara aldı. Qafqazı tutmaq məqsədi ilə 100 minlik Osmanlı ordusu 1616-cı ildə Ərzurumdan Təbrizə doğru hərəkət etməyə başladı lakin az sonra istiqaməti dəyişərək şimala doğru hərəkət edərək Çuxur-Səədin mərkəzi İrəvanı mühasirəyə aldılar. I Şah Abbasın göstərişi ilə İrəvana qoşun göndərildi, qızılbaşlar osmanlılara ərzaq, sursat gətirilməsinin qarşısını alıb, onları mühasirədə saxlamaqla

məğlub etmək istəyirdilər. Xəlil paşanın başçılıq etdiyi Osmanlı ordusu 40 minə yaxın döyüşçü itirərək geri çəkilməyə məcbur oldu.

Xəlil paşa I Şah Abbasın əsas qüvvəsi ilə həlledici savaşa girmək istəyirdi, ancaq savaş qaydalarını gözəl bilən I Şah Abbas Osmanlı ordusunu boşaldılmış bölgələrdəki çətin yollarla arxasınca aparıb yorurdu. Xəlil paşanın yorğun düşmüş 50 minlik qüvvəsi Ərəşdəbanla Saqam çayı arasındakı Sınıq körpü yaxınlığında I Şah Abbasın qoşunu ilə qarşılaşdılar. Osmanlı ordusu bu savaşda 15 min nəfərə yaxın itki verərək məğlub oldu. Bundan sonra Xəlil paşanın I Şah Abasa təklifi ilə tərəflər arasında Mərənddə 1618-ci ildə 1612-ci il Sərab müqaviləsinin şərtləri əsasında müqavilə bağlandı.

Beləliklə, barışıqdan xeyli sonra Osmanlı dövlətində daxili çəkişmələr başlandı. Bu fürsətdən istifadə edən I Şah Abbas 1622-1623-cü illərdə Ərəb İraqına qoşun yeridərək Bağdad, Kərbəla, Nəcəf şəhərlərini tutdu. Eyni zamanda Çuxur-Səəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacar isə Osmanlı tabeliyində olan Axısqanı ələ keçirdi.

Pirquliyeva Qənirə
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
p_qanira@hotmail.com

Parfiya və Azərbaycanın erkən dövlətlərinin iqtisadi əlaqələrinin tarixşünaslığından

Azərbaycanın-Qafqaz Albaniyasının və Atropatenanın antik dövr tarixində hələ də bir çox problemlərin elmdə öz həllini tapmadığı dövr Parfiya- Arşakilər zamanıdır. Amma tariximizdən təxminən 500 ili tam olaraq, öyrənmədən bizlər, həm də ilkin dövlətlərimizin mühüm tarixi məsələlərini, o cümlədən iqtisadi münasibətlərini araşdırma bilmirik. Bu o deməkdir ki, Parfiya tarixini olduğu kimi araşdırma bilməsək, öz tariximizin təxminən yarım minillik dövrünü öyrənmə bilmərik.

Arşak-Ərsak-Parfiya dövlətinin araşdırılmasına ciddi maraq XVIII əsrin sonlarından, yəni elmin inkişafının əsas pillələrindən olan dövrdə və məkan olan Avropada başlasa da, hələ antik dövrdən ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin əsərlərində araşdırmaya cəlb etdiyimiz mövzu barədə müəyyən məlumatlar vardır. Bu məlumatların bir qismi vətənimizin miladdan öncəki tarixini bir də bu kontekstdən baxışına bəzi köməklik göstərir. Belə ki, xalqımızın etnogenezində yaxından iştirak edən bir çox etnoslar, etnik qruplar haqqında əsasən tarixi etnoqrafiya elminin araşdırmalarında məlumatlar vardır. Azərbaycan arxeologiya elminin, əsasən keçən əsrdə həyata keçirdiyi araşdırmaların nəticələrinə görə etnos məsələsi hələ çox az araşdırılmaqdadır. Bu səbəbdən antik dövrün alimlərinin əsərlərində olan məlumatların bir daha Parfiya dövlətinin coğrafiyası, yaranma tarixi və digər mühüm tarixi-mədəni münasibətlərin qismən də olsa öyrənilməsi, günümüzdə aktual problemlərdən birinin araşdırılmasında müəyyən əhəmiyyəti ola bilər.

Miladdan öncə I minilliyin əvvəllərində Roma, Parfiya, Kuşan dövləti və Çinin Xan sülaləsi hakimiyyəti zamanı bütün sivil Oykumeni (Avropa və Asiya-P.Q.) Atlantikdən Sakit okeana qədər olan böyük ərazini öz aralarında bölüşdürürlər. Amma bu bölgü “kvartetinin” hər bir üzvünə qanla, müharibələr, çaxnaşmalarla dolu, uzun yoldan sonra nəsib oldu. Belə ki, beş yüz ildən bir qədər artıq Roma İtaliya tayfaları ilə Epir, Karfagen, Makedoniya ilə müharibələr aparmış, nəticədə e.ə. III-II yüzilliklərdə Aralıq dənizi sahillərində qüdrətli bir dövlət olaraq, güclənmiş və genişlənmişdi. Təxminən bir o qədər vaxt bir-biri ilə döyüşən Çinin kiçik hökmdarları e.ə. III əsrin sonunda Xan sülaləsinin başçılığı ilə birləşmiş Çin dövlətini yaratmışdı. Böyük Kuşan dövləti belə əcdadlarının yaratdıqları Yunan-Baktriyanı dağıtdıqdan təxminən 200 il sonra meydana gəlmişdi. Parfiya kiçik Parfiya adlı ərazidə Arşakın bura hücumundan 120 il sonra artıq Fərat və Amudərya çayları arasında böyük imperiyaya çevrilmişdi. Bu imperiyanın ömrü bəzi ehtimallara görə 300 ildən artıq

davam etmişdi. Ümumilikdə Azərbaycan numizmatika elmində rəsmi qeydiyyatdan keçən yeddi ədəd zəngin sikkə dəfinələri və yüzlərlə tək-tək tapılan sikkələr numizmatlar tərəfindən araşdırılaraq, elmi ictimaiyyətə məqalələr, yaxud da monoqrafiyaların ayrı-ayrı bölmələrində öz yerini tapmışdı. Bu numizmatik artefaktları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək, təsnifatını aparmaq mümkündür:

1. Cənubi Qafqazda müasir Gürcüstanın dağlıq və Qara dəniz sahilləri istisna olaraq, Parfiya dövlətinin sikkələri statistik analizlərə görə daha çox etnik Azərbaycan ərazisindən, həmçinin indiki Ermənistan, İranın cənubunda tapılmışdır. Təkcə Xınıslı dəfinəsində 162 ədəd, Şirvan (keçmiş Əli-Bayramlı) dəfinəsindən 110 ədəd Parfiyaya aid olan nəfis sikkələr araşdırılmışdı. Qəbələ və Bərdə dəfinəsinin tərkibindəki bu cür sikkələr e.ə. II əsrin sonlarından yerli “oxşatma”, yaxud da “varvar” tipli sikkələrin ümumiyyətlə zərb işinin dayandırılması və bununla yanaşı qısa müddətdə dövriyyəyə daxil olan selevkilərin klassik yunan draxma və tetradraxmaları Parfiya dövlətinin iqtisadi siyasəti nəticəsində dövriyyədən sıxışdırılıb çıxarılmış və bütövlükdə bazarlarda və bütün iqtisadi münasibətlərdə Parfiyanın sikkələrindən həm daxili, həm də xarici ticarət əlaqələrində də istifadə edilmişdi. Bundan başqa xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. II əsrin sonu və bütövlükdə I əsrdə Parfiyanın fasiləsiz, işlək və mərkəzi zərbcəxanası Ekbatanda-müasir Həmədanda, Atropatənin qədim paytaxt şəhərlərində yerləşərək, bütün dövləti pullarla təmin etmişdi. Maraqlıdır ki, bu tarixlərdə Ekbatan zərbcəxanasının monoqramı A hərfi ilə, yəni dövlətin adı olan Atropatən kimi zərb edilmişdi. Bu prosesin səbəbləri sırasında Parfiya hökmdarı I Mitridatın hakimiyyəti zamanı qədim Midiyanın ərazisinin bütövlükdə, o cümlədən gümüş yataqlarının ələ keçirilməsi olmuşdu. Bu tip zərb işi II Mitridatın hakimiyyəti (e.ə.281-266) zamanı böyük uğurla davam etmişdi. Onun adından Ekbatanda zərb edilən sikkələr Naxçıvanda Xaraba Gilanda, Cəlilabadda, Bərdədə Şatırlıda, İsmayılıda Nyüdidə, Şamaxıda Çuxuryurdda, Fizulidə Horadizdə və digər yerlərdə xeyli sayda aşkar edilmişdi.

2. Maraqlıdır ki, hələ keçən əsrin ikinci yarısında aşkar edilən məşhur Xınıslı dəfinəsində digər pul vahidləri ilə birgə II Mitridatın draxmalarının “oxşatmaları” belə alimlər tərəfindən təyin edilmişdi. Bundan başqa, ərazimizdə hər iki Mitridatın gümüş draxmalarının klassik saxta növləri belə tapılmışdı. Bu cür faktlar yerli əhalinin adı çəkilən dövlətlərdə Parfiya sikkələrinə olan böyük marağı, alqı-satqıda böyük inamı, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, həm də Parfiyanın intibah dönəmində yerlərdə, o cümlədən bizim qədim dövlətlərimizdə göstərilən illərdə sikkə çatışmazlığının yaranması ola bilər. Demək hər iki dövlət Parfiyanın tam olaraq təsiri və ya nüfuz dairəsində olmaqlarına baxmayaraq, müəyyən statusa, o cümlədən bütün imperiyanı sikkələrlə təmin edəcək qədər yüksək iqtisadi hüquq malik olmuşlar ki, bu zaman da bəzi hallarda hətta yerli hökmdarlara öz adlarından daxili bazar üçün pul işini həyata keçirməyə icazə verilmişdi. Bu qəbildən Andraqoron, Artavazın portretləri olan gümüş draxmaları misal kimi göstərmək mümkündür. Demək zaman-zaman həm Atropatəna, həm də Albaniyanın Parfiyanın mərkəzi hakimiyyətindən yalnız nominal asılılığı olmuşdu.

3. Sasanilərin işğalına qədər hər iki dövlət idarəçiliyi yerli sülalələr tərəfindən idarə edilmişdi. Bununla belə imperiya daxilində ticarət münasibətləri əsasən Parfiyanın mərkəzi zərbcəxana məhsulları ilə təmin edilirdi. Bura Ekbatanda zərb edilib, bütün parfiya ərazisində tədavüldə istifadə edilən gümüş draxmaları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan, yaxud da Qafqaz Albaniyası adlı dövlətimizdə isə yerli zərb işi yalnız ehtiyac yarandıqda “oxşatma” sikkələrin zərb işi həyata keçirilirdi.

Rəsulova Yasəmən
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
tecrube.ldu@mail.ru

Azərbaycanda xalq, dövlət və ordu birliyi

90-cı illərdə ölkədə yaranmış boşluqdan, hakimiyyətsizlikdən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarının işğalını həyata keçirən erməni qəsbkarları əslində cəsur oğullarımızın əsl gücünü, nəyə qadir olduğunu indi gördülər. Həmin illərdə nə nizami ordu, nə də vahid komandanlıq vardı. Özünü müdafiə dəstələrinə başçılıq edən qeyri-peşəkarlar isə xalqı qırğına, fəlakətə sürükləyirdilər. Bütün bunların acı nəticəsi olaraq torpaqlarımızın 20 faizi uzun illər düşmən tapdağına çevrildi...

15 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı yeni bir dövrün, inkişaf və tərəqqinin əsasını qoydu. Ən önəmli məsələ müstəqil Azərbaycan dövlətinin maraqlarını qorumağa qadir olan ordu quruculuğu oldu. Ordumuzun əsaslı dəyişməsi və yeniləşməsi, bütün islahatlarının öndə durmasını ardıcıl siyasətə çevirən Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində ordu quruculuğumuzun əsası qoyuldu. Daha sonralar isə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev ordu quruculuğu sahəsində bu ideyaları rəhbər tutaraq daha da inkişaf etdirdi.

Modern ordu quruculuğu sahəsində Azərbaycan dövlətinin uzun illərdir apardığı məqsədyönlü siyasət öz nəticəsini göstərdi. Əsl vətənpərvər, yeni gənc nəsil tərbiyə olundu. Vətənə sevgi, düşməyə nifrət hissi ilə yetişən bu gənc nəsil rəşadətli Azərbaycan ordusunun əsasını təşkil etdi. Şanlı ordumuz 44 günlük Vətən müharibəsində düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirməklə ağır məğlubiyyətə uğratdı. Gənclərimizin Vətən torpağına olan sonsuz məhəbbəti, onun uğrunda misilsiz qəhrəmanlıqları Vətən tarixinin ən Şərəfli anı, Şanlı Qələbəmiz oldu. Bu amalla tərbiyə olunan gənc nəsilə bağlı Dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin Yeni Azərbaycan Partiyasının VII qurultayındakı fikirləri çox dəyərlidir və diqqətəlayiqdir: “Torpaqlarımızın azad edilməsində bütün nəsillərin nümayəndələri uğurlu fəaliyyət göstərmiş, ancaq döyüşdə iştirak edənlərin mütləq əksəriyyəti 2003-cü ildə mən hakimiyyətə gələndə uşaq olan insanlardır. Onlar yetişib, onlar vətənpərvərlik və fədakarlıq göstərərək canlarından keçdilər, şəhid oldular, qazi oldular, qəhrəmanlıq göstərdilər və tarixi ədaləti bərpa etdilər”.

Cəbhə xətti boyunca bütün istiqamətlərdə düşmənin müdafiə istehkamını ildırım sürətilə dağıdan qəhrəman ordumuz 44 gün müddətində torpaqlarımızı erməni işğalından azad edərək xalqımıza böyük tarixi qələbənin sevincini yaşatdı. Qəhrəman döyüşçülərimizin güclü həmləsi qarşısında diz çökən məğlub erməni ordusunun komandanlığı biabırçı məğlubiyyət aktına imza etməli oldu.

Vətən Müharibəsi bir çox dünya ölkələri üçün peşəkar komandanlıq nümunəsi oldu. Bu böyük qələbəni biz Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanının rəhbərliyi altında formalaşmış güclü ordumuzun, əsgər və zabitlərimizin vahid komandanlıq ətrafında sıx birləşməsi, vahid yumruq olması ilə əldə etdik. Uğurlarımızı təmin edən bu yumruq birliyi Müzəffər Ali Baş Komandanımızın dahiyənə yazılmış Qələbə adlı şah əsərinə çevrildi. Eyni zamanda Böyük Qələbəmizin təməlində Xalq-Dövlət birliyi, Ali Baş Komandana-İlham Əliyevə olan inam, ümumxalq sevgisi dayandı. Döyüşən xalq-Yumruq ola bildik. Hər bir Vətən övladı əlindən gələni etdi. Vətən müharibəsinin Qələbə sevincini dost ölkələrlə birgə yaşadığımız. İnanırıq ki, bu birlik, bu əzəmət xalqımızı daha böyük uğurlara aparacaqdır.

Bu qələbəmizlə qəhrəman hərbiçilərimiz qaçqın və məcburi köçkünlərimizin 30 illik vətən, torpaq həsrətinə son qoyaraq zaman-zaman erməni faşistləri tərəfindən törədilən faciə qurbanlarının, bütün şəhidlərimizin qanını aldılar. Müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Azərbaycanın ən şanlı tarixini yazaraq onu Vətən tarixinin bir parçasına çevrildilər. Əslində bu zəfərimizlə biz dünyaya Qarabağ torpaqlarının əsl sahibinin kim olduğunu göstərdik.

Azərbaycan xalqının bütün sahələrdə qazandığı nailiyyətlər, sosial-iqtisadi tərəqqi, qəhrəmanlıq dastanı XXI əsrdə də uğurla davam edir. Vaxtilə Azərbaycan torpaqlarını

atəşfəşanlıqla işğal edən, artıq rüsvaycasına məğlub olmuş Ermənistan ordusu ilə bu gün dövlət sərhədlərimiz boyu üz-üzə dayanan qalib ordumuzun igid əsgərləri öz şərəfli vəzifəsini qürur və ləyaqətlə davam etdirir. İnkişaf və tərəqqisinin yeni mərhələsinə qədəm qoyan nizami ordumuz regionda ən güclü orduya və öz xalqının ən etibarlı güvənc yerinə çevrilmişdir.

İndi ölkə rəhbəri Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin daha müasir hərbi texnika ilə təchiz edilməsinə, möhkəm nizam-intizam, yüksək döyüş ruhu ilə seçilən, hər an düşməyə sarsıdıcı zərbə vurmağa qadir olan bir ordu yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir. Prezident İlham Əliyev-Ali Baş Komandan qeyd edir: "Müharibə başa çatandan sonra nəinki bölgə, həm də dünya dəyişəcək. Hər kəs bizim gücümüzü gördü. Biz bu bölgədə yeni strateji mənzərə, strateji baxış yaratmalıyıq. Müharibədən sonra Azərbaycanın, bölgənin yeni dövrü başlanacaq". Ölkə Prezidentinin bu dahiyənə fikirlərinin reallaşması bir sıra silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu böyük ammaların arasında ordu quruculuğu ilə yanaşı, yeni insan konsepsiyaları, yeni nəsillər, yeni dəyərlər və keyfiyyətlərin formalaşdırılması kimi vacib məsələlər də durur.

Sadıxova Reyhanə
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
lankaranheydaraliyevmarkazi@mail.ru

Heydər Əliyev və Azərbaycan mədəniyyəti

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin zəngin nəzəri irsində və möhtəşəm fəaliyyətində mədəniyyət xüsusi yer tutur. Ulu Öndər ölkənin və xalqın taleyində, hərtərəfli tərəqqisində uğurlar qazanmasında mədəniyyətin xüsusi rolunu, əhəmiyyətini həmişə nəzərə almış, yüksək dəyərləndirmişdir.

Ulu Öndər yaxşı bilirdi ki, sağlam düşüncəni mədəniyyət təşkil edir. Məhz ona görə də Ulu Öndər hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə xalqın mədəniyyətinə və inkişafına böyük diqqət və qayğı göstərmişdir.

1969-1982 ci illər ərzində Azərbaycanın ictimai siyasi həyatında böyük dönüş baş vermiş bu günkü müstəqilliyimizin əsasını təşkil edən iqtisadi, siyasi, sosial, elmi, mədəni potensial yaranmışdır. Bu illər ərzində Azərbaycanda 1155 kitabxana, 1316 klub, 849 məktəb, 44 muzey, 656 səhiyyə ocağı istifadəyə verilmişdir.

İstər Azərbaycana birinci, istərsə də ikinci rəhbərliyi dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyev mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti hesab etmiş və daim inkişaf etdirmişdir.

Azərbaycan mədəniyyətinin elə bir sahəsi yoxdur ki, Heydər Əliyevin qayğısından bəhrələnməsin. Mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi Beynəlxalq aləmdə tanıdan Ulu Öndər çox gözəl bilirdi ki, Azərbaycanı sivil dünya ilə inteqrasiyasına, iqtisadi-siyasi yaxınlaşmasına aparacaq yol məhz elə mədəni dəyərlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Buna görə də xarici ölkələrdə keçirilən Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət günləri, eyni zamanda Azərbaycanda keçirilən tədbirlər yüksək qiymətləndirilirdi. Azərbaycan mədəniyyətini hər zaman diqqət mərkəzində saxlayan Ulu Öndər mədəniyyətin hər sahəsinə böyük diqqət və qayğı göstərərək bu gün yüksək inkişafın davam etməsinə nail olmuşdur. Ulu Öndərin teatr, kitabxanalar, muzeylər, kino, musiqi sahəsinə ayırdığı xüsusi qayğı Azərbaycan xalqının dünya mədəni irsinə öz töhvəsini verməklə nəticələndi.

Təsədüfi deyil ki, bir sıra tədqiqatçılar 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın parlaq qələbəsinin tarixi əhəmiyyətini araşdırarkən onun üç əsas yönünü - diplomatik, hərbi və mədəni amilləri irəli sürərək bunların əsasını vaxtilə Heydər Əliyev tərəfindən qoyulduğunu xüsusi vurğuladılar.

Doğrudan da Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi kursa böyük sədaqətlə əməl etmək nəticəsində Prezidentimiz İlham Əliyev dövlətimizi və xalqımızı qələbədən-qələbəyə aparmaqdadır. Bu qələbələrin arasında xüsusən müharibədən sonrakı dinc quruculuq və mədəniyyət quruculuğu işlərinin müstəsna əhəmiyyətini danmaq çətindir.

Doğma Vətənin ən adi daşı, kəsəyini belə əziz tutan Heydər Əliyev onun hər bir guşəsini sevmiş bütöv Azərbaycan və azərbaycançılıq ideologiyası uğrunda mübarizəsini məhz regionların inkişafına, xüsusən mədəni- mənəvi inkişafına yönəltməsi ilə nəsillərə örnək olmuşdur.

Səlimov Mahir
dosent
ADPU Ağcabədi filialı
mahir.0707@mail.ru

Heydər Əliyev və azərbaycançılıq ideologiyası

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin qurucusu Azərbaycan siyasi sisteminin yaradıcısı və Azərbaycançılıq ideologiyasının banisidir.

Ümummilli Lider məhz milli-mənəvi dəyərlərin, milli ruhun qorunması, kadrların milliləşdirilməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının sistem halına salınması istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Əgər ulu öndər Heydər Əliyevin hələ respublikamıza birinci rəhbərliyi dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi, mədəni yüksəlişi üçün həyata keçirilən tədbirlər, milli şüurun oyanışı istiqamətində istər açıq, istərsə də gizli şəraitdə görülən işlər olmasaydı, bu gün Azərbaycanın müstəqil xəttə malik suveren dövlət kimi mövcudluğundan danışmaq çətin olardı.

Ötən əsrin sonlarına doğru çoxəsrlik tarixi mücadilənin yekunu kimi dövlətçiliyini bərpa edən, azadlığa qovuşan Azərbaycan xalqının milli inkişaf yolunun və ideologiyasının formalaşması da məhz ulu öndər Heydər Əliyevin müstəqil respublikamıza rəhbərliyi dövrünə təsadüf edir. Bütün ruhu, qanı, canı ilə özünü azərbaycanlı sayan ümummilli lider cəmiyyətin bütövləşməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının milli həmrəyliyin aparıcı amilinə çevrilməsi istiqamətində mühüm işlər görərək ümumxalq birliyinin dərin politoloji və nəzəri əsaslarını irəli sürdü. Böyük strateq azərbaycançılığın tarixən formalaşmış ayrı-ayrı komponentlərini vahid sistem və konsepsiya halına gətirərək onu dövlət idarəçiliyinin elmi-nəzəri əsasına çevirdi. Məhz Heydər Əliyev dühasının səyi ilə azərbaycançılıq mahiyyətə real məzmun daşıyaraq praktikada realizə imkanları qazandı.

Ulu öndər daim vurğulayırdı ki, azərbaycançılıq ideologiyası real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir. Heydər Əliyevin fəlsəfi baxışlarına görə, azərbaycançılıq milli mənsubiyyəti, milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək deməkdir. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini həm müdafiə etməyi, həm də qoruyub saxlamağı bacaran, dövlətlə vətəndaşların mənafeyini üzvi şəkildə birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyası ölkədə vətəndaş birliyi və vahid sosisium üçün uğurlu təməldir. “Hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. “Həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam”. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı-Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq”,-deyən Heydər Əliyev dühası azərbaycançılığı milli ideologiyaya çevirməklə cəmiyyətin həmrəylik və bütövlüyünə, mənəvi birliyinə nail olmuşdur.

Azərbaycançılıq ideologiyası dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsini şərtləndirən tarixi-siyasi amillərin təsnifatını, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətin qarşısında duran vəzifələri, onların Azərbaycana münasibətdə üzərinə düşən mənəvi öhdəlikləri, habelə azərbaycanlı anlayışının sosial-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirən konsepsiyadır. Azərbaycançılıq millətindən asılı olmayaraq, özünü azərbaycanlı sayan vətəndaşların həmrəyliyi üçün möhkəm istinad mənbəyi, ideoloji bünövrədir. Azərbaycançılığı şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də milli ənənədir. Milli düşüncə sisteminin genetik qaynağı olan azərbaycançılığın inkişaf stimulyatoru da məhz ənənədir. Ənənə uzun əsrlərin sınağından keçərək tarixi təcrübəni yığır, xalqın müdrikliyi, onun mənəvi mədəniyyəti və s. amillər bu anlayışda ifadə olunur. O, keçmişlə gələcəyi əlaqələndirir, etnokulturoloji mövcudluğu qoruyur.

Bu ənənələr xalqın keçdiyi zəngin tarixi yolun mütərəqqi yaşam təcrübəsini özündə qoruyub saxlayır. Deməli, azərbaycançılıq ideologiyası həm də xalqın tarixən tapındığı mütərəqqi ənənələri gələcək nəsillərə ötürən mənəvi körpüdür. Azərbaycançılığın gücü, eyni zamanda, fərdi maraq və meyilləri dövlət siyasəti ilə birləşdirmək, xalqın milli-mədəni mədəniyyətini qoruyub saxlamaq imkanları ilə ölçülür.

Heydər Əliyev siyasətinin layiqli davamçısı ölkə prezidenti İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasət nəticəsində Vətən müharibəsində Azərbaycanda yaşayan bütün Xalqların bir yumruq kimi birləşməsi düşmən üzərində möhtəşəm qələbənin əldə olunmasında əsas amil oldu.

Süleymanov Seymur
dosent
Zeynalov Sahib
dosent
Rzayeva Qərənfil
baş müəllim
ADPU Ağcabədi filialı
seymursuleymanov71@mail.ru
sahib.zeynalov64@list.ru
qerenfilrzayeva40@gmail.com

Azərbaycanda Xalq - Ordu birliyi orduya olan inamdan xəbər verir

Uzun illər öncə ölkəmizdə ordu quruculuğu sahəsində həyata keçirilən tədbirlər zamanı keçdikcə ordumuzu güclü ordular sırasına çıxarmışdır. O ordu güclüdür ki, onun müasir silahları, texnikaları var, əsgəri-məişət kompleksləri müasir tələblər səviyyəsindədir və şəxsi heyətinin döyüş ruhu yüksəkdir. Bunları Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ölkə ərazisində yerləşən ordu, birləşmə, hissə və bölmələrinin timsalında görmək mümkündür. Güclü ordusu olan ölkə həm döyüş meydanında, həm də siyasi proseslərdə öz sözünü deyə bilər. Bu gün Azərbaycan ordusu dövlətimizin və müstəqilliyimizin qarantıdır. Ölkəmizdə ordu quruculuğu sahəsində görülən işlər bunu əminliklə ifadə etməyə əsas verir. Respublika Prezidentinin ordunun inkişafına göstərdiyi qayğının nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan Ordu dövrün tələblərinə cavab verən yüksək texnikaların istifadəsini uğurla həyata keçirir. Ölkədə sabitliyin qorunması, sərhədlərimizin toxunulmazlığının təmin edilməsi və işğal olunmuş torpaqlarımızın azad olunması daim ordumuzun qarşısında duran başlıca vəzifələrdən olmuşdur. Bu vəzifələri yaxşı dərk etdiyindən ki, uzun illər boyu döyüş əmri gözləyən qəhrəman əsgərlərimiz, nəhayət 44 günlük müharibədə Azərbaycan xalqının 30 illik həsrətinə son qoydu. Ordunun Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin zamanında verdiyi qərarlar, hadisələrin inkişafını öncədən görməsi və müvafiq tədbirləri həyata keçirməsi sayəsində sanki ordumuzun gücünə güc qatmış oldu.

Bildiyimiz kimi 2020-ci ilin 27 sentyabrından başlayaraq Ermənistan–Azərbaycan təmas xəttində hərbi toqquşmalar yenidən alovlandı. Bu dəfə də işğalçı tərəf növbəti təxribata əl ataraq, yaşayış məntəqələrimizi ağır artilleriyadan atəşə tutdu. Azərbaycan vəziyyətə uyğun adekvat tədbirlər gördü və düşmən mövqelərini susdurmaq üçün əks-hücum əməliyyatına başlandı. Qısa müddət ərzində düşmən mövqeləri darmadağın edildi, işğal altında olan rayonlarımız, ard-arda bir sıra kənd və şəhərlərimiz, mühüm strateji yüksəkliklər işğalçılardan təmizləndi.

Düşməni tarixi məğlubiyyətə uğradan ordumuz torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi istiqamətində canı və qanı ilə döyüdü, böyük şücaət göstərdi. Ali Baş Komandanın qətiyyətli iradəsindən, xalqımızın möhtəşəm dəstəyindən ilhamlanan Azərbaycan Ordusu cəbhənin bütün istiqamətlərində düşməne sarsıdıcı zərbələr endirdi.

Son 17 ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan bütün sahələrdə, o cümlədən müstəqilliyimizin, suverenliyimizin qarantı olan ordumuzun müdafiə qüdrətinin və döyüş qabiliyyətinin artırılması yönündə önəmli addımlar atıb.

Məhz bunun nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan Ordusu dünyanın ən güclü 50 ordusundan biri hesab olunur.

Azərbaycan Ordusunun bugünkü səviyyəyə çatmasının təsadüfi olmadığını vurğulayan Ali Baş Komandanımız haqlı olaraq bildirib: “Ordu quruculuğu mənim fəaliyyətimdə həmişə birinci yerdədir. Hərbçilər də, Azərbaycan xalqı da bunu bilir. Həmişə demişəm ki, ordumuz üçün nə lazımdırsa, biz onu da edəcəyik. Biz güclü, iradəli ordu yaratmışıq. Bizim bütün silahlı birləşmələrimiz müasir standartlara cavab verir və döyüş tapşırığını şərəflə, vicdanla, cəsarətlə yerinə yetirir. Bu gün əks-hücum əməliyyatında bizim müxtəlif silahlı birləşmələrimiz iştirak edir və vahid komandanın rəhbərliyi altında əks-hücum əməliyyatı uğurla gedir. Bütün silahlı birləşmələr arasında koordinasiya tam şəkildə təmin edilib. Əminəm ki, bu əks-hücum əməliyyatının bundan sonra da uğurlu nəticələri olacaqdır”.

Azərbaycan Ordusu Aprel döyüşlərində olduğu kimi, 44 günlük – tarixdə ən qısa, lakin böyük qələbə ilə yekunlaşan müharibədə yüksək vətənpərvərlik nümayiş etdirərək, qəhrəmanlıq səlnaməsi yaratdı. Bu gün hər bir vətəndaş hərbçilərimizin peşəkarlığına, ordumuzun gücünə güvənir.

Ermənistan və ona havadarlıq edən qüvvələr də ordumuzun gücünü və qüdrətini artıq yaxşı bilir. Düşmən aydın şəkildə başa düşür ki, müasir Azərbaycan Ordusu dünya miqyasında güclü ordular sırasındadır. Belə bir orduya sahib olan Ali Baş Komandanımız uzun illər ən yüksək tribunalardan münafişinin həllində sülh danışıqlarının səmərə verməyəcəyi təqdirdə, işğal altındakı torpaqlarımızın hərbi yolla azad ediləcəyini qətiyyətlə bəyan etmişdi.

Bu gün xalqımız işğal tarixinin acısını deyil, Zəfər gününün sevincini yaşayır. Azərbaycan Ordusunun vətənpərvər, cəsur və mərd oğulları tərəfindən cəbhədə bir-birinin ardınca qazanılan uğurlar qalibiyyətimizin əbədiliyinin, müzəffər ordumuzun yenilməzliyinin əyani sübutu oldu. Hər bir Azərbaycan vətəndaşında olan ruh yüksəkliyi, orduya inam, qələbəyə əminlik hissi sarsılmaz Azərbaycan Ordusunu öz tarixi qələbəsindən fərəhlənməyə və qürurla danışmağa sövq edir. Cənab Prezidentimizin dediyi kimi, Azərbaycanın apardığı mübarizə haqq mübarizəsi idi, haqq davası idi. Çünki işğala məruz qalan, bir milyondan artıq soydaşı qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətində yaşayan, 20 faiz torpağı işğal altında olan, məhz xalqımız idi, Azərbaycan idi.

Hələ Aprel döyüşləri və Tovuz hadisələri zamanı xalqımızın nümayiş etdirdiyi birlik bir daha hər birimizdə qəti əminlik yaratmışdı ki, yurd-yuvasından didərgin düşən məcburi köçkünlərimiz gec-tez öz əzəli torpaqlarına qayıdacaqlar. Son erməni təxribatlarından sonra isə Böyük Qələbənin, Böyük Qayıdışın reallaşması üçün ciddi zəmin yarandı. Cənab İlham Əliyevin xalqa müraciəti, hərbi vəziyyətin və qismən səfərbərliyin elan edilməsindən sonra gənclərimizin yüksək ovqatla döyüş meydanına yollanması, Ali Baş Komandana ünvanlanan çoxsaylı müraciətlər də bir daha göstərdi ki, Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik hissi ən yüksək səviyyədədir.

Bu gün güclü iqtisadi imkanlara, möhkəm beynəlxalq mövqeyə, qüdrətli orduya malik Azərbaycan Respublikası tarixi ədaləti bərpa etmək əzmində olduğunu bütün dünyaya dərk etdirdi. Artıq məmləkətimizə yağlı tikə kimi göz dikən güc dövlətləri belə bu gücün, bu qüdrətin qarşısında tərəddüd etməkdədir. Azərbaycan xalqı və onun yenilməz ordusu tarixin sınağından alınacaq, üzuağ çıxdı. Azərbaycan hökuməti hər zaman olduğu kimi, bu gün də öz vətəndaşlarına arxalandığını sübuta yetirdi. Müharibənin qızgın çağında hadisələrin gedişatı ilə bağlı xalqa daim rəsmi məlumatların verilməsi, ordumuzun nailiyyətlərinin dərhal xalqın diqqətinə çatdırılması ölkə rəhbərinin xalqa sədaqətinin, öz xalqına hörmət və ehtiramla yanaşmasının bariz sübutu oldu. Xalq da öz növbəsində Vətənimizin işğaldan azad edilməsi yolunda canından keçməyə hazır olan Ordu və onun Ali Baş Komandanına etibar, inam nümayiş etdirdi. On minlərlə insanın orduya könüllü kimi yazılması, eləcə də təxribatlar zamanı öz evlərini tərk etməməsi Azərbaycanda xalq-ordu birliyi və orduya olan inamdan xəbər verdi. Bu gün Azərbaycan bütün dünyaya güclü dövlət və güclü ordusunun olduğunu nümayiş etdirir.

Bundan sonrakı vəzifələr işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın müdafiəsi və bərpa-quruculuq işlərinin aparılmasıdır ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu uğurda səfərbər olmalı, ana vətənimizin kəm gözlərdən qorunması, çiçəklənməsi naminə əlindən gələni əsirgəməməlidir. Bu işdə də xalq və ordu birliyi əsas amillərdəndir.

Гасанов Эльнур
доктор философии по истории
Гянджинское отделение
Национальной Академии Наук Азербайджана
el-hasanov@mail.ru

Город Гянджа – символ противостояния армянскому терроризму

Благодаря многовековым национально-моральным ценностям город Гянджа считается своеобразным «индикатором» социально-культурного и политико-общественного строя в нашей стране в течение многих веков. Так как, именно Гянджа был основным центром основных исторических реформ, важных национальных восстаний против вражеских войск, наступавших на нашу родину. Этот древний город также был столицей первой демократической республики мусульманского Востока и в XX веке сохранила свой статус центра национально-государственных ценностей. В Гяндже 1918 году были приняты более 200 государственных документов, постановлений и решений о провозглашении родного языка, о создании национальной армии, о подтверждении флага государства и др.

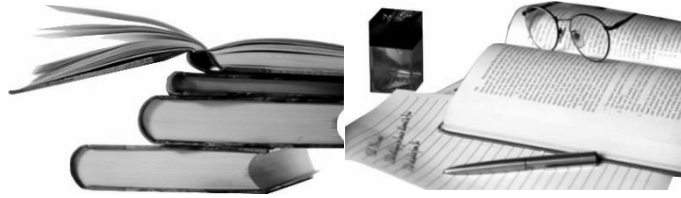
Гянджинцы гордые, но гуманные, простые люди. Против зла они боролись до конца, но всегда защищали слабых, нуждающихся в помощи людей. Сегодня эти духовные ценности сохраняются и соблюдаются, как и много тысячелетий назад. Гянджинцы за сохранение государственности, укрепление стратегии всестороннего развития страны, за целостность родины, освобождение оккупированных территорий и соблюдение стабильности в стране. Наш город всегда являлся и сегодня сохраняет статус важного культурно-научного и промышленного центра, городом с многовековыми толерантными ценностями.

К сожалению, в течение 44-х дневной отечественной войны этот древний город с мирными жителями был атакован ракетными ударами с 4-го по 17-е октября 2020-го года армянскими вооруженными силами, в последствие которых погибли более тридцати и ранены свыше ста человек, среди которых были дети и женщины. Древние памятники города – гробница Имамзаде и Русская Православная церковь также были повреждены при нанесении ракетных ударов со стороны армянских фашистов.

Но жители Гянджи – потомки великого мыслителя, поэта Низами Гянджеви, отважного полководца, по сути шехида Джавад хана не покинули родной город. Ведь армянские террористы атаковали мирных жителей, людей которые до последней капли крови готовы защищать свою землю, свою родину.

Как и весь наш народ – мы Гянджинцы верим своему отважному лидеру – Президенту Азербайджанской Республики господину Ильхаму Алиеву. Важно отметить, что успешное освобождение наших родных земель в Карабахе от армянского захвата еще раз доказывает, что миролюбивая, мультикультуральная политика Азербайджана одержала победу над шовинистической и захватнической позицией Армении.

С древних времен в Азербайджане проживали представители разных национальностей, превращая Азербайджан в многокультурную страну. Уникальная толерантность и межнациональный диалог являются основными аспектами развивающейся модели азербайджанского общества.

Konfrans materialları Lənkəran Dövlət Universtetinin
m tb esində çap olunmuŗdur

YıĒıma verilmiŗdir: 07.05.2021

Çapa imzalanmıŗdır: 27.05.2021

KaĒızın formatı: 64 × 84^{1/8}

 ap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 120

 ap ofset üsulu ilə.

Ünvan: Az 4200, Lənkəran səhəri, General H zi Aslanov xiyabanı 50

Tel: (+994) 25-25-5-25-21

e-mail: elmi_tezis@lsu.edu.az

www.lsu.edu.az